
พม่า
ลาว
เวียดนาม
ประเทศไทย
กัมพูชา
อ่าวไทย
ต. อมาตยกุล
สหพันธ์มาเลเซีย

ประวัติเมืองสำคัญ

โดย
ศรี อมาตยกุล

มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ

915.93
ต111ป
ฉ.4

ประวัติเมืองสำคัญ

โดย

ตรี อมาตยกุล

15 ก.ย. 2521

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ถนนวิภาวดีรังสิต ๒๓ พระโขนง กรุงเทพฯ ๑๑ โทร. 3921676, 3915088

แพร่พิทยา
716 – 718 วังบูรพา พระนคร
โทร. แผนกขาย 24283, แผนกขาย 21986

70867

คำนำของสำนักพิมพ์

ประวัติเมืองสำคัญ อันเป็นหนังสืออีกเล่มหนึ่งของ *ตรี อมาตยกุล* ผู้ซึ่งเป็นทั้งนักท่องเที่ยว นักประวัติศาสตร์ นักโบราณคดี ได้รวบรวมขึ้น อาจจะเรียกได้ว่าเป็นหนึ่งในชุดอันประกอบด้วยหนังสือชื่อ **เมืองเหนือและเมืองใต้ เมืองทองของไทย** และ **ประวัติเมืองสำคัญ** คือเล่มที่ท่านกำลังถืออยู่ในขณะนี้

หนังสือเล่มนี้แปลกและแตกต่างจากสองเล่มที่ได้กล่าวถึงแล้วนั้น เพราะว่าเป็นประวัติตั้งแต่แรกเริ่มของเมืองต่าง ๆ ที่ได้กล่าวไว้ในหนังสือนี้ในลักษณะของโบราณคดีและประวัติศาสตร์ มิได้เป็นหนังสือที่รวมเรื่องต่าง ๆ แบบนำเที่ยวผสมกับประวัติของเมืองที่ไป เช่น **เมืองเหนือและเมืองใต้** ที่ได้พิมพ์ออกมาก่อนนั้นเลย

หนังสือชุดของ *ตรี อมาตยกุล* เป็นหนังสือหน่าจัดหาไว้ประดับตู้สมุดเป็นอย่างยิ่ง ทั้งนี้เพราะว่าเป็นหนังสือที่ได้ให้ทั้งความรู้และโบราณคดีที่ยากจะหาผู้อื่นทำ

ได้ละเอียดดีเท่า ไม่ว่าท่านจะต้องการทราบประวัติและความเป็นมาและเป็นไปแต่ละยุคของเมืองต่าง ๆ ที่ได้เขียนขึ้นนั้น ท่านย่อมจะหาได้จากในหนังสือชุดที่ได้กล่าวถึงมาแล้วนั้น

หวังว่าท่านผู้ใคร่รู้และต้องการแสวงหาความรู้ในด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีของเมืองต่าง ๆ ของไทยเรา คงจะได้รับความรู้ในเมื่อท่านได้มีหนังสือชุดนี้ไว้ในตู้สมุดของท่าน และพร้อมที่จะให้ท่านเปิดหาความรู้ตามอัธยาศัยของท่าน

แพร่พิทยา

สิงหาคม 2513

สารบาญ

	หน้า
จังหวัดราชบุรี	1
พืชผลและอุตสาหกรรม	3
การคมนาคม	6
ที่พัก	8
ตำนานเมือง	8
โบราณสถาน	20
พระราชวัง	21
วัดสัตนาถปริวัตร	31
วัดศรีสุริยวงศ์	33
วัดขรัวเหลือ	35
วัดช่องลม	36
วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ	37
เมืองโบราณที่บ้านคูบัว	40
เมืองโบราณที่บ้านโป่ง	46
เขางุ	58

	หน้า
ถ้ำเขางู	60
ถ้ำฤาษี	60
เขาหลวง	64
เขาแร้ง	66
เขาจอมทอง	67
ถ้ำจอมพล	69
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา	72
ภูมิประเทศและสภาพทั่วไป	72
พืชผลและอุตสาหกรรม	74
การคมนาคม	75
ที่พัก	78
ตำนานเมือง	78
โบราณสถาน	89
ป้อมและปราการรอบกรุง	89
ป้อมมหาไชย	91
ป้อมเพชร	93

	หน้า
พระราชวังและตำหนักต่าง ๆ	93
พระราชวังหลวง	94
พระที่นั่งสุริยามรินทร์	96
พระที่นั่งวิหารสมเด็จ	97
พระที่นั่งสรรเพชญปราสาท	97
พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์	98
พระที่นั่งตรีมุข	99
พระที่นั่งบรรยงค์รัตนาสน์	100
พระที่นั่งทรงบิน	101
วังจันทรเกษม	101
พลับพลาจตุรมุข	104
พระที่นั่งพิมานรัตนา	106
พระที่นั่งพิศัยศัลลักษณ์	107
ประตูและกำแพงวัง	107
วังหลัง	107
วัดต่าง ๆ	108
วัดพระศรีสรรเพชญ์	109

	หน้า
วิหารพระมงคลบพิตร	113
วัดพระราม	120
วัดพระมหาธาตุ	122
วัดราชบูรณะ	125
วัดบรมพุทธาราม	127
วัดเสนาสนาราม	128
วัดสุวรรณดาราราม	128
วัดสวนหลวงสบสุวรรณค์	130
วัดโลกยสุธา	131
วัดพุทไธยสวรรย์	133
วัดไชยวัฒนาราม	135
วัดหน้าพระเมรุ	137
วัดพระเจ้าพนัญเชิง	140
วัดภูเขาทอง	143
วัดกุฎีดาว	145
วัดสมณโกศ	145
วัดเจ้าพญาไท	146

	หน้า
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเจ้าสามพระยา	149
อาคารชั้นบน	151
พระที่นั่งเพ็นียด	153
วัดบรมวงศ์	156
ตำหนักพระนครหลวง	161
โบราณสถานในเกาะบางปะอิน	163
ประวัติเกาะบางปะอิน	164
สิ่งที่ควรชม	172
พระที่นั่งไอยสวรรย์ทิพยอาสน์	173
พระที่นั่งวโรภาสพิมาน	174
สิ่งสำคัญในพระที่นั่งวโรภาสพิมาน	175
พระที่นั่งอุทยานภูมิเสถียร	175
พระที่นั่งเวหาสน์จำรูญ	176
สิ่งสำคัญในพระที่นั่งเวหาสน์จำรูญ	177
พระที่นั่งวิฑูรทัศนา	178
โรงละคร	178
อนุสาวรีย์สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์	179

หน้า

อนุสาวรีย์พระองค์เจ้าเสาวภาคย์นารีรัตน์ และ
เจ้าฟ้าสามพระองค์ 182
สภาคารราชประยูร 182
เหมมณเฑียรเทวราช 183
วัดชุมพลนิกายาราม 184
วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ 185

จังหวัดสระบุรี 187
ภูมิประเทศและสภาพทั่วไป 187
พืชผลและอุตสาหกรรม 188
การคมนาคม 189
ที่พัก 190
ตำนานเมือง 191
โบราณสถาน 204
พระพุทธฉาย 205
น้ำตกสามหลั่น 209
น้ำตกแก่งสุงหรือมวกเหล็ก 210

	หน้า
สวนพฤษศาสตร์ทพุแค	214
พระพุทธบาท	216
พิพิธภัณฑ์สถาน	234
ผ้าทรงนารายณ์	237
ท่อน้ำสามตา	239
ยอดพระมณฑปพระพุทธบาทที่สร้างในรัชกาลที่ 1	239
ศาลพระกาฬ	240
วิหารคลัง	240
วิหารพระพุทธบาทสี่รอย	242
ศาลาเปลื้องเครื่อง	243
พระอุโบสถ	244
พระราชวังโบราณ	245
เจ้าพ่อเขาตก	247
บ่อพรานล้างเนื้อ	250
ถ้ำต่าง ๆ	251
ถ้ำประทุน	252

	หน้า
ถ้ำระฆัง	253
ถ้ำวิมานจักรี	253
ถ้ำมหาสนุก	257
หารทองแดง	259
นิคมสร้างตนเอง	261
เมืองขีดขิน	263
จังหวัดลพบุรี	265
ภูมิประเทศและสภาพทั่วไป	265
พืชผลและอุตสาหกรรม	267
การคมนาคม	268
ที่พัก	271
ตำนานเมือง	271
โบราณสถาน	283
กำแพงเมืองลพบุรี	284
พระราชวัง	287
พระที่นั่งดุสิตชัญญมหาปราสาท	293

	หน้า
หมู่พระที่นั่งของรัชกาลที่ 4	293
ตำหนักนางใน	294
ตึกพระเจ้าเหา	296
ตึกเลี้ยงแขกเมือง	296
พระคลังศุภรัต	297
พิพิธภัณฑสถานประจำจังหวัดลพบุรี	299
หลักเมืองลพบุรี	301
เทวสถาน	303
วัดเสาธงทอง	304
บ้านหลวงรับแขกเมือง	307
ปรางค์สามยอด	310
ศาลพระกาฬ	313
วัดนครโกษา	315
วัดพระศรีมหาธาตุ	316
วัดสันเปาโล	319
วัดมณีชลขันธ์	320
ทุ่งพรหมาสตร์	322

หมา

เจดีย์สมัยทวารวดี 325
พะเนียดจับช้าง 327
วัดซาก 328
ตำหนักทะเลชุบศร 329
ทะเลชุบศร 330
พลับพลาประทับร้อน 333
นิคมกสิกร 334
ถ้ำคูหาสวรรค์ 336
เขาสมอคอน 339
วัดไลย 340
เขาพระงาม 341
เขานางพระจันทร์ 342

เมืองศรีเทพ 349

จังหวัดนครปฐม 439

ภูมิประเทศและสภาพทั่วไป 439
พืชผลและอุตสาหกรรม 441

	หน้า
ที่พัก	445
โบราณสถาน	458
พระราชวังเดิม	459
พระราชวังนครปฐม	462
พระราชวังสนามจันทร์	464
พระปฐมเจดีย์	469
พิพิธภัณฑสถาน	478
วัดพระงาม	480
วัดพระเมรุ	481
พระประโทนเจดีย์	486
วัดธรรมศาลา	491
เนินพระหริ่อดอนยายหอม	493
เมืองกำแพงแสน	497
จังหวัดเพชรบุรี	501
ภูมิประเทศและสภาพทั่วไป	501
พืชผลและอุตสาหกรรม	503

หน้า

การคมนาคม 505
ที่พัก 507
ตำนานเมือง 508
โบราณสถาน 517
เขามหาสวรรค์ 518
พระราชวัง 520
พระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์ 520
พระที่นั่งปราโมทย์มไหสวรรค์ 520
พระที่นั่งเวชยันต์วิเชียรปราสาท 521
พระที่นั่งราชธรรมสภา 524
ตำหนักสัณฐาคารสถาน 524
หอพิมานเพชรมเหศวร์ 524
หอจตุเวทประดิษฐพจน์ 525
หอชัชวาลเวียงชัย 525
พระธาตุจอมเพชร 527
พระสุทธเสลเจดีย์ 528
วัดมหาสมณาราม 529

	หน้า
วัดพระพุทธไสยาสน์	529
วัดสระบัว	530
เขาหลวง	532
ถ้ำเขาหลวง	232
ถ้ำแกลบ	536
ถ้ำเปียว	537
เขาบันไดอิฐ	538
เขาพนมขวด	544
หลักเมือง	546
วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ	548
พิพิธภัณฑสถาน	552
วัดสุวรรณาราม	553
วัดกำแพงแลง	564
พระราชวังพระรามราชนิเวศน์	565
วัดท่าชัยศิริ	567
หาดเจ้าสำราญ	569
เขื่อนเพชร	571

	หน้า
นิคมสร้างตนเองเขื่อนเพชร	573
พระราชนิเวศน์มฤคทายวัน	575
เขาย้อย	577
เขาทโมน	577

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

พระประธานในพระอุโบสถวัดหน้าพระเมรุ
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

พระพุทธรูปสมัยทวารวดีในวิหารน้อย
วัดหน้าพระเมรุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

พะเนียดจับช้างที่ตำบลสวนพริก
อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

บันไดทางขึ้นพระที่นั่งเวหาศจำรูญ พระราชวังบางปะอิน พระนครศรีอยุธยา →

บันไดทางขึ้นพระที่นั่งเวหาศจำรูญ (ด้านข้าง) พระราชวังบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ←

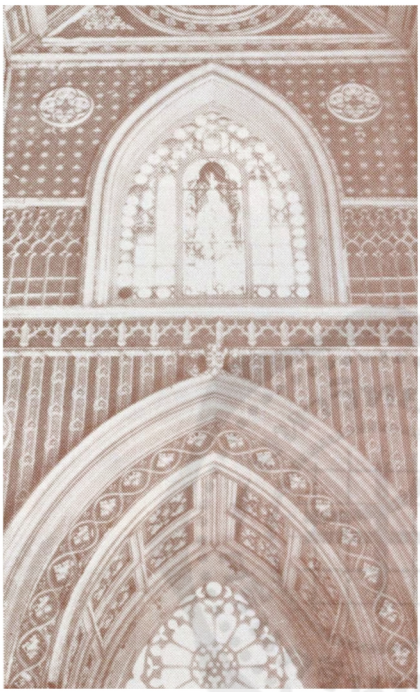

ซุ้มประตูภายในพระอุโบสถ วัดนิเวศธรรมประวัติ มองเห็นพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ บางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ←

ภายในพระอุโบสถ วัดนิเวศธรรมประวัติ บางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา →

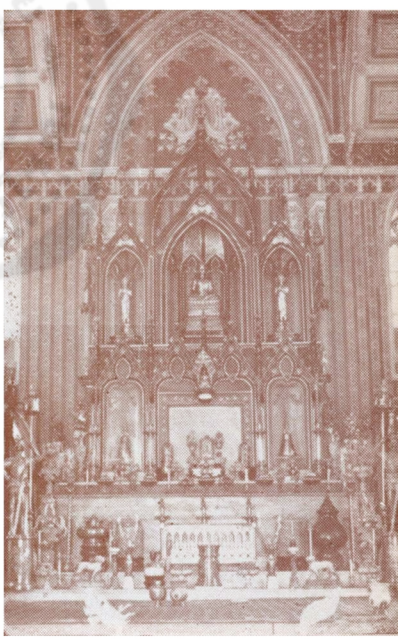

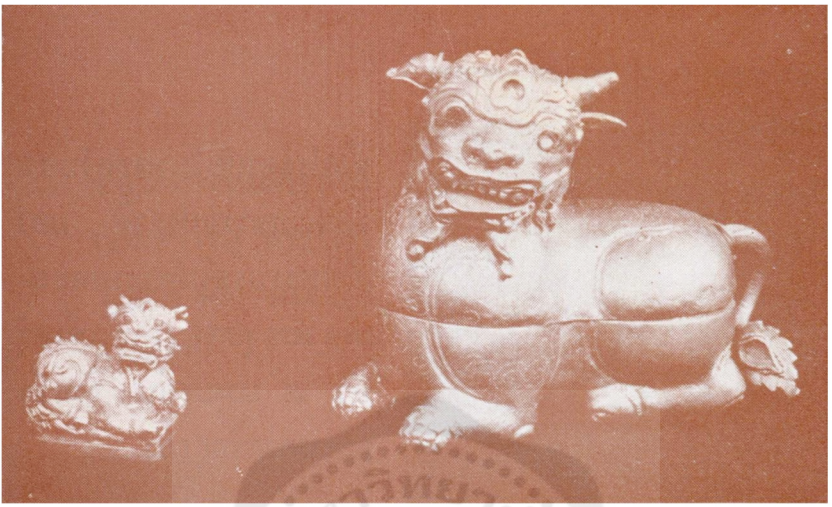

เครื่องเงินและเครื่องทองซึ่งขุดได้ที่วัดราชบูรณะ
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

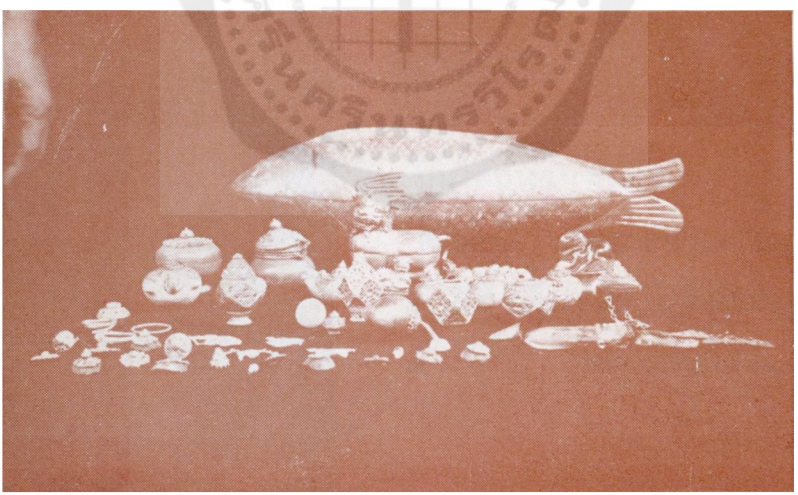

เครื่องเงินและเครื่องทองซึ่งขุดได้ที่วัดราชบูรณะ
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ปรางค์วัดราชบูรณะ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

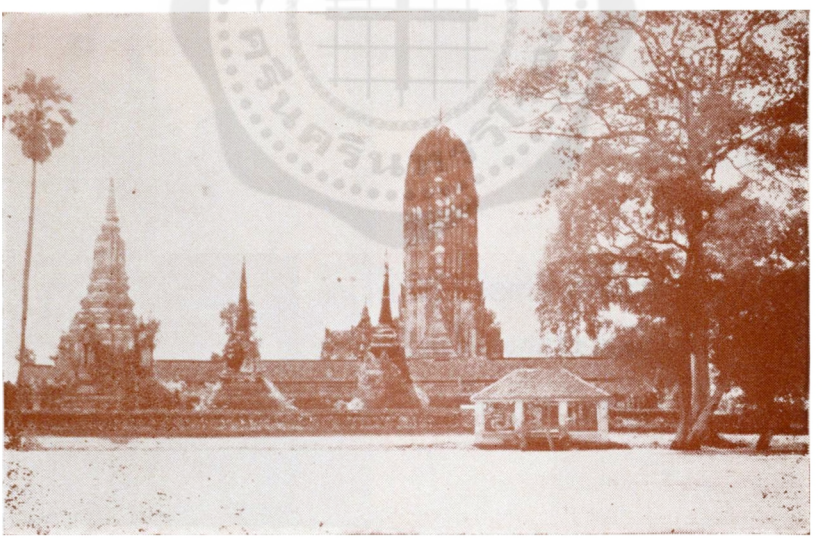

วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

พระเจดีย์ชัยมงคล
ที่วัดใหญ่ชัยมงคล
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา
←

เจดีย์ภูเขาทอง ในบริเวณ
วัดภูเขาทอง จังหวัดพระ-
นครศรีอยุธยา →

พระเจดีย์ ๓ องค์
ในวัดพระศรีสรรเพชญ์
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา →

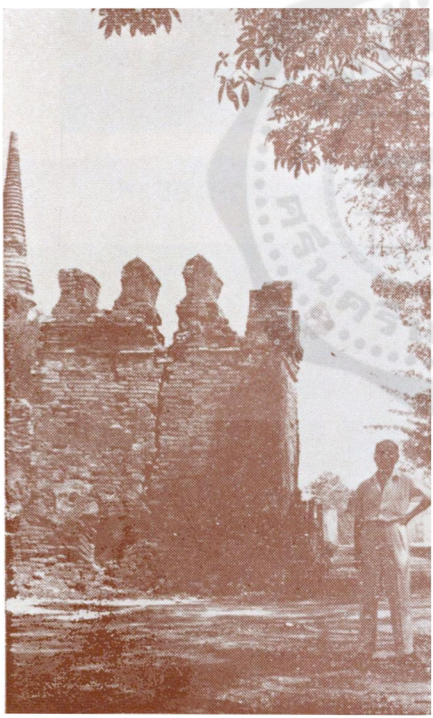

← ป้อมพระศรีสรรเพชญ์
ในพระราชวังโบราณ
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

พิพิธภัณฑ์แห่งชาติเจ้าสามพระยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

น้ำตกมวกเหล็ก จังหวัดสระบุรี

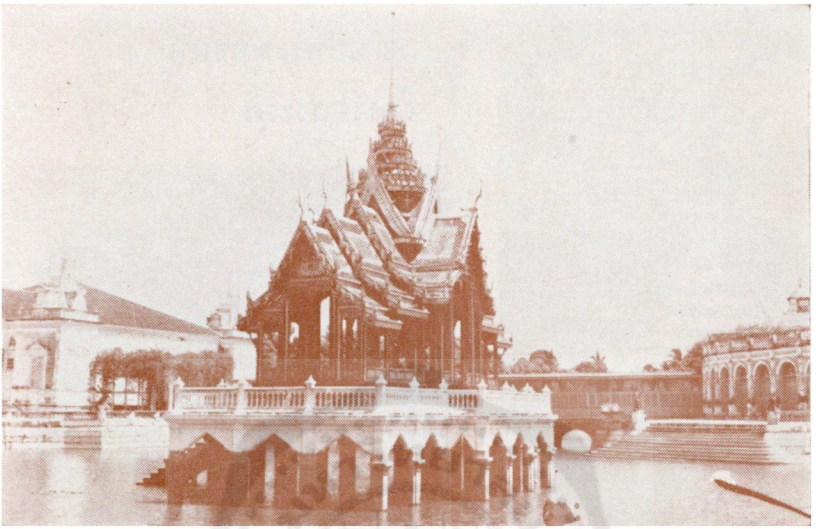

↑ พระที่นั่งไอยสวรรย์ทิพย-
อาสน์ ในพระราชวังบางปะอิน
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

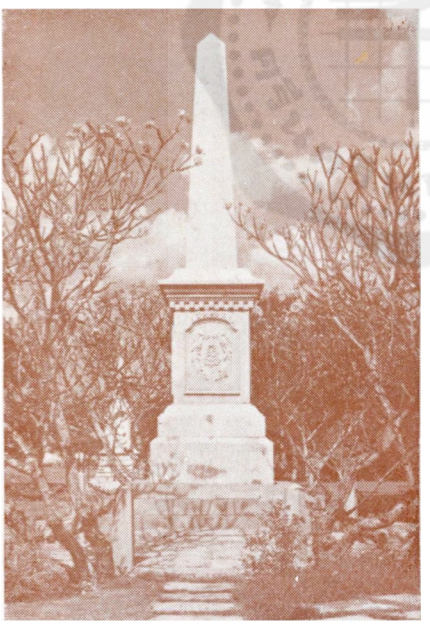

← อนุสาวรีย์สมเด็จพระนาง-
เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์
วังบางปะอิน
จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

← มณฑปพระพุทธบาท
จังหวัดสระบุรี

↑ มณฑปพระพุทธฉาย
จังหวัดสระบุรี

← พระพุทธรูปในผนังถ้ำ
ที่พระพุทธฉาย
จังหวัดสระบุรี

← เทวสถาน ซึ่งกรมศิลปากรซ่อมขึ้นใหม่ จังหวัดลพบุรี

พระปรางค์สามยอด จังหวัดลพบุรี ↓

← พระโพธิสัตว์โลเกศวร ในถ้ำคูหาสวรรค์ ลพบุรี

↑ พระนารายณ์สมัยก่อน ขอมอยู่ที่ตำบลประดู่โคกพระ นอกกำแพงเมืองศรีเทพ

← เกยช้างริมถนนเก่า จาก ลพบุรี ไปพระพุทธบาท สร้างแต่ครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

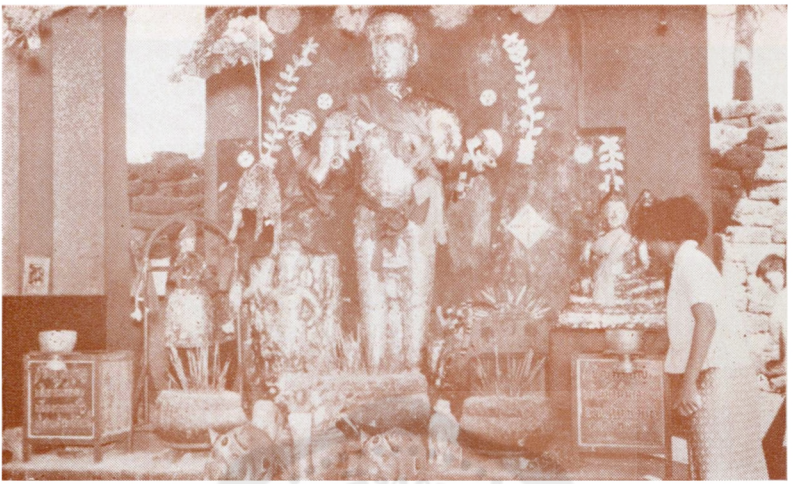

↑
รูปพระวิษณุ ณ วิหาร
จังหวัดลพบุรี

หัวสิงโตปูนปั้นสมัย
ทวาราวดี ปัจจุบัน
อยู่ใน พิพิธ ภัณฑ์
สถาน จังหวัดลพบุรี
→

พระที่นั่งจันทรพิศาลในพระนารายณ์ราชนิเวศน์
จังหวัดลพบุรี

ปากจั่นที่กั้นน้ำทะเลชุบศร จังหวัดลพบุรี

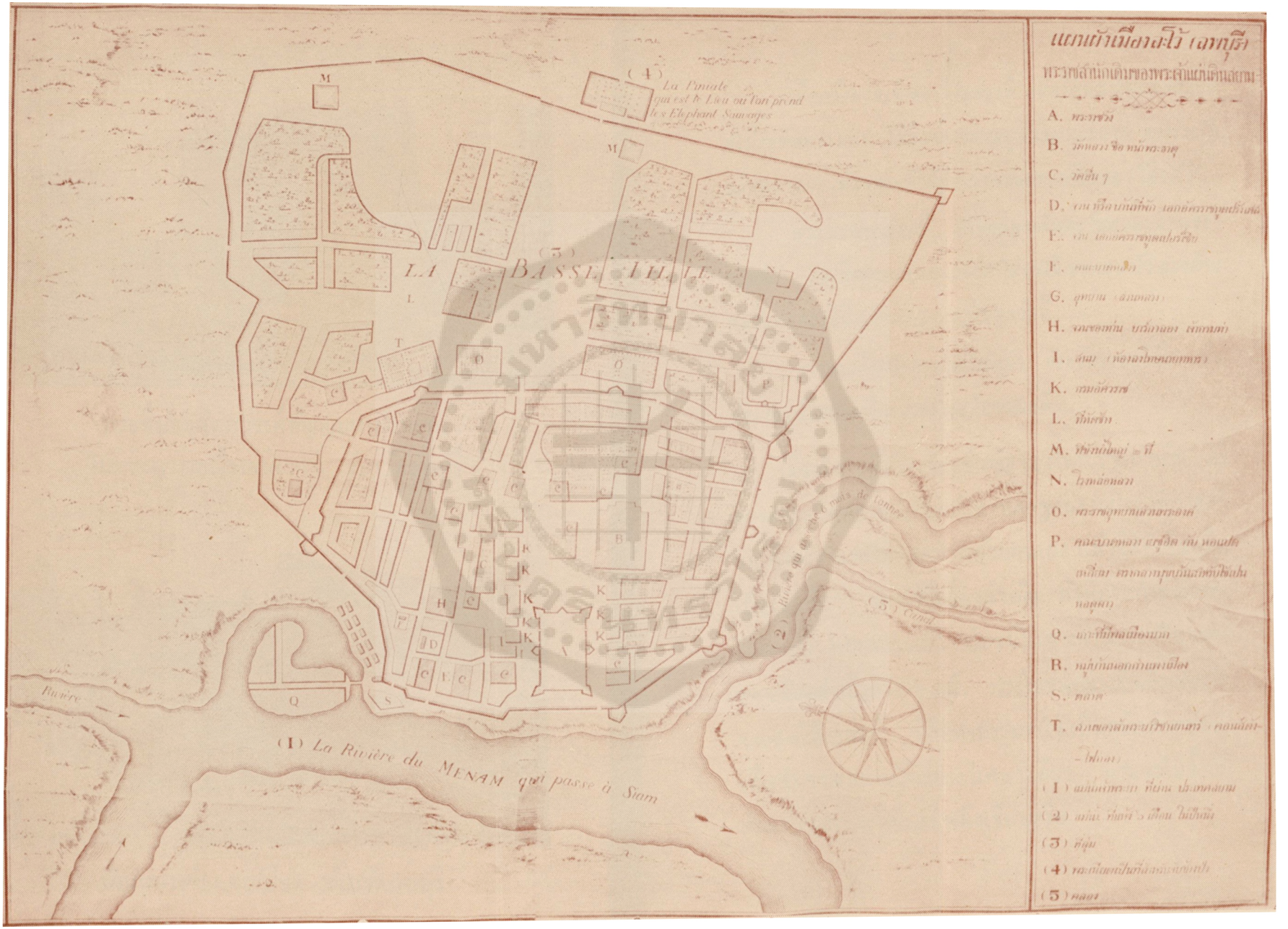
แผนผังเมืองละโว้ (ลพบุรี)
พระราชสำนักเดิมของพระเจ้าแผ่นดินสยาม
A. พระราชวัง
B. วัดหลวง ชื่อ หน้าพระธาตุ
C. วัดอื่น ๆ
D. จวน หรือ บ้านที่พัก เอกอัครราชทูตฝรั่งเศส
E. จวน เอกอัครราชทูตฝรั่งเศส
F. คณะบาดหลวง
G. อุทยาน (สวนหลวง)
H. จวนของท่าน บรรดาลอง ผู้กรมท่า
I. สนม (ห้องลงโทษนายทหาร)
K. กรมอัครราช
L. ที่ทัศจัก
M. ที่ขังนักใหญ่ ๒ ที่
N. โรงหล่อหลวง
O. พระราชอุทยานสวนพระองค์
P. คณะบาดหลวง เยซูอิต กับ หอแปด
เหลี่ยม ตรากลางบุษบั้นสำหรับใช้เป็น
หอดูดาว
Q. เกาะที่มีพลเมืองมาก
R. หมู่บ้านนอกกำแพงเมือง
S. ตลาด
T. สวนของตัวพระยาวิชาเยนทร์ (คอนสตัง-
-ไฟลอง)
(1) แม่น้ำเจ้าพระยา ที่ผ่าน ประเทศสยาม
(2) แม่น้ำ ที่แห้ง ๖ เดือน ไม่ปีหนึ่ง
(3) ซีลุ่ม
(4) พระเนียดเป็นที่สำหรับขับขี่ปาง
(5) คลอง
(4) La Piniate
qui est le Lieu où l'on prend
les Elephant Sauvages
(3) LA BASSE VILLE
(2) Rivière qui desseche 6 mois de l'année
(5) Canal
Rivière
(1) La Rivière du MENAM qui passe à Siam

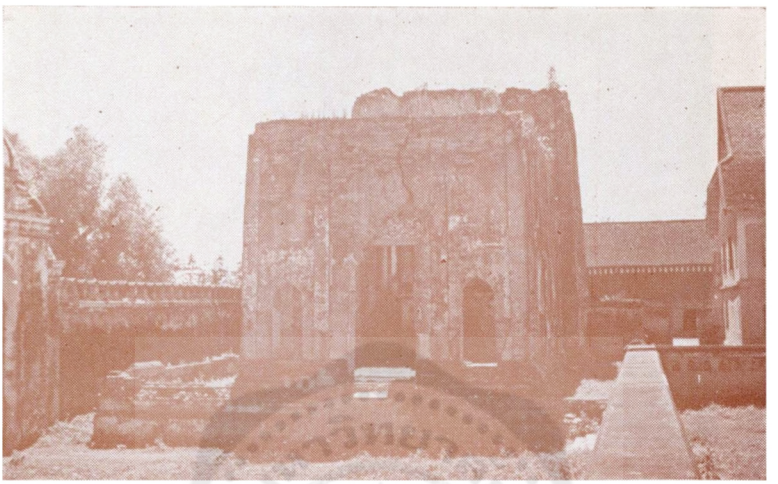

พระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญญมหาปราสาท
ในพระนารายณ์ราชนิเวศน์ จังหวัดลพบุรี

บ้านหลวงรับแขกเมือง จังหวัดลพบุรี

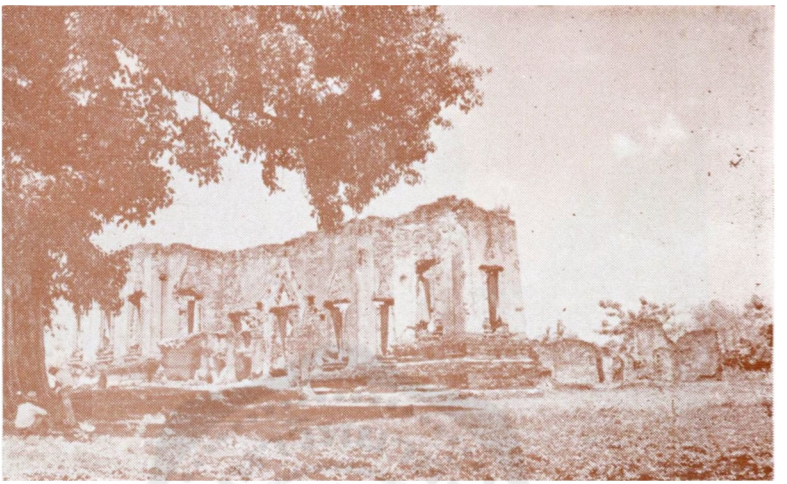

พระที่นั่งเย็น จังหวัดลพบุรี

สิบสองท้องพระคลัง ในพระนารายณ์ราชนิเวศน์
จังหวัดลพบุรี

ปรางค์องค์ใหญ่ด้านทางทิศตะวันออกเมืองศรีเทพ

ปรางค์สองพี่น้องค์ทางทิศเหนืออยู่ใน
กำแพงเมืองศรีเทพ

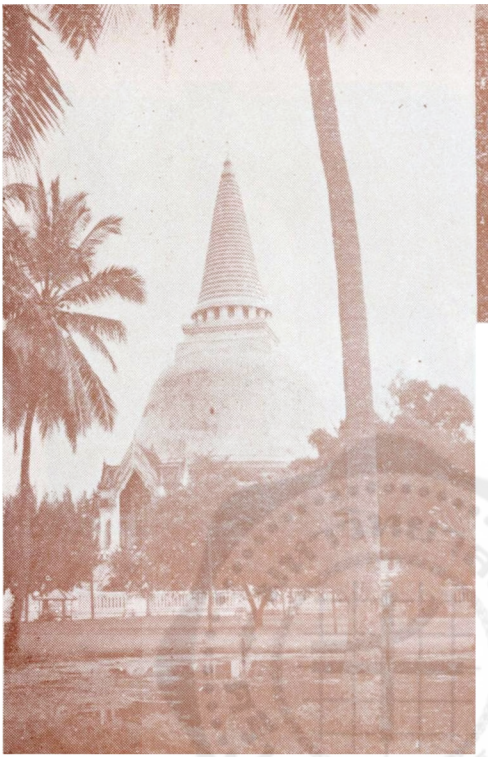

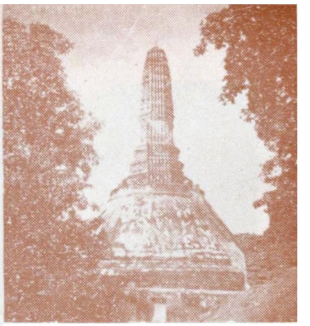

↑ รูปพระปฐมเจดีย์องค์เดิม จำลองขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ 4

← พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม

พระพุทธรูปปั้น สมัยทวาราวดีตอนปลาย ทวัดกำแพงแสน อำเภอกำแพงแสน นครปฐม

↓

ภาพคนแคระปูนปั้นประดับฐานเจดีย์สมัยทวารวดี
ที่บ้านคูบัว จังหวัดราชบุรี

รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ขุดพบที่ซากเจดีย์
องค์ใหญ่ภายในบริเวณเมืองโบราณที่บ้านโป่ง จ. ราชบุรี

พระที่นั่งเวชยันต์วิเชียรปราสาท บนเขาวัง
(เขามหาสวรรค์) จังหวัดเพชรบุรี

ระเบียงล้อมรอบพระอุโบสถ วัดสุวรรณาราม
จังหวัดเพชรบุรี

ปรางค์วัดกำแพงแลง จังหวัดเพชรบุรี

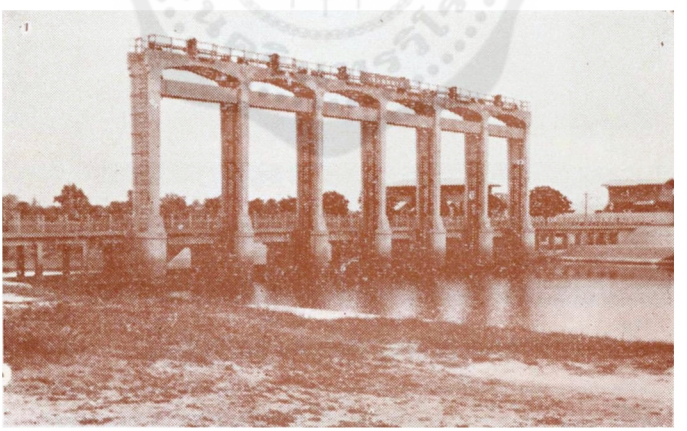

เขื่อนเพชร จังหวัดเพชรบุรี

รูปเทวดาในศาลหลักเมือง
จังหวัดเพชรบุรี

จังหวัดราชบุรี

จังหวัดราชบุรีอยู่ห่างจากกรุงเทพ ฯ โดยทางรถไฟประมาณ ๑๓๗ กิโลเมตร(๑) และตามถนนสายเพชรเกษมประมาณ ๑๐๗ กิโลเมตร อาณาเขตทางทิศเหนือจดจังหวัดกาญจนบุรีและจังหวัดนครปฐม ทิศตะวันออกจดจังหวัดนครปฐม จังหวัดสมุทรสาครและจังหวัดสมุทรสงคราม ทิศใต้จดจังหวัดเพชรบุรี ทิศตะวันตกจดเขตแดนประเทศสหภาพพม่า

ภูมิประเทศของจังหวัดนี้ อาจสังเกตได้ง่ายว่าเป็นอย่างไร ถ้าท่านนั่งไปในรถไฟ เมื่อพ้นสถานีโพธารามไปสักหน่อย จะมองเห็นป่าไม้และภูเขาทางทิศเหนือและทิศตะวันตกเป็นพืดเต็มไปหมด ส่วนทางทิศตะวันออกและทิศใต้นั้น เป็นทุ่งราบที่เต็มไปด้วยนาข้าวและสวนผลไม้

---

(๑) ระยะทางจากกรุงเทพ ฯ ถ้าคิดจากสถานีธนบุรีก็เพียง ๑๐๐ กิโลเมตรเท่านั้น

ภูมิประเทศของจังหวัดราชบุรีถึงแม้ว่าจะเดินสำรวจดูให้ทั่วทุกแห่ง ก็คงจะไม่ผิดแผกไปกว่าที่มองด้วยตาในขณะที่นั่งรถไฟผ่านไปได้เลย

ตัวจังหวัดตั้งอยู่ในที่ราบริมแม่น้ำแม่กลอง ซึ่งเป็นแม่น้ำกว้างใหญ่ มีถนนหนทางกว้างขวาง ตัวเมืองก็สะอาดเรียบร้อย การสุขาภิบาลของเมืองนี้นับว่าดีพอใช้ เพราะนอกจากมีโรงพยาบาล สำหรับผู้ป่วยไข้ตามปรกติแล้ว ยังมีโรงพยาบาลสำหรับผู้ป่วยเป็น โรคคุดทะราด โดยเฉพาะอีกด้วย มีไฟฟ้าและน้ำประปา มีเขื่อนและถนนริมแม่น้ำ มีสะพานข้ามแม่น้ำทั้งทางรถไฟและทางรถยนต์ นอกจากสาธารณูปโภคดังกล่าวแล้ว ราชบุรียังมีโรงมหรสพเพื่อให้ประชาชนพักผ่อนหย่อนใจอีก ๒ โรง สำหรับผู้ที่รักธรรมชาติ ก็มีห้วยละหารธารเขาและถ้ำที่น่าเที่ยวน่าชมอีกมาก ธรรมชาติเหล่านี้อยู่ไม่ไกลตัวเมืองเท่าใดนัก พอที่จะไปพักผ่อนหย่อนใจในวันว่างได้เป็นอย่างดี

นอกตัวเมืองออกไป มีชาวพื้นเมืองที่มีขนบธรรมเนียมประเพณี ตลอดจนการแต่งกาย ผิดแผกแตกต่าง

กับชาวไทยในปัจจุบันนี้อีกไม่น้อย เช่น พวกกะเหรี่ยง และพวกโซ่งเป็นต้น ชาวพื้นเมืองดังกล่าวนี้มีขนบธรรมเนียมที่น่าสนใจและน่าศึกษาเป็นอย่างยิ่ง ผู้ที่สนใจในวิชามานุษยวิทยา อาจเดินทางออกไปศึกษาหาความรู้ในเรื่องความเป็นอยู่ด้วยการสอบถามเรื่องราวต่าง ๆ จากปากคำของเขาได้โดยตรง ชนจำพวกนี้มีนิสัยใจคอโอบอ้อมอารีมาก จะทักทายปราศรัยกับผู้ที่ไปเยี่ยมเยียนทุกคน หรือถ้าจะขอพักอาศัยอยู่กับเขาชั่วคราวก็ได้ เขาไม่ขัดข้อง หรือแสดงกิริยารังเกียจแขกของเขาอย่างใดเลย ยินดีต้อนรับผู้ที่แปลกหน้าทุกชาติทุกภาษา

การทำนาของชาวจังหวัดราชบุรีก็แปลก คือเขาไม่ใช้ควายไถเหมือนอย่างทางกรุงเทพ ฯ และทางภาคเหนือ แต่นิยมใช้ว่าคู่ และลงมือไถเมื่อฝนตกพอพื้นดินเปียกชุ่มเท่านั้น ไม่รอจนกว่าน้ำจะขังนองเหมือนอย่างทางกรุงเทพ ฯ และจังหวัดใกล้เคียง

พืชผลและอุตสาหกรรม

จังหวัดราชบุรี ถึงแม้ว่าจะไม่มีพืชผลที่ขึ้นชื่อลือชา

เหมือนจังหวัดเพชรบุรี นครปฐมและลพบุรีก็ตาม แต่ก็ยังมีอุตสาหกรรมขนาดเบา ที่นับว่าเป็นสินค้าสำคัญอยู่อย่างหนึ่ง คือ ปูนขาว ซึ่งเป็นสินค้าที่ชาวเมืองราชบุรีทำกันมาตั้งหลายสิบปีแล้ว ปูนของจังหวัดนี้นิยมกันว่าดีนัก จึงมีผู้รับเอาไปจำหน่ายในจังหวัดต่าง ๆ เสมอมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสเมืองราชบุรีครั้งหลังสุดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ ทรงพระราชนิพนธ์เกี่ยวกับปูนขาวของเมืองราชบุรีไว้ว่า

"ตามแถบนี้ตั้งเตาปูนแต่ก่อน ๆ รายกันอยู่นั้นเดียวนี้ตั้งติดกันตลอดคุ้งน้ำ ซ้อนกัน ๒ ชั้น ๓ ชั้น ฟากตะวันออกก็มี ถ้าจะเป็นด้วยปูนใช้ในกรุงเทพ ฯ มากขึ้นจึงได้เผาทวีขึ้นหลายเท่า" เช่นนี้ย่อมแสดงว่า ปูนขาวของจังหวัดราชบุรีเจริญขึ้นเริ่มตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมาจนกระทั่งถึงเวลาปัจจุบัน

นอกจากอุตสาหกรรมทำปูนขาวแล้ว ยังมีอุตสาหกรรมทำโอ่งและอ่างเคลือบสีน้ำตาล ซึ่งเป็นสินค้าที่ขึ้นชื่อลือชาของจังหวัดราชบุรี ส่งออกไปจำหน่ายยังจังหวัดต่าง ๆ มากมาย ส่วนสินค้าอันเกิดจากพืชผลก็มีหลาย

อย่าง เช่น พริก หอมแดงและกระเทียม ซึ่งมีอยู่ทางอำเภอดำเนินสะดวก และส่งออกไปจำหน่ายยังกรุงเทพ ฯ และจังหวัดใกล้เคียง

ในปัจจุบันราชบุรีมีโรงงานที่ใหญ่โต ตั้งอยู่ที่อำเภอบ้านโป่ง คือองค์การอาหารสำเร็จรูป หรือที่เรียกชื่อโดยย่อว่า อ.ส.ร. มีอาหารและผลไม้กระป๋องจำหน่ายผลิตผลของโรงงานนี้มีจำหน่ายในกรุงเทพ ฯ และจังหวัดอื่น ๆ อีกหลายสิบจังหวัด นับว่าเป็นโรงงานผลิตอาหารกระป๋องที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทย

ตลาดของจังหวัดราชบุรีก็กว้างขวางใหญ่โต มีอาหารสด เช่น อาหารทะเลและเนื้อสัตว์ และมีผลไม้ขายแทบทุกชนิด โดยเฉพาะปลายสก เป็นอาหารพิเศษที่มีขายแต่เฉพาะจังหวัดราชบุรีเพียงแห่งเดียว เพราะปลาชนิดนี้ไม่มีในแม่น้ำอื่น นอกจากแม่น้ำแม่กลองแห่งเดียวเท่านั้น เนื้อของปลายสกนี้เมื่อปรุงเป็นอาหารแล้วจะมีรสโอชายิ่งนัก ตามร้านขายอาหารบางร้านมีปลายสกให้ท่านเลือกรับประทานโดยปรุงได้ทั้งแบบแกง แบบผัด และแบบนึ่ง แล้วแต่ท่านจะชอบอย่างไหน แต่น่าเสียดายที่

ปลายสกนี้มีขายแต่เฉพาะในฤดูหนาว และในปัจจุบันนับว่าเป็นของหายาก เพราะจับได้น้อยลงทุกปี

การคมนาคม

การไปทัศนาจรจังหวัดราชบุรี อาจไปได้หลายทาง คือไปได้ทั้งทางรถยนต์ และทางเรือ รถไฟ ถ้าจะไปทางก็ต้องไปตามถนนเพชรเกษม โดยผ่านจังหวัดนี้ตรงกิโลเมตรที่ ๑๐๗ ถนนสายนี้เป็นถนนลาดยาง มีรถยนต์โดยสารของบริษัทขนส่งจำกัดเดินเป็นประจำ รถออกจากสถานีต้นทางที่สามแยกไฟฉาย จังหวัดธนบุรี เที่ยวแรกออกจากสถานีเวลา ๖.๓๐ น. ถึงจังหวัดราชบุรีเวลาประมาณ ๙.๐๐ น.

ถ้าจะไปทางรถไฟก็สะดวกดีเหมือนกัน เพราะมีรถไฟผ่านสถานีราชบุรีวันละหลายขบวน ขบวนเช้าที่สุด คือขบวนธนบุรี—ประจวบคีรีขันธ์ ออกจากสถานีธนบุรีเวลา ๗.๐๕ น. ถึงสถานีราชบุรีเวลา ๑๐.๕๐ น. หรือจะไปขบวนกรุงเทพ ฯ—เพชรบุรีก็ได้ รถขบวนนี้ออกจากสถานีกรุงเทพ ฯ เวลา ๘.๐๕ น. ถึงสถานีราชบุรี เวลา

๑๐.๒๐ น. และยังมีรถไฟผ่านจังหวัดราชบุรีอีกหลายขบวน รวมทั้งรถด่วน รถเร็ว และมีรถดีเซลราง เดินระหว่างกรุงเทพ ฯ กับราชบุรีโดยตรงอีกด้วย ถ้าท่านประสงค์จะไปทัศนาจรแต่เฉพาะภายในตัวเมือง ไม่ออกไปเที่ยวบ่าเที่ยวถ้ำและเที่ยวเขาแล้ว ก็สามารถไปและกลับได้ภายในวันเดียวเท่านั้น ไม่จำเป็นต้องค้างคืนก็ได้

การไปทางเรือนั้น จะต้องใช้เวลามากสักหน่อย และจะไปกลับภายในวันเดียวไม่ทัน เพราะเรือจะต้องแล่นอ้อมไปมาก โดยเข้าคลอะดาวคะนองไปยังสมุทรสาครก่อน ต่อจากนี้ก็เข้าคลองสุนัขหอน ไปออกแม่น้ำแม่กลองที่จังหวัดสมุทรสงคราม และแล่นเรือขึ้นไปตามลำน้ำนี้จนถึงตัวเมืองราชบุรี หรือจะไปตามคลองที่ขุดลัดขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๔ และที่ ๕ ก็จะสะดวกและรวดเร็วยิ่งขึ้น ทางสายนี้เป็นทางที่ พระบาทสมเด็จ พระจุลจอม เกล้าเจ้าอยู่หัว เคยเสด็จประพาสต้นมาแล้วเมื่อ ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ.๒๔๔๗) คือเสด็จไปทางคลองบางกอกใหญ่ คลองภาษีเจริญ ไปออกแม่น้ำท่าจีน แล้วทรงลัดเข้าคลองดำเนินสะดวก ไปออกแม่น้ำแม่กลองที่ตำบลบางนกแขวก และเสด็จพระ

ราชดำเนินต่อไปยังเมืองราชบุรี

การไปทางเรือจะต้องใช้เวลากว่าครึ่งวัน ฉะนั้น นักทัศนาจรจึงไม่นิยม เพราะเป็นการเสียเวลาไปโดยเปล่าประโยชน์ นอกจากผู้ที่ประสงค์จะเปลี่ยนบรรยากาศในการเดินทางเสียบ้างเท่านั้น จึงควรไปทางเรือ ถ้าท่านมีเวลาว่างน้อย และต้องการความสะดวกและรวดเร็วแล้ว ข้าพเจ้าขอแนะนำให้ไปทางบกดีกว่า

ที่พัก

จังหวัดราชบุรีเป็นจังหวัดที่มีโรงแรมไม่มากนัก ที่ตัวจังหวัดมีอยู่เพียง ๔—๕ แห่งเท่านั้น โรงแรมที่นักท่องเที่ยวพอจะพักได้มีดังต่อไปนี้ คือ

๑. โรงแรมมิตรภาพ อยู่ที่ถนนรถไฟ
๒. โรงแรมราชบุรี อยู่ที่ถนนสัจจาภิรมย์

ตำนานเมือง

ราชบุรีเป็นเมืองโบราณเก่าแก่เมืองหนึ่ง ในประเทศไทย แต่ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่าสร้างแต่เมื่อใด

เท่าที่ทราบกับตามหลักฐานทางโบราณคดี ปรากฏว่าราชบุรีเป็นเมืองมาแล้วตั้งแต่สมัยทวารวดีประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๐—๑๑ หรือถ้าจะกล่าวให้แน่นอนลงไปก็คือเป็นเมืองที่สร้างขึ้นก่อน ที่ขอมจะเข้ามามีอำนาจในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เพราะปรากฏว่าได้พบโบราณวัตถุสถานที่สร้างขึ้นในสมัยก่อนขอมหลายอย่างที่จังหวัดนี้ เช่น ระฆังหินทวารวดี ซึ่งเวลานี้อยู่ที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ พระเศียรพระพุทธรูปศิลาขนาดใหญ่สมัยทวารวดี ซึ่งเดิมพบที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ และเทวรูปพระนารายณ์ ศิลาสมัยก่อนขอม พบที่อำเภอปากท่อ ทั้งสองอย่างนี้ได้นำมาเก็บรักษาไว้ ใน พิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติที่กรุงเทพ ฯ แล้ว กับยังมีพระพุทธรูปศิลาสมัยทวารวดี ซึ่งขุดพบที่โคกเจดีย์ใกล้วัดพระศรีรัตนมหาธาตุอีก ๒ องค์

นอกจากนี้ ยังมีพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทองค์ใหญ่ จำหลักไว้ที่ผนังถ้ำฤาษีที่เขางู จังหวัดราชบุรี มีจารึกภาษาสันสกฤตบอกไว้ว่า ฤาษีสมาธิคุปต์เป็นผู้สร้างพระพุทธรูปที่จำหลักไว้นี้ มีลักษณะเหมือนอย่างพระพุทธรูป

ที่นิยมสร้างในสมัยราชวงศ์คุปตะ แห่งประเทศอินเดีย (พ.ศ.๘๕๐—๑๑๕๐) พระพุทธรูปแบบนี้มีพบมากในท้องที่ซึ่งเดิมเป็นมณฑลนครชัยศรี มณฑลราชบุรีและมณฑลปราจีนบุรี ซึ่งนักปราชญ์ทางโบราณคดีกำหนดชื่อว่าเป็นสมัยทวารวดี มีอายุนับถอยหลังจากเวลาปัจจุบันขึ้นไปประมาณ ๑๕๐๐ ปี

สิ่งที่ทำให้แน่ใจยิ่งขึ้นว่า ราชบุรีจะต้องเป็นเมืองมาแล้วในสมัยทวารวดีก็คือ เมื่อ พ.ศ.๒๕๐๔ กรมศิลปากรได้สำรวจและขุดค้นเมืองโบราณที่บ้านคูบัว ซึ่งอยู่ห่างจากที่ตั้งศาลากลางจังหวัดราชบุรี ในปัจจุบัน ไปทางทิศใต้ประมาณ ๕ กิโลเมตร ได้พบกำแพงและคูเมืองกว้างประมาณ ๘๐๐ เมตร ยาวประมาณ ๒,๐๐๐ เมตร ภายในกำแพงเมืองก็ได้พบซากเจดีย์สมัยทวารวดี มีภาพปูนปั้นเป็นรูปคนแคระบ้าง เทวดาและนักดนตรีบ้าง เจดีย์บางองค์ก็มีพระพุทธรูปและโพธิสัตว์ทำด้วยดินเผา ประดับและมีลายกนกประดับเจดีย์เป็นจำนวนมาก ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปใน

เรื่องเมืองโบราณที่บ้านคูบัว (๑)

เมื่อขอมแผ่อำนาจเข้ามาครอบครองเมืองต่าง ๆ ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เมืองราชบุรีก็ตกอยู่ในอำนาจของขอมด้วย ตัวเมืองเดิมที่พวกขอมตั้งปกครองอยู่นั้น ไม่ได้ตั้งที่บ้านคูบัว แต่ได้ไปตั้งอยู่ทางทิศเหนือของศาลากลางจังหวัดราชบุรีประมาณ ๓กิโลเมตร คือตั้งอยู่ในบริเวณวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เพราะในบริเวณนั้นปรากฏว่า ยังมีซากเทินดินเหลืออยู่ และมีเสาประตูเมืองเก่าอยู่ตรงหน้าวัดขรัวเหลืออีกแห่งหนึ่ง กำแพงหรือเทินดินซึ่งล้อมรอบตัวเมืองเดิมที่พวกขอมสร้างขึ้นนั้น ทางทิศเหนือเริ่มแต่วัดช่องลม ยื่นไปตามลำน้ำแม่กลองจนวัดหลุมดิน ส่วนทางทิศตะวันตกติดต่อกับทุ่งเขางู ภายใน

---

(๑) ก่อนที่จะพบเมืองโบราณที่บ้านคูบัว ข้าพเจ้าสันนิษฐานตามหลักฐานซึ่งพบในสมุดราชบุรีว่า เมืองโบราณในสมัยทวารวดีนั้นอยู่ที่ตำบลอู่เรือ แต่เนื่องจากกรมศิลปากรยังไม่เคยขุดค้น จึงไม่สามารถจะยืนยันได้ว่าเป็นอย่างไรแน่นั้น เมื่อได้ตรวจสอบต่อมาปรากฏว่าที่ตำบลอู่เรือนั้นไม่ใช่ตัวเมือง อาจเป็นท่าเรือในสมัยทวารวดีก็ได้

กำแพงเมืองมีวัดเก่า ๆ อยู่หลายวัด เช่น วัดขรัวเหลือ วัดตารอดและวัดเพลง (๑) เป็นต้น และที่เมืองเดิมนี้เคยใช้เป็นที่ตั้งทัพรับกองทัพพม่ามาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์หลายครั้งหลายหน ยังมีค่ายคูและสนามเพลาะปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ชาวราชบุรีเรียกกันว่า "ค่ายหลุมดิน"

ตัวเมืองที่บริเวณวัดพระศรีรัตนมหาธาตุนี้ค่อนข้างใหญ่ มีส่วนกว้างประมาณ ๑ กิโลเมตร ยาวประมาณ ๒ กิโลเมตร เท่าที่ได้พิจารณาซากเทินดินที่เหลืออยู่ เห็นว่าคงจะเป็นสี่เหลี่ยมผืนผ้า แต่แนวกำแพงเมืองนั้นอาจซ่อมแซม และขยายให้ใหญ่โตขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาก็ได้ เพราะปรากฏว่าเมืองราชบุรีเป็นเมืองที่ต้องรับศึกอยู่เสมอ

---

(๑) วัดเหล่านี้ยังมีซากเจดีย์และปรางค์ เหลืออยู่ พอเป็นที่สังเกตได้ทุกวัด ใน พ.ศ.๒๔๙๗ ได้ขุดพบพระบรมสารีริกธาตุ เครื่องเงินและเครื่องทองของโบราณหลายชิ้น กับพระพุทธรูปอีกหลายองค์ ซึ่งกรมศิลปากรได้นำมาเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่กรุงเทพ ฯ แล้ว

เมืองราชบุรีเก่าเท่าที่ได้พบหลักฐาน ปรากฏว่าตั้งอยู่ที่บริเวณวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเรื่อยมาเป็นเวลาหลายร้อยปี คือเริ่มตั้งแต่ครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เป็นต้นมา นับว่าเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ ณ ที่เดิมได้นานที่สุดเมืองหนึ่งในประเทศไทย มีการย้ายที่ตั้งเมืองใหม่เพียง ๒ ครั้งเท่านั้น การย้ายเมืองก็ย้ายออกไปไม่ห่างจากที่ตั้งเมืองเดิมเท่าใดนัก และเพิ่งมาย้ายกันในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ทั้งสองครั้ง คือครั้งแรกเมื่อรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลยทรงพระราชดำริว่า ที่ตั้งเมืองเดิมไม่เหมาะในทางยุทธศาสตร์ เพราะโดยมากการสู้รบกับพม่าซึ่งเป็นศัตรูสำคัญของไทย มักจะกระทำกันที่ทุ่งเขางู หรือทุ่งราบเหนือทุ่งเขางูขึ้นไปอีกทุ่งหนึ่ง ถ้าหากฝ่ายไทยเสียทีจำเป็นจะต้องถอยทัพแล้ว ก็จะเป็นการลำบาก เนื่องจากมีแม่น้ำขวางกั้นอยู่ข้างหลัง ยากที่จะถอยหนีไปโดยรวดเร็วได้ เป็นการเสี่ยงเปรียบข้าศึก จึงได้ย้ายตัวเมืองไปตั้งอยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำแม่กลอง ทรงพระราชดำริว่า แม้จะรบเสียทีข้าศึก แต่ข้าศึกก็จะเข้าถึงตัวเมืองได้ยาก เพราะมีแม่น้ำใหญ่ขวางหน้าอยู่ การ

ย้ายเมืองครั้งนี้ ปรากฏเรื่องราวในพระราชพงศาวดารว่า เริ่มแต่วันอังคาร แรม ๑๓ ค่ำ เดือนหก ปีฉลู จ.ศ.๑๑๗๙ (พ.ศ.๒๓๖๐)

กำแพงเมืองที่สร้างขึ้นใหม่ เมื่อคราวย้ายเมืองนั้น ก่อด้วยอิฐถือปูน มีใบเสมาเหมือนอย่างกำแพงกรุงเทพฯ พระมหานคร แต่ทำขนาดเล็กบาง มีป้อมและประตูอย่างละ ๖ เมืองใหม่นี้เล็กกว่าเมืองเก่ามาก คือกว้างประมาณ ๒๐๐ เมตร ยาวประมาณ ๘๐๐ เมตรเท่านั้น กำแพงเมืองนี้ยังมีรูปร่างบริบูรณ์ดี และในบัจจุบันใช้เป็นที่ตั้งกองทหารช่าง

ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ เมื่อได้เริ่มจัดระเบียบการปกครองท้องที่ขึ้นใหม่ โดยแบ่งการปกครองส่วนใหญ่ออกเป็นมณฑล มีข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้รับผิดชอบในมณฑลนั้น ๆ โดยเฉพาะมณฑลราชบุรี ซึ่งตั้งศาลาว่าการอยู่ที่จังหวัดราชบุรีนี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ (เทศ บุนนาค) ซึ่งในเวลานั้นยังเป็นพระยาสุรินทรฤาไชย ผู้ว่าราชการเมืองเพชรบุรี มาเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลคนแรก เมื่อ พ.ศ.๒๔๓๘

พระยาสุรินทรฤาไชย ได้มาตั้งบัญชาการที่ตึกของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งตั้งอยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำแม่กลอง และใน พ.ศ.๒๔๔๐ จึงได้ย้ายศาลากลางจังหวัดซึ่งเดิมตั้งอยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำ มาอยู่รวมกันกับศาลาว่าการมณฑลทางฝั่งขวา ที่ตั้งเมืองราชบุรีใหม่จึงได้ย้ายมาอยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำแม่กลองตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา ถึงรัชกาลที่ ๖ จึงโปรดให้สร้างศาลากลางจังหวัดขึ้นใหม่ใน พ.ศ. ๒๔๖๕ (๑) และคงใช้ตลอดมาจนถึงในปัจจุบัน

แต่เนื่องจากในปัจจุบัน มีผู้คนมาตั้งถิ่นฐานบ้านช่องหนาแน่นขึ้นกว่าเดิมมาก ตัวเมืองจึงขยายแผ่กว้างออกไปทั้งสองฝั่งแม่น้ำแม่กลอง ปัญหาเรื่องที่ตั้งของตัวเมืองจึงเป็นอันหมดไป ในปัจจุบันเมืองราชบุรี ตั้งอยู่ทั้งสองฟากลำน้ำ มีสะพานเหล็กใหญ่ ชื่อสะพานจุฬาลงกรณ์เชื่อมกลาง เป็นสะพานที่ใช้เดินได้ทั้งรถไฟและรถยนต์

---

(๑) ศาลากลางใหม่นี้สร้างขึ้นที่ บริเวณทำเนียบ ของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ โดยรื้อตึกเก่าลงแล้วสร้างตึกขึ้นใหม่

สะพานนี้ นับว่า เป็น ทาง คมนาคม อันสำคัญยิ่งของจังหวัดราชบุรี

เรื่องที่เกี่ยวกับจังหวัดราชบุรีนี้ มีปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารหลายแห่ง แต่โดยมากเป็นเรื่องการทำศึกกับพม่า ทั้งนี้คงจะเนื่องจากราชบุรีเป็นเมืองด่านใหญ่ ซึ่งตั้งอยู่ติดชายแดนพม่า ทัพพม่าที่ผ่านเข้ามาทางใต้มักจะผ่านเข้ามาตีเมืองนี้ก่อนเสมอ และก็ที่ทุ่งราบในบริเวณเขางูนั้น เคยเป็นสมรภูมิของกองทัพไทยและกองทัพพม่า ซึ่งได้ทำยุทธการกันหลายครั้งหลายคราวมาแล้ว จึงควรจะได้ทราบเรื่องไว้เสียด้วย คือ

การรบครั้งแรกเริ่มขึ้นใน พ.ศ. ๒๑๓๕ เมื่อคราวสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงชนช้างชนะพระมหาอุปราชาแล้ว พรายาอมรินทรฤาชัยเจ้าเมืองราชบุรีได้รับมอบหน้าที่ให้เป็นกองโจร คอยตีตัดหลังพม่ามิให้ตั้งตัวติด และเมื่อคราวรบกับพม่าที่ไทรโยคใน พ.ศ.๒๒๐๖ พระยาราชบุรีก็ได้เป็นเกียกกายคุมพลหมื่นหนึ่งไปปะทะกับพม่าจนแตกหนีไป เมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๒ พระยาราชบุรีก็ได้เป็นยกบัตรไปในกองทัพ และพระยาพระคลังคุมพลหมื่น

หนึ่งลงมาตั้งรักษาเมืองราชบุรี ได้สู้รบกับพม่าเป็นสามารถ แต่เนื่องจากพม่าได้ส่งกองหนุนเพิ่มมาอีก จึงตีกองทัพพระยาพระคลังแตก

ในตอนใกล้จะเสียกรุง คือเมื่อ พ.ศ.๒๓๐๙ มังมหานรธาคุมพลสามหมื่นมาตั้งอยู่ในเขตเมืองราชบุรี เพื่อเตรียมบุกทลวงขึ้นไปล้อมกรุงศรีอยุธยาและใน พ.ศ.๒๓๑๐ เมื่อคราวเสียกรุงแก่พม่า พม่าได้ยกกองทัพตามลำแม่น้ำแม่กลอง ขึ้นมาตั้งค่ายอยู่ทุ่งลาดลูกแก ตำบลดอนขมิ้นแห่ง ๑ ตำบลโคกตระบองอีกแห่ง ๑[๑] แล้วยกล่วงเข้ามารบกับกองทัพไทยที่บางตำหรุ ในเขตอำเภอเมืองราชบุรี พม่าตีทัพไทยแตกแล้วก็ตั้งค่ายพักอยู่ในเมืองราชบุรี และแต่งกองโจรออกเที่ยวปล้นสดมภ์ชาวบ้านทั่วไป เพราะฉะนั้นเมื่อคราวเสียกรุง เมืองราชบุรีเป็นเมืองหนึ่งที่อยู่ในสภาพยับเยิน เหมือนกับเมืองอื่น ๆ ที่ถูกกองทัพพม่าตีได้ฉะนั้น

ในสมัยกรุงธนบุรี ก็มีการรบใหญ่ในแขวงเมืองนี้

(๑) ตำบลทั้งสองแห่งนี้อยู่ในเขตอำเภอท่ามะกา

อีกครั้งหนึ่ง คราวนี้เป็นสงครามที่ไทยได้เปรียบพม่า การรบคราวนี้เชื่อว่าคงไทยทุกคนคงจะจำได้ดี คือการรบที่บางแก้ว[๑] สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เสด็จเป็นจอมพลออกบัญชาการทัพด้วยพระองค์เอง ทรงให้ทหารตั้งค่ายโอบล้อมพม่าไว้ที่ตำบลนี้โดยรอบ และจัดกองย่อยออกไปตั้งรักษาหนองน้ำที่เขาช่องพราน อันเป็นที่ซึ่งข้าศึกอาศัยเลี้ยงม้าพาหนะ และเป็นทางลำเลียงเสบียงอาหารด้วย กับจัดกองย่อยอีกกองหนึ่งไปรักษาเขาชุ้ม ซึ่งเป็นเส้นทางลำเลียงของข้าศึกอีกทางหนึ่ง พม่าเห็นท่าไม่ดีจึงยกกองทัพออกมาตีกองทัพไทยที่ตั้งล้อมอยู่ถึง ๓ ครั้ง เพื่อจะตีหักออกไปจากที่ล้อม แต่ก็ไม่สามารถจะตีฝ่าออกไปได้

ในที่สุด เมื่อเจ้าพระยาจักรีเสร็จศึกทางเชียงใหม่จึงยกกองทัพออกไปช่วย สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้ถืออาญาสิทธิ์ออกไปบัญชาการล้อมพม่าที่บางแก้ว แล้วพระองค์ก็เสด็จกลับไปประทับที่ค่ายตำบลโคกกระต่าย และทรงจัดกองโจรออกไปลอบตีสกัดการลำเลียงของพม่าที่เขา

(๑) ตำบลบางแก้วนี้อยู่ห่างตัวเมืองราชบุรีไปทางเหนือประมาณ ๒๐ กิโลเมตร

ชุมด้วย ทำให้พม่าอดโรยกำลังลง จนต้องออกมาสวามิภักดิ์หมดทั้งค่าย

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ก็ได้รบกับพม่าที่บริเวณเมืองราชบุรีครั้งหนึ่ง คือเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ให้เจ้าพระยามหาราชคุมพล ห้าพัน ยกออกมาตั้งที่เมืองราชบุรี เพื่อต่อต้านกองทัพพม่าซึ่งยกขึ้นมาจากทางใต้ ในคราวนี้กองทัพไทยตีกองทัพพม่าแตกพ่ายไปทั้ง ๓ ทัพ

ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อคราวพม่ารบกับอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้กองทัพไทยยกไปช่วยอังกฤษรบพม่าเมื่อ พ.ศ.๒๓๖๘ โดยให้พระยามหาโยธา (ทอเรี่ย) เป็นแม่ทัพ คุมกองทัพบกยกออกไปทางด่านพระเจดีย์สามองค์ทัพ ๑ ให้พระยาสุรเสนา พระยาพิพัฒน์โกษาเป็นแม่ทัพหนุน ยกกองทัพตามไปอีกทพ ๑ กับให้พระยาชุมพร (ซุย) เป็นแม่ทัพเรือ คุมกองทัพเรือยกออกไปทางเมืองระนองทัพ ๑ กองทัพของพระยามหาโยธาไปตั้งชุมพลอยู่ที่เมืองราชบุรีก่อน แล้วจึงยกออกไปยึดเมืองเมาะตะมะ และตั้งมั่นอยู่ที่นั่น จนกระทั่งถึง

พ.ศ.๒๓๖๘ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรด ฯ ให้เรียกกองทัพกลับ

โบราณสถาน

เนื่องจากจังหวัดราชบุรี ไม่ได้เป็นเมืองหลวงหรือเป็นเมืองเอก เพราะฉะนั้นจึงมีโบราณสถานไม่ค่อยมากนัก ถ้าจะเปรียบกับเมืองที่เคยเป็นราชธานีของไทยมาแต่โบราณ เช่น พระนครศรีอยุธยาและสุโขทัยแล้ว จะเห็นได้ว่าผิดกันไกลมากทีเดียว เพราะเมืองทั้งสองนั้นมีโบราณสถานมากมายหลายสิบแห่ง บางทีมีอาณาเขตต่อเนื่องติด ๆ กันไปตั้ง ๕—๖ แห่งก็มี เช่น อาณาเขตของวัดต่าง ๆ ในจังหวัดพระนครศรีอยุธยาเป็นต้น ถึงแม้ว่าจะเปรียบเทียบกันไม่ได้ในเรื่องโบราณสถานก็ดี แต่ถ้าจะพูดถึงธรรมชาติที่สวยงามน่าเที่ยวน่าชมแล้ว นับว่าราชบุรีไม่แพ้จังหวัดอื่น ๆ เลย โดยเฉพาะถ้ำและภูเขาของจังหวัดราชบุรีมีอยู่มากมายหลายแห่ง แต่ธรรมชาติเหล่านี้อยู่นอกเมืองออกไปทั้งสิ้น ถ้าท่านมีเวลาพักอยู่ที่เมืองนี้นานวัน อาจจะใช้เวลาว่างไปทัศนาจรความงามของห้วยละ

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ตู้ชุมวิท 23 พระโขนง กรุงเทพฯ ๑๑ โทร. 3921676, 3918088

หารธารเขาเหล่านี้ได้แทบทุกแห่ง เพราะอยู่ไม่ห่างไกลตัวเมืองมากนัก ข้าพเจ้าจะได้นำมากล่าวแต่เฉพาะแห่งที่สำคัญและมีความงามเป็นพิเศษตามลำดับไป โดยจะเริ่มพรรณนาเรื่องราวเกี่ยวกับโบราณสถานภาย ในเมืองก่อนคือ

พระราชวัง

พระราชวังที่เมืองราชบุรีมี ๒ แห่ง อยู่ริมแม่น้ำแห่ง ๑ และอยู่บนภูเขาอีกแห่ง ๑ พระราชวังทั้งสองแห่งนี้สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๕

มูลเหตุที่จะสร้าง พระราชวังขึ้นที่เมืองราชบุรีนั้น สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายไว้ในหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๖ ว่า เกิดแต่รัฐบาลประสงค์จะทนุบำรุงหัวเมืองทางฝ่าย ตะวันตกให้เจริญขึ้นได้ขุดคลองภาษีเจริญเมื่อปลายรัชกาลที่ ๔ และขุดคลองดำเนินสะดวกต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ทางไปมาค้าขายในระหว่างเมืองราชบุรีกับกรุงเทพ ฯ สะดวกขึ้น สมเด็จเจ้าพระยาบรมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการอยู่ใน

70867

สมัยนั้นได้ไปยังเมืองราชบุรีเนือง ๆ เห็นว่าสมควรเป็นที่เสด็จประพาสอีกแห่ง ๑ ด้วยเป็นที่สบายและไปมาถึงกรุงเทพ ฯ สะดวกกว่าที่ประพาสเมืองเพชรบุรีในรัชกาลที่๔ จึงโปรด ฯ ให้สมเด็จเจ้าพระยา ฯ กับเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี ซึ่งเคยอำนวยการสร้างพระนครคิรีมาด้วยกัน สร้างพระราชวังที่เมืองราชบุรีด้วย

พระราชวังริมน้ำ สร้างตรงที่พลับพลาเดิม(๑) ของพระบาลสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่ อยู่ทางฝั่งตะวันตกตรงข้ามกับตัวเมืองราชบุรี ได้ก่อกำแพงล้อมรอบและสร้างพระที่นั่ง ทำเป็นตึกหลังใหญ่อยู่กลางสวนหลัง ๑ แต่ยังสร้างไม่เสร็จ เมื่อจัดทำกองทหารขึ้น ทรงเห็นความจำเป็นในทางทหารมากกว่าส่วนพระองค์ จึงโปรด ฯ ให้ใช้เป็นโรงทหารจัดสร้างสถานที่ขึ้นใหม่และย้ายไปอยู่ ณ ที่ซึ่งสร้างขึ้นใหม่นั้นแล้ว จึงพระราชทานพระราชวังนี้ให้แก่ตำรวจต่อไป และปรากฏว่าทางตำรวจ

---

(๑) พลับพลานี้ สร้างสำหรับเป็นที่ประทับในเวลาเสด็จประพาสต้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยประทับเมื่อคราวเสด็จประพาสต้นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.๒๓๕๘

ได้ใช้เป็นที่ตั้งสถานี ตำรวจ ภูธร ประจำ จังหวัด เรื่อยมาจนกระทั่งถึงเวลาปัจจุบัน

พระราชวังบนเขาสัตนาถ ภูเขาสัตนาถที่ชาวเมืองราชบุรีเรียกกันเป็นสามัญว่า เขาวัง เป็นภูเขาลูกย่อม ๆ มีขนาดสูงเพียง ๔๔ เมตรเท่านั้น อยู่ห่างจากตัวเมืองไปทางทิศตะวันตกประมาณ ๔ กิโลเมตร มีถนนรถยนต์เดินได้สะดวกจนถึงเชิงเขา ข้าง ๆ เขาสัตนาถนี้ยังมีเขามอลูกเล็ก ๆ อีกหลายลูก บนยอดเขามอบางลูกมีตำหนักสร้างไว้เป็นที่ประทับของเจ้านายที่ตามเสด็จด้วย

พระราชวังบนเขาสัตนาถนี้ เป็นพระราชวังขนาดเล็ก ไม่ใหญ่โตเหมือนอย่างพระราชวังบนยอดเขามหาสวรรค์ที่เมืองเพชรบุรี และก็ไม่ปรากฏว่าได้พระราชทานนามอย่างใดไว้ ชาวเมืองราชบุรีคงเรียกกันแต่เพียงว่าเขาวังมาจนกระทั่งทุกวันนี้ มูลเหตุที่จะสร้างพระราชวังนี้ขึ้นนั้น เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จไปประพาสบนยอดเขานี้เมื่อ พ.ศ.๒๔๑๔ ทรงชอบพระราชหฤทัย และทรงพระราชดำริว่าเขาสัตนาถประกอบ

ด้วยเขามอน้อยใหญ่อยู่ข้าง ๆ อีกหลายลูก ถ้าได้สร้างพระราชวังและตำหนักเจ้านายขึ้น คงจะเป็นที่พักตากอากาศได้ดีแห่งหนึ่ง จึงโปรด ฯ ให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ดำเนินการจัด สร้าง พระราชวังขึ้นบนยอดเขา สมเด็จเจ้าพระยา ฯ ได้ให้พระยาเพชรบุรีซึ่งเคยเป็นนาย งาน สร้าง พระนครคีรี ที่จังหวัดเพชรบุรี มา ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ เป็นแม่กองสร้างพระราชวังบนเขาสัตนาถอีก การรื้อทลายเขาเพื่อปราบที่ให้เรียบ เมื่อครั้งสร้างพระนครคีรีในรัชกาลที่ ๔ ต้องใช้ทุบต่อยเอาด้วยพะเนินเหล็ก เพราะเนื่องจากในเวลานั้นยังไม่รู้จักใช้ดินระเบิด ในรัชกาลที่ ๕ มีผู้นำดินระเบิดมาใช้ในประเทศไทยแล้ว เพราะฉะนั้นจึงใช้ดินระเบิด ๆ ยอดเขาทลายลง สะดวกในการทุบปราบพื้นที่ให้เรียบ เพื่อเตรียมก่อสร้างพระราชวังรวดเร็วขึ้นกว่าเดิมมาก แต่ด้วยกำลังแรงของระเบิดได้ทลายยอดเขาราบลงไปต่ำกว่าระดับเดิมถึง ๙ เมตร

ในการสร้างพระราชวังครั้งนั้น ได้ทำทางขึ้นเป็นสองทาง อ้อมขึ้นไปรอบเขา รถเล็ก ๆ ขึ้นไปได้และมีทางตรงเป็นทางเดินเท้าต่อ ขึ้นไปจนถึง หน้าท้องพระโรง อีก

ทางหนึ่ง ที่เชิงเขาด้านตะวันออกมีโรงทหารรักษาพระองค์โรง ๑ และหลังพลับพลาเชิงเขามีโรงรถและโรงม้า ตรงทางสองแพร่งมีกระโจมสำหรับทหารยาม ต่อขึ้นไปมีโรงทหารมหาดเล็ก สร้างเป็นแถวหลัง ๑ เหนือขึ้นไปอีกชั้น ๑ มีทิมดาบตำรวจอยู่ตรงหน้าท้องพระโรง ที่ชลาท้องพระโรงมีกำแพงแก้วล้อมรอบ ต่อจากหน้าท้องพระโรงเข้าไปก็เป็นพระที่นั่ง พระที่นั่งและท้องพระโรงเป็นตึกหลังเล็ก ๆ ไม่ใหญ่โตนัก มีพื้นเพียงชั้นเดียว ต่อไปข้างหลังเป็นห้องเครื่องเสวยและเป็นที่สำหรับโขลนอยู่

นอกจากตัวพระราชวังแล้วยังมีตำหนัก สำหรับเจ้านายฝ่ายในประทับบนยอดเขาอีก ๒ ลูก การตกแต่งเขามอในครั้งกระโน้นคงจะงดงามอย่างยิ่ง แต่น่าเสียดายที่ข้าพเจ้าไม่มีโอกาสได้เห็นในสมัยเมื่อพระราชวังนี้ ยังบริบูรณ์ดี มามองเห็นเอาเมื่อได้ทอดทิ้งรกร้างจนเกือบจะกลายเป็นป่าไปหมดแล้ว จึงไม่สามารถจะพรรณาความงาม ของบริเวณ ตำหนัก บนเขามอ ทั้งสองลูกนี้ ได้ดีเท่ากับของจริง แต่ได้พบพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเสด็จพระราชดำเนิน ไปประพาส

เขามอนั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๐ ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ละเอียดพิศดารจึงขออัญเชิญมาลงไว้ด้วย ดังข้อความต่อไปนี้

"เย็นวันนี้ได้เดินไปที่เขามอเสด็จอยู่ ไม่ไกลจากเขาสัตนาถนัก เขามอนั้นไม่สู้สูง มีทางขึ้นลาด ๆ ขึ้นไป รถไปถึงหน้าเรือน ทั้งสองข้างทางมีต้นไม้มาก บนหลังมอมีเรือน ๕ ห้อง เฉลียงรอบหลัง ๑ แต่เฉลียงเบื้องโถง มีมุขหน้าออกมาสองห้องเบื้องขวาพื้นดิน ต้นกรรณิกาปลูกรอบ ถ้าเวลามีดอกจะหอมนัก ลมพัดเสมอไม่ขาด ที่หน้าลดพื้นลงมาอีกชั้นหนึ่ง มีเก๋งอยู่กลางหมู่ต้นไม้เป็นที่นั่งเย็น ๆ มีที่ทำครัวและเรือนบ่าวอยู่บนนั้น พร้อมพอสบาย"

นี่เป็นมอลูกหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ริมเขาสัตนาถ ส่วนมออีกลูกหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ริมทางรอบเขาแดงจันทน(๑)นั้น ทรงพรรณาไว้ว่าดังนี้

"ลงมาจากมอนั้นมาที่มอท่านเล็กอยู่ มอนี้ตั้งอยู่ริมทางรอบเขาแดงจันทน์ รอบนอกสูงกว่ามอที่เสด็จอยู่ มีทางรถขึ้นไปตลอดถึงเรือน ข้างทางมีร่วไม้สำหรับกัน

(๑) ในบัจจุบันเรียกว่าเขาแก่นจันทน์

รถตกตลอดขึ้นไป บนหลังมอนั้นเป็นเรือนชั้นเดียว ฝาขัดแตะถือปูนหลังคามุงกระเบื้องหลังหนึ่ง เป็นจตุรมุขมีเฉลียงรอบ ในประชาน ๓ ห้อง ขื่อ ๑๐ ศอก ตามยาวกันฝาตลอดเฉลียงเป็นห้องนอน ๒ ห้อง ห้องกินข้าวห้องหนึ่ง มุขหน้ามุขหลังยกพื้นสองห้อง เป็นพื้นดินอยู่ห้อง ๑ มีห้องเล็กห้องน้อยบ้าง มุขหน้าที่รับแขกรับลมตะเภา เรือนนี้ดูเป็นเรือนบ้านนอกสบายดีทีเดียว ด้วยเป็นที่ชอบใจของเราเพราะหลังคาคลุมไปมาก กันได้ทั้งฝนทั้งแดด มีที่ห้องทำครัวและเรือนบ่าวเล็กน้อย พออยู่ครัวหนึ่งได้สบาย มีอัฒจันทร์ตรงลงไปทางหน้าเรือนถึงเชิงเขา เดินขึ้นลงได้ง่าย”

บนเขาสัตนาถเดิมมีวัดอยู่วัดหนึ่ง แต่จะชื่อวัดอะไรไม่มีผู้ใดสามารถจะบอกได้ เพราะเป็นวัดร้างมานานแล้ว ในวัดนั้นมีพระเจดีย์องค์หนึ่ง กับวิหารพระนอนย่อม ๆ ไม่ใหญ่โตนักหลัง ๑ โบสถ์กับศาลาอีกอย่างละหลังอยู่ตรงเชิงเขาด้านตะวันออก เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริจะสร้างพระราชวังขึ้น จึงโปรดให้ซ่อมวัดขึ้นใหม่วัดหนึ่ง เพื่อเป็นผาติกรรมไถ่วัดเดิมให้

พ้นจากธรณีสงฆ์ วัดที่ทรงซ่อมขึ้นใหม่นั้นพระราชทานนามว่า "วัดสัตนาถปริวัตร" คือหมายความว่า วัดที่ย้ายไปจากเขาสัตนาถ ดังรายละเอียดที่กล่าวไว้ในเรื่องวัดสัตนาถปริวัตรโดยเฉพาะแล้ว

พระราชวังบนเขาสัตนาถนี้มีประวัติที่ควรทราบบางประการ คือ เคยเป็นที่รับราชทูตโปรตุเกศครั้งหนึ่งเมื่อวันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๒๐ การที่รับรองแขกเมืองท่านก็เนื่องจากราชทูตโปรตุเกศเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ ในระหว่างเวลาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสหัวเมือง และกลับมาถึงเมืองราชบุรีพอดพระราชวังบนเขาสัตนาถเสร็จเรียบร้อย จึงเสด็จประทับเป็นปฐมฤกษ์ และสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ซึ่งเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินกราบบังคมทูลว่า ขอให้เสด็จออกรับราชการทูตโปรตุเกศ ที่พระราชวังบนเขาสัตนาถนี้จะได้เป็นพระเกียรติยศ เหมือนอย่างเมื่อครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จออกรับราชทูตฝรั่งเศส ที่พระราชวังเมืองลพบุรี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า พระราชวังที่สร้างขึ้นใหม่นี้พอจะรับ

แขกเมืองได้ เนื่องจากท้องพระโรงก็ใหญ่โตกว่าพระที่นั่งดุสิตสวรรค์ชัญญมหาปราสาทที่เมืองลพบุรี จึงโปรดให้ตระเตรียมการที่จะรับราชทูตโปรตุเกศ ให้เต็มตำราเหมือนอย่างที่เคยรับแขกเมือง ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทุกอย่าง

น่าเสียดาย ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประทับที่พระราชวังนี้เพียงครั้งเดียว คือเมื่อคราวที่เสด็จกลับจากเสด็จประพาสไทรโยค และรับราชทูตโปรตุเกศเท่านั้น แล้วก็ไม่ทรงมีโอกาสว่างพอที่จะเสด็จไปประทับอีกจนตลอดรัชกาล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่ทรงโปรด และมิได้เสด็จไปประทับเลย พระราชวังนี้จึงทิ้งร้างอยู่จนตลอดรัชกาลที่ ๖ ทิ้งรัชกาล

ต่อมาในรัชกาลที่ ๗ ตัวพระที่นั่งต่าง ๆ ชำรุดทรุดโทรมลงไปมาก พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่าถ้าจะคงรักษาไว้เป็นพระราชวังต่อไปอีกจะทำให้สิ้นเปลืองพระราชทรัพย์ในการซ่อมรักษามาก ทั้งก็มิได้ตั้งพระราชหฤทัยจะเสด็จไปประทับอีกด้วย จึงทรงพระ

กรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานให้เป็นที่ธรณีสงฆ์เสียตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๖ และเมื่อเป็นที่ธรณีสงฆ์แล้ว ต่อมาก็มีผู้ศรัทธาซ่อมแซมบางส่วนของพระราชวังนี้ขึ้นใหม่ และดัดแปลงตำหนักต่าง ๆ เป็นโบสถ์และกุฏิสงฆ์ แล้วปลูกสร้างอาคารขึ้นใหม่ตามไหล่เขาอีกหลายหลัง ต่อมาก็ยกขึ้นเป็นวัด เรียกกันว่าวัดเขาวัง

ตัวโบสถ์นั้น ได้ดัดแปลงจากพระที่นั่งเดิมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยก่อผนังเสริมขึ้นไปอีกประมาณ ๓ เมตร รอยก่อเสริมขึ้นใหม่นี้สังเกตุเห็นได้ถนัด อยู่ตรงหูช้างที่ติดกับเพดาน ตรงหน้าโบสถ์มีลานซิเมนต์แล้วทำบรรไดโค้งเป็นรูปพระจันทร์ครึ่งซีก มีบรรได ๕ ขั้น

พระประธานในโบสถ์เป็นพระพุทธรูปศิลา หน้าตักกว้างประมาณ ๑ เมตร พระพุทธรูปองค์นี้เป็นพระพุทธรูปโบราณ เดิมอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของจังหวัดราชบุรี มีผู้เชิญมาปฏิสังขรณ์โดยลงรักปิดทองใหม่ สวยงามมาก ภายในโบสถ์ก็รักษาสะอาดเรียบร้อยน่าชมอย่างยิ่ง

วัดสัตนาถปริวัตร

วัดนี้เดิมชื่อวัดโพธิงาม อยู่ริมน้ำแม่กลองทางฝั่งขวา ใต้ศาลากลางจังหวัดราชบุรีลงไป ประมาณ ๕๐๐ เมตร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาสุรียวงศ์ซ่อมขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕ เพื่อเป็นผาติกรรมไถ่จากวัดเดิมที่อยู่เชิงเขาสัตนาถ และโปรดให้ซ่อมไปพร้อมกันกับเวลาที่สร้าง พระราชวังที่เดียว สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ จึงให้พระพุทธไสยาสน์องค์ใหญ่ ซึ่งเป็นพระพุทธรูปก่ออิฐจากวัดเดิมที่เชิงเขาสัตนาถมาประดิษฐานไว้วัดนี้ด้วย และสร้างวิหารไว้หลังพระอุโบสถ

ครั้นเมื่อปฏิสังขรณ์เสร็จเรียบร้อยแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงพระราชทานนามว่า "วัดสัตนาถปริวัตร" หมายความว่าเป็นวัดที่ย้ายไปจากเขาสัตนาถ และโปรดให้นิมนต์พระสงฆ์จากวัดโสมนัสวิหาร ซึ่งเป็นวัดคณะธรรมยุติกนิกายไปอยู่ วัดนี้จึงเป็นวัดฝ่ายธรรมยุติกนิกาย

พระอุโบสถของวัดนี้ใหญ่โตกว่าวัดอื่น ๆ แต่ทั้งพระอุโบสถ พระวิหารและกุฏิสงฆ์เป็นของซ่อมใหม่ทั้งสิ้น มีเหลืออยู่แต่เจดีย์ข้างวิหาร พระพุทธไสยาสน์องค์เดียวเท่านั้นที่ยังคงเป็นของเก่า ซึ่งมิได้ซ่อมแปลงให้ผิดแผกไปจากของเดิม ภายในพระอุโบสถประดิษฐานพระพุทธรูปศิลาทรายสีแดง พระพุทธรูปองค์นี้เดิมอยู่วัดอรัญญิกซึ่งเป็นวัดร้างอยู่นอกเมืองราชบุรี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เชิญมาลงรักปิดทองใหม่ และโปรดให้ตั้งเป็นพระประธานในวัดนี้

ที่หน้าพระอุโบสถ มีศาลาประดิษฐานพระพุทธรูปศิลาทรายสีแดง องค์ใหญ่ ขนาดเดียวกันกับ พระประธานในพระอุโบสถ เชิญมาแต่วัดอรัญญิกในรัชกาลที่ ๕ เหมือนกันคงจะเนื่องจากพระอุโบสถของวัดนี้ใหญ่โตกว่าบรรดาวัดอื่น ๆ ซึ่งอยู่ภายในเมืองราชบุรี และทั้งวัดนี้อยู่ใกล้ตัวเมืองด้วย เพราะฉะนั้นการทำพิธีที่เกี่ยวกับศาสนาแต่เดิมมาทางราชการจึงมักจะจัดทำที่วัดนี้แทบทั้งสิ้น แต่ในปัจจุบันคงทำแต่พิธีในวันวิสาขบูชาเท่านั้น

วัดศรีสุริยวงศ์

ก่อนที่จะทราบเรื่องราวของวัดนี้ ข้าพเจ้าจะขอเล่ามูลเหตุเดิมซึ่งสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ มาสร้างบ้านพักที่จังหวัดนี้เสียก่อน เพื่อท่านผู้อ่านจะได้เข้าใจเรื่องราวที่ต่อเนื่องกันมาโดยตลอด คือสมเด็จเจ้าพระยา ฯ ชอบดินฟ้าอากาศของเมืองราชบุรี และภูมิประเทศมาก จนถึงกับมาสร้างบ้านพักไว้ใหญ่โตเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖ และหลังจากสร้างบ้านพักขึ้นแล้วท่านก็เดินทางไปพักผ่อนที่เมืองราชบุรีเนือง ๆ และ และพยายามจะปรับปรุงเมืองราชบุรีให้ดีกว่าเมืองอื่น ๆ อีกด้วย

ต่อมา ได้กราบทูล แนะนำ ให้ พระบาทสมเด็จ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จแปรพระราชฐาน ไปประทับที่เมืองนี้ และได้พยายามสร้างพระราชวังที่เขาสัตนาถถวาย แล้วเชิญเสด็จไปประทับเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๐ แต่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงโปรดอากาศที่เมืองราชบุรี จึงเสด็จไปประทับที่พระราชวังนั้นเพียงครั้งเดียวเท่านั้น

หลังจากเวลาที่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์สร้างบ้านพักขึ้นที่เมืองราชบุรีแล้ว ต่อมาก็ได้ตัดถนนหนทางในตัวเมืองขึ้นหลายสาย แล้วสร้างวัดหนึ่งตรงกลางเมืองราชบุรีเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗ ที่ตรงนี้ในปัจจุบันเรียกว่าตำบลหน้าเมือง อยู่ตรงศาลากลางจังหวัดราชบุรี เมื่อสร้างเสร็จแล้วก็ให้ใช้ราชทินนามของท่าน เป็นชื่อวัด เพราะฉะนั้นจึงเรียกกันว่า "วัดศรีสุริยวงศ์"

วัดนี้ได้ทำอย่างประณีตงดงาม แต่ฝีมือช่างที่ค่อนไปทางกระบวนช่างแบบชาวตะวันตก พระอุโบสถทำเป็นตึกฝรั่งมีเสาระเบียงต้นกลม ๆ ทำลายปูนสีเทาให้เหมือนหินอ่อน และมีโค้งในระหว่างตอนบนของเสาระเบียงเป็นรูปวงกลม ผนังพระอุโบสถก็ทำเป็นลายหินอ่อนสีน้ำตาลทั้งด้านนอกและด้านใน ผนังตอนข้างในใต้ขอบหน้าต่างประดับกระเบื้องลายครามรอบ พระอุโบสถนี้ไม่มีช่อฟ้าและใบระกาเหมือนอย่างพระอุโบสถทั้งหลาย

หลังพระอุโบสถมีเจดีย์กลมทรงระฆังองค์หนึ่ง สูงประมาณ ๕ เมตร ฐานเจดีย์ทำเป็นรูปแปดเหลี่ยมก่อโค้งในระหว่างเหลี่ยมเป็นรูปครึ่งวงกลม สูงขึ้นไปสัก ๒.๕๐ เมตร

และก่อเจดีย์องค์ย่อม ๆ บนฐานสูงประมาณ ๒.๕๐ เมตร อีกชั้นหนึ่ง

กุฏิพระสงฆ์ก็สร้างใหญ่โตทำเป็น ๒ ชั้น มีเสาปูนต้นใหญ่ ๆ ทำเป็นลายหินสี่เหารับกันกับเสาพระอุโบสถ ส่วนประตูเข้าวัดทางด้านหน้าของเดิมชำรุดทรุดโทรม ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๓ จึงมีผู้สร้างขึ้นใหม่ ทำตามแบบสถาปัตกรรมของชาวตะวันตก คือก่อเป็นรูปโค้งครึ่งวงกลม เพื่อให้เข้ากันกับสิ่งก่อสร้างในวัดนั้น

วัดบรัวเหลือ

วัดบรัวเหลือหรือวัดเขาเหลือนี้ เป็นวัดโบราณเก่าแก่วัดหนึ่งของจังหวัดราชบุรี อยู่ใกล้กันกับวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เท่าที่ได้พิจารณาซากโบราณสถานที่เหลืออยู่ เข้าใจว่าเป็นวัดที่สร้างแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาไม่เป็นเส้นตรงเหมือนอย่างที่สร้างในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตัวหลังคาก็ไม่ได้มุงกระเบื้อง แต่ก่ออิฐโค้งเข้าหากันเป็นรูปหลังคา เป็นของแปลกสำหรับสถาปัตย์กรรมในสมัยนี้ เพราะตามปรกติจะต้องมุงด้วยกระเบื้องเสมอ แต่เข้าใจว่า

คงจะซ่อมแซมกันมาหลายครั้งหลายหนแล้ว ภายในวิหารมีภาพเขียน แต่ผีมือหยาบมาก เข้าใจว่าจะเป็นของซ่อมใหม่ แต่มีพระพุทธรูปศิลาหลายองค์ตั้งอยู่บนช่องคูหาเป็นพระพุทธรูปสมัยอยุธยาทั้งสิ้น หลังวิหารออกไปมีพระเจดีย์องค์หนึ่ง เป็นฝีมือช่างสมัยอยุธยาเหมือนกัน ส่วนโบสถ์นั้นเป็นของสร้างใหม่ ฝีมือทรามมาก

ที่วัดนี้มีของดีอยู่อย่างหนึ่ง คือฐานเทวรูป แต่ต้นกร่างใหญ่ขึ้นหุ้มเสียหมด ยังคงเหลืออยู่แต่ขอบฐาน และว่ากันว่า เดิมเคยมีเทวรูปอยู่ที่ใต้ต้นกร่างนี้เหมือนกัน เป็นเทวรูปพระนารายณ์สวมหมวกแขก สมัยก่อนขอม แต่น่าเสียดายที่ในปัจจุบันเทวรูปนั้นได้หายไปเสียแล้ว

วัดช่องลม

วัดนี้อยู่ในบริเวณเมืองเก่า ริมถนนวรเดช ห่างจากวัดพระศรีรัตน์ไม่มากนัก เป็นวัดโบราณ เห็นจะสร้างแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา แต่ครั้นนานเข้า โบสถ์วิหารชำรุดทรุดโทรมลง มีผู้ซ่อมแซมใหม่ ในปัจจุบันจึงไม่มีสิ่งใดที่เป็นของซ่อมใหม่ ฝีมือไม่งาม ส่วนพระประธานนั้นเป็น

พระพุทธรูปปูนปั้น ฝีมือก็ไม่ค่อยงามเหมือนกัน

แต่ภายในอุโบสถมีพระพุทธรูปอยู่องค์หนึ่ง ซึ่งชาวเมืองราชบุรีนับถือกันมาก พระพุทธรูปองค์นี้เรียกกันว่า "หลวงพ่อแก่นจันทน์" เป็นพระพุทธรูปยืนปางอุ้มบาตร ฝีมือช่างสมัยอยุธยา สูงประมาณสัก ๒ เมตร ที่เรียกว่าหลวงพ่อแก่นจันทร์ ก็เห็นจะเนื่องมาจากไม้ที่สร้างนั้นมีสีแดงคล้ายกับไม้จันทร์แดง ตามตำนาน ปรากฏว่าลอยน้ำมา มีผู้พบและเก็บขึ้นประดิษฐานไว้ที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ครั้นต่อมาเมื่อวัดพระศรีรัตนมหาธาตุร้างไปคราวหนึ่ง จึงมีผู้เชิญมาไว้ที่วัดช่องลม และคงประดิษฐานอยู่ที่วัดนี้ตลอดมาจนกระทั่งถึงเวลาปัจจุบัน พระพุทธรูปองค์นี้ชาวเมืองราชบุรีนับถือกันมาก และพากันมาบนบานศาลกล่าว และปิดทองกันเต็มไปทั้งองค์

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุตั้งอยู่ทางทิศเหนือ ห่างจากศาลากลางจังหวัดราชบุรีไปประมาณ ๓ กิโลเมตร วัดนี้เป็นวัดใหญ่โต เป็นที่สถิตของเจ้าคณะจังหวัดและเป็น

ศรีของจังหวัดราชบุรี ในบริเวณวัดมีปรางค์องค์ใหญ่อยู่ตรงกลางและมีปรางองค์องค์เล็กอยู่สามมุม ด้านหน้าเป็นบรรไดทางขึ้น ไม่มีปรางค์ทิศ องค์ปรางค์ก่อด้วยศิลาและสูงประมาณ ๒๕ เมตร ตั้งอยู่บนฐานสี่เหลี่ยมสูงใหญ่ มีบันไดสำหรับขึ้นและมีช่องคูหาเข้าไปได้จนถึงข้างในองค์ปรางค์ ที่ผนังปรางค์มีภาพเขียน เป็นภาพพระสาวกองค์ใหญ่ ๆ นั่งเรียงกัน ปรางค์พระมหาธาตุนี้มีภาพและลวดลายปูนปั้นงดงามมาก ตรงซุ้มปรางค์ปั้นเป็นรูปพุทธประวัติ เช่นตอนมหาภิเนกษกรมและตอนตัดพระเมาลี ยังเห็นภาพชัดเจนอยู่จนกระทั่งเวลาปัจจุบัน ภาพเหล่านี้เห็นจะเป็นของซ่อม ครั้งสุดท้าย ในแผ่นดิน สมเด็จ พระ เจ้า บรม โกศ เพราะฝีมือปั้นปูนคล้ายคลึงกับของที่ทำในรัชกาลนี้มาก

รอบองค์พระมหาธาตุนี้มีคูล้อมโดยรอบ ภายในคูเป็นทางเดินได้ตลอดถึงกันหมด และมีพระพุทธรูปศิลาทรายสีแดงประดิษฐานอยู่โดยรอบ เป็นพระพุทธรูปสมัยอยุธยาทั้งสิ้น เว้นแต่พระพุทธรูปนาคปรกองค์เดียวเท่านั้น

ที่เป็นสมัยลพบุรี นอกคดนี้ออกไป มีวิหารของเดิมแต่หักพังเหลือแต่ฐาน มีผู้ศรัทธาทำโรงสังกสีขึ้นไว้บนฐานวิหารนั้น แล้วสร้างพระพุทธรูปนั่งหันหลังชนกันสององค์ เป็นพระพุทธรูปขนาดใหญ่ แต่ฝีมือไม่งาม นอกวิหารและวิหารคดออกไป มีกำแพงแก้วก่อด้วยศิลาแลงแท่งโต ๆ ล้อมรอบ บนยอดกำแพงแก้วนี้มีพระพุทธรูปปางสมาธิสมัยลพบุรีประดิษฐานอยู่ในเรือนแก้ว เป็นพระพุทธรูปจำหลักด้วยศิลาทรายสีแดงทั้งสิ้น

วัดนี้มีพระสงฆ์อยู่เป็นจำนวนมาก มีกุฏิปลูกเรียงรายกันไปไม่น้อย แต่ตัวโบสถ์เป็นของสร้างใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ นี่เอง โบสถ์นี้อยู่นอกกำแพงแก้วใกล้กับกุฏิสงฆ์ ข้างโบสถ์มีมณฑปสร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๕ ภายในมณฑปนี้ประดิษฐานพระพุทธบาททำด้วยศิลาสีแดง

ต่อจากกำแพงแก้วอีกด้านหนึ่ง ออกไปไม่ไกลนักเป็นสำนักชี เรียกกันว่าสำนักประชุมนารี เป็นสถานที่กว้างขวาง มีกุฏิของแม่ชีปลูกเรียงกันเป็นหลัง ๆ มีถนนซีเมนต์เดินได้โดยรอบ สำนักนี้มีแม่ชีหรืออุบาสิกาเป็นจำนวนกว่า ๑๐๐ คน มีทั้งสาวทมีอายุไม่ถึง ๒๐ ปี และ

ที่แก่อายุตั้ง ๗๐—๘๐ ปีก็มี แม่ชีเหล่านี้บวชแต่เป็นผู้หญิงกินแทบทั้งนั้น บางคนได้รับบ้านเดิมของตนมาปลูกอยู่ในสำนักนี้ โดยตั้งใจว่าจะถือพรหมจรรย์ไปจนตลอดชีวิต แต่บางคนก็บวชเพียงพรรษาเดียว เหมือนอย่างผู้ชายที่บวชเป็นพระภิกษุ พอออกพรรษาแล้วสึกก็มี

เมืองโบราณที่บ้านคูบัว

การพบเมืองโบราณที่ตำบลคูบัว จังหวัดราชบุรีนี้ เป็นหลักฐานอันหนึ่งซึ่งอาจยืนยันได้ว่า เมืองนี้เป็นเมืองหนึ่งซึ่งอยู่ในอาณาจักรทวารวดี แต่เดิมมากรมศิลปากรเคยพบแต่โบราณวัตถุสมัยทวารวดีที่ถ้ำเขางูก็ดี พระเศียรพระพุทธรูปขนาดใหญ่ทำด้วยศิลา ซึ่งพบที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุก็ดี แต่ในท้องที่เหล่านั้นไม่มีร่องรอยว่าจะมีเมืองเก่าถึงสมัยทวารวดีเลย ฉะนั้นจึงเป็นปัญหาที่ถกเถียงกันอยู่ว่า เมืองเดิมในสมัยนั้นตั้งอยู่ที่ไหนกันแน่ ยังไม่เคยมีนักโบราณคดียืนยันว่า เมืองราชบุรีเดิมในสมัยทวารวดีนั้นตั้งอยู่ ณ ที่ใด บางท่านว่า น่าจะอยู่ที่ตำบลอู่เรือหรือที่เรียกว่า อู่ตะเภาในปัจจุบันนี้ก็ได้ แต่เมื่อได้ตรวจสอบ

แผนที่รูปถ่ายทางอากาศแล้ว เห็นว่าที่นั้นคงจะเป็นท่าเรือ ไม่ใช่เมืองโบราณ ส่วนตัวเมืองราชบุรีโบราณในสมัยทวารวดีนั้น จะต้องเป็นเมืองที่ตำบลคูบัว ซึ่งกรมศิลปากรได้ขุดแต่งไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕ อย่างไม่ต้องสงสัย

การที่จะทราบว่ามีเมืองโบราณอยู่ที่ตำบล คูบัวนั้น ได้เคยมีผู้นำเรื่องมาแจ้งแก่เจ้าหน้าที่กรม ศิลปากร หลายปีมาแล้ว แต่เจ้าหน้าที่ยังไม่มีโอกาสออกไปสำรวจ เนื่องจากทางคมนาคมไม่สะดวก ครั้งหลังสุดซึ่งจะทำการสำรวจกันขึ้นนั้น เนื่องจากกรมศิลปากรได้รับลิขิตของพระภิกษุลมูล คุณาภิรโต วัดสัตตนาถปริวัตร์ จังหวัดราชบุรีเมื่อเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๓ ว่ามีวัดร้างตั้งอยู่ในเขตจังหวัดราชบุรีแห่งหนึ่ง มีทรัพย์สมบัติฝังอยู่มาก และมีผู้ไปขุดค้นหาทรัพย์สมบัติที่ยังอยู่เนือง ๆ ขอให้กรมศิลปากรไปขุดค้นและเก็บรักษาไว้เป็นทรัพย์สมบัติของชาติต่อไป กรมศิลปากรจึงจัดเจ้าหน้าที่ไปพบกับพระภิกษุลมูล ขอให้ท่านนำไปสำรวจ ผลของการสำรวจอย่างคร่าว ๆ ปรากฏว่าได้พบเนินดินใหญ่ ๆ หลายแห่ง มีแผ่นดินตกอยู่ในมูลดินเหล่านั้นบ้าง ทำให้สงสัยว่า มูลดินเหล่านั้นน่าจะเป็น

ซากโบราณสถาน ประกอบกับได้พบพระเศียรพระพุทธรูปดินเผาที่ชาวบ้านเก็บเอาไปจากบริเวณบ้านคูบัว มีลักษณะทำนองเดียวกับพระเศียรพระพุทธรูปสมัยทวารวดี กรมศิลปากรจึงมีความสนใจที่จะทำการสำรวจ เพื่อให้ทราบแน่นอนต่อไป แต่เนื่องจากยังไม่มีงบประมาณในการนี้ จึงได้รั้งรอมา จนกระทั่งถึงเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงได้ส่งเจ้าหน้าที่ไปสำรวจอีกครั้งหนึ่ง และได้พบเนินดินในบริเวณนั้นอีกหลายแห่ง กรมศิลปากรจึงตกลงใจที่จะทำการสำรวจและขุดแต่งให้ทราบแน่ชัดว่า เป็นซากโบราณสถานอันใดและสร้างขึ้นในสมัยใด

แต่เนื่องจากเนินดินเหล่านั้นเป็นของเอกชน กรมศิลปากรไม่สามารถจะเข้าไปขุดค้นได้โดยพละการ จึงได้ติดต่อไปยังผู้ว่าราชการจังหวัดราชบุรี ขอให้ช่วยติดต่อกับเจ้าของที่ดินเพื่อยินยอมให้กรมศิลปากรเข้าทำการสำรวจและขุดแต่งเนินเหล่านั้นได้ ซึ่งผู้ว่าราชการจังหวัดราชบุรีก็ได้ร่วมมือ โดยจัดให้เจ้าของที่ดินทำบันทึกให้ความยินยอมไว้เป็นลายลักษ์อักษร

กรมศิลปากรได้เริ่มลงมือสำรวจ โดยละเอียดเมื่อ

วันที่ ๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๕ โดยจัดเจ้าหน้าที่ออกทำแผนผังในบริเวณซากโบราณสถานเหล่านี้ ปรากฏว่าได้พบคันคูทั้ง ๔ ด้าน เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า เป็นแนวยาวจากทิศเหนือไปทิศใต้ มีขนาดกว้างประมาณ ๗๐๐ เมตร ยาวประมาณ ๒.๐๐๐ เมตร ภายในคันคูนี้มีเนินดินใหญ่เล็กถึง ๔๔ แห่ง ซึ่งแผนผังและที่ตั้งของเนินดินเหล่านี้ กรมศิลปากรได้จัดทำขึ้นเสร็จเรียบร้อยแล้ว

พร้อมกับการสำรวจนี้ กรมศิลปากรได้ลงมือขุดแต่งเนินดิน ๒—๓ แห่งไปด้วย เนินดินที่ได้ทำการขุดแต่งครั้งแรก คือเนินใหญ่ข้างวัดคูบัวแห่งหนึ่ง กับเนินเล็กที่บ้านหนองเกษร ซึ่งอยู่ห่างจากวัดคูบัวไปทางทิศใต้ประมาณ ๓ กิโลเมตรอีกแห่งหนึ่ง ปรากฏว่าได้พบซากฐานเจดีย์ที่ก่อด้วยอิฐและฉาบปูนไว้ทั้งสองแห่ง แต่ที่ฐานเจดีย์ในบริเวณบ้านหนองเกษรนั้น ได้พบพระพุทธรูปดินเผา รูปพระโพธิสัตว์ รูปมนุษย์ รูปยักษ์มาร รูปสัตว์ต่าง ๆ และลวดลายประดับองค์เจดีย์ซึ่งทำด้วยดินเผาหักพังลงมากองทับถมอยู่ที่ฐานเจดีย์บ้าง ยังติดอยู่กับองค์เจดีย์บ้าง เป็นจำนวนมาก โบราณวัตถุเหล่านี้กรมศิลปากรได้นำมาเก็บ

รักษาไว้ ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่กรุงเทพ ฯ แล้ว ผู้ใดสนใจอาจจะขอเข้าชมได้

โบราณวัตถุ ซึ่งพบที่ซากโบราณสถานตำบลคูบัว จังหวัดราชบุรี กรมศิลปากรได้ให้ผู้เชี่ยวชาญตรวจและพิจารณาแล้ว เห็นว่าเป็นศิลปสมัยทวารวดี มีอายุตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๑—๑๖ ส่วนซากโบราณสถานนั้น มีลักษณะคล้ายเจดีย์ชุดพบที่ข้างวัดพระประโทน จังหวัดนครปฐม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ และลักษณะของแผ่นอิฐที่ใช้ในการก่อสร้างเจดีย์มีขนาดใหญ่มาก คือแต่ละแผ่นมีความยาว ๓๕ เซ็นติเมตร กว้าง ๑๗ เซ็นติเมตร และหนา ๑๐ เซ็นติเมตรบ้าง และยาว ๓๓ เซ็นติเมตร กว้าง ๑๘ เซ็นติเมตรหนา ๙ เซ็นติเมตรบ้าง ขนาดของอิฐเช่นนี้ เป็นขนาดเดียวกับอิฐในสมัยทวารวดี ซึ่งพบที่จังหวัดนครปฐม เพราะฉะนั้น จึงสันนิษฐานได้ว่าซากโบราณสถานที่ตำบลคูบัวเท่าที่ขุดพบนี้ จะต้องเป็นเจดีย์ในสมัยทวารวดีเช่นเดียว

กับเจดีย์ซึ่งขุดพบที่วัดพระประโทน และวัดพระเมรุ จังหวัดนครปฐม

ต่อมากรมศิลปากรได้ขุดค้นซากโบราณสถานที่อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของวัดคูบัว ประมาณ ๒๕๐ เมตร ได้พบผอบเงิน มีผอบทองบรรจุอยู่ภายในอีกชั้นหนึ่ง และภายในผอบทองบรรจุวัตถุซึ่งเข้าใจว่า จะเป็นพระบรมสารีริกธาตุ กับมีผอบทับทิมอยู่ในนั้นด้วย นอกจากผอบดังกล่าวยังได้พบพระพุทธรูปหินชะนวนขนาดเล็กองค์หนึ่ง ซึ่งผู้เชี่ยวชาญทางโบราณคดีของกรมศิลปากรได้ตรวจ และพิจารณาแล้วลงความเห็นว่า โบราณวัตถุที่พบนั้นมีลวดลายและลักษณะเป็นศิลปสมัยทวารวดี จึงทำให้เชื่อได้ว่า เมืองตำบลคูบัวนี้ จะต้องเป็นเมืองหนึ่งซึ่งอยู่ในอาณาจักรทวารวดีเป็นแน่

แต่เมืองโบราณที่บ้านคูบัวนี้ จะเป็นเมืองราชบุรีเก่า ก่อนที่จะย้ายไปตั้งที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ซึ่งอยู่ห่างจากตัวเมืองปัจจุบันไปทางทิศตะวันตกประมาณ ๒ กิโล

เมตร หรือจะเป็นเมืองที่มีขอเรียกอย่างอื่น ไม่ได้เรียกว่าเมืองราชบุรีนั้น เป็นเรื่องที่จะต้องพิจารณาศึกษากันต่อไป ซึ่งข้าพเจ้าหวังว่าเรื่องราวของเมืองโบราณที่บ้านคูบัวนี้ คงจะแจ่มกระจ่างขึ้นสักวันหนึ่งในอนาคตอันใกล้นี้

เท่าที่ข้าพเจ้าได้บรรยายมานี้ หวังว่าท่านผู้ฟังคงจะทราบแล้วว่า การพบเมืองโบราณที่บ้านคูบัวนั้นเป็นประโยชน์ในทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีเพียงใด และเพื่อให้นักศึกษา และประชาชนมีโอกาสได้ศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ศิลปและวัฒนธรรมของเมืองโบราณนั้น สมาคมเพื่อการรักษาสมบัติทางวัฒธรรมและการรถไฟแห่งประเทศไทย กับกรมศิลปากรจึงได้ร่วมมือกันจัดโบราณคดีสัญจร เพื่อนำชมโบราณสถานที่ตำบลคูบัวนี้

เมืองโบราณที่บ้านโป่ง

โดยเฉพาะเรื่องที่จะสำรวจและขุดค้นโบราณสถาน

ที่บริเวณสระโกสินารายณ์ อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี นั้น สืบเนื่องมาจากกรมศิลปากรได้รับหนังสือของผู้ว่าราชการจังหวัดราชบุรี ลงวันที่ ๑ ธันวาคม ๒๕๐๗ ว่าได้มีผู้ใช้รถแทรกเตอร์ไถปรับระดับพื้นดินในที่ดินของนายนคร ลิ่มประเสริฐศักดิ์ ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกของสระโกสินารายณ์ เพื่อทำที่พักรถยนต์ ได้พบอิฐโบราณหักพังทับถมอยู่เป็นจำนวนมาก ต่อมามีประชาชนเข้าขุดค้น ก็พบเศียรพระพุทธรูป เศียรเทวรูป พระพิมพ์ และในบริเวณพื้นที่รอบสระโกสินารายณ์มีสระนาค และเนินใหญ่เรียกกันว่าจอมปราสาท ที่จอมปราสาทนี้มีศิลาแลงปรักหักพังกองทับถมอยู่ สถานที่ดังกล่าวนี้อาจเป็นโบราณก็ได้ ขอให้กรมศิลปากรส่งเจ้าหน้าที่ไปตรวจสอบโดยด่วน

กรมศิลปากรจึงได้ส่งเจ้าหน้าที่ไปตรวจสอบ เจ้าหน้าที่ได้กลับมารายงานว่า มีซากโบราณสถานเป็นเนินใหญ่กว้างประมาณ ๘๕ ม. ยาว ๑๐๐ ม. สูงจากระดับดินโดยเฉลี่ย ๑ เมตรเศษ ก่อสร้างด้วยอิฐและหิน อาจจะเป็นฐานปรางค์หรือเจดีย์และวิหารก็ได้ มีต้นไม้ขึ้นรก

ชาวบ้านเรียกกันว่าจอมปราสาท เนินนี้อยู่ห่างจากสถานีรถไฟบ้านโป่งประมาณ ๒ กิโลเมตร ตรงบริเวณที่อาจเป็นฐานปรางค์หรือเจดีย์นั้นถูกขุดหลายหลุม และห่างจากสระโกสินารายณ์ไปทางทิศตะวันตกเล็กน้อย ริมถนนที่แยกมาจากถนนแสงชูโต มีเนินดินอยู่ ๒ เนินตั้งอยู่ใกล้เคียงกัน เนินหนึ่งถูกรถแทรกเตอร์ไถดินเพื่อกรุยทาง พบเศียรเทวรูปศิลา สมัยลพบุรี ขนาดเท่าศีรษะคน ๒ เศียร ประชาชนเคยเอามาตั้งบูชา สมมติชื่อเจ้าปู่โกนฑัณย์และเจ้าปู่อู่ทอง แต่ในปัจจุบันได้เก็บไปไว้ที่อื่นเสียแล้ว บริเวณขนาดกว้าง ๓๐ ม. ยาว ๓๐ ม. สร้างด้วยอิฐปูนหิน

กรมศิลปากรได้พิจารณาแล้วเห็นว่า ซากโบราณสถานที่ควรขุดแต่งและขุดค้นเป็นอันดับแรก คือซากโบราณสถานที่ชาวบ้านเรียกกันว่าจอมปราสาท เพราะซากโบราณสถานแห่งนี้มีลักษณะเป็นเนินใหญ่ แม้ตัวเนินจะมีรอยขุดเจาะ ๒ — ๓ แห่ง แต่ยังมีสภาพดีอยู่ ส่วนซากโบราณสถานแห่งอื่น ๆ นั้นถูกลักลอบขุดกัน โดยขุดทำลายซากโบราณนั้น ลงไปจน หมดสภาพเป็น โบราณ

สถาน คงเหลือแต่กองอิฐและเศษอิฐทั้งกระจัดกระจายกลาดเกลื่อนอยู่กับพื้นดินเท่านั้น

สภาพของเนินใหญ่ที่เรียกว่า จอมปราสาทก่อนทำการขุดแต่งและขุดค้นนั้น มีต้นไม้ใหญ่น้อยขึ้นปกคลุมอยู่หนาแน่น จะเข้าไปสำรวจข้างในไม่ได้สะดวก แม้ชาวบ้านจะเชื่อกันว่าที่แห่งนี้ แต่เดิมเป็นปราสาทของพระเจ้าแผ่นดิน เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ควรแก่การเคารพบูชาก็ตาม แต่ก็ปรากฏว่ายังมีผู้ลักลอบขุด เจาะลงไปตรงกลางเนินเป็นหลุมใหญ่ ขนาดกว้างประมาณ ๔ ม. และลึกประมาณ ๓ ม. และทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ก็ได้ขุดสันเนินเป็นแอ่งลงไปอีกแห่งหนึ่ง กว้างประมาณ ๓ ม. ลึกประมาณ ๑ ม. ทั้งนี้คงจะเพื่อหาของมีค่าซึ่งเข้าใจว่าคงจะฝังอยู่ใต้เนินนั้น

การขุดค้นของกรมศิลปากรได้เริ่มลงมือ ตั้งแต่วันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๙ ในระหว่างการขุดค้นได้พบหินทรายสีแดงหลายแท่ง แต่ละแท่งยาวประมาณ ๑.๕๐ ม. หนาและกว้าง ๔๕ ซ.ม. บ้างยาวประมาณ ๑ ม. หนาและกว้าง ๕๐ ซ.ม. บ้าง ยาวประมาณ ๑.๘๐ ม. หนาและกว้าง ๕๐ ม.

บ้าง ศิลาเหล่านี้ไม่จำหลักลวดลายอย่างใด เข้าใจว่าจะเป็น กรอบ และทับ หลังประตูที่จะ เข้าไปภายใน องค์ปรางค์ กับได้พบกลีบขนุนปรางค์อันหนึ่งมีพระพุทธรูปประทับนั่งอยู่ในซุ้ม เรือนแก้ว กลีบ ขนุนปรางค์ นี้ทำด้วยหิน ทรายสีแดง เหมือนกัน

นอก จาก ศิลา แท่งใหญ่ ๆ และ กลีบ ขนุน ปรางค์ แล้ว ยังได้พบพระกรพระโพธิสัตว์โลเกศวร ทำด้วยหิน ทรายสีแดงอีก ๕ กร ถือสมุดคำภีร์บ้าง ถือลูกประคำบ้าง ถือดอกบัวบ้าง กับพระบาทของพระโพธิสัตว์อีกคู่หนึ่งอยู่บนฐาน พระบาทนี้ทำด้วยหินปูนสีเขียว และพระเศียร ของพระโพธิสัตว์พระเศียรหนึ่ง ทำด้วยหินทรายสีแดงโดย เฉพาะพระ บาทที่ได้พบ นี้ถ้าจะ คำนวณส่วนสูง ตลอดทั้งองค์ แล้ว เข้าใจว่าคงจะสูงเพียง ๓ ม. คือมีขนาดเล็กกว่าคน ธรรมดา ยังมีลวดลายปูนปั้นอีกหลายชิ้นที่พบจมอยู่ในดิน โบราณ วัตถุที่ได้พบที่ ซากโบ ราณ สถานที่ จอม ปราสาทนี้ ล้วนแต่เป็นฝีมือช่างสมัยลพบุรีทั้งสิ้น

สิ่งสำคัญที่ได้พบในการขุดค้นคราวนี้ก็คือ รูปพระโพธิสัตว์โลเกศวรองค์ใหญ่ทำด้วยหินปูนสีเขียว ได้พบระ

ห่างมุขด้านตะวันออกและด้านใต้ คงพบแต่ท่อนพระองค์เท่านั้น ส่วนพระเศียรและพระกรซึ่งมี ๘ กร และพระบาทได้หักหายไป เฉพาะท่อนพระองค์ที่ขุดพบนั้นสูง ๑.๑๕ เมตร และเมื่อได้ขุดพบท่อนพระองค์พระโพธิสัตว์นั้นแล้ว เจ้าหน้าที่ก็ได้ขุดตามไปทางมุขด้านใต้ เพื่อจะค้นหาพระเศียร พระกร และพระบาทของพระโพธิสัตว์ที่หักหายไป คงพบแต่ท่อนพระพาหุบางส่วนเท่านั้น นอกนั้นหาไม่พบ เข้าใจว่าคงจะมีผู้ลักลอบเอาไปเสียก่อนนานแล้วก็ได้ เจ้าหน้าที่ได้เซาะขายเนินเรื่อยไปทางทิศตะวันตก ก็ได้พบฐานพระพุทธรูปขนาดใหญ่ทำด้วยหินทรายสีแดง กว้างยาว ๑.๓๕ ม. สูง ๔๕ ซ.ม. ฐานหนึ่ง เข้าใจว่าสำหรับรองพระโพธิสัตว์โลเกศวร กับพระพุทธรูปขนาดเล็ก ฐานหนึ่งทำด้วยหินทรายสีแดงเหมือนกัน กว้างยาว ๖๐ ซ.ม. สูง ๓๕ ซ.ม.

โดย เฉพาะ มีพระโพธิสัตว์โลเกศวร องค์ใหญ่ ที่ขุดพบนั้นมีพระพุทธรูปองค์เล็ก ๆ คือพระอมิตาราซึ่งเป็นพระตามคติทาง พระพุทธศาสนา ฝ่ายมหายาน จำหลัก ติดไว้รอง พระอุระมีรูปนางปรัชญาปรามิตา (นางปัญญาบารมี) นั่งถือ

ดอกบัวนั้นพระองค์ของพระโพธิสัตว์ ๓ องค์ พระโพธิสัตว์แบบนี้เรียกกันว่าพระโพธิสัตว์เปล่งรัศมี มีพบแต่ในประเทศไทยกับประเทศกัมพูชาเพียง ๒ ประเทศเท่านั้น โดยเฉพาะในประเทศไทยได้พบเพียง ๒ แห่งคือที่ถ้ำคูหาสวรรค์ จังหวัดลพบุรี แห่ง ๑ ได้พบ ๒ องค์กับได้พบใหม่ที่จอมปราสาท อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรีนอกองค์หนึ่ง นับว่าเป็นของที่หายากมาก แม้ในประเทศกัมพูชาก็ได้พบเพียงไม่กี่องค์

รูปร่างของซากโบราณสถานที่เรียกว่าจอมปราสาทนั้น เมื่อได้ถากถางและขุดลอกดินที่กองทับถมอยู่ออกไปส่วนหนึ่งแล้ว จึงพอสันนิษฐานได้ว่า เดิมคงจะสร้างฐานปรางค์ขึ้นไปสูงประมาณ ๒.๕๐ ม. แล้วสร้างปรางค์องค์ใหญ่ไว้ตรงกลาง ก่อมุขยื่นออกไปทั้ง ๔ ทิศ ตัวปรางค์ก่อด้วยศิลาแลง กรอบประตูและทับหลังประตูลอดจนกลีบขนุนปรางค์ทำด้วยหินทรายสีแดง และองค์ปรางค์คงจะฉาบปูนและปั้นลวดลายประกอบเพราะได้ขุดลวดลายปูนปั้นจมอยู่ในดินหลายชิ้น ภายในปรางค์คงจะใช้เป็นที่ประดิษฐานพระโพธิสัตว์โลเกศวร คือพระโพธิสัตว์แบบเปล่ง

รัศมีที่ขุดพบ ส่วนตามมุขนั้นคงประดิษฐานพระโพธิสัตว์องค์เล็กมุขละองค์ แต่องค์พระโพธิสัตว์ที่ประดิษฐานนั้นยังหาไม่พบ คงพบแต่พระกรกับพระบาทเท่านั้น

ในระหว่างการขุดแต่งค้นซากโบราณสถานที่จอมปราสาทนั้น เจ้าหน้าที่ของกรมศิลปากร(๑) ได้ออกสำรวจในบริเวณรอบซากโบราณสถานที่จอมปราสาท และรอบบริเวณสระโกสินารายณ์ ทั้งนี้เพื่อตรวจดูว่าจะมีซากโบราณสถานอยู่ ณ ที่ใดอีกบ้าง ได้พบเจดีย์ก่อด้วยอิฐทั้งในและนอกกำแพงเมือง แต่ได้ถูกขุดทำลายเหลือแต่ฐานหลายองค์ กับได้พบคันดินซึ่งเป็นกำแพงเมืองโบราณ สูงจากระดับดินขึ้นไปประมาณ ๒๐ ซ.ม. กว้างประมาณ ๑๐ ม. เป็นแนวยาวไปจนจดสระโกสินารายณ์ คันดินนี้มีอยู่ ๓ ด้าน อีกด้านหนึ่งคือด้านทางทิศตะวันออกซึ่งอยู่ใกล้ทางรถไฟสายกาญจนบุรีนั้น หาซากคันดินไม่พบ เข้าใจว่าคงจะถูกทำลาย เมื่อคราวที่กองทหารญี่ปุ่นได้ทำทางรถไฟแยกจากหนองปลาดุกไปยังจังหวัดกาญจนบุรีก็ได้ ส่วนด้านทางทิศใต้นั้นแม้จะยังมีแนวคันดินปรากฏอยู่ก็ดี แต่ได้

(๑) คือนายตรี อมาตยกุล กับนายจำรัส เกียรติก้อง

ถูกราษฎรเกลื่อนทำเป็นไร่อ้อยไปเสียแล้วประมาณ ๓๐๐ ม. คูเมืองก็ตื้นเขินและราษฎรได้ทำเป็นไร่เป็นนาไปหมด ภายในกำแพงเมืองมีสระน้ำหลายสระเช่นสระนาค สระจระเข้ สระจอก สระแก้ว และสระมังกร ส่วนสระโกสินารายณ์นั้นเป็นสระใหญ่อยู่นอกกำแพงเมือง ชอบสระติดกับกำแพงเมืองทางด้านเหนือโดยเฉพาะสระจอก สระแก้ว และสระมังกรนั้นตื้นเขิน คงมีแต่น้ำขังเป็นแอ่งเล็ก ๆ เฉพาะในฤดูฝนเท่านั้น บางสระเช่นสระนาคมีลำคลองเล็ก ๆ ขุดแยกจากแม่น้ำแม่กลองมาลงในสระ ตัวเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยม ไม่ใหญ่โตนักเพราะเท่าที่ได้วัดตรวจสอบปรากฏว่า ส่วน กว้าง และ ส่วนยาว มีเพียง ด้านละ ๙๖๐ ม. เท่านั้น โดยเฉพาะโบราณสถานที่เรียกว่าจอมปราสาทนั้นตั้งอยู่ในกำแพงเมืองค่อนไปทางด้านเหนือ

เมืองโบราณ แห่งนี้ เท่าที่ได้ สอบถามชาว บ้าน ในบริเวณนั้น ก็ไม่มีผู้ใดทราบชื่อแน่นอน บางคนก็บอกว่าชื่อเมืองโกสินารายณ์ เหมือนกับ ชื่อสระใหญ่ที่ อยู่นอกกำแพงเมือง แต่เมืองโบราณที่ทิ้งร้างไปนานหลายร้อยปีมักจะหาชื่อที่แน่นอนไม่ค่อยได้ มีราษฎรมาตั้งชื่อกันขึ้น

ใหม่นั้น ก็ตั้งตามสิ่งสำคัญที่ปรากฏอยู่ในบัจจุบันหรือตั้งตามชื่อของสิ่งที่แวดล้อมอยู่ในบริเวณใกล้เคียงนั้น มิใช่เป็นชื่ออันแท้จริงที่ใช้เรียกขานกันในสมัยที่เมืองนั้นยังไม่ร้าง

ปัญหาจึงมีอยู่ว่า เมืองที่พบใหม่นี้มีชื่อว่าอย่างไร และเป็นเมืองในสมัยไหน เท่าที่ราษฎรและกรมศิลปากรได้ขุดพบโบราณวัตถุนั้น ปรากฏว่าเป็นศิลปในสมัยลพบุรีทั้งนั้น เพราะฉะนั้นจึงอาจกำหนดได้ว่าเมืองนี้ต้องเป็นเมืองในสมัยลพบุรี (พ.ศ.๑๕๐๐—๑๘๐๐) การที่จะกำหนดชื่อของเมืองนี้ให้แน่ชัดลงไปว่าชื่อเมืองอะไรนั้น ในขณะนี้ยังไม่สามารถจะทำได้ แต่อาจใช้ศิลาจารึกภาษาสันสกฤตที่ปราสาทพระขรรค์ในประเทศกัมพูชา ซึ่งจารึกในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ (พ.ศ. ๑๗๒๔ — ๑๗๖๒) เป็นเครื่องสันนิษฐานไปพลางก่อน คือ

ข้อความในจารึกหลักนั้น กล่าวสรรเสริญพระโพธิสัตว์โลเกศวรและนางปรัชญาปารมิตา กล่าวถึงราชสกุลวงศ์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ กล่าวสดุดีพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ตลอดจนสิ่งที่พระองค์ทรงสร้างขึ้นในราชธานีและตาม

หัวเมืองต่าง ๆ มีสร้างพระโพธิสัตว์โลเกศวร พระพุทธวิรศักดิ์ พระพุทธราชปติศวร รูปพระรัตนตรัย พระชัย–พุทธมหานาถ สร้างถนนและที่พักคนเดินทางจากเมืองยโสธรปุระซึ่งเป็นราชธานีไปยังเมืองต่าง ๆ เมืองเหล่านั้นมีชื่อเป็นภาษาสันสกฤตทั้งนั้น

มีเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาหลาย เมืองที่ในปัจจุบันมีชื่อคล้ายกับชื่อเมืองที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ โปรดให้นำพระชัยพุทธมหานาถไปประดิษฐาน คือ เมืองลโวทยะปุระ (คือเมืองละโว้หรือลพบุรี มีปรางค์สามยอดซึ่งเป็นศิลปขอมแบบบายน) สุวรรณปุระ (คือเมืองสุพรรณบุรี ได้ค้นพบพระพุทธรูปแบบขอมในศิลปบายน) ศัมพูกปัฏฏนะ (เข้าใจว่าจะเป็นเมืองที่บริเวณสระโกสินารายณ์ ที่อำเภอบ้านโป่ง) ชัยราชบุรี คือเมืองราชบุรีมีปรางค์ขอม มีพระพุทธรูป ปางสมาธิในเรือนแก้วตั้งอยู่เบื้องแนวบนทับหลังกำแพงเมือง (ปราสาทบันทายกเด็ยที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ทรงสร้างที่เมืองยโสธรปุระ ในประเทศกัมพูชา) ศรีชัยสิงหปุรี (คือเมืองสิงห์ในเขตจังหวัดกาญจนบุรี มีปราสาทขอมกับมีซากกำแพงบาลซึ่งเป็นศิลปแบบบายน วางทิ้งอยู่

หน้าปราสาท) ศรีชัยวัชรบุรี (คือเมืองเพชรบุรี มีปราสาทหินที่วัดกำแพงแลงซึ่งเป็นศิลปขอมแบบบายน)

เมืองต่าง ๆ ที่พระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ โปรดให้นำพระชัยพุทธมหานาถไปประดิษฐาน เท่าที่ปรากฏในศิลาจารึกที่ปราสาทพระขรรค์ มีรวมทั้งสิ้น ๒๓ เมืองด้วยกัน เมืองอื่น ๆ นอกจากที่ได้กล่าวนามมานี้ ยังไม่สามารถจะสอบได้ว่าเป็นเมืองใด แต่เมืองศัมพูกบัฏฏะนั้นในจารึกใส่ชื่อไว้ในระหว่างเมืองสุวรรณปุระกับเมืองชัยราชบุรี เท่าที่ได้ตรวจดูเมืองโบราณต่าง ๆ ในบริเวณนี้ มีเมืองนครปฐม เมืองกำแพงแสน และเมืองอู่ทอง ก็ไม่เห็นมีเมืองใดที่จะมีโบราณสถานที่มีขอมเลย คงได้พบแต่ในเมืองที่บริเวณสระโกสินารายณ์ อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรีนี้เท่านั้น และโบราณวัตถุที่ขุดพบนั้นก็ปรากฏว่าเป็นศิลปขอมแบบบายน เหมือนอย่างที่สร้างในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ จึงสันนิษฐานได้ว่าเมืองศัมพูกบัฏฏะที่มีชื่อปรากฏในศิลาจารึกที่ปราสาทพระขรรค์นั้น อาจจะตรงกับเมืองที่บริเวณสระโกสินารายณ์นี้ก็ได้

เขางู

ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของจังหวัดราชบุรี มีเทือกเขาอยู่พืดหนึ่ง อยู่ห่างจากตัวเมืองออกไปประมาณ ๖ กิโลเมตร มีถนนตัดไปจนถึงเชิงเขา รถยนต์แล่นได้สะดวกจนถึงเชิงเขา พืดเขาเหล่านี้ส่วนสูงไม่สม่ำเสมอกัน มองดูแต่ไกลจะเห็นเป็นเส้นคด ๆ คล้ายกับทางงูเลื้อยฉะนั้น ภูเขาที่อยู่ในพืดนี้มีชื่อเรียกต่าง ๆ กัน เช่น เขางู เขาหลักว่าว เขาแซก และเขาพระยาปราบเป็นต้น ส่วนที่เรียกว่าเขางูนั้น อยู่ตรงหัวพืดเขาทางทิศใต้ เป็นภูเขาลูกเตี้ย ๆ มีส่วนสูงเพียง ๒๐ เมตรเท่านั้น ส่วนภูเขาลูกอื่น ๆ คงมีส่วนสูงลดหลั่นกันไปมากบ้างน้อยบ้าง โดยเฉพาะเขาพระยาปราบมียอดสูงที่สุด คือสูงถึง ๒๘๑ เมตร เป็นความสูงที่แตกต่างกับระดับยอดเขาถึง ๒๖๑ เมตร

เขางูมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไป ไม่เฉพาะแต่ชาวจังหวัดราชบุรีเท่านั้น ชาวจังหวัดอื่นที่ใกล้เคียงหรือแม้ชาวพระนครโดยมากก็รู้จักชื่อภูเขาลูกนี้ เพราะการรถไฟแห่งประเทศไทยและสำนักงาน นำทัศนาจรได้เคย

นำ ทัศนาจรมา ตั้งแต่ ก่อน สงครามโลก ครั้งที่ ๒ หลาย หลายหนแล้ว

ที่หน้าเขางูเป็นทุ่งร้างกว้างใหญ่ และ ณ ทุ่งราบนี้เอง ได้เคยเป็นสนามรบในระหว่างไทยกับพม่ามาแต่โบราณกาล ทุ่งนี้จึงคล้ายกันกับทุ่งประวัติศาสตร์ ซึ่งควรที่ชาวไทยทุกคนควรจะจดจำไว้ตลอดไป

ทุ่งเขางูนี้เมื่อถึงฤดูน้ำ คือตั้งแต่เดือนกรกฎาคม ไปจนถึงเดือนพฤศจิกายน น้ำจะไหลบ่าจากพื้นเขาต่าง ๆ มาขังเต็มไปหมดทั้งทุ่ง และท่วมนองเจิ่งไปจนถึงเชิงเขา คล้ายกับทะเลสาบ น้ำที่ขังอยู่ในทุ่งนี้ลึกพอที่เรือขนาดใหญ่เช่นเรือยนต์จะวิ่งผ่านไปมาได้โดยสะดวก

ฤดูที่น้ำท่วมทุ่งมากที่สุด คือเริ่มตั้งแต่วันขึ้นค่ำ ๑ เดือน ๑๑ เป็นต้นไป เป็นเทศกาลนัดไหว้พระพุทธบาท ในงานนี้เป็นที่สนุกสนานอย่างที่สุด บรรดาหนุ่มสาวจะพายเรือเข้ามาเที่ยวในบริเวณทุ่งเขางูกันอย่างคับคั่ง ผู้ที่อยู่จังหวัดใกล้ เคียงถึงกับลงทุนเช่า เรือยนต์มาเที่ยวงานนี้ไม่น้อย เพราะฉะนั้นในทะเลสาบน้อย ๆ นี้จึงแน่นขนัดไปด้วยเรือทุกชนิด จะมองไปทางใด ก็จะพบแต่เรือแพน้อย

ใหญ่เต็มท้องน้ำไปหมด และถือนับว่าสนุกสนานกันเป็นอย่างยิ่งในงานนี้ ก็คือการแข่งเรือ

บริเวณเขางูมีถ้ำอยู่หลายถ้ำ ถึงแม้ว่าถ้ำเหล่านี้จะไม่ค่อยสวยงามนักก็ตาม แต่ก็มีของดีพอที่จะเข้าไปชมได้ เช่นมีรูปจำหลักที่เกี่ยวกับโบราณคดีเป็นต้น ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

ถ้ำเขางู ถ้านี้เป็นถ้ำมืด เพราะปากถ้ำเล็กและอยู่สูงจากพื้นดินขึ้นไปเกือบ ๒๐ เมตร ภายในถ้ำก็ลาดลึกลงไปมากแต่จะไปสุดสิ้นลงแค่ไหน ยังไม่มีผู้ใดสามารถจะประมาณได้ เพราะข้างในมืดมาก เนื่องจากแสงสว่างส่องเข้าไปไม่ถึง จึงไม่มีผู้ใดกล้าเสี่ยงภัยเข้าไปจนถึงก้นถ้ำในส่วนลึกที่ยังไม่มีผู้ใดเข้าไปถึงนี้ ชาวเมืองราชบุรีเชื่อกันว่าเป็นที่อยู่ของงูใหญ่มาแต่โบราณกาล ในวันดีคืนดีงูนี้จะเลื้อยออกจากถ้ำมาปรากฏตัวให้คนเห็น ว่ากันว่าเป็นงูขนาดใหญ่มาก เพราะมีลำตัววัดโดยรอบถึง ๓ กำมือ และยาวตั้ง ๑๐ วา และเนื่องจากเชื่อกันว่ามีงูใหญ่อยู่ในภูเขาลูกนี้ ชาวราชบุรีจึงเรียกกันว่าเขางูมาแต่โบราณ

ถ้ำฤาษี ถ้านี้อยู่ตรงกลางเขา สูงจากพื้นดินขึ้น

ไปประมาณ ๒๐ เมตร ตัวถ้ำกว้างประมาณ ๑๐ เมตร ยาวประมาณ ๒๐ เมตร ภายในถ้ำมีรูปจำหลักติดผนังถ้ำอยู่ ๒ รูป รูปหนึ่งเป็นพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทปางปฐมเทศนา มีจารึกภาษาสันสกฤตบอกชื่อผู้สร้างไว้ที่ฐานพระพุทธรูปองค์นี้เป็นฝีมือช่างในสมัยทวารวดี(พ.ศ.๑๑๐๐—๑๖๐๐) ทางตอนในของถ้ำมีรูปหนึ่งทำเป็นพระพุทธรูปยืนปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ พระพุทธรูปองค์นี้ เข้าใจว่าจะจำหลักขึ้นในภายหลังในสมัยอยุธยา

พระพุทธรูปองค์ที่มีจารึกภาษาสันสกฤตนั้น ชาวเมืองราชบุรีโดยมากมักจะเชื่อกัน มาแต่โบราณว่า เป็นรูปฤาษี และนิ้วพระหัตถ์จับเป็นวงกลม ซึ่งเป็นเครื่องหมายปางหนึ่งของพระพุทธรูป คือปางปฐมเทศนานั้น ก็ว่ากันว่าเป็นปฤษณาบอกใบ้ และจารึกที่ฐานพระพุทธรูปซึ่งไม่มีผู้ใดอ่านออก ก็ว่ากันว่าเป็นลายแทง เพราะฉะนั้นชาวบ้านจึงเชื่อกันว่าคงจะมีทรัพย์สมบัติฝังอยู่ในถ้ำนี้ และได้พบกันมาขุดค้นกันจนพื้นถ้ำพรุนไปหมด

ข้าพเจ้าใคร่ขอบอกตามความเป็นจริงว่า ภายในพื้นถ้ำนี้ไม่มีอะไรฝังซ่อนอยู่เลย นิ้วพระหัตถ์ของพระพุทธ

รูปก็มิใช่เป็นปฤษณาบอกใบ้ แต่เป็นเครื่องหมายปางหนึ่งของพระพุทธรูป ซึ่งคนโบราณเขาคิดท่าท่าต่าง ๆ ให้ผิดแผกแตกต่างกัน เมื่อมองเห็นก็จะรู้ได้ทันทีว่าเป็นปางนั้น ๆ ส่วนจารึกนั้นมิใช่เป็นลายแทง แต่เป็นชื่อผู้สร้างพระพุทธรูปซึ่งผู้เชี่ยวชาญโบราณคดีอ่านได้ความแล้ว(๑) เพราะฉะนั้นจึง

ไม่ควรขุดทำลายโบราณสถานแห่งนี้ต่อไป มีของดีในถ้ำเขางูนอกอย่างหนึ่ง คือจอกหิน จอกนี้เขาเชื่อกันว่าเมื่อแช่น้ำร้อนรับประทานแล้ว การปวดเมื่อยตามร่างกายจะหายไปหมด แต่จอกหินนี้เป็นของหายาก นาน ๆ จึงจะพบสักก้อนหนึ่ง ในปัจจุบันก็ไม่ค่อยมีผู้ใดเคยได้พบ

เรื่องราวนี้เกี่ยวกับจอกหินนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในหนังสือเรื่องเสด็จประพาสไทรโยคเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๐ ว่าดังนี้

เมื่อยังแห้งอยู่นั้นรูปร่างเหมือนยังกับจอกแห้ง

---

(๑) ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ ซึ่งเคยรับราชการอยู่ในราชบัณฑิตยสภา ให้พิมพ์คำอ่านศิลาจารึกนี้ไว้ในหนังสือประชุมศิลาจารึกสยาม ภาคที่ ๒ แล้ว

เล็ก ๆ ที่เดียวประมาณ ๓ กระเบียดนิ้ว ครั้นแช่น้ำร้อนลงค่อย ๆ กางใบออก มีรากเหมือนจอก ใบมีก้านยาวออกไปจากรากเป็นสีน้ำตาล ตัวใบข้างหน้าสีเขียวสดเหมือนใบไม้ ที่ชุ่มชื้นอยู่ตามธรรมดา มีขนเป็นขุย ๆ ทั้งใบ ใบนั้นรูปพรรณคล้ายหญ้าน้ำดับไฟเวลาลงในน้ำสักครู่ใหญ่ ๆ ใบก็กระจายออกเหมือนอย่างจอก แต่จมน้ำได้ประมาณสัก ๔ นิ้ว ถ้าแช่น้ำกินแล้ว เก็บขึ้นผึ่งแดดก็แห้งงอเข้าไปอย่างเก่า ถ้าจะแช่อีกก็กระจายออกเป็นใบเขียวสดเหมือนดังเช่นว่ามาแล้ว ดูประหลาดอยู่ แต่มิใช่จอกในน้ำตามธรรมเนียมเป็นแน่ เห็นจะเป็นจอกบก เกิดขึ้นในที่น้ำขัน ๆ หรือที่น้ำขังอยู่บ้างเล็กน้อย พอรากลอยน้ำบ้างเล็กน้อยครั้นเวลาน้ำแห้งก็แห้งไป เวลาหน้าน้ำก็เป็นขึ้นจะเป็นต้นไม้อย่างทนทีเดียว แต่ประหลาดอยู่หน่อยหนึ่งที่ไม่แพ้น้ำร้อน

ถ้าต่าง ๆ ในบริเวณเขางูนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระ บาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยเสด็จประพาส และเคยประทับแรมที่บริเวณเขางูนี้หลายครั้ง เพราะฉะนั้นเขางูนจึงควรเป็นที่เทียวชมแห่ง

หนึ่งของบรรดานักทัศนาจรทั้งหลาย การเดินทางไปก็สะดวกเพราะมีถนนตัดผ่านไปแล้ว และทั้งภูเขาลูกนี้ก็อยู่ไม่ไกลจากตัวเมืองเท่าใดนัก

เขาหลวง

จังหวัดราชบุรีมีเขาหลวงเหมือนอย่างจังหวัดเพชรบุรีเหมือนกัน แต่ถ้าจะเทียบกันแล้วนับว่าสู้เขาหลวงที่จังหวัดเพชรบุรีไม่ได้ เพราะที่เพชรบุรีมีถ้ำงดงามอย่างยิ่ง แต่ที่ราชบุรีไม่มี

ภูเขาลูกนี้ตั้งอยู่ในพื้นเขาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของตัวเมือง อยู่ห่างจากตัวเมืองออกไปประมาณ ๘ กิโลเมตร ยอดที่เรียกว่าเขาหลวงนี้สูงกว่ายอดอื่น ๆ ในพื้นที่ทั้งหมด คือสูงประมาณ ๑๓๕ เมตร สูงกว่าเขาหลวงที่จังหวัดเพชรบุรีถึง ๕๒ เมตร การไปเที่ยวจะต้องเดินไปหรือมิฉะนั้นจะต้องใช้ม้าเป็นพาหนะ เพราะไม่มีถนนไปถึงเชิงเขาเหมือนอย่างเช่นเขาหลวงที่จังหวัดเพชรบุรี

บนยอดเขานี้มีพระพุทธรูปศิลาแลงอยู่องค์หนึ่ง ซึ่งชาวเมืองถือกันว่าเป็นพระพุทธรูปที่ศักดิ์สิทธิ์มาก และ

นัดหมายกันนำดอกไม้ธูปเทียนไปนมัสการเสมอ ครั้นเมื่อชาวจีนเห็นมีผู้ไปนมัสการพระพุทธรูปองค์นี้กันมาก เห็นเป็นช่องทางที่จะหาเงินได้ จึงได้รวบรวมทุนกันสร้างศาลเจ้าขึ้นหลังหนึ่ง โดยก่อเป็นตึกขนาดใหญ่ไว้ที่เชิงเขา เพื่อให้ผู้ไปนมัสการพระพุทธรูปเสี่ยงโชคลาภ มีตัวและใบเซียมซีสำหรับทายโชคชะตาให้ด้วย ประชาชนที่ไปนมัสการพระพุทธรูปก็เลย ถือโอกาสเสี่ยงเซียมซีตรวจดูชาตาราศีของตนพร้อมกันไป นับว่าได้ประโยชน์ทั้งสองอย่าง คือได้ทั้งบุญและได้ทั้งความรู้ในเรื่องโชคชาตาของตนด้วย เพราะฉะนั้นอาชีพในทางขายใบเซียมซีนี้จึงเจริญอยู่ได้จนกระทั่งถึงเวลาปัจจุบัน

ต่อมาเมื่อปลายรัชกาลที่ ๕ ประมาณ พ.ศ. ๒๔๕๐ ได้มีผู้นำรอย พระพุทธบาท จำลองไปประดิษฐานไว้ที่ศาลาบนยอดเขา ประชาชนจึงเกิดศรัทธาเลื่อมใสนัดไหว้เป็นประจำทุกปี โดยกำหนดเอาวันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๖ เป็นวันไหว้ ในวันนี้ประชาชนจะหลั่งไหลไปชุมนุมนมัสการกัน

เป็นจำนวนมาก นับว่าเป็นที่สนุกสนานครึกครื้นแห่งหนึ่งของจังหวัดราชบุรี

เขาแร้ง

เขาแร้งอยู่ต่อจากเขางูไปไม่ไกลเท่าใดนัก มีระยะทางห่างจากตัวเมืองประมาณ ๑๒ กิโลเมตร เขานี้มียอดสูงประมาณ ๒๓๐ เมตร และมีชื่อเป็นที่รู้จักกันแพร่หลายในหมู่ชาวเมืองราชบุรี เนื่องจากบนยอดเขามีมวกผาซึ่งถือกันว่าเมื่อผู้ใดได้รับประทานแล้ว จะมีอายุยืนยาว เป็นอายุวัฒนะที่ทุกคนพึงประสงค์ แต่มวกผานี้ปรากฏว่าไม่ใช่เป็นอายุวัฒนะของมนุษย์แต่ฝ่ายเดียวเท่านั้น แต่น่าจะเป็นยาของแร้งด้วย เพราะมันมักจะพากันไปเกาะที่หน้าผาและจิกกินมวกผานี้เสมอมิได้ขาด และก็เชื่อกันมาแต่โบราณกาลว่าการที่แร้งมีอายุยืนนาน ก็เนื่องมาจากมันชอบกินยาอายุวัฒนะซึ่งเกิดขึ้นตามธรรมชาตินี้เอง ฉะนั้นยาขนานวิเศษนี้จึงไม่ค่อยจะเหลือตกมาถึงมือมนุษย์ เพราะพวกแร้งมันมีปีกบินไปจิกกินได้อย่างสะบาย แต่มนุษย์ต้องปีนป่ายหน้าผาอันสูงชันขึ้นไป เป็นการเสี่ยงอันตราย

อยู่มาก จึงไม่ค่อยมีผู้ใดกล้าเสี่ยงภัยขึ้นไปเก็บกินหรือเก็บมาขายกันมากเท่าใดนัก

เขาแร้งมีถ้ำอันงดงามที่น่าเที่ยวชมอยู่หลายถ้ำ ภายในถ้ำมีหินห้อยเป็นกลีบเป็นหลืบสลับซับซ้อนกัน โดยเฉพาะถ้ำพระซึ่งเป็นถ้ำที่มีช่องแสงสว่างส่องทะลุเข้าไปภายในถ้ำได้ ทำให้เห็นหินย้อยที่สลับซับซ้อนกันงดงามน่าดูเป็นอย่างยิ่ง และภายในถ้ำนี้มีพระพุทธรูปอยู่หลายองค์

เขานี้เช่นกันกับเขาหลวงเหมือนกัน คือไม่มีถนนผ่าน ถ้าจะไปเที่ยวก็จะต้องเดินไป หรือมิฉะนั้นก็ใช้ม้าเป็นพาหนะ แต่ถ้าผู้ใดเดินแข็ง ๆ แล้ว จะเดินไปถึงเขานี้ได้ภายใน ๒ ชั่วโมงเท่านั้น เพราะอยู่ไม่ไกลจากตัวเมืองเท่าใดนัก

เขาจอมพล

เขาจอมพลสูงประมาณ ๑๗๕ เมตร เขานี้เดิมเรียกกันว่าเขากลางเมือง ครั้นเมื่อ ร.ศ. ๑๑๕ (พ.ศ. ๒๔๓๙) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พร้อมด้วยสม

เด็จพระศรีพัชรินทราพระบรมราชินี เสด็จประพาสถ้ำที่เขานี้ ทรงโปรดปรานมาก จึงพระราชทานนามถ้ำที่เสด็จประพาสนั้นว่า "ถ้ำจอมพล" ในปัจจุบันคนโดยมากพากันลืมชื่อเดิมเสียหมดแล้ว คงรู้จักแต่ชื่อเขาจอมพลอย่างเดียวเท่านั้น ชื่อเขากลางเมืองจึงเป็นอันสูญไป

เขานี้อยู่ห่างจากตัวเมืองออกไปประมาณ ๓๒ กิโลเมตร อยู่ใกล้กับที่ว่าการอำเภอจอมบึง ภูมิประเทศในบริเวณนี้งดงามมาก เพราะมีบึงอยู่ริมเขา ความใหญ่โตของบึงนี้ชาวเมืองจึงตั้งชื่อว่า "จอมบึง" ต่อมาจึงกลายเป็นกิ่งอำเภอและอำเภอในปัจจุบัน บึงนี้แต่เดิมมีขนาดกว้างใหญ่มาก มีส่วนกว้างถึง ๓ กิโลเมตร ยาวประมาณ ๖ กิโลเมตร เป็นที่อาศัยของนกนา ๆ ชนิด มีตั้งแต่ขนาดใหญ่ที่สุดลงไปจนถึงเล็กที่สุด แต่ในปัจจุบันบึงใหญ่นี้ตื้นเขินขึ้นมาก ราษฎรจึงทำไร่ทำนารุกล้ำเข้าไป จนบัดนี้มีเนื้อที่เหลือไม่ถึงครึ่งของขนาดเดิม และหน้าแล้งก็ไม่ค่อยจะมีน้ำ นกต่าง ๆ ที่เคยชุกชุม ก็พลอยลดน้อยลงไปจนเกือบหมดสิ้น เนื่องจากหาอาหารกินได้ยาก

ในฤดูฝน ๆ จะตกชุกในบริเวณเทือกเขาจอมพล

และน้ำฝนที่ไหลบ่ามา จากเทือกเขาสูงนี้ ท่วมหนองเจิ่งไปหมด มองดูกล้ายกับทะเลสาบน้อย ๆ ฉะนั้นในฤดูนี้แหละที่อาศัยเย็นสะบายมาก และนกต่าง ๆ ก็พากันมาหาอาหารกินเต็มไปหมด ทัศนียภาพในฤดูนี้สวยงามน่าชมและน่าไปพักผ่อนหย่อนใจเป็นที่สุด

ถ้ำจอมพล ซึ่งอยู่ในภูเขากลางเมือง หรือที่เรียกชื่อใหม่ว่าเขาจอมพลนั้น เป็นถ้ำที่งามวิจิตรพิศดารอย่างยิ่ง อาจจะกล่าวได้โดยเต็มปากที่เดียวว่า ไม่มีถ้ำใด ๆ ในจังหวัดราชบุรีที่สวยสดงดงาม เหมือนอย่าง ถ้ำจอมพลนี้เลยสักถ้ำเดียว

ถ้ำนี้อยู่สูงจากพื้นดินขึ้นไปประมาณ ๘ เมตร มีทางขึ้นไปได้สะดวก ตรงปากถ้ำเป็นปล่องลงไปมีพระปรมาภิไธยย่อ จ.ป. ร. จำหลักติดไว้กับผนังถ้ำ การที่จะเข้าไปภายในถ้ำต้องไต่ตามบรรไดปล่องนี้ลงไป ภายในถ้ำกว้างขวางใหญ่โตมาก เป็นช่องเป็นชั้นหลายแห่งหลายตอน บางตอนก็มืด บางตอนก็สว่าง แสงสลัวของดวงอาทิตย์ที่ส่องลอดเข้าไปข้างใน ทำให้ถ้ำนี้มีชีวิตชีวายิ่งขึ้น ภาพหิน

ย้อยเพราะหยดน้ำ แปรให้เห็นเป็นรูปต่าง ๆ งามวิจิตรพิศดารยิ่งนัก บางแห่งงามราวกับท้องพระโรงของพระมหากษัตริย์บางแห่งก็งามคล้ายฉากละคร คล้ายกับศิลปีนผู้ชำนาญได้บรรจงวาดไว้อย่างวิจิตรเลขา หินย้อยในถ้ำนี้เป็นธรรมชาติที่งามชวนชมอย่างที่สุดจะหาถ้ำสวยงามเสมอเหมือนถ้ำจอมพลนี้ได้ยากนัก พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เคยเสด็จประพาสถ้ำนี้แล้วครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗

ในปัจจุบันมีถนนจากจังหวัดราชบุรีไปยังอำเภอจอมบึง รถยนต์เดินได้สะดวกทุกฤดูกาล อาจไปและกลับภายในเวลา ๓ ชั่วโมง หรือถ้าท่านมีเวลามากพอที่จะค้างที่อำเภอจอมบึงได้หลายคืน และถ้าท่านเป็นผู้ที่ชอบล่าสัตว์ด้วยแล้ว จะใช้เวลาว่างออกล่าสัตว์ในบริเวณป่าใกล้เคียงกับเขาจอมพลได้ทุกวัน เพราะบริเวณนี้มีสัตว์ป่าเล็ก ๆ พอจะล่าได้ไม่ขาด

นอกจากถ้ำและเขาดังที่กล่าวมาข้างต้นนี้แล้ว ยังมีที่น่าเที่ยวอีกหลายแห่ง แต่อยู่ไกลตัวเมืองออกไปมาก เช่น ถ้ำเขาสาริกา ซึ่งเป็นที่มีหินย้อยงดงามแห่งหนึ่ง

เขาช่องพรานซึ่งอยู่ในท้องที่อำเภอโพธาราม และเขาถ้ำพระซึ่งอยู่ในท้องที่อำเภอปากท่อ ก็ที่เป็นน่าเที่ยวน่าชมเหมือนกัน แต่เนื่องจากอยู่ห่างไกลจากตัวเมืองมากทั้งไม่มีถนนไปมาให้สะดวก ข้าพเจ้าจึงของไว้ไม่นำมากล่าว

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภูมิประเทศและสภาพทั่วไป

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา อยู่ห่างจากกรุงเทพ ฯ โดยทางรถไฟประมาณ ๗๒ กิโลเมตร ตามถนนพหลโยธิน ๖๖ กิโลเมตร และมีทางหลวงจังหวัดแยกจากตำบลวังน้อย เข้าไปอีก ๒๒ กิโลเมตร อาณาเขตทิศเหนือจดจังหวัดลพบุรี จังหวัดอ่างทองและจังหวัดสระบุรี ทิศตะวันออกจดจังหวัดสระบุรี ทิศใต้จดจังหวัดปทุมธานี และจังหวัดนนทบุรี ทิศตะวันตกจดจังหวัดสุพรรณบุรี

ภูมิประเทศของจังหวัดพระนครศรีอยุธยาเป็นที่ลุ่ม ไม่มีภูเขา แต่มีแม่น้ำลำคลองหลายสาย นับว่าเป็นเมืองที่อุดมสมบูรณ์อย่างยิ่งเอกหนึ่งของประเทศไทย ตัวจังหวัดเป็นเกาะตั้งอยู่คนละฝั่งกับทางรถไฟ มีแม่น้ำใหญ่ ๆ หลายสายไหลมาบรรจบกัน คือแม่น้ำป่าสัก แม่น้ำ

ลพบุรีและแม่น้ำเจ้าพระยา สองข้างฝั่งแม่น้ำเต็มไปด้วยบ้านเรือนปลูกเรียงรายกันหนาแน่น บางแห่งมีเรือนแพตั้งอยู่เป็นระยะ ๆ ไป สภาพเช่นนี้ทำให้มองดูคล้ายกับในสมัยโบราณ เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานีอยู่ฉะนั้น

ถึงหน้าน้ำจังหวัดพระนครศรีอยุธยาเป็นที่ ๆ สนุกสนานอย่างยิ่ง นอกจากจะมีเรือแทบทุกชนิดผ่านขึ้นล่องไปมาโดยไม่ขาดระยะแล้ว ยังมีชาวบ้านพายเรือนำของพื้นเมืองและอาหารมาขายเต็มลำน้ำ ผู้ที่ไปทางเรืออาจจะแวะซื้อของเหล่านั้นได้ หรือผู้ที่อยู่บนบกจะลงไปซื้อตามริมฝั่งแม่น้ำก็ได้สะดวก เพราะมีเรือขายของจอดอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเต็มไปหมด ที่ชาวบ้านนำของมาขายนี้คล้ายกับเป็นตลาดลอยน้ำขนาดใหญ่แห่งหนึ่ง ซึ่งมีของขายสารพัด จนชาวอยุธยาเรียกกันติดปากว่า "ตลาดท้องน้ำ" ตลาดท้องน้ำนี้ในปัจจุบันก็ยังมีอยู่หลายแห่ง เช่น ที่วัดสะพานยาวหลังสถานีรถไฟอยุธยาแห่งหนึ่ง และที่คลองบ้านกะมังอีกแห่งหนึ่ง ผู้ที่ไปทัศนาจรถ้ามีโอกาสควรจะแวะไปชมและถ่ายรูปไว้เป็นที่ระลึกด้วย

พืชผลและอุตสาหกรรม

จังหวัดพระนครศรีอยุธยาอุดมสมบูรณ์ไปด้วยพืชพันธุ์ธัญญาหาร โดยเฉพาะข้าวของจังหวัดนี้ปรากฏว่ามีมากที่สุด ทุกหนทุกแห่งล้วนแต่เป็นนาข้าวทั้งสิ้น ถ้าท่านนั่งรถไฟหรือรถยนต์ผ่านไป คงจะสังเกตเห็นทุ่งนายาวเหยียดสุดสายตา ตลอดไปทั้งสองข้างทาง จะหาที่รกร้างว่างเปล่าไม่ได้เลย สำหรับสัตว์น้ำจืด เช่น กุ้งและปลานั้น จังหวัดพระนครศรีอยุธยามีมากไม่แพ้จังหวัดอื่น จะเห็นได้ว่ากุ้งปลาซึ่งชาวกรุงเทพ ฯ บริโภคอยู่ในปัจจุบันนี้ ส่วนมากส่งไปจากจังหวัดพระนครศรีอยุธยาแทบทั้งสิ้นส่วนผลไม้นั้นถึงแม้จะมีไม่มากชนิดนักก็ตาม แต่สำหรับมะม่วงและพุทราแล้ว นับว่าจังหวัดพระนครศรีอยุธยามีมากที่สุด มีทั้งมะม่วงมันและมะม่วงธรรมดา ถ้าท่านไปทัศนาจรในฤดูที่มะม่วงมีผลในราวเดือนมีนาคม เมษายน และพฤษภาคมแล้ว ท่านจะพบมะม่วงชนิดต่าง ๆ วางตามถนนเต็มไปหมด และมีราคาถูกกว่ามะม่วงที่ขายกันในกรุงเทพ ฯ มากทีเดียว

สำหรับอุตสาหกรรมของจังหวัดพระนครศรีอยุธยา

นั้น นอกจากโรงสีข้าวกับโรงทำน้ำแข็งซึ่งเป็นของมีอยู่ทั่วไปแทบทุกจังหวัดแล้ว ก็มีโรงงานสุราอยู่แห่งหนึ่ง ซึ่งเป็นโรงงานใหญ่โตมีโรงงานทำกระดาษอยู่ที่บางปะอิน ซึ่งเป็น โรงงาน ที่ ใหญ่โต กว่า โรง งาน ทำ กระดาษ ที่จังหวัดกาญจนบุรีมาก และมีอุตสาหกรรมในครอบครัว ที่ลือชื่อของจังหวัดนี้อีกสองสามอย่าง คือการทำพัดขนนก ซึ่งมีทำที่ตำบลหอรัตนไชยแห่งหนึ่งกับที่ตำบลตัวแหลมอีกแห่งหนึ่ง การทำมีดที่ตำบลอรัญญิกในเขตอำเภอท่าเรือแห่งหนึ่งกับที่บ้านต้นโพธิ์และบ้านไผ่หนอง อำเภอนครหลวงอีกสองแห่ง โดยเฉพาะมีดที่ทำจากตำบลอรัญญิกนั้นมีชื่อมาก ได้ส่งไปจำหน่ายแพร่หลายในกรุงเทพ ฯ และจังหวัดอื่น ๆ อีกหลายจังหวัด นอกจากนี้มีการทำงอบ งอบของจังหวัดพระนครศรีอยุธยาขายดีที่สุด เพราะสตรีที่เป็นแม่ค้านิยมใส่กันทั้งนั้น

การคมนาคม

การไปทัศนาจรจังหวัดพระนครศรีอยุธยานั้น สำหรับผู้ที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ ไปได้สดวกทุกฤดูกาล คือจะ

ไปทางรถไฟ รถยนต์ หรือทางเรือก็ได้ ถ้าจะไปโดยทางรถไฟ หรือทางเรือก็ได้ ถ้าจะไปโดยทางรถไฟ มีรถหลายขบวน ขบวนแรกคือขบวนกรุงเทพ ฯ พิษณุโลก ออกจากสถานีกรุงเทพ ฯ เวลา ๗.๐๐ น. ถึงสถานีอยุธยา เวลา ๘.๓๐ น. และยังมีอีกหลายขบวนแล้วแต่ท่านจะสะดวกที่จะไปขบวนใด

ถ้าท่านจะไปทัศนาจรจังหวัดพระนครศรีอยุธยาแต่เฉพาะตัวเกาะเมือง อันเป็นที่ตั้งราชธานีเดิมแต่เพียงแห่งเดียวแล้ว ไม่จำเป็นจะต้องค้างคืนก็ได้ เพราะมีรถไฟผ่านจังหวัดพระนครศรีอยุธยาวันละหลายเที่ยว รถขบวนหลังสุดที่จะกลับกรุงเทพ ฯ มีอยู่ ๒ ขบวน คือรถเร็วอุบลราชธานี—กรุงเทพ ฯ ออกจากสถานีอยุธยาเวลา ๑๖.๐๕ และขบวนหลังสุดคือ รถธรรมดาขบวนราชสีมา—กรุงเทพ ฯ ออกจากสถานีอยุธยาเวลา ๑๙.๑๗ น. ถ้าท่านกลับรถขบวนหลังนี้ ท่านจะมีเวลาอยู่ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยากว่า ๑๐ ชั่วโมง ซึ่งเป็นเวลานานพอที่จะเที่ยวชมโบราณสถานและตลาดได้อย่างสบาย หรือจะเช่าเรือหางยาวแล่นชมวิวตามลำน้ำรอบเกาะเมืองด้วยก็ได้

การไปทางรถยนต์ก็สะดวก เพราะมีรถยนต์รับส่งคนโดยสารของบริษัทขนส่งจำกัด เดินระหว่างกรุงเทพฯ กับพระนครศรีอยุธยาวันละหลายเที่ยว รถยนต์เหล่านี้จอดอยู่ที่สถานีขนส่งตลาดหมอชิต ริมถนนพหลโยธิน เที่ยวแรกออกจากกรุงเทพ ฯ เวลา ๖.๐๐ เที่ยวสุดท้าย เวลา ๑๗.๓๐ น.

การไปทางเรือจะต้องใช้เวลาประมาณ ๖ ชั่วโมง ซึ่งนับว่าเป็นเวลานานมาก สำหรับการเดินทางเพียง ๘๐ กิโลเมตร และถ้าท่านไปทางเรือแล้ว จะกลับภายในวันเดียวกันย่อมไม่ทันเป็นแน่ จำเป็นจะต้องพักแรมที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาสักคืนหนึ่ง จึงจะมีเวลาเที่ยวชมโบราณสถานภายในเกาะเมืองได้ทั่วถึง และขากลับควรกลับทางรถไฟ เพราะท่านจะมีเวลาเที่ยวชมโบราณสถานได้มากชั่วโมงกว่าการกลับทางเรือ

เรือที่แล่นผ่านจังหวัดพระนครศรีอยุธยามีเรือของบริษัทขนส่ง จำกัด กับบริษัทสุพรรณขนส่ง จำกัด ออกจากท่าเตียน เวลา ๑๐.๐๐ น. ตรง ทั้ง ๒ บริษัท

ที่พัก

เนื่องจาก จังหวัด พระนครศรีอยุธยา อยู่ใกล้ชิดติดกับจังหวัดพระนครมาก และมิใช่เป็นชุมทางที่ผู้มาจากต่างจังหวัดจะต้องหยุดพัก เพราะฉะนั้นจึงไม่มีโรงแรมชั้นหนึ่งสำหรับรับรองผู้เดินทางด้วยธุรกิจ และนักทัศนาจร โรงแรมของจังหวัดพระนครศรีอยุธยาที่พอจะพักได้ จึงมีอยู่เพียงแห่งเดียวเท่านั้นคือ

โรงแรมนครหลวง อยู่ที่ถนนอู่ทอง ตอนหน้าศาลจังหวัด

ตำนานเมือง

เมื่อประมาณ ๒๐๐๐ ปีล่วงมาแล้ว ที่ตั้งจังหวัดพระนครศรีอยุธยาในปัจจุบันนี้ยังเป็นที่ลุ่มเกิดจากแผ่นดินงอกไปในทะเล ได้เกิดอาณาจักรทวารวดีขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ ผืนแผ่นดินในบริเวณนี้อาจจะยังไม่เป็นบ้านเป็นเมือง เพราะพื้นดินยังเป็นที่ลุ่มมีน้ำท่วมอยู่เสมอก็ได้ ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เมื่อหลวงขอมได้เป็นใหญ่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาจึงตั้งเมืองด่านขึ้นที่ใกล้ทะเล

เรียกว่าเมืองอโยธยา เมืองเดิมที่เรียกว่า อโยธยานั้นตั้งอยู่ทางฟากตะวันออกของทางรถไฟ ในบริเวณวัดสมณโกษ วัดกุฎีดาว และวัดศรีอโยธยา(๑) กำแพงเมืองเดิมในครั้งนั้นจะมีหรือไม่ ไม่ปรากฏ ถ้ามีก็คงเป็นเพียงเทินดิน ต่อมาได้ถูกราษฎรบุกเบิกที่ดินสำหรับทำไร่ทำนาและเกลี่ยนให้ราบลงไปเพราะสะดวกแก่การเพาะปลูก เพราะฉะนั้นในบัจจุบันจึงไม่มีซากเหลือปรากฏอยู่เลย(๒)

ในสมัยเมื่ออยู่ในอำนาจขอม เมืองอโยธยาเป็นแต่เพียงเมืองด่านเมืองหนึ่ง ซึ่งไม่มีผู้คนมากนัก เมื่องจากบริเวณเมืองยังเป็นที่ลุ่มเพราะอยู่ใกล้ทะเล คงจะทำไร่ทำนาไม่ได้มากเหมือนอย่างเช่นในเวลาบัจจุบัน แต่ถึงสมัยเมื่อไทยลงมาเป็นใหญ่ในประเทศนี้ ในสมัยราชวงศ์พระร่วง ราชธานีตั้งอยู่ ณ เมืองสุโขทัย ห่างไกลจากทะเลออกไปแล้ว เมืองอโยธยาและเมืองลพบุรีจึงเป็นเขตของเมืองอู่ทอง (คือเมืองสุพรรณภูมิ ในจารึก

(๑) วัดนี้เรียกกันเป็นสามัญว่า "วัดเดิม"

(๒) กล่าวตามที่สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาโบราณราชธานินทร์ได้ทรงสันนิษฐานและสันนิษฐานไว้แต่เดิม

พ่อขุนรามคำแหง) ซึ่งเป็นประเทศราชขึ้นกรุงสุโขทัย ครั้นต่อมาแผ่นดินเมืองอโยธยาค่อยดอนขึ้น พ่อทราษฎรจะทำเรือกสวนไร่นาได้มาก และเป็นทำเลที่เรือค้าขายผ่านไปมาอยู่เสมอ เพราะอยู่ตรงแม่น้ำร่วม จึงมีผู้คนมาตั้งภูมิลำเนามากขึ้นจนกลายเป็นใหญ่เมืองหนึ่ง หลักฐานที่จะทราบได้ว่าเมืองอโยธยาเคยเป็นเมืองใหญ่มาแล้ว จะเห็นได้จากพระพุทธรูปที่สร้างไว้แต่เดิม คือพระเจ้าพนัญเชิงซึ่งในพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐกล่าวว่า สร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๗ ก่อนพระเจ้าอู่ทองทรงสร้างกรุงศรีอยุธยาถึง ๒๖ ปี และพระพุทธรูปองค์ใหญ่วัดธรรมมิกราช (พระศรีรอยู่ในอยุธยาพิพิธภัณฑสถาน) ก็เป็นแบบฝีมือช่างสมัยอู่ทอง ก่อนสร้างกรุงศรีอยุธยาเหมือนกัน

ครั้นเมื่อ พ.ศ.๑๘๙๐ พระเจ้าอู่ทองคงจะเห็นความสำคัญของเมืองอโยธยา เพราะสะดวกในทางคมนาคม และมีหวังที่จะตัดกำลังทั้งฝ่ายกรุงกัมพูชาและกรุงสุโขทัยได้ จึงได้ย้ายจากเมืองสุพรรณภูมิมาอยู่เมืองอโยธยา มาตั้งมั่นอยู่ในบริเวณพื้นที่ทางทิศตะวันตกตรงวัดพุทไธสวรรย์ในปัจจุบันนี้ ที่ซึ่งพระเจ้าอู่ทองอพยพมาอยู่ใหม่นั้น มีชื่อ

ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าตำบลเวียงเล็กหรือเวียงเหล็ก ในสมัยนั้นเป็นเวลาที่กษัตริย์ซึ่งครองกรุงสุโขทัยเสื่อมอำนาจลง พระเจ้าอู่ทองจึงได้มาตั้งมั่นอยู่ ณ เมืองอโยธยาได้ถึง ๓ ปี ครั้น พ.ศ.๑๘๙๓ ก็ประกาศตั้งพระองค์เป็นพระราชาธิบดีมีอิสรภาพ ทรงพระนามว่าสมเด็จพระรามาธิบดี แล้วสร้างพระนครขึ้นใหม่ที่ตำบลหนองโสน ขนานนามว่า "กรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา"

ที่ซึ่งพระเจ้าอู่ทองมาสร้างเมืองขึ้นใหม่นั้น เป็นหัวแหลมของแม่น้ำลพบุรีด้านตะวันตก ส่วนทางด้านเหนือและด้านใต้ก็จดลำน้ำ คงเหลือแต่ด้านตะวันออกเพียงด้านเดียวที่เป็นแผ่นดินผืนเดียวกันกับเมืองอโยธยาเดิม เพราะฉะนั้นเมื่อสร้างกรุงศรีอยุธยาขึ้นแล้ว จึงปรากฏว่าด้านตะวันออกนั้นมีแต่คูไม่มีแม่น้ำ คูนี้ขุดแยกจากแม่น้ำลพบุรี แต่ตำบลหัวรอไปบรรจบแม่น้ำบางกะจะที่บ้อมเพชร เรียกว่าคูขื่อหน้า คูของเดิมคงจะไม่กว้างขวางนัก ต่อมาเมื่อ พ.ศ.๒๑๒๓ ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาจึงโปรดให้ขุดขยายออกไปอีก คือกว้าง ๑๐ วา ลึก ๓ วา

ทงนเนองจากเมอครงแผ่นดินสมเด็จพระมหินทราธิราช มีกษัตริย์ของพม่าที่ทรงอานุภาพพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่าบุเรงนอง ได้นำกองทัพเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยาและโปรดให้ทหารเอาดินทิ้งถมคูนี้เป็นถนน แล้วข้ามเข้าตีกรุงศรีอยุธยาได้สำเร็จ

พระนครศรีอยุธยายังมีแม่น้ำล้อมรอบอยู่จนกระทั่งทุกวันนี้ แต่ด้านเหนือนั้นสายน้ำลพบุรีแบ่งไปเดินเสียทางอ้อมมาก ลำน้ำทางด้านนั้นจึงแคบและตื้นเขินขึ้นทุกทีจนเหลือขนาดเท่ากับคลอง ในสมัยเมื่อพระนครศรีอยุธยายังเป็นราชธานีอยู่นั้น เรือที่ขึ้นไปทางแม่น้ำเจ้าพระยาถึงชานพระนครข้างใต้ จะต้องจอดตรงที่ ๆ เรียกว่าขนอนหลวง[๑] ขนอนนี้อยู่ตรงหัวแหลม ทางฝั่งตะวันออกข้างใต้วัดโปรดสัตว์ เป็นด่านภาษีใหญ่กว่าทุกแห่ง บรรดา

---

(๑) ขนอน คือด่านสำหรับคอยตรวจตราสิ่งของต้องห้ามและผู้คนแปลกปลอมซึ่งจะไปมาในพระนครและเป็นที่ตั้งเก็บภาษีด้วย ข้างใต้ตั้งที่ข้างวัดโปรดสัตว์และที่คลองบ้านกรด ซึ่งเป็นคลองแยกจากคลองบ้านโพ ทางด้านตะวันออกอยู่ในแถวบ้านข้าวเม่า ข้างเหนือทางลำน้ำป่าสักอยู่ตอนบ้านศาลาเกวียน ทางลำน้ำโพธิ์สามต้น อยู่ที่บ้านบางลาง ทางทิศตะวันตกตั้งที่ปากคลองหัวสะพาน เรียกว่าขนอนปากคู

เรือค้าขายซึ่งเดินทางมาจากต่างประเทศ เมื่อขึ้นไปถึงขนอนหลวงแล้ว จำต้องหยุดรอเพื่อแจ้งความให้เจ้าพนักงานแล้วจึงจะผ่านเข้าไปในเขตพระนครได้ ต่อจากขนอนหลวงนี้ขึ้นไปก็เข้าชานพระนคร ลำน้ำตอนนี้เป็นที่จอดเรือกำปั่น และเรือสำเภาที่ไปมาค้าขายจากต่างประเทศ

ทางฝั่งตะวันตกของคลองตะเคียน เป็นบ้านพวกแขกมักสัน มีสุเหร่าแขกอยู่แห่งหนึ่ง เรียกกันว่า "ตะเกี่ย" ทรมแม่น้ำตรงข้ามกับปากน้ำแม่เบย เป็นที่อยู่ของพวกโปรตุเกส มีวัดของบาทหลวงอยู่ ๒ วัดยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ ทางฝั่งตะวันออกใต้วัดพนัญเชิงลงไปหน่อยเรียกว่าตำบลสวนพลู เป็นที่อยู่ของพวกจีน แล้วต่อไปก็ถึงที่อยู่ของพวกฮอลันดา ยังมีรากตึก ซึ่งเข้าใจว่าเป็นห้างค้าขายของพวกฮอลันดา ชาวบ้านเรียกกันว่าตึกแดง ซึ่งในปัจจุบันก็ยังมองเห็นผนังตึกอยู่เพียงพื้น(๑) ต่อลงมาก็ถึงบ้านอังกฤษ และต่อลงไปอีกหน่อยก็ถึงบ้านญี่ปุ่น พอพ้นบ้านญี่ปุ่นไปสักหน่อยก็ถึงเกาะเรียน สำหรับบ้านญี่ปุ่นนั้นคงจะทำด้วยเครื่องไม้ จึงไม่ปรากฏซากอะไรเหลืออยู่

(๑) ชาวฮอลันดาได้มาสร้างอนุสาวรีย์ขึ้นใหม่เมื่อ พ.ศ.๒๔๘๘

เลย แต่ชาวญี่ปุ่นมาทำบ้ายใหม่ปักไว้ในบริเวณซึ่งเป็นบ้านเดิมของพวกตนพร้อมทั้งสร้างศาลเจ้าในบริเวณนั้นขึ้นใหม่เมื่อ พ.ศ.๒๔๗๙ ส่วนพวกฝรั่งเศสซึ่งเป็นชาติที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงโปรด ปราน มาก กว่าชาติอื่นนั้น ได้รับพระราชทานที่ดิน ให้อยู่ใกล้พระนคร และพระราชทานพระราชานุญาตให้สร้างวัดขึ้นแห่งหนึ่งที่ปากคลองขุนละคอนไชยข้างเหนือ (๑) วัดนี้ยังมีซากเหลืออยู่จนกระทั่งทุกวันนี้ เรียกว่าวัดเซนต์โยเซฟ ข้างฝั่งเหนือของพระนครตอนนี้ พวกฝรั่งเศสตั้งห้างค้าขาย และมีบ้านข้าราชการผู้ใหญ่ซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวข้อง กับ ชาว ต่างประเทศหลายบ้าน เช่นบ้านเจ้าพระยาพระคลัง และบ้านเจ้าพระยาวิชาเยนทร์เป็นต้น ตำบลตั้งแต่บ้านฝรั่งเศสไปจนถึงป้อมเพชรข้างฝั่งใต้ มีพวกแขกจามและพวกจีนอยู่เรียงรายกันตามริมแม่น้ำเต็มไปหมด

เหนือคลองตะเคียนขึ้นไป ลำแม่น้ำเลี้ยวออกไปทางทิศเหนือ ทางฝั่งตะวันตกของลำน้ำตอนนี้เป็นพวกมอญ ข้างฝั่งตะวันออกเป็นท่าใหญ่สำหรับพระนคร ทางด้าน

(๑) ปัจจุบันเรียกกันว่า คลองตะเคียน

ตะวันตกเรียกว่าท่าประตูไชย มีถนนใหญ่จากท่านี้ไปจนถึงพระราชวังหลวง ราชทูตต่างประเทศที่เชิญพระราชสาส์นมาได้ขึ้นบกที่ท่าตรงถนนสายนี้ แล้วแห่พระราชสาส์นไปตามถนนนี้ไปจนถึงพระราชวังหลวง เพื่อเข้าเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดิน ต่อจากนี้ไปตามลำแม่น้ำก็ถึงวังหลัง ต่อขึ้นไปอีกก็ถึงที่แม่น้ำเจ้าพระยาต่อกับแม่น้ำลพบุรีเป็นมุมพระนครด้านตะวันตกเฉียงเหนือ เรียกว่าหัวแหลม ซึ่งยังคงเรียกกันสืบต่อมาจนถึงเวลาปัจจุบัน มีป้อมสำคัญอยู่ป้อม ๑ เรียกว่าป้อมชัดกับหรือท้ายกบ (อยู่ตรงที่ตั้งกรมทหารเก่า) ต่อจากนี้ไปมีแม่น้ำลพบุรีเป็นคูพระนครไปทางทิศตะวันออก และแม่น้ำเจ้าพระยาแยกห่างจากพระนครศรีอยุธยาที่หัวแหลม แล้วตรงขึ้นไปทางทิศเหนือ

ฝั่งแม่น้ำตอนที่เป็น คู พระนคร ทาง ด้านเหนือนั้น ฝั่งเหนือในระหว่างวัดพนมโยง(๑) กับวัดดินท่า เป็นที่เก็บเรือรบสำหรับใช้ในแม่น้ำ คือเรือกิ่งเรือกราบและเรือกระบวนเสด็จเป็นต้น ทางข้างฝั่งใต้เป็นพระราชวัง

(๑) ปัจจุบันเรียกวัดพนมยงค์

หลวง แม่น้ำลพบุรีตรงมาทางตะวันออกจนถึงหัวรอแล้วจึงเลี้ยวขึ้นไปข้างเหนือ ที่ตรงนั้นขุดเป็นทางเรือมาต่อแม่น้ำป่าสัก แล้วใช้เป็นคูพระนครด้านตะวันออกด้วย แล้วทำรอกันมิให้สายน้ำของแม่น้ำลพบุรีไหลมาทางนี้เสียหมด ตรงนี้จึงเรียกว่าตำบล "หัวรอ" ที่หัวรอนี้เป็นมุมพระนครด้านตะวันออกเฉียงเหนือ มีป้อมใหญ่อยู่ป้อม ๑ เรียกว่าป้อมมหาชัย อยู่ตรงตลาดหัวรอในปัจจุบันนี้ ใต้ป้อมลงมาถึงวังจันทร์เกษม ซึ่งเป็นที่ประทับของพระมหาอุปราช ส่วนแม่น้ำลพบุรีซึ่งวกขึ้นไปทางเหนือนั้น มีเพนียดสำหรับจับช้างเถื่อนอยู่ทางข้างฝั่งตะวันตกของแม่น้ำ เพนียดจับช้างนี้พระราชาธิบดีเสด็จมาประทับทอดพระเนตรเนือง ๆ ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตลอดมาจนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาตลอดจนมาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

พระนครศรีอยุธยาเคย เป็นราช ธานี ของ ประเทศไทยในสมัยตั้งแต่ พ.ศ ๑๘๙๓ ถึง พ.ศ.๒๓๑๐ รวมเป็นเวลา ๔๑๗ ปี โดยมีพระราชาธิบดีครองราชสมบัติติดต่อสืบเนื่องกันมาหลายราชวงศ์ด้วยกัน (ไม่นับขุนวรวงศาธิราช) รวมทั้งสิ้น ๓๓ พระองค์ ยังไม่มีราชธานีอื่นใด

ของไทย ในสมัยที่ได้เข้ามาครอบครองดินแดนอยู่ในแหลมทอง จะมีอายุยืนนานเท่ากับพระนครศรีอยุธยานั้นแต่สักแห่งเดียว ทั้งนี้เพราะเหตุว่าพระนครศรีอยุธยาตั้งอยู่ในที่ชัยภูมิดี มีแม่น้ำใหญ่หลายสายไหลมาบรรจบกัน และพื้นแผ่นดินของศรีอยุธยาก็เป็นที่ลุ่ม เมื่อมีแม่น้ำไหลมาร่วมกันหลายสาย จึงเป็นเสมือนหนึ่งทะเลสาบน้อย ๆ ที่รองรับสายน้ำของแม่น้ำต่าง ๆ ไว้ ยากที่กระแสน้ำจะเปลี่ยนแปลงทางเดินไปหมดทุกสายได้ในเวลาเดียวกัน ไม่เหมือนเมืองอื่น ๆ ซึ่งมีแม่น้ำแต่เพียงสายเดียวหรืออย่างมากก็ไม่เกินสองสองสาย เมื่อแม่น้ำนั้นเปลี่ยนแปลงทางเดินใหม่ โดยย้ายไปเดินเสียในที่ ๆ ห่างตัวเมืองออกไป จึงทำให้ในเมืองเกิดอัตคัดน้ำ เป็นเหตุให้เกิดโรคระบาดขึ้น ต้องทิ้งเมืองเดิมแล้วย้ายไปสร้างเมืองใหม่ในที่ใกล้ ๆ แม่น้ำ ส่วนเมืองเก่าก็คงปล่อยทิ้งให้รกร้างโรยไป ที่เป็นเช่นนี้มีอยู่หลายเมืองทีเดียว เช่นเมืองนครปฐม เมืองพิจิตรเก่า และเมืองสรรค์เป็นต้น

กรุงศรีอยุธยาเมื่อครั้งเป็นราชธานีของไทยคงจะเจริญรุ่งเรืองมาก เพราะปรากฏว่าในเขตกำแพงเมืองนั้น

มีพระราชวัง และวัดที่ใหญ่โต กว่าพระราชวังในกรุงเทพ ฯ มากนัก นอกเมืองออกไปก็มีวัดที่ใหญ่โตซึ่งยังเหลือซากปรากฏอยู่จนกระทั่งทุกวันนี้หลายแห่ง เช่น วัดภูเขาทอง วัดใหญ่ไชยมงคล และวัดพระเจ้าพนัญเชิง เป็นต้น แต่น่าเสียใจเป็นอย่างยิ่งที่จะกล่าวว่า พระนครศรีอยุธยาถูกทำลายเสียอย่างย่อยยับเมื่อเวลาเสียกรุง ใน พ.ศ. ๒๓๑๐ หลังจากปีนั้นเป็นต้นมาก็ยังถูกขุดค้นหาทรัพย์แผ่นดิน จนถึงประมูลผูกขาดกันในสมัยกรุงธนบุรีอีกครั้งหนึ่ง และถูกรื้อเอาอิฐมาสร้างกำแพงเมืองและสร้างวัดที่กรุงเทพ ฯ อีกหลายครั้ง จึงทำให้ปราสาทพระราชวังและป้อมปราการตลอดจนวัดวาอารามต่าง ๆ ถูกรื้อและถูกขุดค้นกันแทบทั้งหมด จะหาชิ้นดีแต่สักแห่งหนึ่งก็ไม่ได้

ถ้าหากว่าพระนครศรีอยุธยา มิได้ถูกทำลายลงไปอย่างย่อยยับถึงเพียงนี้แล้ว ก็ย่อมเป็นของแน่นอนเหลือเกินที่จะต้องมีสถานที่ ๆ น่าชมเหลืออยู่มากกว่าปัจจุบันนี้อีกหลายเท่า ปราสาทพระราชวังตลอดจนปูชนียสถานอันประณีตงดงาม ซึ่งบรรพบุรุษของเราได้พยายามสร้างสรรขึ้นไว้แต่โบราณกาล ก็คงจะมีซากเหลือไว้ให้คนชั้นหลัง

ไว้ชมและระลึกถึง เกียรติคุณ มากกว่า เท่าที่เห็นอยู่ในปัจจุบันนี้แน่ แต่ถึงอย่างไรก็ดี ถึงแม้ว่าพระนครศรีอยุธยาจะถูกทำลายเสียอย่างย่อยยับไปแล้วสักเพียงใดก็ตาม ก็ยังมีซากโบราณสถานที่น่าชมเหลืออยู่อีกหลายแห่ง โดยเฉพาะในบริเวณเกาะเมืองก็ยังมีอยู่อีกมาก ซึ่งถ้าจะเที่ยวชมให้ทั่วถึงทุกแห่งแล้ว ก็น่าจะใช้เวลาหลายวันทีเดียว

โบราณสถาน

โบราณสถาน ที่ยัง คง เหลือ ปรากฏอยู่ในจังหวัดพระนครศรีอยุธยานั้นมีมากมายหลายแห่ง ส่วนมากอยู่ในบริเวณเกาะเมืองและตามริมแม่น้ำที่ล้อมรอบเกาะ นอกจากนี้ก็มีที่อำเภอบางปะอิน และอำเภอพระนครหลวงบ้าง จะขอกล่าวแต่เฉพาะโบราณสถานที่สำคัญ ๆ เป็นลำดับไป

ป้อมและปราการรอบกรุง กำแพงกรุงศรีอยุธยา เมื่อพระเจ้าอู่ทองทรงสร้างครั้งแรกนั้น เป็นแต่ เพียงเชิงเทินดิน และมีเสาไม้ระเนียดปักข้างบนเหมือนอย่างเมืองโบราณทั้งหลาย ดินที่ใช้ถมทำเชิงเทินขุดขึ้นจากริมแม่น้ำกับตอน

ข้างใน เกาะคูที่ขุดเอาดินขึ้นทางข้างในกำแพงเดี๋ยวนี้ก็ยังปรากฏอยู่ ต่อมาเมื่อ พ.ศ.๒๐๙๒ ในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักพรรดิจึงได้ก่ออิฐถือปูน การก่ออิฐในเวลานั้นก่อทับเชิงเทินดิน คือก่ออิฐเป็นผนังสองข้าง เหลือช่องกลางไว้ถมดินกับอิฐหักกำแพงเดิม นั้น ปล่อยชานระหว่างกำแพงกับลำน้ำไว้กว้าง เป็นเหตุให้ข้าศึกข้ามคูเข้ามาถึงกำแพงได้ง่าย เพราะเหตุว่าชานกำแพงอยู่ไกลทางปืนไม่สามารถจะยิงข้าศึกให้ได้ผลฉกรรจ์ สมเด็จพระมหาธรรมราชาทรงเห็นตัวอย่างครั้งแผ่นดินสมเด็จพระมหินทราธิราช ซึ่งพม่ายกกองทัพเข้ามาประชิดกรุง จนทำให้ต้องเสียกรุงไปคราวหนึ่งแล้ว เพราะฉะนั้นใน พ.ศ. ๒๑๒๓ จึงได้โปรดขยายกำแพง พระนคร ออก ไป จนถึงริมฝั่งแม่น้ำ กำแพงใหม่ตอนที่ขยายออกไปนี้ แยกจากกำแพงเก่าตรงท่าสิบเบี้ย วงเอาวัดราชประดิษฐานและที่ซึ่งภายหลังเป็นวัดชุนแสน และวังจันทรเกษมเข้าไว้ข้างใน แล้วออกไปบรรจบบ้อมเพชร ส่วนกำแพงเดิมที่อยู่หลังวังจันทรเกษมเข้าไปนั้นได้รื้อปราบ ลง ทำ เป็น ถนน ในพระนคร เรียกว่าถนนป่ามะพร้าว

อนึ่ง กำแพงเมืองข้างวังหลวงด้านริมน้ำ แต่เดิมมีชั้นเดียว เมื่อคราวทัพม่ายกกองทัพมาประชิดติดพระนครในแผ่นดินขุนหลวงสุริยาสน์อมรินทร์ ข้าราชการได้เชิญเสด็จเจ้าพ้าอุทุมพร หรือที่เรียกกันเป็นสามัญว่าขุนหลวงหาวัดลาผนวชเพื่อทรงช่วยจัดการรักษากรุง ขุนหลวงหาวัดจึงได้โปรดให้ก่อกำแพงที่ข้างวังลงในที่ริมน้ำต่ำกว่ากำแพงเดิมอีกชั้นหนึ่ง กำแพงแนวนี้พระยาโบราณราชธานินทร์ เมื่อครั้งเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยาได้ขุดพบ แต่เวลานี้ได้ถมเสียหมดแล้ว

บ้อมตามกำแพงเมืองและบ้อมรอบนอก ซึ่งปรากฏรายชื่อในพระราชพงศาวดาร มีบ้อมมหาไชย บ้อมเพชร บ้อมหอราชคฤห์ บ้อมนายการ บ้อมซัดกบ และบ้อมจำปาพล บ้อมใหญ่ ๆ ก็เห็นจะตั้งอยู่ตรงทางแยกของแม่น้ำ เช่น บ้อมเพชร บ้อมซัดกบ และบ้อมมหาไชย เป็นต้น

บ้อมมหาไชย อยู่มุมวังจันทรเกษมในที่ซึ่งเป็นตลาดหัวรอบัดนี้ แต่ตัวบ้อมนี้พร้อมกับอีก ๆ นอกจากบ้อม

เพชร ถูกรื้อเอาอิฐมาสร้างพระนครใหม่ที่กรุงเทพ ฯ ในรัชกาลที่ ๑ เสียหมดแล้ว บ้อมมหาไชยเป็นบ้อมใหญ่และแข็งแรง เพราะอยู่ตรงลำแม่น้ำเลี้ยวหน้าวัดสามพิหาร ซึ่งเป็นทางเข้าไปยังพระราชวังหลวง มีเรื่องปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อครั้งพระเจ้าตะเบ็งชะเวตี้ กษัตริย์พม่าได้ยกกองทัพเข้ามาประชิดพระนคร พระองค์ได้ทรงช้างพระที่นั่งยืนอยู่ที่วัดสามพิหาร ทรงเร่งให้แม่ทัพนายกองต้อนพลเข้าหักเอาพระนคร พระยารามเอาปืนนารายณ์สังหารลงลำเภาไม้รักแม่นางยิงขึ้นไปถูกกิ่งโพธิ์ใหญ่ ๓ กำหักตกลงมา ใกล้ช้าง พระที่นั่งของพระเจ้าตะเบ็งชะเวตี้ ขณะนั้นชาวบ้อมมหาไชยก็ยิงปืนน้อยใหญ่สาดเข้าไปถูกรี้พลข้าศึกตายเป็นอันมาก พระเจ้าตะเบ็งชะเวตี้จึงถอยทัพกลับไป

อีกคราวหนึ่ง คือเมื่อพระเพทราชาขึ้นเสวยราชสมบัติใหม่ ๆ กบฏธรรมเถียรขี่ช้างพาพรรคพวกกบฏเข้ามายืนอยู่ตรงรอทำนบฟากตะวันออก ขุนหลวงสรศักดิ์เมื่อครั้งยังดำรงพระยศเป็นกรมพระราชวังบวร เสด็จขึ้นไปบนบ้อมมหาไชย ทรงจุดปืนใหญ่ยิงไปถูกช้างซึ่งกบฏ

ธรรมเถียรขี้ ล้มลงตายในที่นั้น ตัวกบฏธรรมเถียรกับอ้ายคุลาทาสผู้เป็นควาญช้างตกลงมาบาดเจ็บสาหัส แล้วต่อมาจึงตามจับตัวได้

บ้อมเพชร อยู่ตรงร่วมแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งไหลจากทิศตะวันตกมาบรรจบกันกับแม่น้ำป่าสักทางทิศตะวันออกเป็นบ้อมใหญ่รูปรี ก่อด้วยอิฐสลับศิลาแลงยื่นออกไปจากแนวกำแพงพระนคร มีช่องคูหาก่อเป็นรูปโค้งยังมีซากเหลือปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ คูหานี้เข้าใจว่าคงจะเป็นที่ตั้งปืนใหญ่ประจำบ้อม แต่น่าเสียดายที่ได้สร้างโรงเรียนขึ้นใหม่ภายในบ้อม ทำให้บ้อมนี้ผิดรูปไป เมื่อพูดถึงหลักของการรักษาของโบราณแล้ว การสร้างของใหม่ซ้อนไปในของเก่าซึ่งยังมีซากเหลืออยู่อย่างมากมายเช่นนี้ เป็นสิ่งที่ไม่ควรกระทำอย่างยิ่ง

พระราชวังและตำหนักต่าง ๆ

พระราชวังในพระนครศรีอยุธยา มี ๓ แห่ง เรียก

ว่าพระราชวังแห่ง ๑ วังจันทรเกษมหรือวังหน้าแห่ง ๑[๑] นอกจากนี้ยังมีวังและตำหนักซึ่งเป็นที่สำหรับเสด็จประพาสอยู่นอกพระนครอีกหลายแห่ง คือวังที่เกาะบางปอิน อำเภอบางปะอิน (ซึ่งในรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ได้สร้างพระราชวังขึ้นใหม่) แห่ง ๑ ตำหนักพระนครหลวง ซึ่งอยู่ในตำบลพระนครหลวง อำเภอพระนครหลวงแห่ง๑ ตำหนักชารเกษมซึ่งอยู่ใกล้เขาพระพุทธบาท ตำบลชุนโขลน จังหวังสระบุรี แห่ง ๑ วังที่เมืองลพบุรีซึ่งเดียวนี้เรียกว่า พระนารายณ์ราชนิเวศน์แห่ง ๑ และวังที่เมืองเพชรบุรีอีกแห่ง ๑ เป็นต้น แต่ในหนังสือนี้จะพรรณนาเฉพาะตำหนัก และ พระราชวังที่อยู่ ในเขต จังหวัดพระนครศรีอยุธยาเท่านั้น

พระราชวังหลวง

พระราชวังหลวงหรือที่เรียกกันในปัจจุบันนี้ พระราชวังโบราณ อยู่ริมกำแพงพระนครด้านเหนือ แต่แม่

(๑) อยู่ในบริเวณวัดสวนหลวงสบสวรรค์ ในปัจจบันไม่มีซากสิ่งใดที่ควรชมแล้ว

น้ำลพบุรีตอนที่ผ่านกำแพงด้านนั้น เดี๋ยวนี้ตื้นเขินเสียแล้ว ต่อฤดูน้ำคือตั้งแต่เดือนสิงหาคมถึงเดือนมกราคม จึงจะไปเรือได้สะดวกจนถึงท่าชนวัง ถ้าดูดน้ำแห้งไปได้สะดวกเฉพาะทางบกเท่านั้น และมีถนนสายรอบกรุงจากหน้าวังจันทรเกษมไปเพียง ๒ กิโลเมตร ตัวพระราชวังโบราณนี้ปรักหักพังเสียหมดแล้ว เนื่องจากได้ถูกรื้อเอาอิฐไปสร้างพระนครใหม่ในรัชกาลที่ ๑ แต่ก็ยังคงมีรากตึกเหลืออยู่พอให้สังเกตได้ ว่ามีส่วนกว้างยาวเพียงใด

พระราชวังหลวงนี้ พระเจ้าอู่ทองทรงสร้างพร้อมกับกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๓ เดิมมีปราสาทอยู่ริมพระราชวังทางข้างใต้ ครั้นสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. ๑๙๙๑ ทรงอุทิศที่ปราสาทเดิมครั้งพระเจ้าอู่ทอง ซึ่งทำด้วยเครื่องไม้สร้างเป็นวัดขึ้นในพระราชวัง พระราชทานนามว่า วัดพระศรีสรรเพชญ[๑] แล้วสร้างปราสาทใหม่เลื่อนมาทางริมแม่น้ำ พระที่นั่งต่าง ๆ ซึ่งปรากฏมาอยู่ในพระราชวัง

(๑) ปราสาทเดิมปรากฏว่าถูกเพลิงไหม้ชำรุดทรุดโทรมมาตั้งแต่ พ.ศ. ๑๙๖๙ ในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒

โบราณทุกวันนี้ จึงเป็นของสร้างแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเป็นต้นทั้งสิ้น ดังจะได้กล่าวตามลำดับไปคือ

พระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ เป็นปราสาทจตุรมุขก่อด้วยศิลาแลงสลับอิฐ มีพื้นสูงกว่าพระที่นั่งองค์อื่น ๆ ในปัจจุบันก็ยังมีซากผนังตรงรักแร้ด้าน เหนือเป็นที่สูงเหลืออยู่ตอนหนึ่งซึ่งข้างบนมีรูรอด แสดงว่าพื้นจะต้องอยู่ตรงนั้น ปราสาทองค์เพิ่งออกชื่อในหนังสือพระราชพงศาวดารครั้งแรกเมื่อแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา ในคราวเชิญพระบรมศพสมเด็จพระนารายณ์มหาราชมาจากเมืองลพบุรี ว่าเชิญขึ้นประดิษฐานไว้บนพระที่นั่งองค์นี้ ในเวลานั้นยังคงเรียกว่าพระที่นั่งสุริยามรินทร์ ต่อมาแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศจึงได้แปลงชื่อเป็น พระที่นั่ง สุริยาสน์อมรินทร์ เพื่อให้คล้องกับนามพระที่นั่งสรรเพชญปราสาท พระที่นั่งองค์นี้อยู่ริมกำแพงด้านริมแม่น้ำ สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงสร้างขึ้น เป็นที่ประทับตรง พระที่นั่งเบญจรัตน์ของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

พระที่นั่งวิหารสมเด็จ เป็นปราสาทยอดปรางค์มีมุขหน้ายาว มุขหลังยาว และมุขข้างสั้น ที่มุขหน้ามีมุขเด็จตั้งพระที่นั่งบุษบกมาลา มีกำแพงแก้วล้อมรอบ ๓ ด้าน เป็นปราสาทองค์ข้างใต้ซึ่งใช้เป็นที่ทำพระราชพิธี เช่น พิธีราชาภิเษก เป็นต้น พระที่นั่งองค์นี้ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดให้สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๑๗๖ คือในเวลาน้ำลดบาตได้ตกลงมาต้องพระที่นั่งมังคลาภิเษก ซึ่งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้าง แล้วเกิดเป็นไฟไหม้ขึ้น สมเด็จพระเจ้าปราสาททองจึงโปรดให้ช่างก่อสร้างขึ้นใหม่ พระที่นั่งวิหารสมเด็จนี้ ครั้นกรุงศรีอยุธยาเรียกกันเป็นสามัญว่า "ปราสาท" เพราะเป็นปราสาทยอดทององค์แรกที่สร้างขึ้นในกรุงศรีอยุธยา

พระที่นั่งสรรเพชญปราสาท เป็นปราสาทองค์กลางสร้างแบบเดียวกับพระที่นั่งวิหารสมเด็จ คือมีมุขยื่นออกมาเหมือนกัน เป็นที่สำหรับเสด็จออกแขกเมือง มีโรง

ข้างเผือกอยู่สองข้างพระที่นั่ง พระที่นั่งองค์นี้สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างขึ้นคู่กับพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาท เมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๑ คือสร้างขึ้นในปีที่เสด็จเถลิงถวัลย์สมบัตินั้นเอง ส่วนพระราชวังเดิมทรงอุทิศให้เป็นวัดพระศรีสรรเพชญ

พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ เป็นปราสาทตรีมุข ตั้งอยู่บนกำแพงชั้นในด้านตะวันออกหน้าพระราชวัง เป็นพระที่นั่งสำหรับเสด็จประทับทอดพระเนตรกระบวนแห่และการฝึกซ้อมทหาร ทำนองเดียวกับพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ที่กรุงเทพ ฯ ผิดกันก็แต่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์อยู่บนกำแพงชั้นนอก ส่วนพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์อยู่บนกำแพงชั้นใน พระที่นั่งองค์เดิมเมื่อสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงสร้างใน พ.ศ. ๒๑๗๕ นั้น พระราชทานนามว่า พระที่นั่งศิริยโสธรมหาพิมานบรรยงก์ แล้วต่อมาภายหลังจึงเปลี่ยนเป็นพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท ในคราวที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงทำพิธีลบศักราช เมื่อ จ.ศ. ๑๐๐๒ นั้น พระเจ้ากรุงอังวะทรงแต่งทูตมาคัดค้านไม่ยอม

ใช้ศักราชอย่างใหม่ สมเด็จพระเจ้าปราสาททองก็ได้เสด็จออกรับแขกเมืองที่มุขพระที่นั่งองค์นี้(๑)

พระที่นั่งตรีมุข อยู่ข้างหลังพระที่นั่งสรรเพชญปราสาท แต่จะสร้างครั้งไหนไม่ปรากฏ หนังสือพระราชพงศาวดารออกชื่อพระที่นั่งนี้เป็นครั้งแรกในแผ่นดินพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ว่าเมื่อ พ.ศ.๑๙๗๐ เกิดเพลิงไหม้พระที่นั่งองค์นี้ แต่ครั้งนั้นพระที่นั่งตรีมุของค์เดิมคงจะเป็นเครื่องไม้ เพราะปรากฏว่าพระที่นั่งต่าง ๆ ครั้งกรุงศรีอยุธยานั้นเพิ่งจะก่อสร้างด้วยอิฐในแผ่นดินพระนารายณ์มหาราชเป็นครั้งแรก

ในปี พ.ศ.๒๔๕๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ตั้งพิธีรัชมงคลที่พระราชวังโบราณ เพื่อบำเพ็ญพระราชกุศลถวายพระรามาธิบดีที่ ๒ ซึ่งพระองค์

(๑) เมื่อคราวปรับปรุงแผนผังจังหวัดพระนครศรีอยุธยาใหม่ ทางการได้ตัดถนนผ่านพระราชวัง โบราณ อ้อมพระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์นี้ไป เป็นรูปครึ่งวงกลมแล้วเลี้ยบไปตามวัดพระศรีสรรเพชญและวัดพระราม ตรงไปตัดกับถนนเดชาวุธ เพราะฉะนั้นการไปชมโบราณสถานในพระราชวัง โบราณ และวัด ข้างเคียงพระราชวังจึงไปได้สะดวกยิ่งขึ้น ถ้าจะเพียงแต่ผ่านไปชมรอบนอกแล้ว ก็สามารถจะนั่งรถยนต์หรือรถจักรยานสามล้อไปได้ โดยไม่ต้องลงเดินเลย

ท่านได้เสวยราชสมบัติมาครบ ๕๐ ปีเท่ากัน กับทั้งถวายพระราชกุศลแด่อดีตมหาราชทุกพระองค์ ได้โปรดให้พระยาโบราณราชธานินทร์ปลูก พลับพลา พระราชพิธี และปลูกสร้างจำลองปราสาทต่าง ๆ ที่พระนครศรีอยุธยาด้วยเครื่องไม้ตามรูปรากฐานของเดิมที่ขุดพบ และในครั้งนั้นได้สร้างพลับพลาตริมุขขึ้นบนฐาน ซึ่งเข้าใจว่าเดิมคงจะเป็นพระที่นั่งตริมุขด้วยเหมือนกัน เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับ พระบาทสมเด็จ พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ก็เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปทรงสังเวยอดีตมหาราช โดยตั้งพระราชพิธีที่พลับพลาตริมุขนี้ พลับพลาหลังนี้ยังอยู่บริบูรณ์ดี ตราบมาจนกระทั่งทุกวันนี้

พระที่นั่งบรรยงค์รัตนาสน์ หรือเรียกอีกนัยหนึ่งว่า "พระที่นั่งท้ายสระ" ตั้งอยู่ในพระราชวังด้านหลังทางทิศตะวันตก เป็นปราสาทจตุรมุขอยู่บนเกาะ มีสระน้ำล้อมรอบ อิฐที่ใช้ก่อเป็นอย่างเดียวกันกับพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ คือก่อด้วยศิลาแลงสลับกับอิฐเป็นชั้นๆ

ไป สมเด็จพระเพทราชาโปรด ให้ สร้างขึ้น เมื่อปีแรกที่ได้เสวยราชสมบัติในพ.ศ. ๒๒๓๑ สำหรับเป็นที่ประทับสำราญพระหฤทัย และได้เสด็จประทับอยู่จนตลอดรัชกาลของพระองค์ พระที่นั่งองค์นี้ปรากฏว่าได้ก่อแท่นสูงไว้แห่งหนึ่งสำหรับเสด็จขึ้นไปประทับทอด พระเนตรปลาใหญ่น้อยซึ่งทรงเลี้ยงไว้ในสระและในอ่างแก้วรอบ ๆ พระที่นั่งนั้น

พระที่นั่งทรงปืน เป็นพระที่นั่งรูปยาวรี อยู่ริมขอบสระด้านตะวันตก ใกล้กับพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์ เดิมเห็นจะเป็นที่สำหรับฝึกเพลงอาวุธ ครั้นเมื่อสมเด็จพระเพทราชาเสด็จไปประทับที่พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาสน์แล้ว จึงทรงใช้พระที่นั่งทรงปืนเป็นท้องพระโรงที่เสด็จออก เพราะพระที่นั่งองค์นี้อยู่ใกล้ที่ประทับ และข้าราชการซึ่งจะเข้าเฝ้าที่พระที่นั่งองค์นี้ก็เข้าทางประตูมหาโภคราช ซึ่งเป็นทางที่อยู่ใกล้ที่สุด

วังจันทรเกษม

หรือเรียกกันเป็นสามัญว่า "วังหน้า" อยู่ริม

แม่น้ำเจ้าพระยา ตรงที่เรียกกันว่าด้านข้อหน้า วังนี้เมื่อตอนแรกสร้างมีชื่อปรากฏในหนังสือ พระราชพงศาวดารว่า "วังใหม่" สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงโปรดให้สร้างขึ้นเมื่อราว พ.ศ. ๒๑๒๐ ในขณะที่พระองค์ยังเป็นยุพราชครองเมืองพิษณุโลก เหตุที่จะทรงสร้างวังจันทรเกษมขึ้นที่ตรงนี้เพราะว่า แต่เดิมที่ตรงนี้เป็น ชาน พระนครอยู่นอกกำแพงเมือง ภายหลังสมเด็จพระมหาธรรมราชา โปรดให้ขยายกำแพงเมืองออกไปจนถึงริมแม่น้ำ ที่ดินในบริเวณนี้จึงว่างเปล่าไม่ใครมีบ้านเรือนราษฎร แต่เนื่องจากทางด้านข้อหน้านี้เป็นด้านสำคัญ เพราะพม่ายกกองทัพมาครั้งใดมักจะเข้าตีทางด้านนี้เสมอ ฉะนั้นจึงจำเป็นจะต้องเอาวังเจ้านายใหญ่โตมาตั้งไว้ เพื่อช่วยสู้รบข้าศึกที่ยกเข้าตีพระนครทางด้านนี้อย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชมักจะเสด็จ จาก เมือง พิษณุโลกมาเฝ้าพระราชบิดาอยู่เนือง ๆ ไม่มีตำหนักที่ใหญ่โตสมพระเกียรติยศที่จะประทับอยู่ในพระนคร จึงจำเป็นต้องสร้างวังขึ้นไว้สำหรับเป็นที่ประทับ

เมื่อไทยกลับตั้งเป็นอิสระได้แล้ว และต่อมาเมื่อ

มีศึกมาประชิดพระนคร สมเด็จพระนเรศวรมหาราชได้มาประทับอำนวยการสงครามอยู่ที่วังจันทรเกษมนั้นตลอดรัชกาลของสมเด็จพระราชบิดา เมื่อเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว ก็ยังประทับอยู่ ณ วังนั้นต่อมาอีกหลายปี จึงทรงย้ายไปประทับที่พระราชวังหลวง พระราชาธิบดีซึ่งครองราชสมบัติต่อมาในชั้นหลัง เช่น สมเด็จพระนารายณ์มหาราชและสมเด็จพระเจ้าบรมโกศก็ได้เสด็จประทับอยู่ ณ วังจันทรเกษมเป็นเวลานาน ได้ทรงสร้างสถานที่ต่าง ๆ ขึ้นในวังนั้นเพิ่มเติมจากเดิมอีกหลายอย่าง แต่ได้ปรักหักพังไปหมดแล้ว

วังจันทรเกษมนี้ ถึงแม้ว่าพระราชาธิบดีจะไม่ได้เสด็จประทับ ก็มักจะโปรดให้เป็นวังของพระมหาอุปราช มาจนสมัยที่กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ครั้นเมื่อเสียกรุงใน พ.ศ. ๒๓๑๐ วังจันทรเกษมถูกไฟไหม้ สถานที่ในวังหักพังชำรุดทรุดโทรมลงไปเป็นอันมาก และต่อมาในรัชกาลที่ ๑ ก็โปรดให้รื้อเอาอิฐไปสร้างกรุงเทพ ฯ พระมหานครเสียไม่น้อย วังนี้จึงถูกทอดทิ้งให้รกร้างอยู่เรื่อยมาจนถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จึงโปรดให้ซ่อมขึ้นใหม่เฉพาะส่วนหนึ่งของวังเดิม คือ พระที่นั่งพิมานรัตยาและพลับพลาจตุรมุข สำหรับใช้ประทับในเวลาเสด็จประพาสพระนครศรีอยุธยา วังจันทรเกษมก็กลับเป็นที่ประทับตลอดมาจนถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อทรงสร้างพระราชวังขึ้นใหม่ที่เกาะบางปอินแล้ว จึงพระราชทานให้เป็นที่ว่าการมณฑลอยุธยา แต่ครั้นเมื่อยุบมณฑลลงในรัชกาลที่ ๗ ก็คงโปรดให้ใช้เป็นศาลากลางจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ต่อมาจนกระทั่งได้สร้างศาลากลางขึ้นใหม่ที่สี่แยกถนนเดชาวุธ และเมื่อทางการได้ย้ายที่ทำการไปตั้งที่ศาลากลางใหม่แล้ว กรมศิลปกรจึงเข้าทำการรักษาต่อไป

สถานที่ต่าง ๆ ในวังจันทรเกษมซึ่งยังคงเหลืออยู่ปัจจุบันเป็นการสร้างในรัชกาลที่ ๔ ทั้งนั้น คือ สร้างใหม่บ้าง สร้างตามแผนผังของเดิมแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาบ้าง ดังจะพรรณนา

พลับพลาจตุรมุข เป็นพลับพลาเครื่องไม้ตั้งอยู่บนศาลาใกล้ประตูวังด้านตะวันออก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัวโปรด ให้สร้างขึ้น สำหรับเป็น ที่ ประทับในเวลาเสด็จประพาสพระนครศรีอยุธยา ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ พลับพลาหลังนี้ชำรุดทรุดโทรมลง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้พระยาไชยวิชิต ผู้รักษากรุง ซ่อมครั้งหนึ่ง ต่อมาในปลายรัชกาลที่ ๖ พลับพลานี้ชำรุดอีก แต่มิได้ปฏิสังขรณ์อย่างใด ถึงรัชกาลที่ ๗ จึงโปรดให้พระโบราณราชธานินทร์ซ่อมอีกครั้งหนึ่ง การซ่อมคราวนี้ได้รื้อตัวพลับพลาลงหมดทั้งหลัง เสา รอด คง และขื่อ ใช้คอนกรีตแทนเครื่องไม้ของเดิม และขยายทรงพลับพลาให้สูงขึ้นไปอีกศอกหนึ่ง

พลับพลาหลังนี้ในปัจจุบันจัดเป็นพิพิธภัณฑสถานขึ้นอยู่ในความอารักขาของกรมศิลปากร สิ่งของในพิพิธภัณฑสถานแห่งนี้ ส่วนมากพระยาโบราณราชธานินทร์ได้รวบรวมขึ้น ไว้ เป็น ครั้ง เป็น สมุห เทศา ภิบาล มณฑล อยุธยา มีสิ่งของที่น่าชมหลายอย่าง เช่น พระพุทธรูปมีทั้งศิลาและสัมฤทธิ์ เครื่องไม้จำหลัก เครื่องกระเบื้อง และเครื่องดินเผา เป็นต้น โดยเฉพาะเครื่องไม้จำหลักสมัยอยุธยาจะหาชมที่อื่นไม่ได้ นอกจากที่อยุธยาพิพิธ

ภัณฑสถานนี้แต่แห่งเดียว(๑)

ผู้ที่จะเข้าชมพิพิธภัณฑสถานในวันธรรมดา ไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียมอย่างใด เป็นแต่ขออนุญาตเจ้าพนักงานที่รักษาอยู่เท่านั้นก็พอ ส่วนวันอาทิตย์คงเปิดให้ประชาชนเข้าชมได้ตั้งแต่ ๑๐.๐๐ น. ถึง ๑๖.๐๐ น. เช่นเดียวกันกับพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติกรุงเทพ ฯ

หระที่นั่งพิมานรัตยา เป็นตึกหมู่อยู่ตรงกลางวัง เคยใช้เป็นศาลารัฐบาล และ ศาลา กลาง อยู่ เป็น เวลาหลายปี พระที่นั่ง องค์นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างตามแนวรากพระที่นั่งครั้งกรุงศรีอยุธยา โดยทรงพระราชดำริว่าจะใช้เป็นที่ประทับในเวลาเสด็จประพาส แต่สร้างค้างอยู่ยังไม่สำเร็จ ถึงรัชกาลที่ ๕ จึงโปรดให้สร้างต่อมาจนสำเร็จ และใช้เป็นที่ประทับในคราวเสด็จประพาสพระนครศรีอยุธยา จนสร้างพระราชวังบางปะอิน จึงพระ

(๑) เมื่อสร้างพิพิธภัณฑสถาน "เจ้าสามพระยา" ขึ้นใหม่ที่ถนนขุนเมืองใจ ได้แบ่งเครื่องไม้ที่มีลายจำหลักงดงาม จากพิพิธภัณฑสถานนี้ ไปจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถาน "เจ้าสามพระยา" หลายชิ้น

ราชทานให้เป็นที่ว่าการมณฑล

พระที่นั่งพิสัยศัลลักษณ์ เป็นหอสูง ๔ ชั้น อยู่ริมวังด้านตะวันตก หอนี้สร้างขึ้นครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แต่ได้หักพังลงมาเสียเมื่อคราวเสียกรุงใน พ.ศ. ๒๓๑๐ หอที่เห็นอยู่ในเวลานี้สร้างขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๔ ตามรากฐานของเดิม พระราชทานนามว่าพระที่นั่งพิสัยศัลลักษณ์ และทรงใช้เป็นที่ประทับสำหรับทอดพระเนตรดาว เนื่องจากพระองค์ทรงโปรดวิชาดาราศาสตร์มาก

ประตูและกำแพงวัง เป็นของสร้างใหม่ในรัชกาลที่ ๔ ของเดิมเห็นจะมีอาณาเขตกว้างกว่าที่เห็น อยู่ในปัจจุบันนี้ ด้วยพระยาโบราณราชธานินทร์ได้ขุดพบรากพระที่นั่งนอกกำแพงวังด้านใน และพบรากอิฐอยู่ในบริเวณเรือนจำอีกหลายแห่ง

วังหลัง

อยู่ริมกำแพงเมืองด้านตะวันตก (ในเขตกรม

ทหารเก่า) ตรงข้ามกับวัดกษัตรา มีชื่อปรากฏในพระราชพงศาวดารเป็นครั้งแรกในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อคราวมอบราชสมบัติให้สมเด็จพระมหินทราธิราช ในบริเวณวังนี้เดิมเป็นพระราชอุทยานนอกพระราชวัง เป็นที่ซึ่งพระราชาธิบดีเสด็จประพาส เป็นครั้ง เป็นคราวเรียกว่า "สวนหลวง" ในครั้งนั้นคงจะปลูกแต่เพียงตำหนักที่พักเท่านั้น เพิ่งมาสร้างเป็นวังขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา คราวเดียวกันกับที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสร้างวังจันทรเกษม และโปรดให้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเอกาทศรถซึ่งเป็นราชโอรสองค์เล็ก

วังหน้า คือวังจันทรเกษมตั้งอยู่ด้านหน้าของพระราชวัง และวังหลังคือวังสวนหลวงอยู่ทางด้านหลัง เป็นคู่กันมาแต่เดิม แต่ต่อมาวังหลังเป็นเพียงที่ประทับของเจ้านายในตระกูล พระฉะนั้นจึงไม่ปรากฏสิ่งสำคัญอันใดที่ได้สร้างขึ้นในวังหลัง

วัดต่าง ๆ

ในจังหวัดพระนคร ศรีอยุธยา มีวัด ใหญ่น้อยมาก

มายเหลือที่จะคณานับและพรรณนา ให้ทั่วถึงได้ เพราะฉะนั้นจะขอกล่าวแต่เฉพาะวัดที่สำคัญ ในทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีหรือที่มีศิลปที่น่าชมเท่านั้นคือ

วัดพระศรีสรรเพชญ์ เป็นวัดที่สำคัญและน่าดูที่สุดในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา อยู่ในพระราชวังหลวงเหมือนอย่างวัดพระศรีรัตนศาสดารามที่กรุงเทพ ฯ เมื่อแรกสร้างกรุงศรีอยุธยา พระเจ้าอู่ทองทรงสร้างประสาทที่ตรงวัดนี้ครั้นถึงแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เมื่อทรงสร้างพระราชมนเทียรขึ้นใหม่ทางริมแม่น้ำแล้ว จึงทรงอุทิศที่ปราสาทของเดิมสร้างเป็นวัดขึ้น ภายในพระราชวังเดิมเห็นจะเรียกว่า "พุทธาวาส" เพราะเป็นวัดอยู่ในวังจึงไม่มีพระสงฆ์ คงใช้เป็นที่สำหรับทำพิธีต่าง ๆ เช่นถือน้ำพระพิพัฒนสัตยาและเป็นที่เสด็จออกบำเพ็ญพระราชกุศล

ครั้นถึงแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ซึ่งเป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงสร้างพระสถูปใหญ่ขึ้น ๒ องค์เมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๕ สำหรับบรรจุพระอัฐิธาตุของสมเด็จพระราชบิดาองค์หนึ่ง กับพระเชษฐา

ธิราช (สมเด็จพระบรมราชาที่ ๓) อีกองค์หนึ่ง คือ องค์ทางตะวันออกบรรจุพระอัฐิของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ องค์กลางบรรจุพระอัฐิของสมเด็จพระบรมราชาที่ ๓ แล้วต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๐๔๒ ทรงสร้างวิหารขึ้นและใน พ.ศ. ๒๐๔๓ ทรงหล่อพระพุทธรูปยืนสูง ๘ วา หุ้มทองคำทั้งองค์ไว้ในวัดนี้ ถวายพระนามว่าพระศรีสรรเพชญ์ดาญาณ หรือเรียกอย่างสั้น ๆ ว่า พระศรีสรรเพชญ์ ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาจึงเรียกนามวัดนี้ว่า "วัดพระศรีสรรเพชญ์"

ส่วนเจดีย์ใหญ่องค์ทางทิศตะวันตกนั้น สมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูรโปรดให้สร้างขึ้นสำหรับบรรจุพระบรมอัฐิธาตุของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ สร้างในระยะห่างกันประมาณ ๔๐ ปี พระมหาธาตุข้างในองค์พระเจดีย์จึงมีรูปแลลวดลายต่างกันกับเจดีย์ใหญ่อีก ๒ องค์มาก

เจดีย์รายรอบในวัดนั้นเป็นที่สำหรับบรรจุอัฐิเจ้านายในราชตระกูล มีอัฐิบรรจุไว้ทุกองค์ หลังพระระเบียงด้านตะวันตกมีมณฑปจตุรมุข ตามมุขทั้งสี่ก่อเป็นพระปรางค์ กลางมณฑปก่อเป็นชั้นเหมือนพระเจดีย์และมีช่อง

ตามชั้นที่ก่อ เข้าใจว่าคงจะเป็นที่สำหรับบรรจุอัฐิ เพราะว่าในตอนต่อมา เมื่อมีเจ้านายในราชตระกูลสิ้นพระชนม์กันมากเข้า ก็สร้างเจดีย์สำหรับบรรจุพระอัฐิกันเรื่อยไป จนที่สุดไม่มีที่ว่างพอจะก่อ พระเจดีย์ สำหรับ บรรจุอัฐิได้อีก จึงเชิญไปรวมไว้แห่งเดียวกันภายในมณฑปนั้น

วัดพระศรีสรรเพชญ์นี้ ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าได้ซ่อม ๒ คราว คือในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เมื่อปี พ.ศ. ๒๑๗๕ คราวหนึ่ง กับในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ เมื่อปี ๒๒๘๕ อีกคราวหนึ่ง

วัดนี้เป็นที่เก็บ รักษา พระพุทธรูป สำคัญที่สร้างในรัชกาลหลัง ๆ เช่น พระโลกนาถ ซึ่งในปัจจุบันประดิษฐานอยู่ ณ วัดพระเชตุพนที่กรุงเทพ ฯ เป็นต้น พระพุทธรูปสำคัญซึ่งได้มาแต่ที่อื่น เช่น พระพุทธสิหิงค์ ซึ่งอยู่ในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่กรุงเทพ ฯ ในปัจจุบันเดิมก็อยู่ที่วัดพระศรีสรรเพชญ์นี้เหมือนกัน

อนึ่ง เมื่อคราวเสียกรุงนั้น ข้าศึกได้เอาไฟสุมพระศรีสรรเพชญ์ แล้วสำรอกเอาทองคำรวมทั้งทรัพย์

สมบัติอันมีค่าภายในวิหารไปหมด หุ่นสัมฤทธิ์ถูกไฟร้าวรานยับเยิน และภาพหลังผนังพังลงมาทับองค์พระชำรุดแตกหักหมดทั้งองค์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระราชดำริจะซ่อม จึงโปรดให้เชิญลงไปกรุงเทพ ฯ แต่เมื่อทอดพระเนตรแล้วทรงเห็นเหลือวิสัยที่จะปฏิสังขรณ์ให้คืนดีดังเดิมได้ เนื่องด้วยชำรุดยับเยินมาก จึงโปรดให้เข้าบรรจุไว้ในเจดีย์ศรีสรรเพชญ์ในวัดพระเชตุพน

ของอันมีค่าซึ่งบรรจุไว้ในเจดีย์รายรอบวัดพระศรีสรรเพชญ์นั้น ได้ถูกลักขุดไปจนหมดสิ้นแล้ว ส่วนเจดีย์ใหญ่ ๓ องค์ คือองค์ทางทิศตะวันตกและองค์กลาง ส่วนองค์ทางทิศตะวันออกนั้น ราชบัณฑิตยสภาได้ขุดเอาของขึ้นจากกรุ ของที่ขุดได้นั้นมีพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ พระพุทธรูปแก้วผลึก พระพิมพ์ทองคำ เงิน และชินหลายร้อยองค์ กับสถูปเล็ก ๆ ซ้อนกันหลายชั้น ชั้นในที่สุดเป็นแก้วผลึกและผงอัฐิ ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นพระบรมสารีริกธาตุของเหล่านั้น ในปัจจุบันได้เก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่กรุงเทพ ฯ

วิหารพระมงคลบพิตร พระมงคลบพิตรเป็นพระพุทธรูปบุสัมฤทธิ์องค์ใหญ่ที่สุดองค์หนึ่งในประเทศไทย แต่จะสร้างขึ้นในรัชกาลใดไม่ปรากฏหลักฐานแน่นอน แต่ถ้าพิจารณาตามรูปร่างลักษณะแล้ว ก็พอจะกล่าวได้ว่า ได้สร้างขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น เพราะพระพุทธรูปองค์นี้จะว่าเป็นแบบพระพุทธรูปสมัยอู่ทองแท้ทีเดียวก็ไม่เชิง มีเค้าพระพุทธรูปแบบสมัยสุโขทัยเจือปนอยู่ด้วย อันลักษณะพระพุทธรูปที่สร้างตามแบบนี้ เข้าใจว่าจะเกิดขึ้นในราวแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเป็นต้นมา เพราะสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จไปประทับทางเมืองเหนือ ไปได้แบบอย่างในการสร้างพระพุทธรูปและพุทธเจดีย์มาจากอาณาจักรสุโขทัย จึงนิยมสร้างพระพุทธรูปและพุทธเจดีย์ตามแบบนั้น ไม่นิยมสร้างตามแบบขอมเหมือนอย่างรัชกาลต้น ๆ พระพุทธรูปและพุทธเจดีย์ดังกล่าวนี้ในรัชกาลต่อจากสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ก็ยังนิยมสร้างกันต่อมาอีกหลายรัชกาล ซึ่งพระมงคลบพิตร ก็เป็นศิลปอยู่ในจำพวกที่สร้างหลังรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถมาหลายรัชกาลแล้ว

เหมือนกัน

ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พระมงคลบพิตรนี้เดิมอยู่ทางตะวันออกนอกพระราชวัง สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมโปรดให้ชะลอมาไว้ทางด้านตะวันตก ตรงที่ซึ่งประดิษฐานอยู่ในปัจจุบันนี้ เมื่อจุลศักราช ๙๒๕ (พ.ศ. ๒๑๔๖) (๑) เพราะฉะนั้น จึงเข้าใจว่าพระพุทธรูปองค์นี้คงจะสร้างขึ้นก่อนรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. ๒๑๒๓ ๒๑๗๑) และสร้างไว้กลางแจ้งเหมือนอย่างพระพุทธรูปในสมัยโบราณ เช่นพระเจ้าพนัญเชิง ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา พระปาเลไลยก์ ที่จังหวัดสุพรรณบุรี และพระนอนจักรสีห์ที่จังหวัดสิงห์บุรีเป็นต้น เมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมโปรดให้ชะลอมาไว้ทางทิศตะวันตก จึงโปรดให้ก่อมณฑปสวมไว้ หลังคามณฑปที่สร้างครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมนั้น เข้าใจว่าคงจะทำเป็นหลังคายอดอย่างมณฑปพระพุทธบาท

---

(๑) ศักราชที่จดไว้ในพงศาวดารคลาดเคลื่อน ศักราชที่กล่าวนี้ปรากฏว่าอยู่ในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๒๔๙ ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเสือ (๑) อสุนีบาตตกลงมาต้องยอดมณฑปพระมงคลบพิตรเกิดไฟไหม้เครื่องมณฑปทรุดโทรมลง และพังมาต้องพระศอพระมงคลบพิตรหักตกลงมายังพื้น สมเด็จพระเจ้าเสือจึงได้โปรดให้รื้อเครื่องบนก่อสร้างใหม่ แปลงเป็นมหาวิหารที่แก้เป็นวิหารนั้น เท่าที่ได้ตรวจพบในปัจจุบันนี้ปรากฏว่าไม่ได้รื้อซากมณฑปของเดิมออกหรือก่อแก้เสา และผนังใหม่แต่อย่างใดเลย คงก่อเสริมผนังด้านหน้า และด้านหลังเฉลียงขึ้นไปรับชื่อและจั่วนั้น ส่วนหลังคานั้นคงจะทำเป็นยอดอย่างมณฑปของเดิม เพราะมาปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารอีกครั้งหนึ่ง เมื่อคราวที่สมเด็จพระเจ้าบรมโกศทรงซ่อม ด้วยดำรัสว่า "พระวิหารนั้นอย่าให้ทำเป็นมณฑปเลย ให้ทำเป็นหลังคาเหมือนอย่างวิหารทั้งปวง"

ส่วนพระศอพระมงคลบพิตร ที่ต้องอสุนีบาตหักตกลงมานั้น ก็คงจะต่อให้คืนดีดังเดิมในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเสือนั้นเอง คงไม่ปล่อยทิ้งให้หักอยู่อย่างนั้น แล้วจึงมาต่อพระศอเอาในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศอย่างที่

(๑) ถือตามศักราชที่สอบใหม่

กล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดารเป็นแน่ เพราะการปล่อยพระพุทธรูปให้พระศอหักอยู่เป็นเวลานานถึง ๕๐ ปี นั้นไม่ต้องด้วยคตินิยมของคนโบราณเลย ที่ว่าต่อพระเศียรครั้งสมเด็จพระเจ้าบรมโกศนั้น เข้าใจว่าคงจะทำบัวหงายคั่นระหว่างพระเกตุมาลากับพระรัศมี เพราะเนื่องจากพระมงคลบพิตรตั้งอยู่บนฐานสูงและพระวิหารก็แคบ คนเข้าไปในพระวิหารคงจะไม่เห็นพระรัศมี เนื่องจากพระพักตรบังเสียหมด ทำให้แลดูคล้ายพระสาวกไป สมเด็จพระเจ้าบรมโกศคงจะทรงเห็นข้อบกพร่องอันนี้ เพราะฉะนั้นเมื่อทรงปฏิสังขรณ์พระวิหารใหม่จึงทรงทำบัวหงายคั่น เพื่อยกพระรัศมีให้สูงขึ้น คนดูจะได้เห็นโดยตลอด แต่ผู้แต่งพระราชพงศาวดารไม่ทราบความจริง จึงกล่าวว่าต่อพระเศียรพระมงคลบพิตรก็อาจจะเป็นได้

ในหนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวอีกตอนหนึ่งว่า เมื่อจุลศักราช ๑๑๐๔ (๒) พ.ศ. ๒๒๘๕) สมเด็จพระเจ้าบรมโกศเท่าที่ได้ตรวจพบอาจชี้ได้ว่า ที่เป็นส่วนใหญ่ก็คือ

(๒) ในจดหมายเหตุโหร ฉบับพระยาประมูลธนรักษ์ ว่าจุลศักราช ๑๑๐๓

มุขหน้าอย่างหนึ่งกับเสารายรอบผนังด้านนอกอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเมื่อสร้างขึ้นแล้ว ทำให้ภายในวิหารมืดลงกว่าเดิมอีกมาก และทรงแปลงหลังคายอดเป็นหลังคาธรรมดาดังได้กล่าวมาแล้วแต่ตอนต้นอีกอย่างหนึ่ง นอกจากนี้ซ่อมที่อื่นอีกเล็กน้อย เช่นบัวฐานและหัวเม็ดกำแพงเป็นต้น สมเด็จพระเจ้าบรมโกศโปรดให้ปั้นลวดลายที่ฐานรองกับสันถัดขึ้นใหม่ ทำเป็นผ้าทิพย์ห้อยหน้าพระมงคลบพิตร และทำเป็นรูปบัวคว่ำตรงฐานบัลลังก์ที่ตั้งอยู่บนหลังสิงห์ก่อน ส่วนผ้าทิพย์นั้นทำลาดทรุดเข้าไปใต้ที่นั่งของพระพุทธรูปแล้วก็คลี่ลาดห้อยลงมา อ่อนช้อยไปตามชั้นฐานถึงปลายที่สุดงอนพาดอยู่ตรงหน้าสิงห์ ฝีมือที่ทำในครั้งนั้นนับว่าประณีตงดงามมาก

เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาแล้ว วิหารพระมงคลบพิตรถูกไฟไหม้ทรุดโทรม เครื่องบนหักพังลงมาต้องพระเมาฬีและพระกรข้างขวาหักไปข้างหนึ่ง พระยาโบราณราชธานินทร์เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยาได้ซ่อมพระเมาฬีและพระกรข้างขวาด้วยปูนปั้น ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ คุณหญิงอมเรศร์สมบัติมศรัทธาปฏิสังขรณ์

ฐานพระมงคลบพิตรอีกครั้งหนึ่ง แต่น่าเสียดายที่ได้ลบรอยปูนปั้นของเดิมออกเสียจนหมดเนื่องจากได้ทำผ้าทิพย์ และลวดลายใหม่ทำเป็นแผ่นตรงไปจากพระชงฆ์ และฝีมือที่ทำใหม่ซึ่งปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้ ไม่งามและไม่อ่อนช้อยเหมือนอย่างของเดิม

ข้างวิหารพระมงคลบพิตร ออกมาทางทิศตะวันออกซึ่งทำเป็นสนามหญ้าและปลูกต้นไม้ดอกอยู่ในปัจจุบันนี้นั้น เดิมเป็นสนามหลวง เป็นที่สำหรับทำพระเมรุพระบรมศพพระราชาธิบดีและเจ้านาย ซึ่งมีเกียรติยศสูงเหมือนอย่างที่ท้องสนามหลวงในกรุงเทพ ฯ ฉะนั้น

ถัดพระมงคลบพิตรไปทางทิศตะวันตกเป็นเกาะ ในสมัยกรุงศรีอยุธยาใช้เป็นที่คุมขังนักโทษ และเมื่อคราวปรับปรุงและตกแต่งเกาะเมืองขึ้นใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ ได้สร้างเรือนขึ้นหลังหนึ่ง ปลูกตามแบบเรือนของคฤหบดีไทยในสมัยโบราณ เรียกว่า "คุ้มขุนแผน" เรือนนี้สร้างไว้เป็นตัวอย่างสำหรับเรือนไทยที่กำลังจะสูญสิ้นไป จาก แผ่น ดิน ไทย ภายในเรือนมีเครื่องเรือนแบบไทยแท้ตั้งไว้ให้ชมด้วย รอบ ๆ เรือนปลูกไม้ดอกนานาชนิด และมีสะพานยาว

ทอดข้ามสระไปยังตัวเรือน ทิวทัศน์ในบริเวณนี้สวยงามน่าชมยิ่งนัก

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗ ฯพณฯอูนุ นายกรัฐมนตรีแห่งประเทศสหภาพพม่าได้เดินทางมายังประเทศไทย เมื่อไปเยี่ยมจังหวัดพระนครศรีอยุธยาได้ปลูกต้นโพธิ์ไว้ที่หน้าวิหารพระมงคลบพิตร และได้บริจาคเงินจำนวน ๒๐๐,๐๐๐ บาท มอบให้รัฐบาลไทยเพื่อสร้างหลังคาวิหารพระมงคลบพิตร ซึ่งปรักหักพังตั้งแต่ครั้งเสียกรุงอยุธยาแก่พม่าเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ ให้กลับคืนดีดังเดิม รัฐบาลไทยได้รับเงินจำนวนนี้ไว้และได้ออกเงินเพิ่มอีก ๒๕๐,๐๐๐ บาทแล้วมอบให้กรมศิลปากรออกแบบซึ่งกรมศิลปากร ได้ออกแบบหลังคาวิหารใหม่โดยทำรูปร่างและทรวดทรงให้คล้ายของเดิมมากที่สุดเท่าที่จะสามารถทำได้ แล้วมอบแบบนั้นให้กรมโยธาเทศบาลเพื่อดำเนินการก่อสร้าง เริ่มตั้งแต่พ.ศ. ๒๔๙๙ และสร้างเสร็จเมื่อพ.ศ. ๒๕๐๑ ดังรูปเห็นอยู่ในปัจจุบันนี้ หลังคาวิหารพระมงคลบพิตรเมื่อสร้างเสร็จแล้ว ปรากฏว่าภายในมืดมาก ทำให้พระมงคลบพิตรหมดความสง่าลงไปอย่างเห็นได้ชัดทีเดียว ถ้าได้มีการลงรักปิดทองเสียใหม่ให้เหมือนของเดิม จะทำให้องค์พระมงคลบพิตรงามยิ่งขึ้นกว่าที่เป็นอยู่ใน

บัจจุบัน

วัดพระราม อยู่นอกพระราชวังด้านตะวันออก ปรากฏตามหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐว่า สมเด็จพระราเมศวรทรงสร้างตรงที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าอู่ทองซึ่งเป็นพระราชบิดา เมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๒ แต่ในระยะนี้สมเด็จพระราเมศวรครองราชสมบัติอยู่เพียงปีเดียว เข้าใจว่าคงจะสร้างไม่สำเร็จ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ คงจะช่วยเหลือหรือทรงยินยอมให้สร้างต่อมาจนสำเร็จก็ได้ หรือมิฉะนั้นก็คงจะสร้างขึ้นในเมื่อสมเด็จพระราเมศวรเสวยราชย์ครั้งที่ ๒ หลังจากสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ สวรรคตแล้วก็ได้ วัดนี้ต่อมาชำรุดทรุดโทรมลง เข้าใจว่าในรัชกาลต่อมาก็คงจะซ่อมและสร้างเพิ่มเติมกันอีกหลายครั้ง เพราะเป็นวัดอยู่ใกล้พระราชวัง คงจะไม่ปล่อยให้ปรักหักพังไปเป็นแน่ แต่การซ่อมคงจะไม่ได้ทำใหญ่โตนักมาซ่อมใหญ่ทั่วทั้งอารามในแผ่นดิน สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ผู้เขียนพระราชพงศาวดารเลยจดลงเป็นว่าสร้างในแผ่นดินนั้นเสียทีเดียว และในแผ่นดินต่อจากสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถลงมาก็คงจะซ่อมกันบ้าง แต่ไม่ใหญ่

โตนัก มาซ่อมใหญ่อีกคราวหนึ่งในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเมื่อ พ.ศ. ๒๒๘๕ ในปัจจุบันยังมีสิ่งที่น่าดูเหลืออยู่อีกหลายอย่าง เช่นพระปรางค์ใหญ่องค์หนึ่ง และพระเจดีย์อีกหลายองค์กับคดรอบปรางค์ ซึ่งมีพระพุทธรูปศิลาตั้งรายรอบ และยังมีซากโบสถ์วิหารกับกำแพงวัดเหลืออยู่อีกบ้าง

ที่หน้าวัดมีบึงใหญ่อยู่บึงหนึ่ง บึงนี้เข้าใจว่าคงจะมีมาแต่ก่อนสร้างกรุงศรีอยุธยาแล้ว เดิมเรียกว่าหนองโสนหนองเดิมเห็นจะเล็กกว่านี้ ต่อมาเมื่อสร้างกรุงศรีอยุธยาคงจะขุดเอาดินในหนองนี้ขนถมพื้นวัง พื้นวัดพระมหาธาตุวัดราชบูรณะ และวัดพระราม พื้นที่ ๆ ขุดเอาดินขึ้นนั้นต่อมาได้กลายเป็นบึงใหญ่โตไป บึงนี้มีชื่อปรากฏในกฎมนเทียรบาลว่า บึงชีขัน และต่อมาเปลี่ยนชื่อใหม่เรียกว่า บึงพระราม แต่จะเปลี่ยนในรัชกาลใดไม่สามารถจะทราบได้ ชื่อนี้ยังคงเรียกกันต่อมาจนถึงเวลาบัจจุบัน ในบึงนี้แต่ก่อนคงจะปลูกบัวหลวงเต็มไปหมด เมื่อถึงเวลาออกดอกและออกฝักแล้วคงจะงามน่าดูยิ่งนัก แม้ในปัจจุบันก็ยังคงมีบัว

ในบึงนี้เป็นอันมาก (๑)

วัดพระมหาธาตุ อยู่ตรงหน้าพระราชวังด้านตะวันออก เชิงสะพานป่าถ่านฟากถนนข้างใต้ วัดนี้ในหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขากล่าวว่า เมื่อ พ.ศ. ๑๙๒๗ หลังจากเสร็จศึกทางเหนือ และสมเด็จพระราเมศวรเสด็จกลับเข้าสู่พระมหานครแล้ว วันหนึ่งเสด็จออกทรงศีลยัง

---

(๑) ฯพณฯ จอมพล ป. พิบูลสงคราม ได้สั่งให้บูรณะปฏิสังขรณ์ซากโบราณสถานที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๕ และได้ตัดถนนเลียบบึงพระราม ถากถางตกแต่งบริเวณรอบบึงให้สวยงาม และขุดลอกบึงให้ลึกลงไปอีก ทำให้บริเวณนี้กลายเป็นวนาอันสวยงาม น่ารื่นรมย์เหมาะแก่การไปพักผ่อนหย่อนใจอย่างยิ่ง และได้สร้างตึกขึ้นหลังหนึ่งบนรากฐานพระที่นั่งเย็นที่ขอบบึงพระราม ทำหลังคาเป็นแบบไทย

ต่อมาเทศบาลเมืองอยุธยาได้จัดทำสวนสาธารณ และตกแต่งบริเวณนี้ให้สวยงามยิ่งขึ้น มีสนามเด็กเล่นและมีนาฬิกาดอกไม้ ซึ่งนับว่าเป็นที่เชิดหน้าชูตาของจังหวัดพระนครศรีอยุธยา อย่างยิ่ง

ในบริเวณที่ว่างระหว่างวัดพระรามกับพระราชวังโบราณนั้น ทางการให้สร้างอนุสาวรีย์สมเด็จพระรามาธิบดีที่๑(พระเจ้าอู่ทองขึ้น) อนุสาวรีย์นี้หล่อด้วยโลหะขนาดเท่าตัวคน ตั้งอยู่บนฐานใหม่มีลานกว้างขวาง เพิ่งเปิดเมื่อต้น พ.ศ. ๒๕๑๓ นี้

พระที่นั่งมังคลาภิเษก เมื่อเพลาสิบทุ่ม ทอดพระเนตรไปทางทิศตะวันออกเป็นพระบรมสารีริกธาตุเสด็จปาฏิหาริย์จึงทรงเรียกปลัดวังให้เอาพระราชยานทรงเสด็จออกไป แล้วโปรดให้เอากรุยบักขึ้นไว้ตรงที่ ๆ พระบรมธาตุเสด็จปาฏิหาริย์ สถาปนาพระมหาธาตุขึ้นที่นั่นสูง ๑๙ วา ยอดสูง ๓ วา ให้ชื่อวัดพระมหาธาตุ

เรื่องสร้างวัดพระมหาธาตุนี้ ปรากฏในพงศาวดารเหนือบ้างประเสริฐว่า สร้างในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๗ ไม่ใช่แผ่นดินสมเด็จพระราเมศวร และในพงศาวดารฉบับนั้นกล่าวว่า พระมหาธาตุสูง ๑ เส้น ๓ วา หรือ ๒๓ วา

ปรางค์ของวัดนี้เดิมทีเดียวสร้างด้วยศิลาแลง ปรากฏว่าในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ได้พังลงมาจนถึงชั้นครุฑคือชั้นที่มีรูปครุฑปูนปั้นประดับอยู่ แต่จะด้วยเหตุผลประการใดไม่ทราบ จึงยังมิได้ซ่อมแซมให้คืนดีดังเดิม ในรัชกาลนั้น ต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เมื่อ พ.ศ. ๒๑๗๖ จึงโปรดให้ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ โดยก่อให้สูงกว่าเดิมอีก และใช้อิฐก่อสร้างเข้าไปด้วย รวมเป็น

สูง ๒๕ วา แต่เมื่อก่อสร้างเสร็จแล้วเห็นรูปพระมหาธาตุสูงชะลูดเพรียวไป จึงโปรดให้เอาไม้มะค่ามาแซกตามอิฐแล้วถือปูนพอกเข้าไปใหม่ แต่น่าเสียดายอย่างยิ่งที่ยอดได้พังลงมาอีก ในปัจจุบันจึงเหลือเพียงชั้นมุขเท่านั้น

ตั้งแต่วันที่ ๒๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๙๙ เป็นต้นมา กรมศิลปากรได้ขุดค้นซากปรางค์ทวัดมหาธาตุนี้ ได้พบของโบราณบรรจุไว้ในกรุหลายอย่าง คือปลาทำด้วยศิลาอ่อน มีฝาเบี้ดบี้ดได้ ข้างในมีตลับทองคำฝาทำเป็นรูปสิงห์โตโคมทองคำสานโปร่ง ๆ ประดับทับทิมเม็ดเล็ก ๆ แหวนทองคำ ลูกพิกุลทองคำทำเป็นฝาเบี้ดบี้ดได้ แก้วผลึกจำหลักเป็นรูปเสือ ตลับอำพันมีสายสร้อยทอง กระปุกลายครามเล็ก ๆ ที่เรียกกันว่าโถปริก และของอื่น ๆ อีกหลายอย่าง กับยังขุดพบพระพุทธรูปทองคำพระพิมพ์ และพระเศียรพระพุทธรูปสมัยอยุธยาอีกด้วย

เมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๙๙ ได้ขุดพบเผอบศิลาในผอบนั้นมีพระบรมสารีริกธาตุบรรจุในสถูปชิน เงิน นาก ไม้สีดำ ไม้จันทน์แดง และแก้วโกเมน ในสถูปแก้วนี้มีผอบทองเล็ก ๆ บรมจุพระบรมสารีริกธาตุ และมีพลอยสีต่าง ๆ

วางล้อมไว้โดยรอบและยังมีแหวนทองคำหลายสิบวง พระพุทธรูปทองคำ และเครื่องประดับอื่น ๆ อีกเป็นจำนวนมาก

วัดราชบูรณะ อยู่เชิงสะพานป่าถ่านฟากข้างใต้ ตรงข้ามกับวัดพระมหาธาตุ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ (เจ้าสามพระยา) เมื่อได้เสวยราชสมบัติแล้ว จึงโปรดให้ก่อเจดีย์ขึ้น ๒ องค์สวมทับตรงที่ซึ่งเจ้าอ้ายกับเจ้ายี่ทรงชนช้างกันถึงพิราลัย (๑) และให้สถาปนาพระมหาธาตุ และพระวิหารเป็นพระอาราม แล้วพระราชทานนามว่าวัดราชบูรณะ เมื่อคราวเสียกรุง วัดนี้และวัดพระมหาธาตุได้ถูกไฟไหม้เสียหายมาก แต่ถึงกระนั้นก็ดี ในเวลานี้ยังมีเจดีย์วิหารที่น่าดูเหลืออยู่อีกหลายอย่าง คือปรางค์ยังบริบูรณ์ทั้งองค์ และวิหารก็ยังมีเสาและผนังเหลืออยู่ ลวดลายปูนปั้นที่ประดับปรางค์ทำเป็นรูปครุฑจับนาคงามน่าชมมาก และมีเจดีย์รายรอบปรางค์ทำแบบแปลก ๆ ยังเหลือพอดูเป็นแบบ

(๑) ซากเจดีย์ยังปรากฏอยู่ตรงวงเวียนหน้าวัดราชบูรณะ จนกระทั่งบัดนี้ แต่เหลือเพียงองค์เดียว

อย่างได้อีกหลายองค์

ที่ปรางค์องค์ใหญ่ซึ่งเป็นประธานของวัดนี้มีกรุบรรจุของที่มีค่าอย่างยิ่งในทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี เหตุที่จะทราบกันขึ้นก็เพราะว่า ถูกผู้ร้ายลักขุด ตำรวจทางจังหวัดพระนครศรีอยุธยาจับตัวคนร้ายได้ พร้อมกับของกลางบางอย่าง และผู้ว่าราชการจังหวัดพระนครศรีอยุธยาได้แจ้งให้กรมศิลปากรทราบ เมื่อวันที่ ๒๘ กันยายน ๒๕๐๐ กรมศิลปากรจึงได้จัดส่งเจ้าหน้าที่ไปขุดค้นต่อจากผู้ร้ายลักขุดไว้ กรุนี้มีหลายห้อง ห้องหนึ่งมีภาพจิตรกรรมเขียนด้วยสีแดงชาดมีทองบีบ เป็นพระพุทธรูปลีลาบ้าง มีรูปเทวดานั่งประนมมือบ้าง ส่วนเพดานกรุนั้นเขียนเป็นลายรูปกลมๆ คล้ายดอกมะลิ ภาพทั้งหมดนี้ยังสวยงามสดใสเหมือนภาพที่แรกเขียน เป็นภาพที่น่าชมอย่างยิ่ง

ส่วนของที่พบในกรุนี้มีมากมายเหลือวิสัยที่จะพรรณนาให้หมดสิ้นได้ และในปัจจุบันกรมศิลปากรได้สร้างพิพิธภัณฑสถานสำหรับเก็บของโบราณในกรุปรางค์วัดราชบูรณะขึ้นไว้แล้ว ที่ตรงถนนขุนเมืองใจ ใกล้ศาลากลางจังหวัดพระนครศรีอยุธยา โดยตั้งชื่อว่า "พิพิธภัณฑ์

เจ้าสามพระยา" ซึ่งจะได้พรรณนาโดยละเอียดต่อไปในตอนที่ว่าด้วยพิพิธภัณฑ์สถานดังกล่าว

วัดบรมพุทธาราม วัดนี้ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่า สมเด็จพระเพทราชาทรงสร้างขึ้นที่พระนิเวศน์เดิม เมื่อจุลศักราช ๑๐๔๕ (พ.ศ. ๒๒๒๖) (๑) พระนิเวศน์เดิมอยู่ที่ย่านป่าตองภายในกำแพงเมือง ระหว่างประตูไชยกับคลองฉะไกรน้อย พระอุโบสถมุงกระเบื้องเคลือบจึงเรียกกันเป็นสามัญว่า วัดกระเบื้องเคลือบ (๒) ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศโปรดให้ซ่อมครั้งหนึ่ง และโปรดให้ทำบานประตูมุกติดประตูพระอุโบสถเพิ่มขึ้น บานมุกนี้ในปัจจุบันอยู่ที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามคู่หนึ่ง วัดเบญจมบพิตรคู่หนึ่งและมีผู้ตัดเอาไปทำตู้ใส่หนังสืออีกคู่หนึ่ง ตู้ใบนี้สมเด็จเจ้าพ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิตทรงได้มา และประทานแก่พิพิธภัณฑ์สถาน

---

(๑) ศักราชที่ว่านี้ อยู่ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช คงจะเป็นรอบหลังจากปีนี้ คือ พ.ศ. ๒๒๓๙

(๒) กระเบื้องเคลือบที่มุงหลังคาวัดบรมพุทธารามนี้ มีพื้นสีเหลืองแกมเขียว มีตัวอย่างอยู่ในอยุธยาพิพิธภัณฑ์สถาน

แห่งชาติ ผู้มือประดับมุกนับว่าเป็นยอดเยี่ยมทั้งสามคู่

วัดเสนาสนาราม อยู่หลังวังจันทรเกษม เป็นวัดโบราณเดิมชื่อว่า "วัดเสือ" เมื่อขยายเขตวังจันทรเกษมออกไปในสมัยกรุงศรีอยุธยา วัดนี้จึงเข้าอยู่ในเขตวัง เป็นวัดไม่มีพระสงฆ์มาตลอดมาจนสิ้นสมัยกรุงศรีอยุธยา ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้สร้างขึ้นใหม่ทั้งพระอาราม ทรงขนานนามว่าวัดเสนาสนาราม เป็นวัดสำหรับวังจันทรเกษม ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๕ ทรงปฏิสังขรณ์อีกครั้งหนึ่ง

วัดสุวรรณดาราราม อยู่ในพระนครด้านตะวันออกตอนใต้ ริมบ้อมเพชร สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกแห่งพระบรมราชวงศ์จักรีทรงสร้างครั้งกรุงศรีอยุธยา ให้ชื่อว่าวัดทอง เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสวยราชสมบัติแล้ว ทรงโปรดให้ปฏิสังขรณ์พระอุโบสถและเสนาสนใหม่หมดทั้งพระอาราม ในครั้งนั้นสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทก็ได้ทรงปฏิสังขรณ์ร่วมด้วย และโปรดให้ช่างเขียนภาพเทพชุมนุม ทำตัวโต ๆ เหมือนที่ผนังพระ

ที่นั่งพุทไธสวรรย์ไว้ที่ผนังพระอุโบสถตอนบน ส่วนตอนล่างเขียนเรื่องเวชสันดรชาดก เตมียชาดกและสุวรรณสามชาดกไว้รอบผนังพระอุโบสถ ทางผนังประตูด้านหน้าเขียนเป็นภาพมารวิชัยตัวโต ๆ มีพระนางธรณีบีบมวยผมอยู่ตรงกลาง ภาพเขียนเหล่านี้ได้ซ่อมเสียครั้งหนึ่งแล้ว ในรัชกาลที่ ๓

ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ ทรงสร้างศาลาการเปรียญเพิ่มเติมขึ้นอีกหลังหนึ่ง แต่ยังไม่สำเร็จ ถึงรัชกาลที่ ๓ ทรงสร้างต่อ ในรัชกาลที่ ๓ และที่ ๔ ได้ทรงสร้างพระเจดีย์และวิหารเพิ่มเติมอีก แต่ก็ยังไม่สำเร็จ เพิ่งมาสำเร็จบริบูรณ์ในรัชกาลที่ ๕ ในรัชกาลนี้ได้ทรงปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ ศาลาการเปรียญรวมทั้งกุฏิสงฆ์ด้วย ถึงรัชกาลที่ ๖ โปรดให้เปลี่ยนหลังคาพระอุโบสถและพระวิหารเป็นกระเบื้องเคลือบ และในรัชกาลที่ ๗ โปรดให้พระยาอนุศาสน์จิตรกร (จันทร์ จิตรกร) ช่างเขียนมือในครั้งนั้น เขียนภาพพระราชพงศาวดารตอนสำคัญ ๆ ไว้ที่ผนังพระวิหาร สำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ รูปภาพเหล่านั้นยังบริบูรณ์ดีอยู่จน

ทุกวันนี้ วัดนี้จึงนับว่าพระเจ้าแผ่นดินในราชวงศ์จักรีได้ทรงสร้างเพิ่มเติม และปฏิสังขรณ์ต่อเนื่องกันมาเกือบทุกรัชกาล

วัดสวนหลวงสบสวรรค์ อยู่ในเกาะเมืองด้านตะวันตก (ในบริเวณกรมทหารเก่า) สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงสร้างในที่สวนหลวงติดกับวัดสบสวรรค์ของเดิม จึงเรียกรวมกันว่าวัดสวนหลวงสบสวรรค์ เหตุที่จะทรงสร้างวัดนี้ขึ้น มีปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อ พ.ศ. ๒๐๙๑ คือปีแรกที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสวยราชสมบัติ พระเจ้าตะเบ็งชะเวตี้ กษัตริย์พม่าได้ยกกองทัพใหญ่มาประชิดพระนคร (๑) สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงทรงยกกองทัพออกไปลองกำลังข้าศึก และในครั้งนั้นสมเด็จพระสุริโยทัยซึ่งเป็นพระอัครมเหสี ทรงแต่งพระองค์อย่างชายคุมกองทัพตามเสด็จไปด้วย สมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงชนช้างเสียทีข้าศึก เมื่อสมเด็จพระสุริโยทัยทรงเห็นเช่นนั้น ก็เกรงพระราชสวามีจะเป็นอันตราย จึงไสช้างทรงเข้าไปต่อสู้ข้า

(๑) ดูพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา

ศึก ซึ่งมีกำลังมากกว่า การกระทำของพระองค์ครั้งนี้เป็นการเสี่ยงชีวิตอย่างยิ่ง เมื่อแก้ไขพระราชสงามออกมาได้แล้ว พระองค์ก็ถูกข้าศึกฟันด้วยของง้าวสิ้นพระชนม์บนคอช้างนั้นเอง สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงโปรดให้เชิญพระศพมาไว้ที่ตำหนักสวนหลวง ครั้นเมื่อเสร็จสงครามแล้วจึงโปรดให้สร้างพระเมรุ พระราชทานเพลิงพระศพพระสุริโยทัยที่สวนหลวงนั้น แล้วทรงสร้างพระอารามขึ้นตรงที่พระเมรุ ยังมีพระสถูปเจดีย์องค์ใหญ่เป็นสำคัญ ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ (๑)

วัดนี้จึงเป็นวัดสำคัญที่ควรดูวัดหนึ่ง เพราะเป็นอนุสาวรีย์ของสมเด็จพระสุริโยทัย ซึ่งคนทั้งหลายนับถือกันมาแต่โบราณจนตราบเท่าทุกวันนี้ว่า เป็นยอดหญิงไทยที่ปรากฏในประวัติศาสตร์พระองค์หนึ่ง

วัดโลกยสุธา อยู่หลังวัดสวนหลวงสบสวรรค์เข้าไปสักกิโลเมตรเศษ บริเวณวัดอยู่ติดกับวัดวรเชษฐาราม ถ้า

(๑) กล่าวกันว่ามีสถูปอีกองค์หนึ่ง เป็นเจดีย์กลมทรงระฆังแบบลังกา แต่ถูกรื้อเสียเมื่อคราวสร้างกรมทหารในรัชกาลที่ ๕

ท่านจะไปชมจะให้รถสามล้อ หรือรถยนต์แล่นเข้าไปตามถนนในบริเวณโรงงานสุราก็ได้ หรือจะเข้าไปตามถนนหลังพลับพลาดริมุข ในบริเวณพระราชวังโบราณซึ่ง ฯพณฯ ท่านจอมพล ป. พิบูลสงคราม เมื่อดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ได้สั่งให้ตัดขึ้นใหม่ ผ่านวัดวรโพธิ์ และวัดวรเชษฐาราม เข้าไปจนถึงพระพุทธไสยาสน์องค์ใหญ่ในวัดนี้ก็ได้

วัดโลกยสุธาเป็นวัดร้าง เข้าใจว่าคงจะร้างมาตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าครั้งหลังเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ แต่เรื่องราวของวัดนี้ไม่มีปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร หรือจดหมายเหตุใดเลยแต่วัดนี้มีพระพุทธไสยาสน์องค์ใหญ่อยู่องค์หนึ่ง ก่อด้วยอิฐถือปูน ขนาดยาวประมาณ ๒๙ เมตร มีซากเสาพระวิหารเป็นเสา ๖ เหลี่ยมต้นโต ๆ ทำใกล้ชิดกับองค์พระเหลืออยู่หลายต้น และข้างหลังวิหารพระนอนก็มีเนินอิฐอีกเนินหนึ่ง ซึ่งเข้าใจว่าคงจะเป็นซากพระอุโบสถ

เมื่อพิเคราะห์ดูพระพักตร์พระพุทธไสยาสน์องค์นี้แล้ว

เห็นว่าลักษณะของพระพักตร์ยาวและทรงเทริดด้วย (๑) ประกอบทั้งพระกรที่หนุนพระเศียรซึ่งตั้งตรงลงมานั้น ทำให้เข้าใจว่าน่าจะเป็นของที่สร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนกลางลงมา (คือสร้างหลังพุทธศตวรรษที่ ๒๒ เพราะพระพุทธไสยาสน์ที่ทำในสมัยอยุธยาตอนต้นและในสมัยอู่ทองนั้น มักจะทำพระกรที่หนุนพระเศียรพับไปข้างหน้า ไม่ตั้งตรงเหมือนพระพุทธไสยาสน์ที่ทำขึ้นในชั้นหลัง พระนอนที่วัดพุทไธสวรรย์ซึ่งเป็นวัดที่สมเด็จพระเจ้าอู่ทองทรงสร้างกับพระนอนจักรสีห์เก่าอีกองค์หนึ่ง ก็ทำพระกรพับไปข้างหน้าทั้งนั้น

วัดพุทไธสวรรย์ อยู่ริมแม่น้ำตรงข้ามกับพระนครข้างด้านใต้ สร้างขึ้นในบริเวณที่ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอู่ทองอพยพจากเมืองอู่ทองมาตั้งอยู่ก่อนที่จะสร้างกรุงศรีอยุธยา ที่ตรงนี้เรียกว่า "เวียงเหล็ก" หรือ "เวียงเล็ก" ครั้นเมื่อสร้างกรุงศรีอยุธยาแล้ว ถึง พ.ศ. ๑๘๙๖ สมเด็จพระเจ้าอู่ทองจึงโปรดให้สร้างวัดพุทไธสวรรย์ขึ้นเพื่อเป็นที่ระลึกตรง ที่ ๆ พระองค์เสด็จมาตั้งมั่นอยู่แต่เดิม

(๑) โรงงานที่สุราที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาเคยซ่อมมาแล้ว ครั้งหนึ่ง และต่อมากรมศิลปากรได้ซ่อมใหม่อีกครั้งหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๙

ในปัจจุบันนี้ยังมีซากเหลืออยู่อีกหลายอย่าง เช่น ปรางค์ใหญ่ คดรอบปรางค์ซึ่งมีพระพุทธรูปศิลา (๑) ตั้งเรียงรายเต็มคดพระอุโบสถ พระวิหารและวิหารพระนอน และตำหนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ซึ่งสร้างแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยายังมีปรากฏอยู่ทวีนอกด้วย ที่ผนังตำหนักสมเด็จ ฯ มีภาพเขียนเรื่องทศชาติชาดก กับเรื่องสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ไปนมัสการ พระพุทธบาท ที่ลังกาทวีป ภาพเหล่านี้มีของามมาก แต่น่าเสียดายที่ลบเลือนไปเกือบหมดแล้ว

ที่มุขเด็จพระปรางค์องค์ใหญ่มีรูปพระเจ้าอู่ทอง (๒)

---

(๑) พระพุทธรูปเหล่านี้ได้พอกปูนและลงรักปิดทอง ยังเหลือบริบูรณ์ดีเกือบทุกองค์

(๒) พระพุทธรูปพระเจ้าอู่ทองหรือที่เรียกกันว่าพระเทพบิดรนั้น เดิมสร้างเป็นเทวรูปประดิษฐานไว้ที่ หอพระเทพบิดร ซึ่งอยู่ในบริเวณวัดพระศรีสรรเพชญ ครั้นเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. ๒๓๑๐ วัดพระศรีสรรเพชญถูกไฟไหม้ ของที่หล่อด้วยโลหะ เช่นพระสรรเพชญดาญาณตลอดจนรูปพระโพธิสัตว์ ๕๕๐ ชาติ ซึ่งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้าง ก็ถูกไฟไหม้ละลายเหลือแต่ซากเบนท่อน ๆ ทั้งนั้น พระเทพบิดรก็คงจะมีผู้เชิญไปปฏิสังขรณ์ติดต่อพอเป็นรูปทรงอย่างของเดิม แล้วนำไปประดิษฐานไว้ที่มุขเด็จปรางค์วัดพุทไธสวรรค์ ซึ่งเป็นวัดที่พระเจ้าอู่ทองทรงสร้าง

ตั้งอยู่ รูปพระเจ้าอู่ทองนี้เดิมทำเป็นเทวรูป ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๗ พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเทพพลภักดิ์ ซึ่งบัญชาการกรมพระคชบาล เสด็จออกไปซ่อมเพนียดที่พระนครศรีอยุธยา ทรงพบเข้าจึงบอกกราบทูลมา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงโปรดให้เชิญเทวรูปนั้นลงมากรุงเทพ ฯ แล้วโปรดให้หล่อแปลงใหม่เป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องหุ้มเงินทั้งองค์ และโปรด ให้ประดิษฐานไว้ ณ หอพระเทพบิดร ส่วนรูปที่เรียกกันว่า "พระเจ้าอู่ทอง" ในปัจจุบันนี้นอยู่ตรงมุขข้างปรางค์ ไม่ได้ตั้งอยู่ ณ ที่เดิม

วัดนี้ได้ปฏิสังขรณ์ยอดปรางค์ครั้งหนึ่งในรัชกาลที่ ๕ โดยชาวอยุธยาเรี่ยไรกันซ่อมขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑

วัดไชยวัฒนาราม อยู่ริมแม่น้ำฝั่งเดียวกันกับวัดพุทไธสวรรย์แต่อยู่ทางด้านตะวันตกของเกาะเมือง พระเจ้าปราสาททอง ทรงสร้างขึ้น ในบริเวณบ้านเดิม ของพระพันปีหลวง เมื่อ พ.ศ. ๒๑๗๓ วัดนี้ทำฝีมือประณีตงดงามมาก

แผนผังที่ทำขึ้นตั้งใจจะเลียนแบบแผนผังนครวัดของประเทศกัมพูชา คือบริเวณพระปรางค์ทำยกพื้นขึ้นไปประมาณ ๑ เมตร แล้วทำเป็นลานกว้าง มีคดล้อมรอบที่มุมคดและตามกำแพงแก้วมีเจดีย์เหลี่ยมทำตามแบบเจดีย์ทางลานนาไทย แต่ฐานเจดีย์ทำเป็นช่องให้เดินได้ตลอด ในคดมีพระพุทธรูปประดิษฐานไว้โดยรอบ ตรงกลางลานใหญ่ทำฐานยกพื้นขึ้นไปอีกชั้นหนึ่งประมาณ ๓ เมตร แล้วก่อปรางค์ใหญ่ประธาน ตัวปรางค์ทำแบบปรางค์ไทยรุ่นแรก เหมือนอย่างปรางค์วัดพุทไธสวรรย์แต่ใหญ่กว่า

ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงโปรดมาก และมักจะเสด็จไปบำเพ็ญพระราชกุศลที่วัดนี้เสมอ เมื่อคราวที่พระโหราธิบดีกราบทูลว่าจะเกิดเพลิงไหม้ในพระราชวัง ก็ทรงชนช้างไปลอยเรืออยู่ที่หน้าวัดนี้

ในปัจจุบันวัดไชยวัฒนารามเป็นวัดร้าง เข้าใจว่าคงจะร้างมาตั้งแต่เมื่อคราวเสียกรุงศรีอยุธยาแก่ข้าศึกใน

พ.ศ. ๒๓๑๐ แต่ยังมีปรางค์ใหญ่และเจดีย์รายตามมุมคดเหลืออยู่ และรูปทรงยังบริบูรณ์ดีเป็นส่วนมาก

วัดหน้าพระเมรุ วัดนี้เดิมเรียกวัดพระเมรุราชิการาม อยู่ริมคลองสระบัว ข้างด้านเหนือ พระนครตรงข้ามกับพระราชวังหลวง จะสร้างแต่ครั้งใดไม่ปรากฏหลักฐาน แต่ชื่อวัดเป็นเค้าเงื่อนว่าเห็นจะสร้างตรงที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพพระราชาธิบดีที่ครองกรุงศรีอยุธยา พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง หรือมิฉะนั้น ก็เอานามวัด พระเมรุซึ่งอยู่ที่ตำบล สวนนันทอุทยาน จังหวัดนครปฐมเดี๋ยวนี้มาตั้งชื่อ ดังจะอธิบายต่อไป

วัดนี้มีนามปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารเป็นครั้งแรกว่า ก่อนที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจะทรงทำสัญญาสงบศึก (๑) ได้ตั้งพลับพลาสำหรับเป็นที่เสด็จมาทรงทำสัญญาในระหว่างวัดนี้กับวัดหัสดาวาส ต่อมาวัดนี้คงจะชำรุดทรุดโทรมลง ปรากฏว่าในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเคยปฏิสังขรณ์ครั้งหนึ่ง

(๑) ดูพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา

ต่อมาถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระยาไชยวิชิต (เผือก) ผู้รักษาพระนครศรีอยุธยาในรัชกาลที่ ๓ ได้ปฏิสังขรณ์อีกครั้งหนึ่ง โดยรักษาแบบอย่างของเดิมไว้เป็นส่วนมาก แล้วเก็บของโบราณซึ่งทอดทิ้งอยู่ตามที่ต่าง ๆ มารวบรวมรักษาไว้ที่วัดนี้หลายอย่าง มีสิ่งที่น่าชมโดยเฉพาะคือ พระพุทธรูปหล่อองค์ใหญ่องค์หนึ่ง ซึ่งเป็นพระประธานในอุโบสถ เป็นพระทรงเครื่องแปลกกว่าที่อื่น ๆ และเป็นพระทรงเครื่องใหญ่ที่สุดองค์หนึ่ง อีกองค์หนึ่งเป็นพระศิลาองค์ใหญ่อยู่ในวิหารนี้ พระพุทธรูปองค์นี้เป็นพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาท สมัยทวารวดี พระยาไชยวิชิตจารึกไว้ในวิหารนั้นว่า เชิญไปแต่วัดพระมหาธาตุในพระนครศรีอยุธยา (๑) ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ขุดพบศิลาเรือนแก้วอันหนึ่งที่ "วัดพระเมรุ" ตำบลสวนนันทอุทยาน จังหวัดนครปฐม ซึ่งต่อมาเมื่อได้นำไปเทียบกับพระพุทธรูปที่วัดหน้าพระเมรุ ก็คงปรับเข้ากันได้สนิทกับพระพุทธรูปศิลาองค์นั้น ทับหลังเรือนแก้วนี้ในปัจจุบันได้เก็บรักษา

(๑) คำจารึกโดยละเอียดมีในหนังสือวารสารศิลปากร ปีที่ ๑ เล่ม ๑

ไว้ในพิพิธภัณฑสถานที่จังหวัดนครปฐม(๑)

ที่ในวิหารนั้นมีภาพเขียนเรื่องการค้าสำเภา และเรื่องชาดก ยังมองเห็นได้ถนัดชัดเจนเป็นส่วนมาก แต่บางแห่งถูกฝนชะลบเลือนไปก็มี ภาพเหล่านี้ควรที่ทางการจะเพ่งเล็งและพยายามรักษาไว้ เพื่อจะได้เป็นประโยชน์แก่บรรดานักศึกษาสืบต่อไป

---

(๑) วัดพระเมรุที่จังหวัดนครปฐมนี้ ต่อมาได้ขุดพบพระพุทธรูปขนาดใหญ่แบบเดียวกันกับที่วัดหน้าพระเมรุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยาอีกองค์หนึ่ง ท่อนพระเพลากับฐานบัวอีกอย่างละ ๓ ชิ้น และเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ ๒๔๘๑ ถึงเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๒ ม. แปร์ ดูปองค์ นักโบราณคดีของสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศ ซึ่งเข้ามาขออนุญาต กรมศิลปากร ทำการขุดค้นโบราณที่วัดพระเมรุ จังหวัดนครปฐม ได้ขุดพบท่อนพระเพลา พระกร และนิ้วพระหัตถ์อีกหลายนิ้ว ส่วนต่าง ๆ ที่พบนี้เป็นขนาดเดียวกันกับพระพุทธรูปที่วัดหน้าพระเมรุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และได้พบซุ้มสำหรับตั้งพระพุทธรูปเหล่านี้ทั้ง ๔ และต่อมากรมศิลปากรได้พบพระพุทธรูปที่ตั้งประจำในซุ้มนั้นหมดทุกองค์แล้ว จึงเป็นอันเชื่อได้ว่าพระพุทธรูปซึ่งอยู่ที่วัดหน้าพระเมรุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยานี้ คงเชิญไปจากวัดใดวัดหนึ่งในจังหวัดนครปฐม ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี คงไม่ได้เชิญมาจากวัดพระเมรุที่จังหวัดนครปฐมเป็นแน่ตามที่เข้าใจกันมาแต่เดิม

พระอุโบสถวัดหน้าพระเมรุนั้น กว้างใหญ่กว่าบรรดาพระอุโบสถวัดอื่น ๆ บรรดาที่มีในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา และไม่ได้ทำหน้าต่าง ทำแต่ช่องลูกกรงช่องเล็ก ๆ เหมือนอย่างวัดที่สร้างในสมัยสุโขทัย และวัดที่สร้างแต่ครั้งสมัยอยุธยาตอนต้น เช่น วัดพระราม วัดพระมหาธาตุ และวัดราชบูรณะเป็นต้น ภายในพระอุโบสถมีภาพเขียนของโบราณอยู่ที่ผนังรอบพระอุโบสถ แต่น่าเสียดายที่ผู้ซ่อมต่อมาได้ฉาบปูนขาวทับเสียหมด ในปัจจุบันจึงคงเห็นภาพแต่เพียงราง ๆ เท่านั้น

วัดพระเจ้าพนัญเชิง อยู่ริมน้ำข้างใต้พระนคร วัดนี้เป็นวัดที่มีมาก่อนสร้างกรุงศรีอยุธยา แต่เดิมใครจะเป็นผู้สร้างไม่ปรากฏหลักฐาน ปรากฏแต่ว่าพระเจ้าพนัญเชิงนั้น(๑) สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๘๖๗ คือก่อพระเจ้าอู่ทองสร้างกรุงศรีอยุธยา ๒๖ ปี พระพุทธรูปองค์ที่เป็นพระพุทธรูปปูนปั้นปางมารวิชัยหน้าตักกว้าง ๒๐ เมตร ๑๗ เซ็นต์ สูงตลอด

(๑) ที่เรียกว่าพระเจ้าพนัญเชิงนั้น หมายความว่าพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิ

พระรัศมี ๑๙ (๑) สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงซ่อมใหม่ครั้งหนึ่ง (๒) และพระเจ้าแผ่นดินในกรุงศรีอยุธยาคงจะซ่อมแซมกันต่อมาอีกหลายพระองค์ แต่ไม่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร คงมีเรื่องราวปรากฏแต่เพียงว่า เมื่อพระนครศรีอยุธยาจะเสียแก่ข้าศึก พระพุทธรูปองค์มีน้ำพระเนตรไหลออกมาทั้งสองข้างเท่านั้น

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ สมเด็จพระปฐมบรมราชวงศ์จักรีก็ได้ทรงปฏิสังขรณ์ และสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินในพระราชวงศ์นี้ทรงปฏิสังขรณ์กันสืบ ต่อมา อีกหลายพระองค์ โดยเฉพาะพระพุทธรูปพระเจ้าพนัญเชิงนั้น พระบาทสมเด็จ พระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว ได้โปรดให้ บูรณะปฏิ-

---

(๑) เรื่องราวเกี่ยวกับวัดพนัญเชิงนี้ ข้าพเจ้าได้เขียนไว้อย่างละเอียดพิสดารในหนังสือนิทานประวัติศาสตร์และโบราณคดี พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔ แล้ว

(๒) พบในหนังสือเรื่องตามทางรถไฟ ขังหวัดพระนครศรีอยุธยา ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพแห่งเดียวว่า พระเจ้าพนัญเชิงนี้สมเด็จ พระนเรศวร มหาราช สร้างหรือ ซ่อมใหม่นั้น ยังหาไม่พบ ข้าพเจ้าได้ไปพิจารณาดูรูปร่างลักษณะ พระพุทธรูปองค์นี้หลายครั้งแล้ว เห็นเป็นพระพุทธรูปสมัยอู่ทอง จึงคิดว่าสมเด็จพระนเรศวรมหาราชน่าจะทรงซ่อมมากกว่าทรงสร้าง

สังขรณ์ใหม่ทั้งองค์ เมื่อปลาย พ.ศ. ๒๓๙๗ แล้วถวายพระนามว่าพระพุทธไตรรัตนนายก ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อวันที่ ๒๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ เกิดเพลิงไหม้ผ้าห่มพระเจ้าพนัญเชิง องค์พระชำรุดหลายแห่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้ซ่อมใหม่เสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕

ต่อมาเมื่อวันที่ ๑๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๑ พระหนุของพระเจ้าพนัญเชิง ได้พังทลายลงตลอดถึงพระปรางค์ทั้งสองข้าง ราชบัณฑิตยสภาได้จัดนายช่างขึ้นไปซ่อมแซมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ และในคราวเดียวกันนั้นพระธรรมไตรโลก (ฉาย) เจ้าอาวาสในขณะนั้นได้ให้เก็บเศษทองที่เหลือติดกระดาษซึ่งสัปปุรุษทิ้งไว้ในพระวิหาร จัดการสำรอกได้ทองคำหนัก ๑๑ บาท และมีผู้บริจาคร่วมอีก ๔๖ บาท รวมเป็น ๕๗ บาท จัดทำพระอุณาโลม เปลี่ยนจากของเดิมซึ่งเป็นทองแดงบีดทอง

พระเจ้าพนัญเชิงเป็นที่เคารพนับถือของประชาชนทั่วไป ผู้ที่ไปเที่ยวจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ถ้ามีเวลาพอควรจะหาโอกาสไปนมัสการ และเสี่ยงเซียมซีดูโชคชาตา

ราศีของตนที่วัดนี้บ้าง ถ้าผู้ใดไม่ไป ก็จะได้ได้ชมพระพุทธรูปโบราณที่ใหญ่โตและมีลักษณะงดงามองค์หนึ่ง ซึ่งบรรพบุรุษของเราได้พยายามก่อสร้างไว้ด้วยความประณีตบรรจง รูปฉายาลักษณ์ของพระพุทธรูปองค์นี้ไม่ค่อยปรากฏในหนังสือใด ๆ เลย เพราะถ่ายลำบาก เนื่องจากวิหารสั้นและพระพุทธรูปนั้นสูงใหญ่เกินกว่าหน้ากล้องที่จะถ่ายให้หมดทั้งพระองค์ได้ แม้แต่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ซึ่งเป็นที่รวมบรรดารูปฉายาลักษณ์ของพระพุทธรูปสำคัญต่าง ๆ ในประเทศไทยไว้ได้เกือบทั้งหมดก็ตาม แต่ยังปรากฏว่าขาดรูปฉายาลักษณ์ของพระเจ้าพนัญเชิงอยู่อีกองค์หนึ่ง

วัดภูเขาทอง อยู่ในทุ่งผั้งตะวันออกทางด้านเหนือ ห่างจากพระราชวังไปประมาณ ๒ กิโลเมตร สมเด็จพระราเมศวรทรงสร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๙๓๐ ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๑๑๒ ปรากฏว่า พระเจ้าบุเรงนอง กษัตริย์พม่ายก กองทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาตรัสสั่งให้สร้างเจดีย์องค์ ใหญ่ขึ้นไว้เป็นที่ระลึกที่

วัดนี้ (๑) เจดีย์ภูเขาทองนี้หักพังลงมาครั้งหนึ่งก่อนแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ครั้นถึงแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเมื่อ พ.ศ. ๒๒๘๘ จึงโปรดให้ปฏิสังขรณ์วัดนี้ขึ้นใหม่หมด และทรงสร้างพระเจดีย์ขึ้นใหม่องค์หนึ่งบนฐานทักษิณของภูเขาทองด้วย ได้เปลี่ยนรูปเจดีย์ของเดิมเป็นเจดีย์ไทย เพราะฉะนั้นเวลานี้จึงปรากฏว่าฝีมือช่างที่สร้างไว้แต่เดิม ยังคงเหลืออยู่แต่เพียงฐานทักษิณเท่านั้น ส่วนตอนข้างบนเป็นเจดีย์ฝีมือไทยสร้าง ทำเป็นรูปย่อเหลี่ยมไม้สิบสอง

มีเรื่อง ปรากฏ ใน หนังสือ พระราช พงศาวดารว่า เมื่อ คราว ที่พระเจ้า บุเรงนอง ยกกอง ทัพ เข้ามา ตีกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. ๒๐๙๑ พระมหานาคซึ่งบวชอยู่ที่วัดนี้ ได้สึกออกมารับอาสาตั้งค่ายกันข้าศึก ตั้งแต่ภูเขาทองลงมาจนถึงวัดป่าพลู พรรคพวกของมหานาคได้ช่วยกันขุดคูนอกค่ายกันข้าศึก คือขุดแยกจากคลองวัดภูเขาทองลงมาข้างใต้ถึงวัดศาลาปูน แล้วขุดเลี้ยวมาทางตะวันตกผ่านหลังวัดชุนญวน ผ่านหน้าวัดป่าพลูและไปออกแม่น้ำใหญ่ที่

(๑) ดูหนังสือคำให้การชาวกรุงเก่า

เหนือหัวแหลม ยังมีแนวคลองปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ เรียกกันว่าคลองมหานาค

วัดกุฎีดาว อยู่ตรงหน้าสถานีรถไฟออกไปทางทิศตะวันออก เป็นวัดเก่า สมเด็จพระเจ้าบรมโกศเมื่อครั้งยังเป็นพระมหาอุปราชได้ทรงปฏิสังขรณ์ครั้งหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๒๕๔ ทรงซ่อมอยู่ ๓ ปี จึงสำเร็จบริบูรณ์ ผีมือทำประณีตกว่าวัดอื่น แต่เดี๋ยวนี้หักพังเสียมากแล้ว

วัดสมณโกศ อยู่ใกล้วัดกุฎีดาว เป็นวัดซึ่งเจ้าพระยาโกษา (เหล็ก) และพระยาโกษา (ปาน) ปฏิสังขรณ์ขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช หลังจากไปตีเมืองเชียงใหม่กลับมาแล้วใน จดหมายเหตุของแกมป์เฟอร์ชาวเยอรมันกล่าวว่า พระเพทราชาได้เสด็จไปพระราชทานเพลิงศพเจ้าแม่วัดดุสิต มารดาของเจ้าพระยาโกษา (เหล็ก) และพระยาโกษา (ปาน) ซึ่งเป็นพระนมของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมื่อวันที่ ๑๒ มิถุนายน ค.ศ. ๑๖๘๐ (ตรงกับ พ.ศ. ๒๒๓๓)

วัดนี้มีปรางค์ใหญ่องค์หนึ่ง รูปทรงสัณฐานแปลกกว่าแห่งอื่น เข้าใจว่าเมื่อคราวที่เจ้าพระยาโกษา (เหล็ก) ไปตีเมืองเชียงใหม่ในรัชกาล สมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๕ คงจะได้ไปเห็นเจดีย์เจดียอดที่เมืองนั้นเข้า แล้วเกิดชอบใจเพราะเป็นแบบที่แปลกตา จึงถ่ายแบบมาสร้างปรางค์ขึ้นที่วัดนี้ก็ได้

วัดเจ้าพญาไท วัดนี้เรียกเป็นสามัญว่า วัดใหญ่ไชยมงคล อยู่นอกพระนครด้านตะวันออกเฉียงใต้ทางฝั่งสถานีรถไฟ มีพระเจดีย์ใหญ่แลเห็นได้แต่ไกล วัดนี้เดิมพระเจ้าอู่ทองทรงสร้าง เมื่อ พ.ศ. ๑๙๐๐ (๑) สำหรับเป็นสำนักของพระสงฆ์ ซึ่งไปบวชเรียน มาแต่สำนัก พระวันรัตนมหาเถรในลังกาทวีป คณะสงฆ์ที่ไปศึกษาพระธรรมวินัยมานี้ได้เรียกนามนิกายในภาษาไทยว่า "คณะป่าแก้ว" วัดนี้จึงได้นามว่าวัดคณะป่าแก้ว ต่อมาเมื่อเรียกให้สั้นลงจึงคงเรียกแต่เพียงวัดป่าแก้วเท่านั้น พระสงฆ์คณะป่าแก้วปฏิบัติ

(๑) หนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ซึ่งเป็นฉบับเก่ากว่าฉบับพระราชหัตถเลขา ว่าสร้างเมื่อ พ.ศ. ๑๙๐๖

ทางวิปัสสนาธุระ คือบำเพ็ญภาวนาเป็นสำคัญ ต่อมาคนทั้งหลายพากันเลื่อมใส บวชเรียนในสำนัก พระสงฆ์คณะป่าแก้วนั้นมากขึ้น พระสงฆ์นิกายนั้นก็เจริญแพร่หลาย พระราชาธิบดีจึงทรงตั้งอธิบดีสงฆ์นิกายนั้นเป็นสมเด็จพระวันรัตน มีตำแหน่งเป็นพระสังฆราชฝ่ายขวา คู่กับสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ซึ่งเป็นอธิบดีสงฆ์ฝ่ายคันถธุระ คือพระสงฆ์พวกที่เล่าเรียนพระไตรปิฎก เป็นพระสังฆราชฝ่ายซ้าย และเนื่องจากวัดนั้นเป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราชจึงได้ชื่อว่า "วัดเจ้าพญาไท"

ในอุโบสถของวัดนั้นครั้งหนึ่งเคยเป็นที่ ๆ พระเทียรราชาไปเสี่ยงเทียนอธิษฐาน แข่งบารมีกับขุนวรวงศาธิราช ก่อนที่จะได้ราชสมบัติ และต่อมาพระศรีศิลป์ก็ได้เคยไปขอฤกษ์พระวันรัตน ในการที่จะลอบเข้าชิงราชสมบัติจากสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อ พ.ศ. ๒๑๐๕

ในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช พระมหาอุปราชาแห่งพม่าได้ยกกองทัพเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๑๓๕ หมายจะปราบปรามเมืองไทยไว้ในอำนาจ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงยกกองทัพออกไปต่อสู้ข้าศึก

จนถึงได้ ชนช้างกัน กับพระมหา อุปราชาที่ ตำบลหนองสาหร่ายในแขวงเมืองสุพรรณบุรี สมเด็จพระนเรศวรมหาราชมีชัยชนะ ทรงพันคู่ต่อสู้สิ้นพระชนม์บนคอช้าง แต่ครั้งนั้นไม่สามารถจะตีกองทัพของข้าศึก ให้แตก ยับเยินไปได้ เนื่องจากกองทัพต่าง ๆ ติดตามไปไม่ทันพระองค์ ครั้นเมื่อเสร็จการสงครามแล้ว สมเด็จพระนเรศวรมหาราชจึงทรงพิโรธแม่ทัพนายกองเหล่านั้น จะให้ประหารชีวิตแม่ทัพนายกองที่ตามเสด็จไปไม่ทันเสียให้หมด สมเด็จพระวันรัตนวัดป่าแก้วถวายพระพรขอพระราชทานโทษไว้ แล้วทูลแนะนำ ให้ทรง สร้างเจดีย์ ไว้เป็นที่ ระลึกเพื่อ เฉลิมพระเกียรติยศที่ได้มีชัยชนะอันยิ่งใหญ่ในครั้งนั้น สมเด็จพระนเรศวรมหาราชจึงโปรดให้สร้างเจดีย์ใหญ่ขึ้นที่วัดนี้

การที่ทรงสร้างเจดีย์ใหญ่ขึ้นในวัดนั้น ก็ด้วยเหตุที่ทรงมุ่งหวังที่ จะให้เป็น คู่กันกับ เจดีย์องค์ ใหญ่ ที่วัดภูเขาทอง เจดีย์องค์ที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสร้างนี้ ชนานนามว่า "พระเจดีย์ไชยมงคล" ราษฎรคงเรียกกันเป็นสามัญว่า "พระเจดีย์ใหญ่" เพราะฉะนั้นต่อมาจึงเรียกชื่อวัดนี้เป็นอีกอย่างหนึ่งว่า "วัดใหญ่ไชยมงคล"

พระเจดีย์ไชยมงคลนี้เมื่อนั่งรถไฟจากกรุงเทพ ฯ พอเข้าเขตจังหวัดพระนครศรีอยุธยาก็จะแลเห็น ยอดแหลมปรากฏแต่ไกลทีเดียว

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเจ้าสามพระยา

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยาเป็นพิพิธภัณฑสถานที่สร้างขึ้นใหม่ ตั้งอยู่ที่ตำบลประตูชัย ปลายถนนขุนเมืองใจ ใกล้ศาลากลางจังหวัดพระนครศรีอยุธยา พิพิธภัณฑสถานแห่งนี้สร้างขึ้นด้วยเงินที่ ประชาชนบริจาคสร้างอาคาร โดยขอรับพระพิมพ์ซึ่งขุดค้นได้ในกรุหาภายในองค์พระปรางค์วัดราชบูรณะเป็นการสมณาคุณ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พร้อมด้วย สมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถได้ เสด็จพระราชดำเนินทรงประกอบพิธีเปิดเมื่อวันที่ ๒๖ ธันวาคม ๒๕๐๕

ในพิพิธภัณฑสถานได้ จัดอย่างแบบพิพิธภัณฑสถานสมัยใหม่ ซึ่งคิดว่าคงจะเป็นพิพิธภัณฑสถานแห่งแรกในประเทศไทยที่ได้จัดอย่างนี้ คือไม่ได้จัดอย่างรวบรวมของโบราณมาตั้งไว้มาก ๆ ซึ่งมองดูคล้ายเป็นร้านขาย

ของเก่ามากกว่าเป็นพิพิธภัณฑสถาน

ศิลปวัตถุและโบราณวัตถุในพิพิธภัณฑสถานแห่งนี้ อาจกล่าวได้ว่าเป็นของที่ขุดขึ้นได้จากกรุปรางค์วัดราชบูรณะแทบทั้งสิ้น มีแต่เครื่องไม้จำหลักและพระพุทธรูปขนาดใหญ่ ๆ เท่านั้นที่นำมาจากพิพิธภัณฑสถานที่วังจันทรเกษม การจัดได้ทำกรอบไม้ขึ้นรับเครื่องไม้จำหลัก และทำฐานขึ้นรองรับพระพุทธรูป ให้เข้ากันกับอาคารสถานที่ และจัดไว้เป็นระยะห่าง ๆ กัน ทั้งแสงสว่างที่ให้ส่องเข้ามาภายในอาคารก็ทำอย่างถูกวิธี เมื่อมองแล้วไม่ลานตาอย่างในพิพิธภัณฑสถานแห่งอื่น ๆ

สิ่งสำคัญในพิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติเจ้าสามพระยา ซึ่งอยู่ในอาคารชั้นล่างมี

๑. เครื่องปูน ปั้นซึ่งเดิม ใช้ประดับ หน้าบัน ของปรางค์ทิศต่าง ๆ ในวัดพระมหาธาตุ

๒. พระพุทธรูป และ พระเศียร พระพุทธรูป แบบต่าง ๆ เป็นศิลปสุโขทัยบ้าง อู่ทองบ้าง และศิลปอยุธยาบ้าง ซึ่งพระพุทธรูปและพระเศียรพระพุทธรูปเหล่านี้พบใน

เจดีย์วัดพระศรีสรรเพชญ์บ้าง วัดพระมหาธาตุบ้าง ได้มาจากพระพาหาเบื้องซ้ายของพระมงคลบพิตรบ้าง แต่ส่วนมากได้มาจากกรุวัดราชบูรณะ

๓. ศิลปก่อนไทย ได้มาเป็น ใหญ่ ในประเทศไทย มีพระพุทธรูปสมัยทวารวดีบ้าง สมัยศรีวิชัยบ้าง สมัยลพบุรีบ้าง และพระพุทธรูปฝีมือต่างประเทศก็มี เช่นพระพุทธรูปอินเดีย ลังกา พม่า ทิเบต และจีน

๔. เครื่องไม้จำหลักสมัยกรุงศรีอยุธยา ส่วนใหญ่เป็นบานประตู จำหลักเป็นลายเครื่องไม้ มีเทวดาประกอบบ้าง เป็นรูปเสี้ยวกางบ้าง นอกจากนี้ยังมีหน้าบันจำหลัก เป็นลายรูป นารายณ์ ทรงสุบรรณ และรูปครุฑจำหลัก ซึ่งใช้เป็นหัวเรือในสมัยกรุงศรีอยุธยา

อาคารชั้นบน มีสิ่งสำคัญคือ

๑. เครื่องแก้วผลึกขุด ได้จากวัดพระมหาธาตุและวัดราชบูรณะ

๒. เครื่องถ้วยชามเบญจรงค์ สมัยอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์

๓. พระพิมพ์แบบต่างๆ ที่ขุดพบจากกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ

๔. พระเศียรพระพุทธรูปศิลา เป็นศิลปแบบทวารวดีบ้าง และศิลปอยุธยาบ้าง

๕. ห้องสุดทางทิศตะวันตก ตั้งพระบรมสารีริกธาตุบรรจุในผะอบและประดิษฐานอยู่ภายในมณฑปอีกต่อหนึ่ง พระบรมสารีริกธาตุนี้ ขุดพบในพระปรางค์องค์ใหญ่ในวัดพระมหาธาตุ เมื่อวันที่ ๓๐ กันยายน ๒๔๙๙ พร้อมกับเครื่องทองอื่น ๆ อีกหลายชิ้น

๖. ห้องสุดทิศตะวันออก จัดตั้งเครื่องทองซึ่งค้นพบในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ และวัดพระมหาธาตุ เครื่องทองที่ขุดพบพระปรางค์วัดราชบูรณะนั้น คงจะเป็นเครื่องราชูปโภคของเจ้าอ้ายพระยาและเจ้าญี่พระยา พระเชษฐาของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ เจ้าสามพระยาเป็นแน่ (๑)

---

(๑) คู่มือนำชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเจ้าสามพระยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

พระที่นั่งเพนียด

พระที่นั่งองค์นี้สร้างขึ้นเป็นที่สำหรับพระราชาธิบดีประทับทอดพระเนตรการจับช้างเถื่อนในเพนียด หรือการจับช้างกลางแปลง ซึ่งเป็นประเพณีเคยกระทำกันมาแต่โบราณ การจับช้างในชั้นเดิมนั้นก็เพื่อจะนำมาไว้ใช้ประโยชน์ ในราชการ ทั้งในเวลาปกติ และในเวลาสงคราม เพราะช้างเป็นสัตว์ที่รู้ภาษาคนได้ดีกว่าคนอื่น และใช้ทำประโยชน์ได้หลายอย่าง หรือถ้าในรัชกาลใดได้พบช้างเผือกเข้า ก็ถือว่าเป็นของคู่บารมีของพระราชาธิบดีพระองค์นั้น และจะปรากฏพระเกียรติยศขจรขจายไปทั่วประเทศน้อยใหญ่

ในสมัยโบราณประเทศใดที่มีอานุภาพมาก มักปรารถนาว่าเนื่องมาจากเรื่องช้างเผือกนี้หลายครั้ง อย่างเช่นในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเป็นต้น ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ปรากฏว่าจับช้างเผือกได้เป็นเชือกแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๐๑๕ ในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ แต่ปรากฏว่าพระราชาธิบดีของไทยทรงถือว่าช้างเผือกเป็น ของคู่บุญบารมี มาก่อนสมัยกรุงศรีอยุธยา

แล้ว ในสมัยกรุงสุโขทัย พ่อขุนรามคำแหงมหาราชทรงมีช้างเชือกหนึ่ง ชื่อรุจาศรี ซึ่งในครั้งนั้นถือว่าเป็นของอัศจรรย์ถึงกับจดลงไว้ในศิลาจารึก

การจับช้างเถื่อนนี้ ถ้าหากว่ามีแขกเมืองเข้ามาในฤดูที่พอจะจับได้แล้ว พระราชาธิบดีก็มักจะโปรดให้จับช้างให้แขกเมืองชมทุกคราวไป ดังเช่นปรากฏในจดหมายเหตุของ เชวาเลีย เดอ โชมองต์ ราชทูตฝรั่งเศสที่เข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชว่า สมเด็จพระนารายณ์โปรดให้ชมการ จับช้างเถื่อนที่เพนียดเมืองลพบุรีครั้งหนึ่งเมื่อวันที่ ๑๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๒๒๙ และถึงแม้ในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเป็นรัชกาล สุดท้ายที่ พระราชาธิบดีแห่งประเทศไทยโปรดให้จับช้างกลางแปลงที่เพนียด ตำบลทะเลหญ้าก็ให้พระเจ้าซาร์นิโคลาสที่ ๒ แห่งประเทศรัสเซีย ซึ่งในขณะนั้นทรงดำรงตำแหน่งมกุฎราชกุมารทอดพระเนตร เมื่อวันที่ ๑๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๕ ครั้งหนึ่ง กับให้แกรนด์ดุ๊กบอริสวลาดิมิโรวิตซ์ แห่งรัสเซียทอดพระเนตรอีกครั้งหนึ่ง ในคราวที่แกรนด์ดุ๊กเสด็จเข้ามาเยี่ยมประเทศไทย เมื่อวันที่ ๒๖ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๕

เดิมตั้งแต่แรกสร้างกรุงศรีอยุธยา ลงมาจนถึงแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ กำแพงพระนครด้านตะวันออกเฉียงเหนืออยู่พ้นวัดเสนาสนารามเข้าไป เพียงตรงช้างอยู่ที่วัดซอง ซึ่งเป็นที่ว่าการอำเภอกรุงเก่าในปัจจุบันนี้ ต่อมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาเมื่อ พ.ศ. ๒๑๒๓ ได้ขยายกำแพงพระนครด้านนี้ออกไปจนถึงริมแม่น้ำ เพียงสำหรับคล้องช้างอยู่ในกำแพงพระนคร ไม่สะดวกแก่การจับช้าง จึงได้ย้ายไปตั้งที่ตำบลทะเลหญ้า (๑) ซึ่งอยู่ข้างวัดบรมวงศ์ในปัจจุบันนี้ (๒) แต่พระที่นั่งเพียงดอกซึ่งสร้างครั้งแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชานั้น ได้ถูกพม่าเผาเสียเมื่อคราวเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งหลัง ใน พ.ศ. ๒๓๑๐

พระที่นั่งเพียงดอก และตัวเพียงดอกที่ยังคงเหลือซากอยู่ในปัจจุบันนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

---

(๑) เดี๋ยวนี้เรียกตำบลสวนพริก อยู่ในเขตอำเภอกรุงเก่า

(๒) วัดบรมวงศ์อยู่คนละฝั่งแม่น้ำกับวังจันทรเกษม อยู่เหนือวังจันทรเกษมขึ้นไป และมีคลองผ่านไปถึงหน้าวัด ระยะทางประมาณ ๒ กิโลเมตร

โปรดให้ซ่อมครั้งหนึ่ง(๑) และต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ กรมหลวงเทพพลภักดิ์เป็นแม่กองออกไปซ่อมอีกครั้งหนึ่ง ถึงรัชกาลที่ ๕ พระที่นั่งนี้ชำรุด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้ซ่อมต่อมาอีก ๒ ครา

วัดบรมวงศ์ วัดนี้เป็นวัดโบราณเดิมชื่อวัดทะเลหญ้า ตั้งอยู่ริมคลองน้ำยาใกล้กับเพนียด(๒) พวกกรมพระคชบาลสร้างขึ้นตั้งแต่กรุงศรีอยุธยา เดิมเห็นจะเป็นวัดราษฎร์ จึงมีชื่อตามนามของตำบลหนึ่งในสมัยนั้น คือตำบลทะเล

---

(๑) ที่ทราบว่าซ่อมในรัชกาลที่ ๑ นั้น ก็เพราะปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อ พ.ศ ๒๓๔๖ จับช้างสีทองแดงได้ที่เพนียดนี้เชือกหนึ่ง ขึ้นระหว่างเป็นพระบรมฉัตทันต์

(๒) ในจดหมายเหตุและแผนที่ของฝรั่งเศส ซึ่งเขียนในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชว่า คลองเหนือวัดเซนต์โยเซฟ ที่เรียกกันในบัจจุบันนว่าคลองตะเคียนเหนือนั้น เรียกว่าคลองน้ำยา แต่ในหนังสือแผนที่กรุงศรีอยุธยาของพระยาโบราณราชธานินทร์เรียกว่าคลองขนละครไชย

หญ้า(๑) ปรากฏว่าในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิโปรดให้ย้ายเพนียดเดิมที่วัดซองออกไปตั้งที่ตำบลนี้ และโปรดให้ขุดคลองสระบัวซึ่งเป็นคลองแยกจากแม่น้ำลพบุรีที่เหนือขนานน้ำประจำท่าข้างกำแพงพระนครต่อจนถึงเพนียดเพื่อทรงใช้เป็นทางเสด็จ ออกไปทอดพระเนตรการจับช้างเถื่อนที่เพนียดซึ่งโปรดให้สร้างขึ้นใหม่

เมื่อกองทัพพม่าได้เผาพระที่นั่งเพนียดใน พ.ศ. ๒๓๑๐ วัดนี้คงจะไม่ถูกไฟไหม้ หรือเป็นอันตรายอย่างวัดในพระนครศรีอยุธยา เพราะปรากฏว่ายังมีพระสงฆ์จำพรรษาอยู่ตลอดมาจนกระทั่งถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ แต่คงจะเนื่องจากสกุลวงศ์ของผู้สร้างวัดนี้ได้แตกกระจัดพลัดพรากไปตั้งแต่เมื่อคราวเสียกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. ๒๓๑๐ เสียหมดแล้ว จึงไม่มีผู้ใดบูรณะปฏิสังขรณ์ คงปล่อยให้ชำรุดทรุดโทรมเรื่อยมาเป็นเวลาตั้ง ๑๐๐ ปีเศษ

ต่อมาในต้นรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๙ สมเด็จกรมพระยาบำราบปรปักษ์ ซึ่งได้ว่ากรมพระคชบาลมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ เสด็จไปทอดพระเนตรการซ่อมเพนียดจับ

(๑) ในปัจจุบันเรียกตำบลสวนพริก อยู่ในเขตอำเภอกรุงเก่า

ข้างที่พระนครศรีอยุธยา ทรงทอดพระเนตรเห็นว่าวัดทะเลหญ้าซึ่งอยู่ใกล้กับเพนียด เป็นวัดที่ชำรุดทรุดโทรมหมดทั้งวัด โบสถ์วิหารการเปรียญและศาลาต่าง ๆ ตลอดจนกุฏิสงฆ์ จะหาส่วนดีสักแห่งเดียวก็ไม่ได้ จึงทรงพระดำริว่าวัดนี้ก็ไม่ใช่วัดร้าง ยังมีพระสงฆ์จำพรรษาอยู่ ถ้าจะปล่อยให้ชำรุดทรุดโทรมอย่างนี้ ต่อไปอีกสักหน่อยก็คงไม่สามารถจะใช้ประโยชน์ในศาสนกิจได้ประการหนึ่ง อีกประการหนึ่ง เมื่อแขกเมืองที่จะไปชมการจับช้างเถื่อนที่เพนียดเห็นสภาพของวัดเข้าแล้ว ก็จะทำให้ขายหน้าตลอดไปถึงประเทศชาติได้ จึงทรงพระศรัทธาบริจาคเงินบูรณะปฏิสังขรณ์โบสถ์วิหารของวัดนี้ใหม่ทั้งหมด แล้วจึงทรงถวายเป็นพระอารามหลวง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดพระราชทานชื่อใหม่ว่า "วัดบรมวงศ์อิศรวราราม"

พระอุโบสถที่สมเด็จกรม พระยาบำราบปรปักษ์ทรงสร้างขึ้นใหม่นั้น ทำซุ้มเป็นพระรูปพระมหามาลา ซึ่งเป็นพระนามของพระองค์ บานประตูหน้าต่างเขียนลายรดน้ำแต่บัจจุบันนี้ได้ลบเลือนไปเกือบหมดแล้ว ผนังพระอุโบสถ

ตอนล่างประดับด้วยกระเบื้องเคลือบ ลายครามสลับหินอ่อน พื้นพระอุโบสถปูหินอ่อน มีเจดีย์ฐานย่อเบื้อง ๘ เหลี่ยม สูงประมาณ ๑๐ เมตร(๑) มีแท่นหินอ่อนอยู่ทางทิศเหนือแท่นหนึ่ง ซึ่งเบื้องพระแท่นทรงกราบ ส่วนในพระวิหารนั้นมีพระพุทธรูปทรงเครื่ององค์หนึ่งสูงประมาณ ๒ เมตร กล่าวกันว่าเบื้องพระพุทธรูปฉลองพระองค์สมเด็จกรมพระยาบำราบปรปักษ์(๒)

ครั้น พ.ศ. ๒๔๔๔ หลังจากสมเด็จกรมพระยาบำราบปรปักษ์สิ้นพระชนม์แล้ว ๑๕ ปี ปรากฏว่าผนังวิหารหลวงด้านใต้และพื้นพระอุโบสถ และผนังพระอุโบสถด้านทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ได้ทรุดและแตกแยกออกไป พระปริยัติวงศาจารย์ เจ้าอาวาสวัดนั้นจึงได้รายงานมายังปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการเพื่อขอให้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขอเบิกการเรี่ยไรเพื่อหาเงินซ่อมกุฏิ ศาลาและเสนาสนะ ๆ ในวัดนั้น

---

(๑) เจดีย์องค์นี้ ต่อมาได้บรรจุอังคารของสมเด็จกรมพระยาบำราบปรปักษ์

(๒) ในปัจจุบันได้เชิญไปประดิษฐานไว้ที่หอสวดมนต์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงช่วยเหลือซ่อมพระอุโบสถและพระวิหารที่แตกร้าวให้คืนดีดังเดิม ส่วนเสนาสนอื่น ๆ นั้น พระปริยัติวงศาจารย์ได้บูรณะปฏิสังขรณ์เรื่อยมาตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๔๔ จนถึง พ.ศ. ๒๔๕๑ เป็นเวลา ๗ ปี โดยปฏิสังขรณ์ศาลากุฏิสงฆ์ใหม่หมด กับได้จ้างจีนขุดสระน้ำในวัดและขุดลอกคลองเดิมทางด้านเหนือกุฏิสงฆ์ให้กว้างออกไปเป็น ๒.๕๐ เมตร ลึก ๒ เมตร สำหรับให้เรือผ่านเข้าออกได้สะดวก คลองที่ขุดลอกใหม่นี้ได้ขุดแยกจากคลองน้ำยาไปบรรจบกับแม่น้ำลพบุรีเป็นระยะทางยาว ๖๐๐ เมตร

วัด บรมวงศ์นี้ ปรากฏใน จดหมายเหตุ พระราชกิจรายวัน ของ พระบาท สมเด็จพระ จุลจอม เกล้า เจ้าอยู่ หัวว่า พระองค์ได้เสด็จไปพระราชทานพระกฐินหลายคราว โดยเสด็จด้วยเรือพระที่นั่งไปจากพระราชวังบางปะอินบ้าง และเสด็จตรงไปจากกรุงเทพ ฯ บ้าง การเสด็จไปพระราชทานพระกฐิน ในครั้งนั้นมีขบวนตามเสด็จมากมาย มีทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน และเมื่อพระราชทานพระกฐินเสร็จแล้วก็เลยเสด็จประพาสตามแม่น้ำลำคลองต่าง ๆ ในพระนครศรี

อยุธยา เป็นที่ตำราญพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง

ตำหนักพระนครหลวง

อยู่ริมแม่น้ำป่าสักฝั่งตะวันออก ตำบลนครหลวง เป็นที่สำหรับพระราชาธิบดีประทับ ร้อน ในระหว่างระยะทางที่เสด็จไปนมัสการพระพุทธบาทที่เมืองสระบุรี และเป็นที่ประทับแรมใน ระยะ ทางซึ่ง เสด็จไป ประ พาส เมือง ลพบุรี ตำหนักใน ตำบลนี้สม เด็จกรม พระยาดำรง ราชานุ ภาพทรง สันนิษฐานว่า เห็นจะมีขึ้นในสมัยเมื่อพบรอยพระบาทในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม แต่เพิ่งมาสร้างที่ประทับถาวร คือก่อด้วยอิฐถือปูนในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ในแผ่นดินนี้ทรงสร้างปราสาทขึ้นองค์หนึ่ง อยู่ทางริมน้ำข้างเหนือตำหนัก ยังปรากฏซากอยู่จนทุกวันนี้

เรื่องสร้างปราสาทพระนครหลวงนี้มีเรื่องราวปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดให้ช่างออกไปถ่าย แบบมาจาก ประเทศเขมร เมื่อ จ.ศ. ๙๙๓ (พ.ศ. ๒๑๗๕) สร้างไว้ใกล้วัดเทพจันทร์

และที่เรียกตำหนักนั้นว่าพระนครหลวงก็เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดให้ช่างถ่ายแบบปราสาทศิลาที่เรียกว่า "พระนครหลวง" ในกรุงกัมพูชามาสร้างไว้เบื้องหลังตำหนักนั้น เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติที่ได้กรุงกัมพูชากลับมาเป็นประเทศราชดังเดิมอีก

เท่าที่ได้เคยสำรวจกันมาแล้ว แต่ในรัชกาลที่ ๕ ปรากฏว่าปราสาทนี้ยังสร้างไม่เสร็จจะเป็นด้วยเหตุสิ้นรัชกาลเสียก่อนหรือประการใดไม่สามารถจะทราบได้ ต่อมาจึงมีผู้สร้างมณฑปและพระบาทสี่รอยขึ้นบนปราสาทนี้ เป็นพระบาทศิลารอยใหญ่ทำซ้อนกันทั้งสี่รอย ลึกลงไปในเนื้อหิน รอยพระบาทนี้กว้างประมาณ ๒ เมตรครึ่ง ยาวประมาณ ๕ เมตรครึ่ง

ส่วนตำหนักที่สร้างขึ้นข้างปราสาทนั้นจึงมีชื่อเรียกกันต่อมาว่าตำหนักพระนครหลวง ตัวตำหนักเดี๋ยวนี้ปรักหักพังเสียแล้ว แต่พอสังเกตเห็นรอยรากของเดิมได้ ส่วนปราสาทนครหลวงนั้นเดี๋ยวนี้เป็นวัด(๑) พระภิกษุยังคงซ่อม

(๑) พระคลังวิหารคิลานุการ (ปลื้ม) วัดจักรวรรดิราชาวาส ได้มีศรัทธาปฏิสังขรณ์เป็นการใหญ่เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๒ จนถึง พ.ศ. ๒๔๔๘ และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงช่วยปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปองค์หนึ่งด้วย

แซมรักษาไว้ ไม่ชำรุดทรุดโทรมเท่าใดนัก ในพระอุโบสถของวัดนี้มีพระประธานองค์หนึ่งซึ่งทำด้วยศิลาอ่อน หน้าตักกว้าง ๒ เมตร สูง ๒.๕๐ เมตร พระพุทธรูปองค์นี้เดิมชำรุดหักพัง พระครูวิหารกิจานุการ (ปลื้ม) ได้ซ่อมใหม่ เมื่อ พ.ศ ๒๔๔๕ และขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระนามว่า "พระไชยมงคล"

โบราณสถานในเกาะบางปะอิน

เกาะ บางปะอิน อยู่ห่าง จาก เกาะเมือง ซึ่งเป็นที่ตั้งศาลากลางจังหวัดพระนครศรีอยุธยาออกไปเพียง ๕๐ กิโลเมตรเท่านั้น ผู้ที่ไปเที่ยวจังหวัดพระนครศรีอยุธยาถ้าประสงค์จะแวะไปชมก็อาจไปได้สะดวก ทั้งทางเรือและทางรถไฟ ถ้าหากว่าขาไปท่านไปทางรถไฟแล้ว การไปเที่ยวบางปะอินก็ควรไปทาง เรือเพราะจะได้ ชมทิว ทัศน์อัน งดงามทั้งสองฝั่งแม่น้ำ มีเรือนแพเรียงรายติดต่อกันไปหลายสิบเส้น และมีเรือค้าขายซึ่งพวกพ่อค้าแม่ค้าพาย และแจวขึ้นล่องไปมาเสมอมิได้ขาดระยะ และเมื่อชมโบราณสถานที่บางปะอินเสร็จแล้ว จะตรงไปขึ้นรถไฟกลับกรุงเทพ ฯ จากสถานี

บางปะอิน ซึ่งอยู่ใกล้กลับพระราชวังบางปะอินได้ตามระยะเวลาของรถไฟ คือขบวนหลังที่สุดออกจากสถานีบางปะอินเวลา ๑๙.๕๗ น. หรือถ้าท่านมีรถยนต์ส่วนตัวจะขับจาก จังหวัดพระ นครศรีอยุธยามาตาม ถนนพหลโยธินเลี้ยวขวาเข้าทางแยกตรงกิโลเมตรที่ ๓๕ ก็ได้ แล้วขับรถตามทางแยกนี้ไปประมาณ ๗ กิโลเมตรก็จะถึงพระราชวังบางปะอิน

ประวัติเกาะบางปะอิน

เกาะบางปะอิน เป็นเกาะอยู่กลาง แม่น้ำเจ้าพระยา ครั้งโบราณเรียกว่าเกาะบ้านเลน หรือเกาะบางนางอิน มีเรื่องเกร็ดเล่ามาแต่โบราณว่า เมื่อสมเด็จพระเอกาทศรถยังเป็นพระมหาอุปราชอยู่นั้น วันหนึ่งเสด็จพระพาสทางลำน้ำ เมื่อเรือพระที่นั่งมาถึงเกาะบางปะอินก็ถูกพายุใหญ่ลมลง สมเด็จพระเอกาทศรถทรงว่ายน้ำไปขึ้นที่เกาะบางปะอิน และเสด็จไปอาศัยชาวบ้านอยู่ที่เกาะนี้ เป็นเหตุให้ได้หญิงสาวชาวเกาะที่มีรูปร่างหน้าตาสะสวยคนหนึ่งเป็นบาทบริจาริกานางนั้นมีครรภ์คลอดบุตรออกมาเป็นชาย

สมเด็จพระเอกาทศรถ จะทรงรับ เป็นพระราชโอรสก็ทรงละอายพระทัย จึงเป็นแต่ทรงรับตัวไปชุบเลี้ยงตั้งแต่ยังเยาว์ โดยทรงมอบให้พระยาศรีธรรมาธิราช ซึ่งเป็นพระญาติของพระองค์ไปเลี้ยงดู ครั้นเด็กโตขึ้นก็โปรดให้รับราชการเป็นมหาดเล็ก และได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นเรื่อยไปจนได้เป็นจมื่นศรีสรรักษ์ ตำแหน่งหัวหมื่นมหาดเล็ก(๑)

ครั้นต่อมาในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม จมื่นศรีสรรักษ์ได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยาศรีวรวงศ์ ตำแหน่งจางวางมหาดเล็ก และเป็นคนสนิทของพระองค์ วันวลิตซึ่งเป็นชาวฮอลันดาเข้ามาค้าขาย ครั้งแผ่นดิน สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเขียนจดหมายเหตุเล่าเรื่องในตอนนี้ไว้ว่า สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมคือพระองค์อินทราชา พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับ ภาษา มคธซึ่งหอ สมุดวชิรญาณได้ ฉบับมาจากกรุงกัมพูชา ก็เรียกพระนามสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมว่าพระองค์อินทราชา ดังข้อความต่อไปนี้

"ในปีจอ พระราชโอรสของพระราเมศวรนั้นพระนามว่า พระอินทราชาเป็นผู้มีบุญญาภิสมภารมหายศ

(๑) เรื่องนี้เป็นเรื่องเกร็ด ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์

ปรากฏด้วยอานุภาพใหญ่แผ่ไปในนานาประเทศ ข้าศึกย่อมเกรงขามคร้ามพระเดชานุภาพ พระองค์ได้เสวตฉัตร ๓ เชือกเสวยราชสมบัติได้ ๑๙ ปี ก็สวรรคาไลยไปตามยถากรรมในกาลเมื่อสิ้นพระชนม์"

พระองค์อินทราชา เป็นโอรส ของสมเด็จพระเอกาทศรถอันเกิดแต่พระสนม พระสนมซึ่งเป็นชนนีของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม เป็นน้องเมียพระยาศรีธรรมาธิราช ซึ่งเป็นพ่อ(พ่อเลี้ยง) จมื่นศรีสรรักษ์ และจมื่นศรีสรรักษ์นั้นเรียกกันเป็นสามัญว่าพระองค์ไล เพราะฉะนั้นความสนิทสนมจึงมีในระหว่างสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมกับจมื่นศรีสรรักษ์มาก ส่วนหนังสือพระราชพงศาวดารที่กล่าวว่าพระศรีศิลป์ คือสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมนั้น น่าจะเป็นการสำคัญผิดไปก็ได้ วันวลิตซึ่งเข้ามาอยู่ในกรุงศรีอยุธยาครั้งนั้นกล่าวว่า พระศรีศิลป์เป็นพระอนุชาของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม

เมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมได้ราชสมบัติแล้ว ในพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขากล่าวว่า ได้ทรงตั้งจมื่นศรีสรรักษ์เป็นพระมหาอุปราช อยู่ได้ ๗ วัน พระมหาอุปราชประชวรสวรรคตตอนนี้ไม่ทราบว่าเป็นจมื่นศรีสรรักษ์คนใด

ซึ่งถ้าเป็นจมื่นศรีสรรักษ์ที่เลื่อนเป็น พระยาศรีวรวงศ์ใน รัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ต่อมาได้เลื่อนเป็นเจ้า พระยากลาโหม และเสด็จปราบดาภิเษกเป็นสมเด็จพระ— เจ้าปราสาททองแล้ว ก็ไม่น่าจะเป็นคนเดียวกันได้เลย เพราะจมื่นศรีสรรักษ์คนนั้นยังไม่ตาย แต่อยู่ต่อมาจนได้ ราชสมบัติ ทรงพระนามว่าสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง จึง น่าเป็นเรื่องเข้าใจผิดของผู้เขียนพระราชพงศาวดารลักอย่าง หนึ่ง และไม่ได้กล่าวถึงพระศรีศิลป์เป็นพระมหาอุปราชเลย จมื่นศรีสรรักษ์ไม่ได้เป็นพระมหาอุปราช แต่ได้เลื่อนขึ้น เป็นพระยาศรีวรวงศ์ตามจดหมายเหตุวันวลิตกล่าวว่า สม เด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงตั้งพระศรีศิลป์ซึ่งเป็น พระอนุชาขึ้น เป็นพระมหาอุปราช

ครั้น เมื่อสม เด็จพระ เจ้าทรง ธรรมจวน จะสวรรคต ใน พ.ศ. ๒๑๐๗ ทรงปรึกษากับพระยาศรีวรวงศ์ว่าจะทรง มอบราชสมบัติแก่พระราชโอรส จะเห็นเป็นอย่างไร พระ ยาศรีวรวงศ์เห็นดีด้วย เนื่องจากตนมีเรื่องผิดใจกับพระ มหาอุปราชในเรื่องลบหลู่พระ เกียรติยศพระ ชายาของพระ- องค์ จึงได้ทูลสนับสนุนสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมว่า ควรจะ

มอบราชสมบัติให้ พระเชษฐาธิราชโอรสองค์ใหญ่ของสมเด็จเพระจ้าทรงธรรม ๆ จึงทรงมอบหมายให้ไปปรึกษากันกับเสนาบดีทั้งหลาย แต่เสนาบดีหลายคนมีความเห็นว่า ควรจะรักษาประเพณีของบ้านเมืองไว้ พระมหาอุปราชไม่มีความผิดอย่างใด ราชสมบัติควรจะตกอยู่แก่พระองค์ตามโบราณราชประเพณี แต่พระยาศรีวรวงศ์จะยอมตามไม่ได้ เพราะถ้ายอมตามความเห็นของข้าราชการผู้ใหญ่ส่วนมากแล้ว เมื่อพระมหาอุปเสด็จขึ้นครองราชย์สืบต่อจากสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ตนก็จะต้องถูกประหารชีวิตอย่างแน่นอน จึงทูลยุยงสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมให้ทรงตั้งพระเชษฐาธิราช ราชโอรสองค์ใหญ่เป็นผู้สืบราชสมบัติต่อจากพระองค์ทันทีเดียว การที่ทรงตั้งรัชทายาทซ้อนตำแหน่งที่มีผู้ครองอยู่แล้วเช่นนี้ เป็นการผิดราชประเพณีอย่างยิ่ง ขุนนางผู้ใหญ่หลายคนจึงไม่เห็นด้วย และผู้ที่แสดงความไม่พอใจจนออกนอกหน้าก็มีหลายคน เช่น เจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ (คือ พระมหาอำมาตย์คนที่เป็นผู้มีอำนาจยิ่งใหญ่ในสมัยนั้น) พระท้ายน้ำ และพระจุฬาราชมนตรี เป็นต้น แต่พระยาศรีวรวงศ์พยายามจุก

ช่องล้อมวง ไม่ให้ข้าราชการเข้าเฝ้าและทราบพระอาการของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมโดยแท้จริง และกระจายข่าวออกไปว่าอาการประชวรของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมดีขึ้นจนไม่เป็นที่น่าวิตกแต่อย่างใดแล้ว แต่หลังจากนั้นมาไม่กี่วันสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมก็สวรรคต พระยาศรีวรวงศ์จึงแจ้งให้ข้าราชการทราบและประกาศว่า สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ทรงตั้งพระเชษฐาธิราชซึ่งเป็น พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ให้เป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบแทนพระองค์

ในตอนนี้วันวลิตกล่าวว่า พระยาศรีวรวงศ์ออกอุบายจับพระมหาอุปราชได้ และนำไปทิ้งไว้ในเหวแห่งหนึ่งในแขวงเมืองเพชรบุรี แต่ออกหลวงมงคลทหารเอกของพระองค์ไปช่วยไว้ได้ และนำกองทัพยกเข้ามาจะชิงเอาราชสมบัติ แต่สู้กองทัพพระเชษฐาธิราชไม่ได้ จึงถูกตีแตกกลับไป ในที่สุดพระมหาอุปราชก็ถูกจับอีกครั้งหนึ่ง และถูกนำตัวไปสำเร็จโทษด้วยท่อนจันทร์ตามประเพณี

ต่อมา พระยาศรีวรวงศ์ก็เป็นคนโปรดของพระเชษฐาธิราชและได้ครอง ตำแหน่งแทน เจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์คนเก่าซึ่ง เป็นพระยาศรีวรวงศ์ ออกอุบายจับฆ่าเสียใน

ขณะที่สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมจวนจะสวรรคต (๑) แล้วต่อมาก็บำเพ็ญบารมีจนเป็นที่ยำเกรงแก่ข้าราชการทั้งปวง จะเห็นได้จากการปลงศพมารดาของเจ้าพระยากลาโหมคนใหม่ที่วัดกุฎี ข้าราชการพากันไปช่วยจนหมด ถึงกับยอมชาดเวรเผ้าพระเจ้าแผ่นดินประจำวัน และด้วยเหตุนี้เองเป็นชนวนทำให้เจ้าพระยากลาโหมคิดขบถขึ้น เพราะเห็นว่าตนเป็นผู้ที่ข้าราชการกลัวเกรงยิ่งเสียกว่าพระเจ้าแผ่นดิน

เมื่อจับพระเจ้าแผ่นดินสำเร็จโทษ และให้พระอาทิตย์วงศ์พระอนุชาของพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งมีพระชนมายุเพียง ๙ พรรษา ขึ้นครองราชสมบัติแทนพอเป็นพิธีแล้ว ต่อมาตนก็หาเรื่องถอดออกเสียจากตำแหน่ง และขึ้นครองราชสมบัติเสียเอง เมื่อ พ.ศ. ๒๑๗๓ ทรงพระนามว่าสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

เนื่องจากสกุลวงศ์ของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองมีนิวาสสถานอยู่ที่เกาะบางปะอินอย่างหนึ่ง และอีกอย่างหนึ่งสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงสมภพที่เกาะนี้ด้วย เพราะฉะนั้นเมื่อพระองค์ได้เถลิงราชสมบัติใน พ.ศ. ๒๑๗๓

(๑) กล่าวตามจดหมายเหตุของวันวลิต

จึงทรงถวายที่บ้านเดิมของพระองค์เป็นพุทธบูชา แล้วโปรดให้สร้างวัดนี้ขึ้นที่ตรงนั้น เมื่อ พ.ศ. ๒๑๗๕ พระราชทานนามว่า "วัดชุมพลนิยาการาม" และยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ และโปรดให้ขุดสระใหญ่แล้วสร้างตำหนักขึ้นที่กลางเกาะนั้น เพื่อทรงใช้เป็นที่สำหรับเสด็จประพาส พระราชวังที่เกาะบางปะอินจึงได้มีขึ้นตั้งแต่เวลานั้นเป็นต้นมา

เกาะบางปะอินเป็นที่สำหรับเสด็จประพาสของ พระราชาธิบดี ซึ่งครองกรุงศรีอยุธยาภายหลังสมเด็จพระเจ้าปราสาททองต่อมาทุกรัชกาล เพราะอยู่ไม่ห่างไกลพระนครเท่าใดนัก ครั้นย้ายราชธานีมาอยู่ที่กรุงเทพ ฯ ราชธานีอยู่ห่างไกลเกาะบางปะอินมาก พระราชาธิบดีจึงมิได้เสด็จประพาส เกาะนี้คงทิ้งร้างมากกว่า ๘๐ ปี จนถึงรัชกาลที่ ๔ เกิดมีเรือกลไฟเป็นพาหนะสำหรับใช้ในประเทศขึ้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเสด็จประพาส ทางชลมารค และได้เสด็จไปประพาสเมืองซึ่งอยู่ตามลำน้ำและตามชายทะเลหลายอย่าง ครั้งหนึ่งเสด็จไปประพาสที่พระนครศรีอยุธยา ขากลับทรงล่องเรือผ่านเกาะบางปะอิน ทอดพระเนตรเห็นดงมะม่วงร่มรื่นเป็นที่พอพระราชหฤทัย จึง

โปรดให้สร้างพระตำหนักขึ้นที่ในบริเวณวังเก่าครั้งกรุงศรีอยุธยาพระราชทานนามพระตำหนักทรงสร้างใหม่นี้ว่า พระที่นั่งไอสวรรย์ทิพยอาสน์ ตามนามปราสาททองเดิมที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงสร้างไว้ริมสระ

เมื่อได้สร้างพระตำหนักขึ้น แล้วก็เสด็จไปประพาสเนือง ๆ เกาะนี้จึงกลับมีชีวิตขึ้น เนื่องจากเป็นที่เสด็จประพาสของพระราชาธิบดีในกรุงรัตนโกสินทร์อีก ครั้ง หนึ่ง แต่ในรัชกาลที่ ๔ ยังหาได้สร้างพระราชวังขึ้นไม่ คงสร้างเพียงแต่พระตำหนักเท่านั้น จนถึงรัชกาลที่ ๕ จึงโปรดให้สร้างพระราชวังขึ้น เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๕ สร้างเสร็จและมีงานมหกรรมสมโภชใน พ.ศ. ๒๔๑๙ และตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปประพาสทุกปี โดยเสด็จทั้งทางเรือและทางรถไฟ จนถึงกับมีสถานีรถไฟพิเศษสำหรับพระองค์ และเจ้านายที่ตามเสด็จโดยเฉพาะอีกแห่งหนึ่งที่บางปะอิน ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

สิ่งที่ควรชม

เกาะบางปะอินมีโบราณสถาน ที่น่าชมหลายอย่าง

มีทั้งพระราชวังและวัด โดยเฉพาะพระราชวังบางปะอินเปิดให้ประชาชนเข้ามาชมได้ทุกวันเว้นวันจันทร์ การเข้าชมพระราชวังบางปะอินนั้น ถ้าท่านมีความประสงค์จะเข้าไปชมภายในพระที่นั่งต่าง ๆ ด้วยแล้ว จะต้องไปรับอนุญาตจากสำนักพระราชวังเสียก่อน ถ้าไม่ได้รับอนุญาตจากสำนักพระราชวังแล้ว เจ้าหน้าที่จะไม่เปิดให้เข้าชมภายในพระที่นั่งเลย

ในพระราชวังบางปะอินมีพระที่นั่งสำคัญอยู่ ๕ องค์ คือ

๑. **พระที่นั่งไอศวรรย์ทิพยอาสน์** เป็นปราสาทอยู่กลางสระ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้นแทนปราสาทองค์เดิมของ สม เด็จ พระเจ้า ปราสาททอง ซึ่งมีนามว่า พระที่นั่งไอศวรรย์ทิพย์อาสน์เหมือนกัน แต่ปราสาทองค์เดิมอยู่ที่ขอบสระด้านตะวันตก ตรงข้ามกับปราสาทองค์ใหม่นี้ พระที่นั่งองค์เดิมของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองนั้นสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๑๗๕ ปีเดียวกันกับที่สร้างวัดชุมพลนิกายาราม ตรงกลางพระที่นั่งประดิษฐาน

พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเครื่องยศจอมพลทหารบก พระบรมรูปนี้หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ขนาดเท่าตัวคน

พระที่นั่งองค์นี้เดิมสร้างด้วยเครื่องไม้ทั้งองค์ ทั้งเสาที่ปักอยู่ในน้ำก็ใช้เสาไม้ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เปลี่ยนพื้น และเสาคอนกรีตเสริมเหล็กทั้งหมด

๒. **พระที่นั่งวโรภาสพิมาน** เป็นท้องพระโรงอยู่ข้างเหนือ "สะพานเสด็จ" ซึ่งเป็นท่าน้ำสำหรับเสด็จพระราชดำเนินขึ้นลง พระที่นั่งองค์นี้สร้างตรงพลับพลาที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของเดิมเป็นเรือนไม้สองชั้นทำเป็นที่ประทับกับท้องพระโรง รวมอยู่ในองค์เดียวกัน ครั้นสร้างพระที่นั่งประทับใหม่แล้ว พระที่นั่งองค์นี้ชำรุด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้รื้อสร้างใหม่ทำเป็นอาคารแบบฝรั่ง ทรงใช้เป็นท้องพระโรงสำหรับเสด็จออกขุนนางในงานพระราชพิธี

สิ่งสำคัญในพระที่นั่งวโรภาสพิมาน มี

ก. พระแท่นเศวตฉัตร สำหรับเสด็จออกขุนนางในงานใหญ่กับพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องต้น พระบรมรูปนี้เขียนด้วยสีน้ำมันใส่กรอบทองติดไว้ตรงกับพระแท่นเศวตฉัตร

ข. ที่ผนังมีภาพเขียนสี เป็นภาพชุดพระราชพงศาวดาร ชุดเดียวกันกับที่ติดอยู่ ณ พระที่นั่งวายุสถานอมเรศร์ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติที่กรุงเทพ ฯ กับภาพเรื่องอิเหนา พระอภัยมณี และเรื่องรามเกียรติ และมีอาวุธสมัยโบราณติดเป็นแผงประดับไว้ตามผนัง

๓. **พระที่นั่งอุทยานภูมิเสถียร** อยู่ทางด้านตะวันออกตรงข้ามกับสระ เป็นพระที่นั่งสร้างด้วยไม้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มักเสด็จประทับในเวลาหน้าน้ำ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๗๑ ได้มีการซ่อมพระที่นั่งในบริเวณพระราชวังบางปะอินครั้งหนึ่ง แต่น่าเสียดายอย่างยิ่งที่ผู้รับเหมาทำการซ่อมได้เลินเล่อ โดยทำไฟไหม้พระที่นั่งองค์นี้หมดทั้งองค์ ในปัจจุบันจึงไม่มีสิ่งใดเหลืออยู่นอก

จากหอสูงก่อด้วยอิฐถือปูนเป็นรูปหกเหลี่ยม ซึ่งเรียกกันว่าหอพระเท่านั้น

๔. **พระที่นั่งเวหาศน์จำรูญ** อยู่ทางตอนเหนือของพระราชวัง พระที่นั่งองค์นี้ พระยาโชฎึกราชเศรษฐี (พัก) สร้างถวายตามแบบอย่างพระที่นั่งของพระเจ้าแผ่นดินจีน ได้สั่งช่างมีฝีมือจากเมืองจีนมาก่อสร้าง และสั่งกระเบื้องเคลือบสำหรับมุงหลังคาไม้จำหลักเป็นภาพเรื่อง สามก๊ก และเครื่องใช้อื่น ๆ อีกหลายอย่างจากเมืองจีนมาตกแต่งพระที่นั่งมีตรารูปปลาคู่อยู่ในวงกลม ตรานี้เป็นเครื่องหมายของพระเจ้าแผ่นดินจีน ภาย ในพระที่ นั่ง ก็ แต่ง อย่าง แบบจีนหมดทุกอย่าง แม้แต่ห้องสรงก็ทำท่อฝักบัวยื่นออกมาจากปากมังกร (๑) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมักจะเสด็จประทับที่พระที่นั่งองค์นี้ ในฤดู หนาว เสมอ เนื่องจากพระที่นั่งองค์นี้มีบานกระจกสำหรับกันลมหนาวไม่ให้ผ่านเข้าไปข้างในได้

(๑) โดยเฉพาะห้องสรงนี้ต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า เจ้าอยู่หัวได้โปรดให้เปลี่ยนเป็นแบบฝรั่งหมด

สิ่งสำคัญในพระที่นั่งเวหาศน์จำรูญ คือ

ก. พระแท่นบรรทม ของพระ บาท สมเด็จ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จำหลักลายจีนและปิดทองงามมาก

ข. โต๊ะทรงพระอักษรของพระบาทสมเด็จ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จำหลักลายจีนพื้นโต๊ะลงรักขัดมันงามอย่างยิ่ง

ค. พระบ้าย ที่เรียกว่าพระบ้ายนี้ คือเป็นบ้ายพระนามของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับสมเด็จพระเทพศิรินทร์ทราบรมราชินีคู่หนึ่ง เขียนเป็นตัวอักษรจีนลงบนแผ่นไม้จันทร์แล้วปิดทอง ขอบไม้จันทร์ตอนบนนั้นจำหลักเป็นลายจีน และของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถอีกคู่หนึ่ง ประดิษฐานไว้ในเก๋งไม้จำหลักลงรักปิดทองอีกทีหนึ่ง หน้าเก๋งที่ประดิษฐานพระบ้ายนี้ตั้งเครื่องบูชาแบบจีน

ง. หนังสือภาษาจีน เรื่องพงศาวดารจีนสมัยต่างๆ มีเรื่องห้องสิน เสี่ยดก๊ก ไคเภก และเรื่องอื่น ๆ เป็น

จำนวนมาก หนังสือเหล่านี้เก็บไว้ในตู้หนังสือที่ห้องทรงพระอักษร

๕. **พระที่นั่งวิฑูรทัศนา** เป็นหอสูง สร้างบนเกาะน้อยในระหว่างพระที่นั่งอุทยานภูมิเสถียร กับพระที่นั่งเวหาศน์จำรูญ พระที่นั่งองค์นี้ทำเป็น ๓ ชั้น มีบันไดเวียนขึ้นไปได้จนถึงยอดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้เป็นที่สำหรับเสด็จขึ้นไปทอดพระเนตรภูมิ ฐาน บ้านเมืองโดยรอบ เพราะเมื่อขึ้นไปอยู่บนยอดหอสูงนี้แล้วสามารถมองเห็นทิวทัศน์ไปได้ไกลมาก

นอกจากพระที่นั่ง ๕ องค์นี้แล้ว ยังมีสิ่งที่ควรชมอีก คือ

๑. **โรงละคร** พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างขึ้นในบริเวณที่ประทับฝ่ายในแต่เดิม ซึ่งเรียกว่าตึกวรนาฏเกษมศานติ ตัวอาคารของเดิมนั้นสร้างในรัชกาลที่ ๕ พอถึงรัชกาลที่ ๖ ก็ชำรุดทรุดโทรมลง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้รื้อ

ตัวตึกของเดิมออก แล้วโปรดให้สร้างโรงละครขึ้นแทน โรงละครนี้เป็นโรงโปร่งไม่มีฝากั้น พระราชทานชื่อว่า "วรนาฏศาลา" ถึงรัชกาลปัจจุบันโปรดให้ซ่อมอีกครั้งหนึ่ง โดยเปลี่ยนเสาเป็นเสาคอนกรีตหมด

๒. **เก๋งบุบผาประภาส** เป็นพลับพลาไม้หลังเล็ก ๆ สร้างในสวนริมสระต่อจากพระที่นั่งอุทยานภูมิเสถียร ไปทางทิศตะวันตก พลับพลาหลังนี้เป็นที่ประทับสำราญพระราชหฤทัยในยามว่าง

๓. **อนุสาวรีย์สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์** อนุสาวรีย์นี้ทำด้วยหินอ่อนก่อเป็นแท่ง ๖ เหลี่ยม สูงจากฐานขึ้นไปประมาณ ๓ เมตร ส่วนฐานนั้นทำเป็นรูปสี่เหลี่ยม สูงประมาณสัก ๒ เมตร ข้างในบรรจุพระสรีรังคารของสมเด็จพระองค์นั้น รอบฐานมีโซ่เหล็กล้อมรอบ และมีคำจารึกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ติดไว้ที่อนุสาวรีย์นี้ ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ คำจารึกนั้นรู้สึกว่าเป็นถ้อยคำที่กลั่นกรองออกมาจากดวงพระราชหฤทัยที่ทรงโศกระทมอย่างสุดซึ้ง ข้าพเจ้า

ขอคัดคำจารึกภาษาไทยลงไว้ในที่นี้ด้วย

(คำจารึกที่อนุสาวรีย์)

ที่ระฤกถึงความรัก

แห่ง

สมเด็จพระนางเจ้า สุนันทากุมารีรัตน์

พระบรมราชเทวี อรรคมเหษี

อันเสด็จทิวงคตแล้ว

ซึ่งเธอเคยมาอยู่ในสวนนี้ โดยความสุขสบาย

และเป็นที่เบิกบานใจพร้อมด้วยผู้ซึ่งเป็นที่รัก แลที่

สนิทอย่างยิ่งของเธอ

อนุสาวรีย์นี้สร้างขึ้น

โดย

จุฬาลงกรณ์ บรมราช

ผู้เป็นสวามี อันได้รับความเศร้าโศรกเพราะความทุกข์

อันแรงกล้าในเวลานั้น แทบจะถึงแก่ชีวิต

ถึงกระนั้นยังมิได้หักหาย

จ.ศ. ๑๒๕๓

นอกจากคำจารึกที่อนุสาวรีย์นี้แล้ว ยังมีฉันท์อีก

บทหนึ่ง ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเหมือนกัน ฉันท์บทนี้ถ้าท่านได้อ่านแล้วจะรู้สึกว่าพระองค์ทรงระบายอารมณ์ทุโศกระทมอย่างสุดซึ้งออกมาเป็นลายลักษณ์อักษรได้อย่างน่าฟังมาก และเนื่องจากยังไม่เคยพิมพ์ไว้ในหนังสือเรื่องใดเลย ข้าพเจ้าคิดว่าควรจะได้พิมพ์รักษาไว้เป็นอนุสรณ์ จึงขออัญเชิญมาลงต่อท้ายไว้ในเรื่องนี้ด้วย ดังต่อไปนี้

"—— เป็นที่เจริญกมลสา
—มิสมานะชีวัน
สู้เสียชีวาตม์เพราะบียะอัน
ปดิพันธ์ ดนัยตน
ทังทุขและอาลยะวิโยค
อาดูรโศกะสุดทน
ไว้แด่อะเนกนิกรชน
ประยุรญาติและภัสดา
ผู้นั้นและคือ รจนะนาม
กระแก้วสุนันทา

สร้อยนามกุมาริรตะนา
ชิวะล่วงคระไลสวรรค์"

๔. **อนุสาวรีย์พระองค์เจ้า เสาวภาคย์นารีรัตน์และเจ้าฟ้าสามพระองค์** อนุสาวรีย์อีกแห่งหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ข้างเคียงกับอนุสาวรีย์ของสมเด็จพระนางเจ้า สุนันทากุมารีรัตน์นั้น ทำด้วยหินอ่อนแท่งสี่เหลี่ยม และที่ฐานมีโซ่เหล็กล้อมรอบอย่างเดียวกับอนุสาวรีย์ ของ สมเด็จ พระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ แต่อนุสาวรีย์นี้มีภาพจำหลักติดอยู่ที่แท่งศิลาทั้ง ๔ ด้าน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างขึ้นสำหรับบรรจุ พระสรีรังคาร ของพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคย์นารีรัตน์ พระองค์๑ พระราชบุตรกับพระราชธิดาอีก ๓ พระองค์คือ สมเด็จเจ้าฟ้าพาหุรัดมณีมัย สมเด็จเจ้าฟ้าสิริราชกกุธภัณฑ์ กับสมเด็จเจ้าฟ้าศิลาภรณ์โสภณ

๕. **สภาคารราชประยูร** เป็นตึก ๒ ชั้น ตั้งอยู่รมลำน้ำนอกกำแพงพระราชวัง อยู่ตรงหน้าพระที่นั่งวโร-

ภาสพิมานด้านใต้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างขึ้นสำหรับเป็นที่ประทับของเจ้านายฝ่ายหน้า ซึ่งตามเสด็จมาประทับแรมที่พระราชวังบางปะอิน

๖. **เหมมณเฑียรเทวราช** เป็นศาลประดิษฐานเทวรูปสนองพระองค์สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้พระองค์เจ้าประดิษฐวรการจำลองแบบจากปรางค์ขอม แล้วสร้างขึ้นตรงต้นโพธิใหญ่ใกล้ศาลเดิม ที่ชาวเกาะบางปะอินสร้างอุทิศถวายสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

เหตุที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงสร้างศาลนี้ขึ้น ก็เนื่องจากทรงทราบข่าวการสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ ท่ามกลางลำน้ำเจ้าพระยาในระหว่างทางที่เสด็จไปพระราชวังบางปะอินเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ พระราชวิตกว่าสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าพ้ามหาชิรุณหิศอาจจะทรงเป็นอันตรายด้วย จึงทรงบนว่า ถ้าหากสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชทรงรอดพ้นจากภยันตราย จะทรงสร้างศาลถวายสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช มิได้เสด็จมาในขบวนเรือของสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ จึงเสด็จมาด้วยความปลอดภัย ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้สร้างศาลขึ้น แล้วโปรดให้หล่อเทวรูปสนองพระองค์ของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองประดิษฐานไว้ในศาลนี้ เบื้นการใช้บนตามที่ทรงบนไว้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ นั้น

ในปัจจุบันนี้ ผู้ที่ไปเที่ยวชมพระราชวังบางปะอินมักจะไปสักการบูชาพระรูปสนองพระองค์ของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองมิได้ขาด และเมื่อจุดธูปเทียนสักการบูชาแล้วก็พากันเสี่ยงเซียมซีดูโชคชาตาราศีของตนต่อไป

๑. **วัดชุมพลนิกายาราม** อยู่หัวเกาะตรงสะพานที่จะไปยังสถานีรถไฟ สมเด็จพระเจ้าปราสาททองโปรดให้สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ.๒๑๗๕ ยังมีพระเจดีย์เหลี่ยมย่อไม้สิบสอง ซึ่งคิดแบบสร้างขึ้นใหม่ในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททองปรากฏอยู่ ๒ องค์

ต่อมาในแผ่นดิน สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ โปรดให้

ซ่อมครั้งหนึ่ง (๑) ถึงรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงปฏิสังขรณ์ตามแบบเดิมหมดทุกอย่าง และโปรดให้เขียนภาพชาดกไว้ที่ผนังพระอุโบสถและมีจารึกบนแผ่นหินอ่อนอธิบายเรื่องราวในภาพชาดกนั้น ๆ ด้วย ภาพเขียนนั้นยังปรากฏอยู่จนกระทั่งทุกวันนี้ ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ โปรดให้ปฏิสังขรณ์อีกครั้งหนึ่ง

๒. **วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ** อยู่นอกเกาะตอนใต้ คนละฟากกับพระราชวัง วัดนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะสร้างให้มีรูปร่างแปลกกว่าวัดอื่นจึงโปรดให้ถ่ายแบบวัดในคริสตศาสนามาสร้าง แบบสถาปัตยกรรมที่นำมาใช้ในการสร้างวัดนี้เป็นแบบศิลปอย่างหนึ่งซึ่งเรียกกันว่าแบบโคธิก (Gothic) ซึ่งในสมัยกลางของยุโรปนิยมก่อสร้างตามศิลปแบบนี้กันโดยมาก หน้าต่างและประตูก็มีบานกระจกสีประดับเหมือนอย่างวัดในคริสตศาสนา

---

(๑) การซ่อมคราวนี้ไม่ได้กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดาร แต่มีกล่าวในประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔

มีจารึกแผ่นใหญ่ติดอยู่ที่ผนัง พระอุโบสถ ทั้งสองข้างประตูทางเข้า อธิบายเรื่องราวของเกาะบางปะอินและที่ฐานพระประธานก็มีจารึกอธิบายประวัติพระประธานองค์นั้นด้วย

พระพุทธรูปที่เป็นพระประธานในพระอุโบสถทรงพระนามว่า "พระพุทธนฤมลธรรมโมภาส" เป็นยอดฝีหัตถ์ของพระองค์เจ้าประดิษฐวรการ ซึ่งเป็นอธิบดีกรมช่างสิบหมู่และทรงเป็นช่างหล่อพระของหลวงมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ เหนือประตูพระอุโบสถมีพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเครื่องต้น ทำด้วยกระจกสีต่าง ๆ งามมาก

วัดนี้สร้างสำเร็จและฉลองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๑ และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เป็นพระอารามสำหรับพระสงฆ์ฝ่ายธรรมยุตินิกาย

จังหวัดสระบุรี

ภูมิประเทศและสภาพทั่วไป จังหวัดสระบุรีอยู่ห่างจากกรุงเทพ ฯ ตามทางรถไฟสายตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ ๑๑๓ กิโลเมตร อาณาเขตทางทิศเหนือจดจังหวัดลพบุรี ทิศตะวันออกจดจังหวัดนครนายกและจังหวัดนครราชสีมา ทิศใต้จดจังหวัดนครนายกและจังหวัดปทุมธานี ทิศตะวันตกจดจังหวัดลพบุรีและจังหวัดพระนครศรีอยุธยา

ภูมิประเทศ ของ จังหวัดสระบุรีมีระดับไม่เสมอกัน ทางตอนเหนือและทางตะวันออกเป็นเนินเขา และที่ลาดสูงเต็มไปด้วยป่าเขาลำเนาไพร ส่วนทางตอนใต้กับทางตะวันตกนั้นเป็นที่ราบ สูงบ้าง ต่ำบ้าง ในบริเวณที่ราบเหล่านี้ส่วนมากเป็นไร่เป็นนาแทบทั้งสิ้น

สระบุรีแม้จะเป็นเมืองใหญ่ และไม่ใช่เป็นเมืองที่ใหญ่โตนักก็ตาม แต่ทว่ามีปูชนียสถานอันสำคัญยิ่งที่

ชาวไทยทุกคนรู้จักกันดี ปูชนียสถานแห่งนี้คือพระพุทธบาท ในฤดูเทศกาลไหว้พระบาท ปรากฏว่ามีประชาชนหลั่งไหลไปนมัสการอันอย่างคับคั่ง ไม่มีปูชนียสถานแห่งใดในภาคกลางจะเรียกร้องให้ประชาชนเดินทางไป นมัสการได้ดีกว่าพระพุทธบาทที่จังหวัดสระบุรีนี้เลย

พืชผลและอุตสาหกรรม พืชผลของจังหวัดสระบุรีนอกจากข้าวแล้วก็มีพืชนตาอีกเพียง ๒ อย่าง คือข้าวโพดและถั่วลิสง ซึ่งปลูกกันในนิคมกสิกร พืชผลเหล่านี้ได้ส่งไปจำหน่ายในจังหวัดพระนครเป็นจำนวนมาก ส่วนอุตสาหกรรมนั้นมีการย่อยศิลาซึ่งระเบิดออกมาจากภูเขา ทั้งภายในตัวเมืองและนอกตัวเมืองกับมีโรงงานผลิตหินอ่อน ซึ่งพบมากที่จังหวัดสระบุรีเพียงแห่งเดียว หินอ่อนที่ประดับตามอาคารใหญ่ ๆ ในกรุงเทพ ฯ ล้วนเป็นผลิตผลที่เกิดจากโรงงานในจังหวัดสระบุรีทั้งสิ้น นอกจากนี้ยังมีโรงงานทอกระสอบและโรงงานถลุงเหล็ก ทำเหล็กเส้นและตาปู ทำปูนซีเมนต์และอิฐทนไฟ และโรงงานนี้ได้ทำไฟฟ้าแรงสูงซึ่งสามารถส่งกระแสไฟฟ้าไปใช้ได้ ทั้งภายในเขตจังหวัด

สระบุรีและจังหวัดลพบุรี โรงงานนี้ตั้งอยู่ที่ตำบลท่าลาน ซึ่งอยู่ห่างจากตัวเมืองออกไปประมาณ ๑๕ กิโลเมตร

การคมนาคม การไปจังหวัดสระบุรีโดยทางบกในปัจจุบันนับว่าสะดวกทุกฤดูกาล เพราะมีถนนพหลโยธิน ซึ่งเป็นถนนลาดยางตัดผ่านจังหวัดนี้ไป และมีรถยนต์โดยสารของบริษัทขนส่ง จำกัด เดินเป็นประจำทุกวัน ๆ ละหลายเที่ยว โดยออกจากสถานีขนส่งสายเหนือ ที่ตลาดหมอชิต เที่ยวแรกเวลา ๖.๓๐ น. ถึงจังหวัดสระบุรีประมาณ ๙.๓๐น. และเที่ยวที่ ๒ ออกเวลา ๗.๐๐ น. ถึงจังหวัดสระบุรีประมาณ ๑๐.๐๐น.

ถ้าท่านมีรถยนต์ส่วนตัว ก็ สามารถจะไป และกลับภายในวันเดียวกันได้โดยสะดวก ถ้าออกจากกรุงเทพ ฯ ประมาณสัก ๗.๐๐ น. จะแวะไปนมัสการ พระพุทธบาทและพุทธพุทธฉายตลอดจน ไป ชม สวน พฤกษศาสตร์ที่พุแคเสียก่อน แล้วจึงกลับมารับประทานอาหารกลางวันที่จังหวัดสระบุรี เสร็จแล้วจึงเดินทางกลับกรุงเทพ ฯ ก็ได้

นอกจากทางรถยนต์แล้ว การไปจังหวัดสระบุรี

อาจไปได้สะดวกโดยทางรถไฟอีกทางหนึ่ง คือ รถไฟสาย กรุงเทพ ฯ — นครราชสีมา รถขบวนนี้ออกจากสถานี กรุงเทพ ฯ เวลา ๗.๒๐ น. ถึง จังหวัดสระบุรีเวลา ๑๐.๐๗น. และยังมีรถเร็ว กรุงเทพ ฯ — อุบลราชธานี ออกจาก กรุงเทพ ๒.๔๕ น. ถึงจังหวัดสระบุรีเวลา ๗.๕๗ น. หรือจะไปโดยรถเร็วขบวน กรุงเทพ ฯ — อุดรธานี ออกจาก กรุงเทพ ฯ เวลา ๒.๑๐ น. ก็ได้

ถ้าท่านต้องการไปเที่ยวทางเรือ ก็อาจไปได้สะดวก เหมือนกัน แต่การไปทางเรือไม่สามารถจะไปและกลับ ภายในวันเดียวกันได้ เพราะจะต้องใช้เวลาเดินทางจาก กรุงเทพ ฯ ไม่น้อยกว่า ๑๐ ชั่วโมง จำเป็นจะต้องค้างแรม ที่จังหวัดสระบุรีอย่างน้อย ๓ คืน จึงจะมีเวลาทัศนาจรใน บริเวณเมืองสระบุรี พระพุทธบาทพระพุทธฉายได้ทั่วถึง เพราะฉะนั้นทางที่ดีควรไปทางรถยนต์ หรือรถไฟจะสะดวก กว่าและเสียเวลาน้อยกว่าหลายเท่าทีเดียว

ที่พัก จังหวัดสระบุรีไม่มีโบราณสถาน และสิ่งที่ควรชมอยู่ ในเขตตัวเมือง เพราะฉะนั้นจึงไม่มีโรงแรมชั้นหนึ่งไว้

ต้อนรับนักทัศนาจร คงมีแต่โรงแรมชั้นสองเพื่อต้อนรับนักธุรกิจที่จำเป็นจะต้องแรมคืนที่จังหวัดสระบุรีโดยเฉพาะเท่านั้น แต่ถึงอย่างไรก็ดีผู้ที่ประสงค์จะพักแรมที่จังหวัดสระบุรีสักคืนหนึ่งหรือสองคืนก็สามารถจะพักได้ตามโรงแรมต่อไปนี้ คือ

๑. โรงแรมแสนสุข
๒. โรงแรมกิ่งแก้ว

โรงแรมทั้งสองแห่งนี้ อยู่ในเขตเทศบาลเมืองสระบุรี

ตำนานเมือง

เมืองสระบุรีเป็นเมืองใหม่ เข้าใจว่าคงจะตั้งขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาในแผ่นดิน สมเด็จ พระมหาจักรพรรดิ คือ ตั้งที่อำเภอเสาไห้(๑) ริมแม่น้ำป่าสัก ที่ว่าเป็นเมืองใหม่นั้น ก็เพราะได้สำรวจทั่วตัวเมืองนี้แล้วไม่ปรากฏว่ามีโบราณสถาน ก่อน สมัย กรุงศรีอยุธยา เลย สักแห่งเดียว

(๑) ตัวเมืองเดิมอยู่ในบริเวณที่ เรียกว่า ตำบล เมืองเก่าในท้องที่อำเภอเสาไห้

โบราณสถานของขอมซึ่งสร้างขึ้นในเขตจังหวัดสระบุรีแห่งหนึ่งแต่ไม่ได้อยู่ที่ตัวเมืองสระบุรี อยู่ที่ตำบลบางโขมดในเขตอำเภอหนองโดน เพราะฉะนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าเมื่อขอมยังเป็นใหญ่อยู่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยานั้น ท้องที่อันเป็นเมืองสระบุรีในปัจจุบันนี้อาจเป็นป่าเป็นดง มีแต่เพียงทางหลวงสายหนึ่งซึ่งพวกขอมใช้เป็นทางคมนาคมติดต่อกับราชธานีทันครธมตัดผ่านไปเท่านั้น

ชื่อของเมืองสระบุรีมีปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารเป็นครั้งแรกในแผ่นสมเด็จพระมหินทราธิราชเมื่อคราวทพระเจ้าหงสาวดียกกองทัพมาล้อมกรุงศรีอยุธยา พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตยกกองทัพเมืองเวียงจันทน์ลงมาช่วยไทยได้เดินทัพเลียบลำน้ำป่าสักลงมา พระเจ้าหงสาวดีให้พระมหาอุปราชาคุมกองทัพไปซุ่มเพื่อคอยโจมตีอยู่ที่เมืองสระบุรี แล้วตีกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุตแตกกลับไปเมื่อ พ.ศ. ๒๑๑๒ เพราะฉะนั้นจึงทำให้เขาใจว่าเมืองสระบุรีน่าจะตั้งขึ้นก่อน พ.ศ.นี้ แต่จะตั้งขึ้นปีใดแน่ ไม่สามารถจะหาหลักฐานได้

เค้าเงื่อนในการตั้งเมืองสระบุรีขึ้นครั้งกรุงศรีอยุธยานั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานไว้ในหนังสือเที่ยวตามทางรถไฟว่าดังนี้

"เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ์ พระราชบิดาของสมเด็จพระมหินทราธิราชนั้น พระเจ้าหงสาวดียกกองทัพเข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๐๙๑ ในสมัยนั้นมีเมืองป้อมปราการเป็นเชื้อนขัณฑ์กันราชธานีอยู่ทั้ง ๔ ทิศ คือเมืองสุพรรณบุรีอยู่ทางทิศตะวันตก เมืองลพบุรีอยู่ทางทิศเหนือ เมืองนครนายกอยู่ทางทิศตะวันออก และเมืองพระประแดงอยู่ทางทิศใต้(๑) กองทัพพระเจ้าหงสาวดียกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ข้างทิศตะวันตก กองทัพไทยจึงไปตั้งสู้ที่เมืองสุพรรณบุรีรับข้าศึกไม่อยู่ ต้องถอยเข้ามาเอาพระนครศรีอยุธยาเป็นที่มั่นจึงได้ชัยชนะเป็นเหตุให้ว่าเมืองที่ตั้งเป็นเชื้อนขัณฑ์กัน พระนครนั้นหาเป็นประโยชน์ดังคาดมาแต่ก่อนไม่ ที่สร้างป้อมปราการไว้ถ้าข้าศึกเอาเป็นที่มั่นสำหรับทำการสงครามแรมปีตีพระ

(๑) ภายหลังมาเปลี่ยนเป็นเมืองธนบุรี

นคร ก็จะกลับเป็นประโยชน์แก่ข้าศึก จึงให้รื้อป้อมปราการเมืองสุพรรณบุรี เมืองลพบุรีและเมืองนครนายกเสียทั้ง ๓ เมือง คงไว้แต่ที่เมืองพระประแดงซึ่งรักษาทางปากน้ำ(๑) อีกประการหนึ่งเห็นว่าที่รวบรวมผู้คนในเวลาเกณฑ์ทัพยังมีน้อยแห่งนัก จึงได้ตั้งตัวเมืองเพิ่มเติมขึ้นอีกหลายเมืองสำหรับเป็นที่รวบรวมผู้คน เพื่อจะได้เรียกระดมมารักษาพระนครได้ทันท่วงที ในเวลาการสงคราม มีมาอีกเมืองที่ตั้งใหม่ครั้งนั้นระบุชื่อไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดาร แต่ทางทิศใต้กับทิศตะวันตก คือเมืองนนทบุรี เมือง ๑(๒) เมืองสาครบุรี (สมุทรสาคร) เมือง ๑ และเมืองนครไชยศรีเมือง ๑ แต่ทางทิศอื่นหาได้กล่าวไม่ เมืองสระบุรี (และเมืองฉะเชิงเทรา) เห็นจะตั้งขึ้นในครั้งนั้นเอง คือตั้งเมื่อราว พ.ศ. ๒๐๙๒ ก่อนปรากฏชื่อในหนังสือพระราชพงศาวดารเพียง ๒๐ ปี เหล่าเมืองที่ตั้ง

(๑) กำแพงเมืองพระประแดงเพิ่งมารื้อเมื่อครั้งกรุงธนบุรี

(๒) เมืองนนทบุรีต่อมาชั้นหลังมีป้อมริมแม่น้ำข้างฝั่งตะวันตก ตรงใต้ปากแม่น้ำอ้อม เห็นจะสร้างเมื่อรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม ป้อมวิเชียรโชฎกที่เมืองสมุทรสาครนั้นเพิ่งสร้างเมื่อรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์นี้

ครั้งนั้นเป็นแต่สำหรับรวบรวมผู้คนดังกล่าวมา จึงกำหนดแต่เขตแดนมิได้สร้างบริเวณเมือง ผู้รั้งตั้งจวนอยู่ที่ไหนก็ชื่อว่าเมืองอยู่ตรงนั้น ไม่เหมือนที่ตั้งมาแต่ก่อน เช่นเมืองราชบุรีและเมืองสุพรรณบุรีเป็นต้น เมื่อตั้งสำหรับรวบรวมคนเช่นว่ามานี้มีอกหลายเมือง เพิ่งมาตั้งบริเวณเมืองประจำทั่วกันต่อเมื่อรัชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทร์"

หลังจาก พ.ศ. ๒๑๑๒ ปีไปแล้ว ก็ไม่มีเรื่องราวเกี่ยวกับเมืองสระบุรีอีก นอกจากเรื่องการพบรอยพระพุทธบาทในแขวงเมืองสระบุรีในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ซึ่งสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม โปรดให้กำหนดเขตท้องที่โดยวัดรอยพระพุทธบาทออกไปด้านละโยชน์ (๑๖ กิโลเมตร) แล้วทรงตั้งเมืองพระพุทธบาทขึ้น จัดเป็นเมืองชั้นจัตวาขึ้นกรุงศรีอยุธยา และเมืองพระพุทธบาทนี้คงเป็นเมืองเรื่อยมาจนถึงรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้จัดการปกครองหัวเมืองแบบใหม่ โดยจัดตั้งเป็นมณฑลเทศาภิบาลขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ จึงยุบเมืองพระพุทธบาทลงเป็นอำเภอ และโปรดให้ขึ้นอยู่กับเมืองสระบุรีตามเดิม

ใน แผ่นดิน สมเด็จพระเพท ราชา เกิด ขบถขึ้นทาง สระบุรี คือมีชาวเมืองนครนายกชื่อ "ธรรมเถียร" ปลอมเป็นเจ้าพ้าอภัยทศ พระราชอนุชาของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เข้าไปรวบรวมผู้คนอยู่ในเมืองนั้น เมื่อได้กำลังไพร่พลพอสมควรแล้วก็ยกเป็นกองทัพเข้าไปยังกรุงศรีอยุธยา แต่ถูกทหารรักษากรุง ในความ ควบคุม ของ หลวง สรศักดิ์ พ่ายกลับไป และต่อมาในรัชกาลนั้น พระยายมราช เจ้าเมืองนครราชสีมา เป็นขบถ ตั้งแข็ง เมือง ไม่ยอมขึ้นกรุงศรีอยุธยา กองทัพกรุงศรีอยุธยายกขึ้นไปปราบ ปรากฏว่าเดินกองทัพทางเมืองสระบุรีขึ้นทางดงพญาไฟ(๑) เป็นครั้งแรก เนื่องจากทางนี้เป็นทางใกล้กว่าทางอื่น แม้จะปรากฏว่าทางดงพญาไฟนี้จะเป็นทางที่ระยะสั้นกว่าทางอื่นก็ตาม แต่ในสมัยโบราณไม่ปรากฏว่าเคยเดินทัพผ่านทางเมืองสระบุรีเข้าทางดงพญาไฟนี้เลย ทั้งนี้คงจะเป็นด้วยในสมัยนั้นเมืองสระบุรีคงจะเป็นเมืองกันดาร และมีไข้ชุกชุมก็ได้ เรื่องราวเกี่ยวกับเมืองสระบุรีในสมัยกรุงศรีอยุธยาเท่าที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารคงมีเพียงเท่านี้

(๑) ต่อมาเปลี่ยนเรียกเป็นดงพญาเย็น

ต่อมาในสมัยกรุงธนบุรี มีข้าศึกยกมาติดเมืองเวียงจันทน์ซึ่งเป็นราชธานีของกรุงศรีสัตนาคนหุต พวกชาวเมืองเวียงจันทน์พากันอพยพหนีพม่าลงมาอยู่ ณ เมืองนครราชสีมาเป็นอันมาก สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงพระราชทาน พระราชาอนุญาต ให้ตั้งภูมิลำเนา อยู่ในแขวงเมืองสระบุรี คือที่อำเภอเสาไห้ในปัจจุบัน และต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๑ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี โปรดให้สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกกับเจ้า พระยาสุรสีห์ยกกองทัพขึ้นไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุต การศึกคราวนั้นได้ครัวชาวเมืองเวียงจันทน์มาอีกมาก จึงโปรดให้ตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่เมืองสระบุรีเหมือน อย่าง พวก ชาว เวียงจันทน์ ที่อพยพลงมาแต่ก่อน(๑) ด้วยเหตุนี้จึงทำให้เมืองสระบุรีมีผู้คนเพิ่มขึ้นกว่าเดิมเป็นอันมาก

เนื่องจากพวก ชาว เมือง เวียงจันทน์ มาตั้งถิ่นฐานอยู่ที่เมืองสระบุรีมาก เพราะฉะนั้นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เมืองสระบุรีจึงไม่เปลี่ยวเหมือนอย่างแต่ก่อน การเดิน

(๑) ในปัจจุบันนี้ยังมีเชื้อสายพวก ชาวเมืองเวียงจันทน์ อยู่ที่อำเภอเสาไห้ จังหวัดสระบุรีเป็นจำนวนมาก

ทางไปมาค้าขายในระหว่างเมืองสระบุรีกับกรุงเทพ ฯ และจากกรุงเทพ ฯ ไปเมืองนครราชสีมาจึงผ่านทางเมืองสระบุรีเป็นพื้น เพราะทางนี้เป็นทางใกล้กว่าทางอื่น ๆ การเดินทัพไปเมืองนครราชสีมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ก็ผ่านทางเมืองสระบุรีแทบทุกครั้ง เมืองสระบุรีจึงเป็นเมืองผ่านในระหว่างกรุงเทพ ฯ กับเมืองในที่ราบสูง ตั้งแต่ต้นรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์เป็นต้นมาจนถึงเวลาปัจจุบัน

ในรัชกาลที่ ๓ มีเรื่องเกี่ยวกับพวกชาวเมืองเวียงจันทร์ทอพยพมาอยู่เมืองสระบุรีนครั้งหนึ่ง ซึ่งเป็นชนวนให้เกิดการรบพุ่งกันขึ้นในระหว่างกรุงศรีสัตนาคนหุตกับกรุงเทพ ฯ เหตุการณ์ตอนนี้สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าไว้โดยละเอียดดังต่อไปนี้

"เรื่องราวนั้นคือ เมื่อตั้งกรุงศรีสัตนาคนหุตได้ในครั้งกรุงธนบุรี เป็นแต่ให้ท้าวพระยารักษาเมืองเวียงจันทน์ไว้ ยังหาได้จัดวางปกครองการบ้านเมืองลงเป็นระเบียบอย่างใดไม่ ครั้งถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงอุปการะพวก

เจ้านายเชื้อพระวงศ์กรุงศรีสัตนาคนหุตมาแต่เมื่อเสด็จเบื้นจอมพลไปตีบ้านเมืองได้ จึงทรงตั้งราชบุตรของพระเจ้าบุญสารเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตให้เบื้นพระเจ้าประเทศราชครองเมืองเวียงจันทน์ รักษาอาณาเขตขันกรุงเทพ ฯ ต่อๆ กันมาถึง ๓ คน คือ เจ้านันทเสนเบื้นที่ ๑ เจ้าอินทวงศ์เบื้นที่ ๒ แล้วจึงเจ้าอนุวงศ์ (เรียกกันเบื้นสามัญว่าเจ้าอนุ) เบื้นที่ ๓ เจ้าอนุได้ครองเมืองเมื่อตอนปลายรัชกาลที่ ๑ แต่เมื่อยังเบื้นอุปราชได้ ทำความ ชอบครั้งทำการรบที่เมืองเชียงใหม่ และเมื่อได้ครองเมืองก็แสดงความสวามิภักดิ์มาก จึงเบื้นผู้ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระเมตตาและได้คุ้นเคยสนิทสนมกับสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแต่เมื่อในรัชกาลที่ ๑ ครั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เจ้าอนุลงมาเฝ้ากราบทูลขอแบ่งพวกลาวซาวเวียงจันทน์ ซึ่งตั้งภูมิลำเนาอยู่ ณ เมืองสระบุรีกลับคืนไปบ้านเมือง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าอยู่หัวไม่ พระราชทาน อนุญาตตามประสงค์ เจ้าอนุก็ขัดใจคิดมิชอบมาแต่นั้น ครั้นเมื่ออังกฤษแต่งให้เฮนรี่ เบอรนี่เข้ามาขอทำหนังสือสัญญา

ข่าวเล็ดลอดขึ้นไปถึงเมืองเวียงจันทน์ว่า อังกฤษจะยกกองทัพเรือมาตีกรุงเทพ ฯ เจ้าอนุเห็นได้ทีก็เบิ่นขบถเกณฑ์กองทัพให้เจ้าราชวงศ์ (เง่า) ลูกชายเบิ่นทัพหน้า เจ้าอนุเบิ่นทัพหลวงยกลงมาทางเมืองนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๙ ลวงเจ้าเมืองกรมการรายทางว่า มิให้องตราขึ้นไปให้ลงมาช่วยต่อสู้อังกฤษรักษาพระนคร เจ้าเมืองกรมการรายทางสำคัญว่าจริงก็จ่ายเสบียงอาหารให้กองทัพเมืองเวียงจันทน์จนลงมาถึงเมืองนครราชสีมา ขณะนั้นเผอิญพระยานครราชสีมากับพระยาปลัดไปจัดราชการอยู่ทางเมืองชุขันธ์ทั้ง ๒ คน เจ้าอนุก็เข้ายึดเอาเมืองนครราชสีมาไว้ แล้วให้เจ้าราชวงศ์ยกกองทัพลงมาถึงเมืองสระบุรี ด้วยเข้าใจว่าพวกลาวชาวเมืองสระบุรีจะเข้าด้วยทั้งหมด

ข่าวที่เจ้าอนุคิดมิชอบทราบถึงกรุงเทพ ฯ ไม่ช้ากองทัพเจ้าราชวงศ์ก็ลงมาถึงเมืองสระบุรี ทางกรุงเทพ ฯ ยังไม่ได้ความตระหนักว่ากองทัพพวกเหล่าร้ายยกลงมามากน้อยเท่าใด ต้องเตรียมการป้องกันพระนครเป็นการด่วน

ตั้งค่ายรายมาแต่ทุ่งสามเสนจนถึงทุ่งวัวลำพอง (๑) แต่ครั้งนั้นพวกลาวชาวเมืองสระบุรีหาเข้ากับเจ้าอนุทั้งหมดไม่ เจ้าราชวงศ์เห็นจะทำการไม่สมประสงค์ ก็ให้เก็บทรัพย์จับราษฎรชาวเมืองสระบุรีเป็นเชลย กวาดต้อนกลับไปยังเมืองนครราชสีมา ฝ่ายกรุงเทพ ฯ เมื่อเตรียมกองทัพพร้อมแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพเป็นจอมพล ยกกองทัพขึ้นไปปราบพวกเหล่าร้ายเวียงจันทน์ กรมพระราชวังบวร ฯ ไปตั้งประชุมพลที่ท่าเรือพระพุทธบาท แล้วเสด็จยกขึ้นไปเมืองสระบุรีและดงพญาไฟ มีกองทัพยกไปทางอื่นด้วยอีกหลายทาง แต่เจ้าอนุหารอต่อสู้ไม่ พอรู้ว่ากองทัพกรุงเทพฯ เตรียมจะยกขึ้นไปกวาดถอยหนี กองทัพกรุงเทพ ฯ ติดตามขึ้นไปตีได้เมืองเวียงจันทน์ และจับตัวเจ้าอนุได้ในที่สุด การเดินกองทัพทางเมืองสระบุรีตาม แบบโบราณเช่นกล่าวนี้ มีมาจนรัชกาลที่ ๕ กองทัพเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงยกขึ้นไปคราวปราบฮ่อเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ ไปตั้งประชุมพลที่ตำบลหาดพระยาทด แล้วเดินกองทัพขึ้นไปทางดงพญา

(๑) คือตำบลหัวลำโพงในปัจจุบันนี้

ไฟเป็นครั้งสุดท้าย

อนึ่ง จังหวัดสระบุรีนี้เป็นที่พระเจ้าแผ่นดินเสด็จประพาสมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา เพราะมีมหาเจดีย์สถานและอยู่ใกล้ราชธานี แต่มาถึงชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ ราชธานีอยู่ห่างลงมาข้างใต้ จึงมิได้เป็นที่เสด็จพระพาสดังแต่ก่อน เป็นแต่ที่ประชุมชนไปนมัสการพระพุทธบาทและพระพุทธฉายในเวลาเทศกาลประจำปีมิได้ขาด มาจนถึงรัชกาลที่ ๔ จึงกลับเป็นที่เสด็จประพาสมาจนทุกวันนี้ พระบาทสมเด็จ พระจอมเกล้าเจ้า อยู่หัว ได้ เสด็จ ไป หลายครั้ง พระบาทสมเด็จ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดทำเลที่ประพาสจังหวัดสระบุรี จนถึงสร้างวังขึ้นที่ตำบลบ้านสีทาทางฝั่งตะวันตกแม่น้ำป่าสัก แล้วเสด็จขึ้นไปประทับสำราญพระอิริยาบถแทบทุกปีจนตลอดพระชนมายุ ได้ทรงสร้างเครื่องแต่งถ้ำและสิ่งอื่น ๆ ไว้ที่เขาคอกข้างหลังบ้านสีทา ยังปรากฏอยู่จนบัดนี้ก็มี ในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จไปประพาสจังหวัดสระบุรีเนือง ๆ เมื่อยังไม่ได้ทำทางรถไฟได้เสด็จไปโดยทางบกตั้งแต่เขาพระพุทธบาทไปทางจังหวัดสระบุรี นคร

นายก จนถึงจังหวัดปราจีนบุรีครั้ง ๑ ได้เสด็จไปทางเรือประพาสลำน้ำบ่าสักขึ้นไปจนถึงตำบลหินซ้อนครั้ง ๑ ในเวลาเมื่อกำลังสร้างทางรถไฟ และเมื่อสร้างทางรถไฟแล้วก็เสด็จไปอีกหลายครั้ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบัน(๗) ก็โปรดเสด็จไปประพาสจังหวัดสระบุรีมาตั้งแต่ดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระยุพราช ได้เสด็จพระพาสดงพญาไฟและที่เที่ยวตำบลอื่นแทบทั่วทุกแห่ง ตั้งแต่มีทางรถไฟแล้วยิ่งมีผู้ชอบเที่ยวจังหวัดสระบุรีมากขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็นต้นว่า ในเวลา เทศกาล ขึ้นนมัสการ พระพุทธบาท และพระพุทธฉายจำนวนคนมากขึ้นกว่าแต่ก่อน จนถึงต้องเดินรถไฟพิเศษรับส่งคนโดยสารทุกปี"

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๓๙ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ให้เบิดทางรถไฟ สายตะวันออกเฉียงเหนือขึ้นไปถึงเมืองสระบุรี ตัวเมืองสระบุรีเดิมตั้งอยู่ที่ตำบลเสาไห้นั้นห่างไกลเส้นทางรถไฟ จึงโปรดให้ย้ายเมืองมาตั้งที่ตำบลปากเพรียว คือที่ตั้งเมืองสระบุรีในปัจจุบันนี้

มีเรื่องที่เกี่ยวกับจังหวัดสระบุรี ซึ่งสมควรนำมากล่าวรวมไว้ในที่นี้อีกอย่างหนึ่ง คือน้ำเบญจสุทธคงคาที่พระมหากษัตริยาธิราชของ ประเทศไทยทรงใช้ สรงมูรธาภิเษกแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเรื่อยมาจนถึงปัจจุบันนี้ ได้ใช้น้ำในแม่น้ำที่สำคัญ ๕ สายด้วยกัน และได้เลือกตักที่ตำบลซึ่งเห็นว่ามีน้ำใสสะอาด คือแม่น้ำป่าสัก ซึ่งอยู่ในเขตจังหวัดสระบุรี ตักที่ตำบลท่าทราย แม่น้ำบางปะกงตักที่ตำบลบึงพระอาจารย์ แม่น้ำราชบุรีตักที่ตำบลดาวดึงส์ แม่น้ำเพชรบุรีตักที่ตำบลท่าไชย และแม่น้ำเจ้าพระยาตักที่ตำบลบางแก้ว และในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกพระบาทสมเด็จ พระเจ้าอยู่หัว(๑)รัชกาล ปัจจุบัน เจ้าพนักงานก็นำน้ำทั้งห้านี้มาเป็นน้ำสรงมูรธาภิเษกเหมือนกัน

โบราณสถาน จังหวัดสระบุรีมีโบราณสถานไม่มากนัก แต่มีโบราณสถานที่สำคัญอย่างยิ่ง เช่นพระพุทธบาท พระพุทธฉาย และมีธารน้ำตกซึ่งแม้จะไม่ใหญ่โตและน่าเที่ยวน่าชมเหมือนอย่างน้ำตกในบางจังหวัดก็ตาม แต่ก็พอจะ

(๑) พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ใช้เป็นที่พักผ่อนหย่อนใจได้ในเวลาว่าง ซึ่งจะได้กล่าวตามลำดับไป

พระพุทธฉาย พระพุทธฉายอยู่ห่างจากจังหวัดสระบุรีประมาณ ๙ กิโลเมตร มีถนนไปได้สะดวกจนถึงเชิงเขาโดยแยกจากถนนพหลโยธิน ตรงหลักกิโลเมตรที่ ๑๐๔ ทางแยกนี้ขาไปจากกรุงเทพ ฯ อยู่ทางขวามือ เมื่อเข้าไปตามทางแยกถึงกิโลเมตรที่ ๕ จะมีทางแยกอีก เป็นทางสองแพร่ง ทางหนึ่งแยกไปสู่ลานพระพุทธฉาย อีกทางหนึ่งแยกไปสู่น้ำตกสามหลั่น

ที่ลานพระพุทธฉายมีต้นไม้ขึ้นร่มรื่น มีลำธารไหลผ่านเลียบเชิงเขาไป ที่เชิงเขามีดอกไม้พรรณต่าง ๆ ปลูกเป็นหมู่ ๆ งามน่าชม ก่อนจะถึงสะพานข้ามลำธารมีร้านจำหน่ายอาหารและเครื่องดื่มอยู่ร้านหนึ่ง ซึ่งท่านอาจจะรับประทานแก้หิวและแก้กระหายก่อนขึ้นไป นมัสการพระพุทธฉายก็ได้ เมื่อข้ามสะพานไปแล้วมีถนนซีเมนต์เรื่อยไปจนถึงบันไดขึ้นเขา สองข้างถนนมีศาลาโถงใหญ่อยู่ข้างละหลัง พื้นศาลาเป็นซีเมนต์ มีม้ายาวตั้งไว้หลายตัว

และมีน้ำยาอุทัยใส่ขวดโหลตั้งไว้ ท่านจะดื่มแก้กระหาย และนั่งพักร้อนที่ก่อนก็ได้ ที่ศาลานี้มีธูปเทียนสำหรับให้ท่านซื้อติดมือขึ้นไปบูชาพระพุทธฉายด้วย

เป็นที่ทราบกันทั่วไปในหมู่พุทธศาสนิกชนในประเทศไทยว่า พระพุทธฉายนั้นคือพระฉายาลักษณ์หรือเงาที่พระพุทธเจ้าทรงฉายติดไว้กับหน้าผา เพราะฉะนั้นภูเขาลูกที่มีพระพุทธฉายนี้ จึงเรียกชื่อให้ตรงกับตำนานว่า "เขาฆาฏกะ" แต่ชาวเมืองสระบุรีเรียกกันเป็นสำคัญว่า "เขาปถวี" ภูเขาลูกนี้เป็นภูเขาลูกเล็ก ๆ สูงประมาณ ๕๖ เมตรเท่านั้น

พระพุทธฉายตั้งสูงเด่นเป็นสง่าอยู่บนไหล่เขาสูงจากพื้นดินขึ้นไปประมาณ ๓๐ เมตร มีบันไดคอนกรีตจากเชิงเขาสำหรับให้ประชาชนขึ้นไปนมัสการได้สะดวก ตัวพระพุทธฉายเป็นเงาอันเลือนลางติดอยู่กับแท่งหินใหญ่ มีลักษณะคล้ายพระพุทธรูปยืนสูงประมาณ ๕ เมตร ที่ตรงหน้าพระพุทธฉายมีลานกว้างสูงประมาณ ๑๐ เมตร รอบลานนี้ทำเป็นวิหารคดล้อมโดยรอบ ตามมุมคดทั้งสี่ทิศทำยอดเป็นมณฑป ที่ระเบียงมณฑปมีพระพุทธรูปศิลาหน้า

ตักกว้างตั้งแต่ ๕๐ เซ็นติเมตรขึ้นไปตั้งอยู่ ๔—๕ องค์ นอกระเบียงมณฑปทางด้านเหนือเป็นลานคอนกรีต ทำยื่นออกไปจากไหล่เขา กว้าง ๖ เมตร ยาว ๒๖ เมตร ณ ลานนี้สามารถจะมองเห็นทิวทัศน์รอบบริเวณพระพุทธฉายได้เป็นอย่างดี

เมื่อออกจากประตูวิหารไปทางทิศตะวันตก มีหน้าผาหินแท่งใหญ่สูงชัน ที่หน้าผานี้มีรอยจารึกพระบรมนามาภิไธย จ.ป.ร. กับพระนามย่อของเจ้านายพระองค์อื่นอีกหลายพระองค์ ทางสุดลานด้านตะวันตกมีเพิงหินเล็ก ๆ ชะโงกง้ำออกมา เรียกกันว่า "ถ้ำพระมหากัจจายน์" ในเพิงนี้มีรูปพระสังกัจจายน์ ขนาดสูงประมาณ ๗๐ เซ็นติเมตร ตั้งไว้องค์หนึ่ง

ทางด้านตะวันออกของพระพุทธฉาย มีบันไดคอนกรีตขึ้นไปได้จนถึงยอดเขาซึ่งเรียกกันว่าเขาช่องลม บนยอดเขามีวิหารหลังหนึ่งสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๘ โดยดัดแปลงจากพระอุโบสถของเดิมซึ่ง ชำรุดทรุดโทรม จนใช้การไม่ได้ บนยอดเขานี้มีลมพัดเย็นสบาย และเมื่อท่านขึ้นไป

แล้วจะสามารถมองเห็นทิวทัศน์ในบริเวณรอบ ๆ พระพุทธฉายได้เป็นอย่างดี ถ้าวันใดอากาศโปร่งจะสามารถเห็นได้ไกลจนถึงโรงงานถลุงเหล็กที่ตำบลท่าลาน ซึ่งอยู่ห่างจากพระพุทธฉายตั้ง ๒๐ กิโลเมตรทีเดียว และจะมองเห็นโกรกธารไหลไปในระหว่างเขาประดู่กับเขาแดง ได้ถนัดชัดเจน ทิวทัศน์ในเวณนี้สวยงามน่าชมอย่างยิ่ง

ปูชนียสถานที่สำคัญของจังหวัดสระบุรี ซึ่งนับว่าเป็นที่สองรองจากพระพุทธบาท ก็คือพระพุทธฉายนี้ เมื่อทางการได้ตัดถนนเข้าไปจนถึงเชิงเขาแล้ว ปรากฏว่ามีประชาชนไปนมัสการเสมอมิได้ขาด โดยเฉพาะในวันเสาร์และวันอาทิตย์ ประชาชนในจังหวัดพระนครและจังหวัดใกล้เคียง จะพากันไป นมัสการ พระพุทธฉาย เป็นจำนวนมาก

พระพุทธฉายมีงานนมัสการประจำปี เริ่มตั้งแต่วันขึ้น ๑ ค่ำไปจนถึงวันกลางเดือนในเดือน ๓ ครั้งหนึ่ง และในเดือน ๔ อีกครั้งหนึ่ง ตรงกับงานนมัสการพระพุทธบาท ส่วนชาวพื้นเมืองนั้นขึ้นนมัสการกันเป็นประเพณีในเดือน๖

น้ำตกสามหลั่น อยู่ลึกจากทางแยกเข้าพระพุทธฉายไปอีกประมาณ ๓ กิโลเมตร น้ำตกนี้เป็นลำธารซึ่งมีหินดานอยู่ในระหว่างเชิงเขา ๒ ลูก มีตั้งขนานเป็นคู่กันมาแต่ไกล และได้วกเข้าชิดกันในตอนที่ใกล้กับเขาปถวี ในตอนที่ชิดกันนี้มีลำธารไหลมาตามซอกเขา ตอนที่มีน้ำตกนี้เป็นแท่งหินใหญ่ติดกันเป็นพืดทอดขวางลำธารอยู่ น้ำในลำธารจึงไหลตกจากแท่งหินนี้ลงมายังแผ่นหินที่ทอดขวางอยู่เป็นชั้น ๆ ไปอีก ๒ ชั้น แต่ละชั้นลดหลั่นกันไป ส่วนที่ลดหลั่นกันนี้กว้างประมาณสัก ๑๕ เมตร มีรวมทั้งหมด ๓ ชั้นด้วยกัน ด้วยเหตุนี้จึงเรียกกันว่าน้ำตกสามหลั่น

ในบริเวณน้ำตกสามหลั่นนี้มีต้นไม้ขึ้นร่มรื่น มีลมพัดโกรกเย็นสบายดี แต่เนื่องจากน้ำตกจากแท่งหินนี้มีปริมาณน้อย คงมีน้ำมากแต่เฉพาะในฤดูฝนเท่านั้น น้ำที่ตกลงมาจากยอดเขามีสีขาวขุ่นข้น คล้ายผสมด้วยปูนขาว ไม่ใสสะอาดเหมือนน้ำตกสารีกาและน้ำตกนางรอง ฉะนั้นประชาชนจึงไม่ค่อยนิยมไปอาบกันมากนัก

ก่อนจะถึงน้ำตกสามหลั่น มีน้ำตกอีกแห่งหนึ่ง เรียกว่าน้ำตกโตนรากไทร เป็นน้ำตกเล็ก ๆ ตกลงมาจากชาร ในระหว่างเขาประดู่กับเขาแดง ลำชารนี้อยู่สูงจากพื้นดินขึ้นไปสัก ๑๐ เมตร น้ำที่ไหลผ่านหน้าผาเล็ก ๆ ได้ตกลงมาในอ่างหินข้างล่างและขังอยู่ในอ่างนี้ ลึกเพียงแค่บั้นเอวพอลงไปยืนอาบได้สบาย ในบริเวณน้ำตกมีต้นไม้ครึ้ม แสงแดดส่องผ่านเข้าไปได้เพียงรำไร ถ้าจะไปเที่ยวชมเพียง คนเดียว หรือสองคน จะทำให้รู้สึกเงียบเหงาวิเวกวังเวงใจอย่างยิ่ง

น่าเสียดาย ที่ทางเข้าน้ำตกโตน รากไทร นั้นยังไม่เรียบร้อย เนื่องจากไม่มีถนน รถยนต์จึงผ่านเข้าไปไม่ได้ ต้องจอดทิ้งไว้ข้างทางจะไปน้ำตกสามหลั่น แล้วลงเดินต่อไปอีกประมาณ ๑ กิโลเมตร

น้ำตกแก่งสูงหรือมวกเหล็ก น้ำตกนี้อยู่ห่างจากจังหวัดสระบุรีประมาณ ๕๐ กิโลเมตร มีถนนชั้นหนึ่งกว้าง ๑๑ เมตร จากจังหวัดสระบุรี (๑) รถยนต์วิ่งได้สะดวก เมื่อ

(๑) แยกจากถนนพหลโยธินตรงกิโลเมตรที่ ๑๗๐/๒๐๐ จากกรุงเทพฯ

ถึงกิโลเมตรที่ ๓๙ จะมีถนนแยก มีป้ายติดอยู่ตรงทางแยก ว่า "ทางไปสถานีวนกรรมของกรมป่าไม้" จากทางแยกนี้เข้าไปอีกประมาณ ๑ กิโลเมตร ก็จะถึงน้ำตก ท่านจะนำรถยนต์เข้าไปจอดได้จนถึงลำธารมวกเหล็กทีเดียว

ที่เรียกว่าน้ำตกมวกเหล็กนี้ไม่ใช่เป็นน้ำที่ตกลงมาจากภูเขา แต่ตกจากลำห้วยทางตอนเหนือลงไปยังลำห้วยทางตอนใต้ ลำห้วยในบริเวณนี้มีหินดานอยู่ทั่วไป และมีเขื่อนหินธรรมชาติขวางกั้นทางน้ำไหลอยู่เต็มลำห้วย (๑) เสมือนเป็นประตูน้ำที่สร้างด้วยฝีมือมนุษย์ฉะนั้น เมื่อน้ำทางลำห้วยชักช้างเหลือเอ่อล้นท่วมทันเขื่อนหินนี้ ก็ไหลตกลงไป ยังอีกชักหนึ่ง ของลำห้วย ซึ่งมีระดับต่ำกว่าเขื่อนประมาณ ๕ เมตร

ต้นน้ำของลำห้วย มวกเหล็กเกิดจาก เทือกเขาทางเขตจังหวัด นครราชสีมาแล้ว ไหลไปสู่ แม่น้ำป่าสัก ทางหมู่บ้านปากน้ำในเขตจังหวัดสระบุรี ในลำห้วยมีน้ำขังอยู่

(๑) เขื่อนหินนี้กว้างประมาณ ๘๐ เซ็นติเมตร ท่านจะเดินข้ามไปยังอีกฝั่งหนึ่งของลำห้วยก็ได้

ตลอดปี โดยเฉพาะในหน้าแล้งน้ำจะใสสะอาดจนสามารถมองเห็นต้นเพิร์นและพันธุ์ไม้น้ำชนิดต่าง ๆ ที่ขึ้นอยู่ใต้น้ำได้อย่างถนัดชัดเจน ถึงฤดูฝนกระแสน้ำไหลแรงและไหลผ่านแก่งหินนี้ไป ทำให้เกิดเป็นน้ำตกขึ้น จึงเรียกกันว่าน้ำตกแก่งสูงหรือน้ำตกมวกเหล็ก ภูมิประเทศในบริเวณน้ำตกร่มรื่น มีต้นไม้ใหญ่ ๆ ขึ้นอยู่ริมฝั่งเต็มไปหมด ทั้งมีลมพัดโชยอยู่ตลอดเวลา เหมาะสำหรับไปพักผ่อนหย่อนใจเป็นอย่างยิ่ง

ถึงแม้ว่า ภูมิประเทศ และธรรมชาติ จะสวยงามน่าชมอยู่แล้วก็ตาม แต่กรมป่าไม้ยังช่วยเสริมสร้างความงามตามธรรมชาติให้งามยิ่งขึ้นไปอีก คือได้ถากถางต้นไม้เล็ก ๆ ริมฝั่งห้วยออกจนเตียนหมด คงเหลือไว้แต่เฉพาะต้นไม้ใหญ่ ๆ เท่านั้น แล้วทำชานยื่นจากริมฝั่งออกไปในลำห้วยและทำเก้าอี้และม้ายาวไว้สำหรับนั่งเล่น รอบบริเวณนี้ได้ปลูกต้นสัก ต้นเต็งรังไว้เป็นแปลง ๆ และมีถนนตัดไปยังแปลงต้นไม้ทดลองต่าง ๆ แห่งนี้ สองข้างถนนปลูกไม้ดอกต่างพันธุ์และต่างสีสรรงามน่าชม โดย

เฉพาะต้นทานตะวัน มีดอกใหญ่กว่าที่ปลูกกันในกรุงเทพ ฯ มาก แทบทุกดอกมีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางไม่ต่ำกว่า ๒๐ เซ็นติเมตร

สถานีวนกรรมซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณนี้ เริ่มจัดตั้งขึ้นแต่ พ.ศ. ๒๔๙๖ มีเนื้อที่ทั้งหมดประมาณ ๕,๐๐๐ ไร่ และได้แบ่งที่ดินออกเป็นแปลง ๆ เพื่อทดลองปลูกพันธุ์ไม้ต่าง ๆ เช่น ต้นสัก ต้นเต็งรังและไม้ดอกพันธุ์ต่าง ๆ

ต่อจากสถานีวน กรรมนี้ไปเป็นสถานีของกรมปศุสัตว์ มีที่ทำการของด่านกักสัตว์ ซึ่งปลูกต้นกุหลาบไว้โดยรอบ มีดอกงามน่าดูมาก นอกจากนี้ยังได้ปลูกหญ้าและพืชอื่น ๆ ที่กินอาหารสัตว์ มีทั้งหญ้าพันธุ์ต่างประเทศและพันธุ์พื้นเมือง ข้าวโพด ข้าวฟ่าง มันเทศ มันสำปะหลัง พืชในตระกูลถั่ว มะละกอและมีสัตว์เลี้ยงเช่นหมูและไก่พันธุ์ต่าง ๆ ซึ่งเลี้ยงไว้สำหรับศึกษาหาความรู้อีกเป็นจำนวนมาก ภูมิประเทศในบริเวณห้วยมวกเหล็กนี้สวยงามเหมาะสำหรับนักทัศนาจร และผู้สนใจในการเกษตรจะไปชมและไปพักผ่อนหย่อนใจเป็นอย่างยิ่ง

สวนพฤกษศาสตร์ที่พุแค สวนพฤกษศาสตร์ที่พุแคนับว่าเป็นวนาที่น่ารื่นรมย์ของจังหวัดสระบุรี ตั้งอยู่ในระหว่างกิโลเมตรที่ ๑๒๕—๑๒๖ ของถนนพหลโยธิน ห่างจากจังหวัดสระบุรีประมาณ ๑๒ กิโลเมตร วนาแห่งนี้กรมป่าไม้ได้จัดสร้างขึ้นเริ่มตั้งแต่เดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๕ เป็นต้นมา ในบริเวณวนามีน้ำพุขึ้นมาจากใต้พื้นดิน เรียกกันว่า "พุแค" น้ำพุนี้ไหลหลั่งตามท้องธารซึ่งขนานไปกับถนนพหลโยธิน ท้องธารที่น้ำพุไหลผ่านไปนี้เป็นกรวดทรายและเป็นโขดหินเล็ก ๆ งามน่าชมมาก เขตของวนาที่หวงห้ามไว้ทั้งหมดนั้นลึกจากถนนเข้าไปประมาณ ๑๕ กิโลเมตร แต่ที่จัดทำเป็นสวนพฤกษศาสตร์สำเร็จแล้วมีเพียงกิโลเมตรเท่านั้น นอกนั้นเป็นป่าธรรมชาติทั้งสิ้น แต่หวังว่าภายในเวลาไม่ช้านี้กรมป่าไม้คง จะดำเนินการจัดสร้างสวน พฤกษศาสตร์ ให้เต็ม ตามเนื้อที่ ๆ สงวนไว้เป็นแน่

ภายในสวนพฤกษศาสตร์มีไม้ดอกนานาชนิด ต้นไม้เหล่านี้ได้รับการบำรุงด้วยปุ๋ยอย่างถูกวิธีจึงมีดอกโตและ

งามกว่าที่บ่ลูกกันไว้ตามบ้านมาก ใต้ร่มไม้ริมทางข้าม ขารน้ำพุมีเรือน ต้นไม้สำหรับทดลอง ปลูกต้นไม้ต่าง ๆ ในกระถางตามวิธีการของกรมป่าไม้ มีทั้งไม้ดอกและไม้ใบหลากสีสวยงามน่าชมยิ่งนัก ถ้าท่านต้องการพันธุ์แปลก ๆ ไปปลูกที่บ้านของท่านบ้าง อาจจะขอหรือซื้อจากเจ้าหน้าที่ซึ่งดูแลรักษาวนานั้นได้ ไม้ยืนต้นก็มีหลายอย่างต่าง ๆ พันธุ์ แต่ละต้นได้มีป้ายบอกชื่อไว้ทั้งภาษาไทยและภาษาลาติน พันธุ์ไม้ที่ใช้ในการปลูกสร้างบ้านเรือน ทำยารักษาโรคและไม้ที่มีค่าทางเศรษฐกิจ เช่น ไม้สัก ไม้ยาง ไม้ประดู่ ไม้แดง และไม้มะค่าเหล่านี้ ท่านจะได้ชมและศึกษาหาความรู้ได้จากสวนพฤกษศาสตร์ที่พุแคนแทบทั้งสิ้น

ในวนามีต้นไม้ใหญ่ ๆ ขึ้นร่มรื่น และมีอากาศบริสุทธิ์สดชื่น เหมาะสำหรับนักทัศนาจรที่จะเข้าไปพักผ่อนหย่อนใจ ในวันอาทิตย์หรือวันหยุดเทศกาลอื่น ๆ ถ้าท่านนำเด็กไปทัศนาจร และหาอาหารไปรับประทานด้วยแล้ว จะได้รับความเพลิดเพลินและสดชื่นขึ้นอีกไม่น้อยเลยทีเดียว และได้ทราบว่าต่อไปกรมป่าไม้จะได้ตัดแปลง

บริเวณวนา ให้เป็นที่พักผ่อนหย่อนใจอันเหมาะสมเช่น สร้างบ้านพัก จัดให้มีม้านั่งในบริเวณวนา สร้างเรือนพักร้อน สระอาบน้ำ และอื่น ๆ หวังว่าในอนาคตอันใกล้นี้ สวนพฤกษศาสตร์ที่พุแคคงจะเป็นวนาซึ่งเหมาะสำหรับใช้เป็นที่พักผ่อนหย่อนใจได้ดีที่สุดแห่งหนึ่งในประเทศไทย

พระพุทธบาท พระพุทธบาทเป็นปูชนียสถานสำคัญที่สุดของจังหวัดสระบุรี อยู่ห่างจากตัวจังหวัดไปตามถนนพหลโยธินประมาณ ๒๙ กิโลเมตร มีถนนตัดแยกจากถนนพหลโยธินเข้าไปอีกประมาณ ๒ กิโลเมตร ใช้เวลาเดินทางจากจังหวัดสระบุรีเพียง ๓๐ นาทีก็ไปนมัสการได้ ไปจากกรุงเทพ ฯ ถ้าจะตรงไปยังพระพุทธบาทก็เดียวก็ได้ โดยจะเสียเวลาเดินทางประมาณ ๒ ชั่วโมงครึ่งเท่านั้น ตัวพระพุทธบาทเป็นรอยอยู่ในศิลา ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาว่ามีรูปร่างลักษณะเหมือนรอยเท้าคน มีมหามงคล ๑๐๘ ประการสมด้วยบารมี โดยเฉพาะ รอยพระพุทธบาทนี้มีขนาดยาวประมาณ ๑.๕๐ ม.

กว้างประมาณ ๕๐ ซม. ลึกประมาณ ๒๕ ซม. ติดอยู่บนไหล่เขาลูกเตี้ยที่สุดของเทือกเขาพระพุทธบาท ซึ่งมียอดสูงประมาณ ๒๐ เมตร (๑) ภูมิประเทศในบริเวณพระพุทธบาทสวยงามน่าชม มีทิวละหานธารเขาตลอดจนถ้ำต่าง ๆ มากมาย เหมาะแก่การทัศนาจรเป็นอย่างยิ่ง

ในฤดูเทศกาลไหว้พระบาท คือตั้งแต่วันขึ้น ๘ ค่ำ เดือนสาม เรื่อยไปจนถึงวันแรม ๑ ค่ำ คราวหนึ่ง กับตั้งแต่วันขึ้น ๘ ค่ำ เดือนสี่ จนถึงวันแรม ๑ ค่ำ อีกคราวหนึ่ง (๒) จะมีประชาชนทั้งในจังหวัดสระบุรี จังหวัดใกลเคียงหรือแม้แต่จังหวัดที่ไกลออกไปเป็นจำนวนหลายแสนคนหลั่งไหลไปนมัสการพระพุทธบาทกันอย่างคับคั่ง พระมหากษัตริย์ในกรุงศรีอยุธยาตั้งแต่สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมลงมาตลอดจนถึงสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวใน กรุงรัตนโกสินทร์

---

(๑) รอยพระพุทธบาทที่ติดอยู่กับศิลานั้น ในปัจจุบันไม่สามารถจะมองเห็นได้ เพราะสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมโปรดให้สร้างรอยพระพุทธบาทจำลองตั้งทับไว้ และสร้างมณฑปน้อยขึ้นสวมรอยพระบาทจำลองอีกชั้นหนึ่ง

(๒) ถ้าตรงกับตรุษจีนก็จะเปิดงานตั้งแต่วันขึ้น ๑ ค่ำ ทั้งในเดือนสามและเดือนสี่ แล้วแต่ตรุษจีนจะตรงกับเดือนใด

ปรากฏว่า ได้เสด็จไป นมัสการ พระพุทธบาทกันทุก พระองค์ นับว่าพระพุทธบาทเป็นปูชนียสถานอันสำคัญยิ่ง ซึ่งสามารถเรียกร้องประชาชนพลเมืองทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศให้ไปนมัสการและไปชมทุกปี โดยไม่มีปูชนียสถานแห่งใดจะเทียบเทียมได้เลย

ในสมัยโบราณถือกันว่า ถ้าผู้ใดไปนมัสการพระพุทธบาทที่จังหวัดสระบุรีครบ ๓ ครั้งแล้ว เมื่อตายไปก็จะได้ขึ้นสวรรค์ทุกคน แต่คติอันนี้ในปัจจุบันได้เลือนลางไปหมดแล้ว เพราะการไปนมัสการพระพุทธบาทในปัจจุบันไม่ลำบากยากเย็นเหมือนแต่ก่อน ทุกคนสามารถจะนั่งรถยนต์ไปได้จนถึงลานพระพุทธบาทที่เดียว เพราะฉะนั้นในปัจจุบันเชื่อว่าคงจะมีบุคคลเป็น จำนวนมากทั้งในจังหวัดพระนครและจังหวัดใกล้เคียงที่เคยไปนมัสการพระพุทธบาทเกินกว่า ๓ ครั้งหรือบางคนอาจจะ เคยไปนมัสการ พระพุทธบาทตั้ง ๑๐—๒๐ ครั้งแล้วก็ได้ และบุคคลเหล่านี้ถ้าจะถือตามคติเดิม เมื่อตายไปแล้วก็คงจะได้ขึ้นสวรรค์กันทุกคนเป็นแน่

เรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธบาทมีกล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. ๒๑๖๓—๒๑๗๑) มีพระภิกษุไทยคณะหนึ่งออกไปยังประเทศลังกา เพื่อจะไปนมัสการรอยพระพุทธบาทที่เขาสมณกูฏซึ่งอยู่ในประเทศนั้น เมื่อได้พบกับพระภิกษุลังกา ๆ จึงถามว่ารอยพระพุทธบาทซึ่งอยู่ที่เขาสุวรรณบรรพตนั้น ก็อยู่ในประเทศไทยไม่ใช่หรือ เหตุใดจึงไม่ไปนมัสการอุตส่าห์ดั้นด้นมานมัสการถึงลังกาทวีป พระภิกษุไทยจึงกลับมากราบทูลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมตามข้อความที่พระภิกษุลังกาบอกมานั้น สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมจึงโปรดให้มีตราสั่งหัวเมืองต่าง ๆ ให้เที่ยวตรวจค้นดูว่าจะมีรอยพระพุทธบาทที่ภูเขาแห่งใดบ้าง เจ้าเมืองสระบุรีสืบได้ความจากพรานบุญว่า ครั้งหนึ่งไปไล่เนื้อในป่าใกล้เชิงเขา ยิงเนื้อตัวนั้นบาดเจ็บวิ่งหนีเข้าพุ่มไม้ไป แต่ในบัดดลกลับเห็นเนื้อตัวนั้นวิ่งกลับออกมาอีก คล้ายกับไม่มีอะไรผิดปกติ พรานบุญนึกสงสัยจึงขึ้นไปดูบนไหล่เขาเห็นมีรอยอยู่ในศิลาเหมือนรูปเท้าคน ขนาดยาวสักศอกเศษและมีน้ำขังอยู่ในนั้น ก็สำคัญว่าเนื้อตัวนั้นคงจะหาย

จากบาดเจ็บที่ถูกยิงเพราะมากินน้ำที่ขังอยู่ในรอยศิลานั้นเอง จึงลองตักน้ำนั้นมาทาตัวดู ก็ปรากฏว่ากลากเกลื้อนซึ่งเป็นอยู่ช้านานได้หายไปจนหมดสิ้น

เมื่อเจ้าเมืองสระบุรีไปตรวจก็พบรูปรอยเท้าคนอยู่ในศิลาบนไหล่เขานั้นจริง จึงทำใบบอกเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมจึงได้เสด็จออกไปทอดพระเนตร ทรงพระราชดำริว่าคงเป็นรอยพระพุทธบาทตรงตามที่พระภิกษุสงกาบอกมาเป็นแน่แท้ ก็ทรงพระโสมนัสศรัทธา และโปรดให้สร้างเป็นมหาเจดีย์สถานมีพระมณฑปสวมรอยพระพุทธบาท สร้างสังฆารามที่พระภิกษุสงฆ์อยู่รักษา และทรงอุทิศที่โยชน์หนึ่งโดยรอบรอยพระพุทธบาท ถวายเป็นพุทธบูชากัลปนาผล แล้วโปรดให้ชายฉกรรจ์ซึ่งตั้งภูมิลำเนาอยู่ในบริเวณนั้นพัน จากหน้าที่ราชการอื่นให้คงปฏิบัติรักษาพระพุทธบาทแต่อย่างเดียว บริเวณที่ทรงอุทิศนี้ต่อมาทรงพระราชทานนามว่าเมืองปรันตปะ หรือเรียกกันเป็นสามัญว่าเมืองพระพุทธบาท (๑)

---

(๑) เมืองพระพุทธบาทนี้เป็นเมืองเรื่อยมา จนกระทั่งถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองแผ่นดินเป็นมณฑลเทศาภิบาล จึงได้ยุบลงเป็นอำเภอเมือ พ.ศ. ๒๔๓๗

ต่อมาสมเด็จพระเจ้า ทรงธรรมโปรดให้ช่าง ชาวฮ่อ ลันดาซึ่งเข้า มารับราชการ อยู่ในกรุง ศรีอยุธยาในสมัยนั้น ส่องกล้อง ทำถนน ตั้งแต่ท่าเรือ ขึ้นไปจนถึง สุวรรณบรรพต เพื่อให้ประชาชนเดินทางไปนมัสการได้สะดวก ส่วนพระองค์เองก็โปรดเสด็จไปนมัสการพระพุทธบาทเสมอ จนถึงกับสร้างพระราชวัง สำหรับประทับแรม ขึ้นที่เชิงเขาพระบาทแห่งหนึ่ง กับตำหนักที่ท่าเจ้าสนุกอีกแห่งหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเสด็จจาก กรุงศรีอยุธยาโดยทางเรือมาประทับแรมที่ตำหนักท่าเจ้าสนุกคืนหนึ่ง รุ่งขึ้นจึงทรงพระคชาธารไปตามถนนที่ตัดใหม่ไปยังพระพุทธบาท ระยะทางจากท่าเรือถึงพระพุทธบาทประมาณ ๒๒ กิโลเมตร

การเดิน ทางจากกรุง ศรีอยุธยาไปยัง พระพุทธบาท ในสมัยนั้นต้องใช้เวลาถึง ๒ วัน จะต้องเดินทางทั้งทางเรือและทางบก ซึ่งนับว่าเป็นทางทุรกันดารอย่างยิ่ง และในบริเวณพระพุทธบาทก็เป็นป่าเป็นดง จะหาบ้านคนแต่สักหลังก็ทั้งยาก ซึ่งผิดกับเวลาปัจจุบันนี้มาก เพราะในปัจจุบันพระพุทธบาทไม่เปลี่ยวเหมือนแต่ก่อน เนื่องจากมีวัดและมีบ้านช่องผู้คนเต็มไปหมด และยิ่งกว่านั้นท่านสา—

มารถเดินทางด้วยรถยนต์จาก จังหวัด พระนคร ไปนมัสการพระพุทธบาทได้ภายในเวลาเพียงชั่วโมงเศษเท่านั้น

รอยพระพุทธบาทที่เขาสุวรรณบรรพต ซึ่งพรานบุญได้พบในรัชกาล พระเจ้าทรงธรรม นั้นคงจะเลื่องลือกันไปใหญ่โต ประชาชนจากเมืองต่าง ๆ จึงพากันหลั่งไหลไปนมัสการกันไม่ขาดสาย พระเจ้าแผ่นดินองค์ต่อ ๆ มาก็ทรงเลื่อมใสศรัทธาพระพุทธบาทด้วยกันทุกพระองค์ บางพระองค์เช่น สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. ๒๑๗๓—๒๑๙๗) โปรดให้ดัดแปลงและตกแต่งภูมิประเทศบริเวณพระพุทธบาทให้งดงามยิ่งขึ้น เช่นที่ชารทองแดงเป็นต้น แล้วโปรดให้สร้างตำหนักที่ประทับเพิ่มขึ้นอีก แห่งหนึ่งที่ชารเกษม เพื่อทรงใช้ในเวลาเสด็จประพาส และโปรดให้ขุดบ่อน้ำทำศาลา รายตามริมถนนที่จะไปยังพระพุทธบาท สำหรับให้ประชาชนได้พัก อาศัยและรับประทานน้ำดับกระหายเป็นระยะ ๆ ไป

โดยเหตุที่ในบริเวณพระพุทธบาทเป็นที่ดอน ไม่มีแม่น้ำลำคลองไหลผ่าน เพราะฉะนั้นหน้าแล้งจึงกันดารน้ำ ไม่สะดวกแก่ประชาชนจำนวนมากที่จาริกไปชุมนุม

กันอยู่ในบริเวณนั้น สมเด็จพระนารายณ์มหาราชจึงโปรดให้สร้างอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่เชิงเขาพระพุทธบาทแห่งหนึ่ง เรียกกันว่าอ่างแก้ว และก่อคันกั้นน้ำตามไหล่เขา ทำเป็นอ่างให้น้ำฝนไหลลงไปในอ่างนั้น เพื่อให้ประชาชนได้อาศัยใช้บริโภค อ่างเก็บน้ำและคันกั้นน้ำซึ่งสร้างในครั้งนั้นยังคงปรากฏอยู่จนถึงเวลาปัจจุบัน

การตกแต่งเสริมแต่งบริเวณพระพุทธบาท เพื่อให้สวยงามสมกับเป็นปูชนียสถานที่สำคัญของประเทศนั้น ได้กระทำติดต่อกันมาหลายรัชกาล เช่น ในรัชกาลสมเด็จพระสุริเยนทราธิบดี (ขุนหลวงสรศักดิ์ พ.ศ. ๒๒๕๖—๒๒๕๑) ก็ได้ทรงเปลี่ยนเครื่องมณฑปพระพุทธบาทใหม่แปลงเป็นมณฑป ๕ ยอด และทรงปฏิสังขรณ์ทั่วทั้งพระอาราม โดยทรงมอบงานให้สมเด็จพระสังฆราชแตงโมชาวเมืองเพชรบุรีเป็นผู้อำนวยการ ในรัชกาลต่อมาคือรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ (พ.ศ. ๒๒๕๑—๒๒๗๕) โปรดให้เอากระจกเงาแผ่นใหญ่ประดับฝาผนังข้างในพระมณฑป และปั้นลายบีดทองประกอบตามแนวที่ต่อกระจก ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ (พ.ศ. ๒๒๘๕—๒๓๐๑) โปรด

ให้สร้าง บานประตู มุกด์เปลี่ยน บานประตู มณฑปของเดิม ใหม่ทั้ง ๗ บาน

บานประตู ประดับมุกด์ที่สร้างครั้งแผ่นดิน สมเด็จพระเจ้าบรมโกศจะงามวิจิตรพิศดารเพียงใดนั้น ข้าพเจ้าไม่สามารถจะนำมาบรรยายได้ถูกต้อง เพราะปรากฏว่าบานประตูเหล่านั้นได้ถูกไฟไหม้เป็นเถ้าถ่านไปหมดตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๐๙ คือก่อนที่กรุงศรีอยุธยาจะเสียแก่พม่าข้าศึกปีหนึ่ง บานมุกด์ที่ปรากฏอยู่ทุกวันนี้เป็น ของสร้างใน รัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทั้งนั้น แต่พระมหานาค ซึ่งบวชอยู่ที่วัดท่าทรายในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้า บรมโกศได้พรรณนาความงามของบานมุกด์ซึ่งสร้างในสมัยนั้นไว้ในปุณโณวาทคำฉันท์เป็นข้อความ ดังนี้

"ในบานทวาเรศ รจับมุกด์ดูพรายพรรณ
เพียงพิษณุกรรม์สรรค์ นฤมิตรประดิษฐ์แปลง
แม่ลายแลบุตกหนาบ ฉลุช่อชวาลแล่ง
เกี่ยวก้านกนกแพลง พิศสัตว์ชวัดวง
คชสีห์สิงหราช มยุเรศเหมหงส์
องคทยศยง หณุมานทะยานกาย

สุคริพในเครื่องวัลย์ ก็กุมขรรคชูฉาย
พาลีผู้เลิศชาย ตระบะล้ำกระบิลครัน
ฉลักมุกทุกทวาร อัษฐบาลบเพี้ยนกัน
ล้วนแล้วณเครื่องพรรณรายพรายลลายตา"

เมื่อคราวพม่ายกกองทัพเข้ามาล้อมกรุงศรีอยุธยาในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ (พ.ศ. ๒๓๐๙) พวกจีนอาสาสมัครซึ่งตั้งค่ายอยู่ที่ตำบลคลองสวนพลู ได้คบคิดกันประมาณ ๓๐๐ คนคุมกันขึ้นไปยังพระพุทธบาทและลอกทองคำที่หุ้มพระมณฑปน้อยที่สวมรอยพระพุทธบาท เพื่อเอาไปเป็นประโยชน์ส่วนตัว และเผาพระมณฑปเสียมณฑปพระพุทธบาทจึงถูกไฟไหม้เสียหายหมด และทิ้งร้างอยู่เช่นนั้นเป็นเวลาตั้ง ๒๐ ปี

ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จุฬาโลกจึงโปรดให้สมเด็จพระ อนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จขึ้นไปทรงอำนวยการปฏิสังขรณ์พระพุทธบาทเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๐ และโปรดให้พระยาราชสงครามเป็นนายช่าง ปรุงเครื่องบนพระมณ—

ฑปขึ้นไปจากกรุงเทพ ฯ มณฑปที่ทรงสร้างขึ้นใหม่ไม่ได้ทำเป็นห้ายอดอย่างของเดิม คงทำยอดเดียวตามแบบอย่างที่เห็นอยู่ในบัจจุบันนี้ มณฑปน้อยที่สวมรอยพระพุทธบาทก็เป็นของสร้างในรัชกาลที่ ๑ เหมือนกัน แต่ไม่ได้หุ้มทองเหมือนของเดิม และกระจกเงาที่ผนังก็ไม่ได้ประดับ เพียงแต่ล่องชาดไว้เท่านั้น การซ่อมพระพุทธบาทมีเรื่องที่สม—ควรนำมากล่าวไว้ด้วย คือ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงพระราชศรัทธาอย่างแรงกล้าจนถึงกับทรงรับแบกตัวลำยองเครื่องบนตัวหนึ่ง ทรงพระราชดำเนินแต่ท่าเรือขึ้นไปจนกระทั่งถึงพระพุทธบาท

ในรัชกาลที่ ๓ ปรากฏว่าไฟเทียนบูชาได้ไหม้ม่านทองที่บีดพระมณฑปน้อยที่สวมรอยพระพุทธบาท แล้วเลยลามไหม้พระมณฑปน้อยหมดทั้งองค์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้สร้าง พระมณฑปน้อยขึ้นใหม่แล้วทรงปฏิสังขรณ์พระมณฑปใหญ่ และบีดทองผนังมณฑปซึ่งล่องชาดไว้แต่รัชกาลที่ ๑ ด้วย ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ ทรงแต่งตั้งพระมณฑปน้อยให้งดงามยิ่งขึ้น ทรง

เปลี่ยนแผ่นเงินปูพื้นพระมณฑปเป็นเสื่อเงิน(๑) แล้วทรงสร้าง พระมกุฎภัณฑ เจดีย์ที่ใกล้พระมณฑป ด้านเหนือองค์หนึ่ง เป็นเจดีย์ทำด้วยศิลาอ่อนทั้งองค์

สุนทรภู่ กวีเอกของไทยได้ชมความงามของมณฑปพระพุทธบาทไว้ในนิราศพระบาท ซึ่งท่านได้แต่งขึ้นเมื่อคราวตามเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ พระโอรสองค์น้อยของกรมพระราชวังหลัง ไปนมัสการพระพุทธบาทใน พ.ศ. ๒๓๕๐ ไว้อย่างน่าฟังดังข้อความต่อไปนี้

"ทั้งซุ้มเสามณฑปกระจกแซม
กระจังแซมปลายเสาเป็นบัวหงาย
มีดอกจันทน์ก้านแย่งสลับลาย
กลางกระจายดอกจอกประจำทำ

(๑) เสื่อเงินที่ปูพื้นพระมณฑปพระพุทธบาทในปัจจุบันนี้ปรากฏว่าสมเด็จพระพุฒาจารย์ (พุทธสร เถร) วัดอนงคาราม ผู้กำกับการพระพุทธบาท ได้รับพระบรมราชานุมัติให้สร้างแทนของเดิมที่สร้างในรัชกาลที่ ๔ และชำรุดขาดไป โดยให้กองกระษาปน์ กระทรวงการคลังเป็นผู้จัดทำขึ้นใหม่ ใช้เงินกองการกุศลของพระพุทธบาท สิ้นค่าใช้จ่ายเป็นเงิน ๑๓๗,๑๓๕.๗๑ บาท สร้างเสร็จเมื่อวันที่ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ เสื่อนี้ใช้เนื้อเงินหนัก ๔๒๑.๖๕๒ กิโลกรัม

พื้นผนังหลังบัวที่ฐานบัทม์
เบื้นครุฑอัดยื่นเหยียบภุชงค์ขยำ
หยิกขยุ้มกุมวาสุกรีกำ
กินนรร่ำรายเทพประณมกร
ใบระกาหน้าบันบนชั้นมุข
สุวรรณสุกเลื่อมแก้วประภัสสร
ดูยอดเยี่ยมเทียมยอดยุคนธร
กระจังซ้อนแซมใบระกาบัง
นาคสดุ้งรุงรังกระดิ่งห้อย
ใบโพร้อยระเรงอยู่เหง่งหง่าง
เสียงประสานกังสดาลกระดิ่งดัง
วิเวกวังเวงในหัวใจครัน"

ในรัชกาลที่ ๕ โปรดให้ซ่อมผนังข้างในพระมณฑปโดยโปรดให้เขียนเบื้นลายทอง และบันไดนาคทางขึ้นพระมณฑปนั้น เดิมมี ๒ สาย โปรดให้สร้างเติมอีกสาย ๑ เบื้น ๓ สาย แล้วทรงหล่อศิริษะนาคด้วยทองสัมฤทธิ์ไว้ที่เชิงบันได้ ต่อมาในตอนปลายรัชกาลเครื่องพระมณฑปที่เบื้นไม้ชำรุดมาก ต้องรื้อของเดิมทำใหม่หมด

พระบาทสมเด็จพระจุล จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้สร้าง พระจุลมงกุฎเหนือพุ่มเข้าบินท์ยอดพระมณฑป แต่ยังไม่ทันจะยกยอดก็สิ้นรัชกาลเสียก่อน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้า อยู่หัวจึงโปรดให้ปฏิสังขรณ์ พระมณฑปต่อมาจนสำเร็จ และเสด็จไปยกยอดพระมณฑปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ แล้วต่อมาได้โปรดให้สร้างเครื่องสูงประดิษฐานไว้ในมณฑปเพื่อเป็นเกียรติยศของพระพุทธบาทด้วย(๑)

ในปลายรัชกาลที่ ๒ มณฑปพระพุทธบาทรวมทั้งสิ่งก่อสร้างในบริเวณนั้นชำรุดทรุดโทรมลงอีก สมเด็จพระพุฒาจารย์ (นวม) เจ้าอาวาสวัดอนงคาราม เมื่อเป็นพระรัชมงคลมุนีตำแหน่งผู้กำกับพระพุทธบาท จึงปฏิสังขรณ์ใหม่เรื่อยมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๕ เป็นต้นมา จนกระทั่งถึงรัชกาลที่ ๗ จึงได้เปลี่ยนยอดพระมณฑป ซึ่งแต่ก่อนทำด้วยเครื่องไม้เป็นคอนกรีตทั้งตัว เขียนลายทองรูปพระเกี้ยวข้างในมณฑปเขียนรูปเสี้ยวกางที่หลังบานประตูมณฑป ซ่อมดาวที่เพดานและประดับกระจกที่มณฑปน้อย ในบริเวณพระ

(๑) เครื่องสูงเหล่านี้ในปัจจุบันได้เก็บรักษาไว้ใน พิพิธภัณฑสถานพระพุทธบาท

พุทธบาทก็ได้ซ่อมวิหารต่าง ๆ เช่นศาลาเปลื้องเครื่องอ่างแก้วและโรงเจ และซ่อมวิหารหลวงให้มั่นคงแข็งแรง แล้วจัดเป็นพิพิธภัณฑสถานโดย รวบ รวม บริขาร ต่าง ๆ ตลอดจนเครื่อง สักการะ พระพุทธบาทมาจัด แสดงไว้ให้ประชาชนชม

ในรัชกาลปัจจุบันได้มีการซ่อม มณฑปพระพุทธบาทอีกครั้งหนึ่ง โดยสมเด็จพระพุฒาจารย์วัดอนงคาราม เป็นผู้อำนวยการซ่อม และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงประกอบพระราชพิธียกพระจุลมงกุฎยอดพระมณฑป เมื่อวันที่ ๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๕

พระพุทธบาท เป็นปูชนียสถาน สำคัญ อย่างยิ่งแห่งเดียว ที่พระเจ้า แผ่นดิน ในสมัย กรุงศรีอยุธยา ตั้งแต่ สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมลงมา ได้ทรงปฏิสังขรณ์และก่อสร้างเพิ่มเติมเพื่อให้สวยงามยิ่งขึ้นแทบทุกรัชกาล แม้ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ นี้พระเจ้า แผ่นดินก็ทรง บูรณะปฏิสังขรณ์พระพุทธบาทเรื่อยมาแทบทุกพระองค์ ไม่ปรากฏว่ามีปูชนียสถาน แห่งใดใน ประเทศไทย จะได้รับ เกียรติ เสมอเหมือนพระพุทธบาทนี้เลย

ริมกำแพงแก้วซึ่งล้อมมณฑป พระพุทธบาททางด้านเหนือมีระฆังแขวนอยู่หลายสิบใบ ระฆังเหล่านี้แขวนไว้เพื่อให้พุทธศาสนานิกชนตีถวายเป็นพุทธบูชาหลังจากบีดทองพระพุทธบาท และบริจาคทานเสร็จแล้ว ระฆังบางใบสร้างขึ้นอย่างประณีตและมีลวดลายงดงาม แต่บางใบก็ไม่ใช่เป็นฝีมือช่างไทยเป็นของฝีมือช่างจีนแท้ ๆ ซึ่งคงจะได้มาจากเมืองจีนแต่ครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาก็มี บางใบเมื่อตีแล้วจะมีเสียงไพเราะกังวานจับใจ และบางใบก็เป็นของเก่าแก่สร้างมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ที่ทราบได้ก็คือมีจารึกว่าได้สร้างขึ้นเมื่อพุทธศักราช ๒๒๖๖ ล่วงไปแล้ว ๑๐ เดือน กับ ๒๘ วัน เมื่อคำนวณอายุของระฆังใบนี้แล้ว จะปรากฏว่าสร้างแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระสุริเยนทราธิบดี (ขุนหลวงสรศักดิ์) มีอายุนับถึงเวลาปัจจุบันได้ ๒๔๗ ปี

ภายในกำแพงแก้วทางด้านเหนือของมณฑปมีโขดหินเล็ก ๆ เรียกกันว่า "เขายนต์" มีกุฏิเล็ก ๆ อยู่ ๕ หลัง ประดิษฐานพระพุทธรูปและรูปพระสาวก มีสิ่งสำคัญอยู่ ๒ อย่าง คือ กุฏิพระสัจจพันธ์เถระ ภายในกุฏิ

มีรูปพระสาวกบั้นด้วยปูน ๒ รูป เป็นรูปของฤาษีสัจจพันธ์รูปหนึ่ง กำลังพนมมืออุปสมบท อีกรูปหนึ่งเป็นรูปที่อุปสมบทเป็นพระภิกษุในพุทธศาสนาแล้ว

เรื่องราวของสัจจพันธ์ฤาษีนี้ ปรากฏในนิยายแต่โบราณ ว่าได้ จำศีลภาวนาอยู่ที่เขา พระพุทธบาท มาแต่เดิม เมื่อสมเด็จพระสัมมาสัม พุทธเจ้าเสด็จมาแสดงพุทธาภินิหาร เหยียบรอยพระพุทธบาทไว้ที่เขานี้ ฤาษีองค์นี้เกิดเลื่อมใสศรัทธา จึงขออุปสมบท เป็นพระ ภิกษุใน พระพุทธศาสนาซึ่งพระพุทธเจ้าก็ทรงอุปสมบทให้(๑)

ต่อจากฤาษีสัจจพันธ์เถระไปคือกุฏิพระมหากัจจายน์ ประชาชนมักจะไปบีดทองและอธิษฐานขอให้มีโชคลาภกันเสมอ จึงปรากฏว่าองค์พระมหากัจจายน์นี้ทองบีดอยู่เหลืองอร่ามทั่วทั้งพระองค์ มีเรื่องเล่ากันสืบมาว่า ถ้าสตรีใดต้องการบุตรซึ่งเป็นยอดปรารถนาของตนแล้วไซร้ ถ้าเข้าไปบูชา อธิษฐานขอบุตร ต่อหน้าพระมหา กัจจายน์แล้ว สตรี นั้น ก็จะได้ บุตรสม ตาม ความ ปรารถนา แทบ ทุก ราย

---

(๑) เค้าความในนิยายนี้คงจะเอามาจากปุณโณวาทสูตร ซึ่งมีกล่าวถึงเรื่องอุปบทฤาษีสัจจพันธ์ด้วย

ฉะนั้นถ้าผู้ใดยังไม่มีบุตรและปรารถนาจะมีบุตรสักคนหนึ่ง ควรจะลองอธิษฐานดูบ้าง บางทีแรงอธิษฐานต่อหน้าพระมหากัจจายน์นี้จะดลบันดาลให้ท่านมีบุตรสมตามความปรารถนาของท่านก็ได้

เมื่อปรากฏในนิยายว่าที่เขาพระพุทธบาทเป็นที่สถิตของสัจจพันธ์ฤาษีมาแต่เดิม เพราะฉะนั้นจึงปรากฏว่าในบริเวณเขาพระพุทธบาทตอนใต้เขายนต์ลงมาก็มีกุฏิของสัจจพันธ์ฤาษีอยู่กุฏิหนึ่ง มีรูปปั้นฤาษีนุ่งห่มหนังเสือนั่งอยู่ภายในกุฏินั้น และมีเรื่องเล่าสืบต่อกันมาว่าผู้ที่เดินทางไปนมัสการพระพุทธบาท ถ้าเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าจนไม่สามารถจะเดินทางกลับถิ่นที่อยู่ของตนได้ เมื่อเข้าไปตั้งจิตอธิษฐานบีบนวดแข้งขาของฤาษีแล้ว ความเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้านั้นจะหายไปจนหมดสิ้นทีเดียว

นอกจากนี้ยังมีรูปสัจจพันธ์ฤาษีอยู่ที่วิหารคลังบนอีกองค์หนึ่ง ซึ่งได้พรรณนาไว้ในตอนที่ว่าด้วยวิหารคลังบนแล้ว

ในบริเวณพระพุทธบาท นอกจากมณฑปพระ

พุทธบาทแล้วยังมีสิ่งที่น่าเที่ยวน่าชมอีกหลายอย่าง ซึ่งจะได้กล่าวตามลำดับไป

พิพิธภัณฑสถาน จัดแสดงที่วิหารหลวงหรือเรียกกันเป็นสามัญว่า "วิหารสิบห้าห้อง" ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณลานพระพุทธบาท สิ่งของที่จัดแสดงไว้ในพิพิธภัณฑสถานนี้เกิดขึ้นจากทรัพย์สมบัติของพระพุทธบาท ซึ่งพระมหากษัตริย์ เจ้านาย ข้าราชการและพ่อค้าประชาชนที่ไปนมัสการเกิดความเลื่อมใสศรัทธาบริจาคไว้เป็นพุทธบูชาเป็นจำนวนมาก

เดิมสิ่งของที่เป็นพระพุทธบูชาเหล่านี้ เก็บรักษาไว้ในวิหารคลังกลางและวิหารคลังล่าง และไม่ได้เปิดให้ประชาชนเข้าชม ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (นวม) ผู้กำกับการพระพุทธบาท เมื่อครั้งยังเป็นพระรัชมงคลมุนี เห็นว่าสิ่งของต่าง ที่ผู้บริจาคให้เป็นสมบัติของพระพุทธบาทนั้น บางสิ่งก็เป็นของแปลกประหลาด บางสิ่งก็เป็นของมีค่าและบางสิ่งก็เป็นของที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์และโบราณคดี สมควรจะจัดตั้งไว้ให้ประชาชนชม เพื่อจะได้เป็นประโยชน์ในการศึกษาหาความรู้ต่อ

ไป แต่การที่จะเก็บไว้ ณ ที่เดิมนั้นไม่เหมาะสม เนื่องจากสถานที่คับแคบ จึงได้ย้ายมาตั้งที่วิหารสิบห้าห้อง และจัดสร้างตู้สำหรับใส่สิ่งของเพิ่มขึ้น แล้วจัดแยกเป็นประเภท ๆ ตั้งแสดงไว้ในตู้ และเปิดให้ประชาชนเข้าชมในวันเทศกาลต่าง ๆ

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๕ สมเด็จพระพุฒาจารย์ได้ขอให้กรมศิลปากรจัดส่งเจ้าหน้าที่ไปช่วยจัดพิพิธภัณฑสถาน เพื่อให้เป็นระเบียบตามหมวดสมัยทางโบราณคดี กรมศิลปากรจึงได้ส่งหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ ภัณฑารักษ์พิเศษ และเจ้าหน้าที่ไปช่วยจัดและช่วยเขียนป้ายบอกประวัติสิ่งของต่าง ๆ เท่าที่สามารถจะค้นคว้าหาหลักฐานให้ได้ ทำให้พิพิธภัณฑสถานแห่งนี้เป็นระเบียบเรียบร้อยดียิ่งขึ้นกว่าที่จัดไว้แต่เดิมเป็นอันมาก

สิ่งของที่จัดไว้ใน พิพิธภัณฑสถาน มีแยกออกเป็นหมวดใหญ่ ๆ ดังนี้

๑. เครื่องมหัคฆภัณฑ์ มีเครื่องเพชรและเครื่องทอง ทำห้องกั้นลูกกรงเหล็กเก็บไว้กลางวิหาร และมีบ้านไม้บีดทึบไม่ให้มองเห็นของข้างใน โดยปรกติแล้ว

ไม่ได้เปิดให้ประชาชนเห็นสิ่งของภายในห้องมหัคฆภัณฑ์นี้ นอกจากผู้ไปชมจะเป็นแขกพิเศษของทางวัดหรือทางราชการ

๒. เครื่องเบญจรงค์
๓. เครื่องถมปัทม์
๔. เครื่องลายคราม
๕. เครื่องสังกโลก
๖. พระพุทธรูปและพระพิมพ์สมัยต่าง ๆ
๗. ต้นไม้เงินและต้นไม้ทอง
๘. เครื่องสูงและสัปคับ
๙. เครื่องมุก
๑๐. รอย พระพุทธ บาทจำลอง ปิดทอง ประดับพลอยสีต่าง ๆ
๑๑. แผ่นหินอ่อนสีจารึกครั้งรัชกาลที่ ๔ เดิมติดอยู่ที่ผนังถ้ำวิมานจักรี เป็นเรื่องประดิษฐานพระพุทธรูปในถ้ำนั้น

นอกจากนี้ยังมีหัวโขน ตุ๊กตา สัตว์อาบน้ำยาและสิ่งอื่น ๆ อีกเป็นอันมาก มีสิ่งที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์

บางชั้น ซึ่งสมควรนำมากล่าวด้วย คือ

ผ้าทรงนารายณ์ ซึ่งเป็นของเก่า ปรากฏตามคำให้การของขุนโขลน ซึ่งเป็นพนักงานรักษาพระพุทธบาท (๑) ว่าเป็นประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินซึ่งเสด็จมานมัสการพระพุทธบาทขุนอินทรพิทักษ์กับขุนพรหมพิทักษ์ชาวคลัง จะต้องเชิญผ้าทรงนารายณ์ ม่านบังกวันทองและสำเภาทองยนต์ขึ้นมาคอยรับเสด็จ คือผ้าทรงนารายณ์ใช้สำหรับเป็นผ้าทรงนมัสการ และม่านบังกวันทองนั้นใช้เป็นพระวิสูตรกันที่ศาลาเปลื้องเครื่อง ส่วนสำเภาทองยนต์นั้น จะถวายเป็นพุทธบูชาหรือประการใดไม่สามารถจะทราบได้ โดยเฉพาะผ้าทรงนารายณ์และม่านบังกวันทองนั้น เจ้าพนักงานชาวคลังจะเก็บรักษาไว้ เพื่อทรงใช้ในโอกาสต่อไป แต่ในปัจจุบันคงเหลือแต่ผ้าทรงนารายณ์อย่างเดียวเท่านั้น (๒) ส่วนม่านบังกวันทองนั้นได้ทราบว่าชำรุดผุเปื่อยไปหมดแล้ว

เมื่อข้าพเจ้ามีโอกาสไปนมัสการพระพุทธบาท ใน

---

(๑) ดูคำให้การขุนโขลน ซึ่งพิมพ์รวมในชุมพงศาวดาร ภาค ๗

(๒) ผ้าทรงนารายณ์ที่เก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑ์สถาน พระพุทธ บาทในปัจจุบันนี้ เป็นผ้าปูมสีม่วงเหมือนอย่างผ้าห่อคัมภีร์ใบลาน

วันที่ ๓๐ กรฎาคม พ.ศ. ๒๕๑๐ เจ้าหน้าที่พิพิธภัณฑ์สถานพระพุทธบาทได้ชี้ให้ดูผ้าเยียรยับสีเหลือง ๗ ผืน ซึ่งเก็บไว้ในตู้กระจกตอนท้ายห้อง และบอกว่าผ้าเหล่านี้คือม่านบัวกวันทอง และบอกด้วยว่าในปัจจุบันเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จนมัสการพระพุทธบาท ก็ยังใช้ผ้า ๗ ผืนนี้กั้นพระมณฑปน้อยอยู่

ข้าพเจ้าได้พิจารณาดูผ้าเยียรยับทั้ง ๗ ผืนนั้นแล้ว เห็นเป็นของใหม่ทั้งสีสรรและเนื้อ ผ้าคงไม่ใช่ม่านบัวกวันทองที่ใช้กั้นศาลาเปลื้องเครื่องแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นแน่ เพราะไม่มีรอยบัวอย่างใดเลย

ความจริงพระมณฑปน้อยที่สวมรอยพระพุทธบาทนั้น เคยมีม่านทองกั้นมาแต่โบราณแล้ว เพราะปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ว่า ในรัชกาลที่ ๓ ไฟเทียนพุทธบูชาได้ไหม้ม่านทองที่บังพระมณฑปน้อย ที่สวมรอยพระพุทธบาท แล้วเลยลามไหม้พระมณฑปน้อยหมด เมื่อทรงสร้างพระมณฑปน้อยขึ้นใหม่ ก็คงโปรดให้จัดหาม่านทองมากั้นพระมณฑปน้อยที่สวมรอยพระพุทธบาทนั้นด้วย ผ้า ๗ ผืนนี้ อาจเป็นของเปลี่ยนใหม่อีกครั้งหนึ่ง

หลังจากรัชกาลที่ ๓ แล้วก็ได้ เพราะดูเนื้อผ้าใหม่สดใสเหลือเกิน ไม่สมกับที่มีอายุตั้งร้อยปี

ข. ท่อน้ำสามตา ชุดพบที่ธารทองแดง ซึ่งเป็นลำธารที่มีน้ำตลอดปี ท่อนี้เป็นข้อต่อเหมือนอย่างข้อต่อท่อน้ำประปาในปัจจุบันนี้ แต่ใหญ่กว่ามาก เป็นท่อที่ทำด้วยทองแดงขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๒๐ เซ็นติเมตร น่าจะเป็นของสร้างในแผ่นดินสมเด็จพระ เจ้าปรา สาททอง เพราะปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าพระองค์โปรดให้ช่างตบแต่งธารทองแดง วางท่อเพื่อได้นำมาใช้ที่พระตำหนักซึ่งโปรดให้สร้างขึ้นที่ใต้ธารทองแดงแห่งหนึ่ง และที่ธารเกษมอีกแห่งหนึ่ง การพบท่อสามตานี้น่าจะเป็นเหตุหนึ่ง ซึ่งทำให้คิดว่าการประปาของไทยคงจะมีมาแล้วก่อนแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช

ค. ยอดพระมณฑปพระพุทธบาทที่สร้างในรัชกาลที่ ๑ เป็นไม้จำหลักเป็นลายกลีบบัวหุ้มทองแดงบีดทองล่องชาด สูงประมาณ ๕ เมตร เมื่อเปลี่ยนยอดมณฑปใหม่ในรัชกาลที่ ๗ ใน พ.ศ. ๒๔๗๗ จึงได้นำยอดเดิมที่สร้างในรัชกาลที่ ๑ มาเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑ

สถาน

พิพิธภัณฑสถานที่พระพุทธบาทนี้ ในปัจจุบันเปิดให้ประชาชนชมในวันอาทิตย์และวันเทศกาลต่าง ๆ โดยเฉพาะในงานนมัสการพระพุทธบาททั้งในเดือน ๓ และเดือน ๕ ได้เปิดให้ประชาชนเข้าชมได้ตลอดงาน โดยไม่ต้องเสียค่าผ่านประตูและค่าธรรมเนียมอย่างใดเลย

ศาลพระกาฬ เป็นศาลาหลังเล็ก ๆ อยู่หลังพระอุโบสถ ตัวศาลาของเดิมชำรุดทรุดโทรม ได้รื้อสร้างใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ ที่ศาลานี้มีเทวรูปรวม ๖ องค์ คือ ยืน ๔ องค์ นั่ง ๒ องค์ เพราะเทวรูปเหล่านี้ทำด้วยศิลาทราย เป็นฝีมือช่างสมัยลพบุรี ขุดพบที่เมืองโบราณเรียกกันว่า เมืองขีดขิน ซึ่งอยู่ที่ตำบลบ้านหมอ อำเภอหนองโดน นำมาประดิษฐานไว้ที่พระพุทธบาทตั้งแต่รัชกาลที่ ๕

วิหารคลัง วิหารคลังนี้มี ๓ หลัง เรียกชื่อตามที่อยู่ตอนเชิงเขาข้างล่าง ตรงกลางและบนเนินเขา คือวิหารหลังที่อยู่ข้างล่างเรียกว่า วิหารคลังล่าง อยู่ตรงกลางเรียก วิหาร

คลังกลาง และหลังที่อยู่เหนือขึ้นไปเรียกว่า วิหารคลังบน วิหารเหล่านี้สร้างตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมสำหรับใช้เป็นที่เก็บเครื่องพุทธบูชา (๑) แต่ได้บูรณะปฏิสังขรณ์ใหม่หมดทั้ง ๓ หลัง การซ่อมครั้งหลังสุดได้กระทำเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๗

ในปัจจุบันวิหารคลังบนมีพระ พุทธรูป สมัย ต่าง ๆ และรูปฤาษีสัจจพันธ์นั่งประนมมือขออุปสมบท เป็นรูปหล่อด้วยโลหะ เข้าใจว่าจะหล่อขึ้นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ วิหารคลังกลางมีพระพุทธรูปหลายองค์ ส่วนวิหารคลังล่างนั้น มีพระพุทธรูปจีนองค์ใหญ่ที่เรียกว่า "พระกวนอิม" กับพระพุทธรูปสมัยต่าง ๆ หลายองค์ ในเทศกาลนมัสการพระพุทธบาท มีชาวจีนหลั่งไหลกันเข้าไปนมัสการพระพุทธรูปในวิหารนี้แน่นขนัด และมีการบีดทองและสั่นตัวเสี่ยงทายชะตาราศีด้วย

ต่อจากวิหารเหล่านี้ขึ้นไปคือเขาโพธิลังกา ตรง

(๑) เครื่องบูชาเหล่านี้ได้ย้ายไปจัดเป็นพิพิธภัณฑสถาน ณ วิหารหลวง หรือวิหารสิบห้าห้องหมดแล้ว

ไหล่เขาทำเป็นอ่าง เก็บ น้ำสำ หรับ เก็บ น้ำ ไว้ให้ประ ชาชนบริโภค อ่างนี้สร้างแต่ครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีวิหารเล็ก ๆ และเจดีย์หลายองค์สร้างตามไหล่เขาขึ้นไป จนกระทั่งถึงยอด แต่วิหารและเจดีย์เหล่านี้ล้วนแต่เป็นของสร้างและซ่อมใหม่ทั้งสิ้น

มีเจดีย์สำคัญอยู่องค์หนึ่ง ตั้งอยู่บนโขดหินหน้าวิหารพระป่าเลไลยก์ เป็นเจดีย์ที่กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพทรงสร้างขึ้นเมื่อเสร็จจากการ ปราบขบถ เจ้าอนุ ใน พ.ศ. ๒๓๖๙ โดยจำลองแบบมาจากพระธาตุพนมที่เมืองนครพนม ภายในองค์เจดีย์บรรจุพระพุทธรูปและพระพิมพ์เป็นจำนวนมาก แต่เจดีย์องค์นี้ได้ซ่อมใหม่โดยแปลงรูปทรงให้ผิดแผกไปจากของเดิมเล็กน้อย

วิหารพระพุทธบาทสี่รอย อยู่ริมประตูเข้าด้านเหนือ เป็นของสร้างแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ในรัชกาลที่ ๑ ได้บูรณะครั้งหนึ่ง และได้ปฏิสังขรณ์ใหม่โดยเปลี่ยนกระเบื้องมุงหลังคาเป็นกระเบื้องเคลือบสีใน พ.ศ. ๒๔๙๗

ภายในวิหารมีรอยพระพุทธบาทโลหะ ทำซ้อนกัน

เป็นสี่รอย พระพุทธรูปสมัยอยุธยาหลายองค์ รูปภิกษุณี และเจดีย์ศิลา ซึ่งสมเด็จพระพุฒาจารย์ ผู้กำกับพระพุทธบาท ได้ชลอไปจากวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ศาลาเปลื้องเครื่อง เป็นศาลาโถงหลังเล็ก ๆ อยู่เชิงบันไดนาคริมทางมณฑปพระพุทธบาท เป็นศาลาแบบไทย มีช่อฟ้าใบระกางามสมส่วน ศาลานี้เห็นจะสร้างขึ้นแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม เพื่อใช้เป็นที่สำหรับเปลื้องเครื่องทรงในเวลาเสด็จมานมัสการพระพุทธบาท เพราะในสมัยโบราณนั้นพระมหากษัตริย์ที่เสด็จมา นมัสการ พระพุทธบาทประจำปีมักจะทรงฉลองพระองค์อย่างเต็มยศ เสด็จประทับบนหลังพระคชาธาร มีขบวนแห่พยุหยาตราตั้งแต่ท่าเรือเรื่อยมาจนถึงพระพุทธบาทการที่จะเสด็จขึ้นนมัสการรอยพระพุทธบาททั้ง ๆ ที่ทรงฉลองพระองค์เต็มยศเช่นนั้น ย่อมไม่สะดวกในการที่จะทรงทำเบญจางคประดิษฐ์ จึงต้องเสด็จประทับเปลื้องเครื่องทรงเสียก่อน แล้วจึงเสด็จขึ้นนมัสการพระพุทธบาท

ที่ศาลาเปลื้องเครื่องนี้ เจ้าพนักงานภูษามาลาจะ

เตรียมตกแต่งเป็นที่ประทับ และกั้นม่านบังไว้ทั้งสี่ด้าน ม่านที่กั้นศาลานี้เรียกกันเป็นสามัญว่า "ม่านปักวันทอง" แต่จะเป็นฝีมือแม่วันทองในเรื่องขุนช้างขุนแผนปักเองหรือจะปักสวดลายเลียนแบบฝีมือแม่วันทอง และเริ่มเรียกกันมาแต่รัชกาลใด ในปัจจุบันไม่มีผู้ใดสามารถจะบอกได้ ทั้งม่านที่กั้นผืนสุดท้ายก็ได้ผุเปื่อยไปหมดแล้ว เพราะฉะนั้นจึงไม่สามารถจะนำมาพิสูจน์ได้ว่าเป็นลวดลายและฝีมือช่างสมัยใด แต่เข้าใจว่าม่านที่กั้นศาลาเปลื้องเครื่องนี้ คงจะใช้ปักกันอย่างประณีตมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาแล้ว เพราะจะต้องประกวดฝีมือกัน ประเพณีถวายม่านปักวันทองในเมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จมานมัสการพระพุทธบาทนั้น น่าจะมีมาแต่ครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาแล้วเป็นแน่ เพราะปรากฏว่ามีข้อความอยู่ในคำให้การของขุนโขลน ผู้รักษาพระพุทธบาทมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์แล้ว(๑)

พระอุโบสถ อยู่ใกล้ทางขึ้นมณฑปพระพุทธบาทด้านทิศใต้ ภายในพระอุโบสถมีพระพุทธรูปอยู่หลายองค์ ตั้งรวมกันไว้ที่ฐานเดียวกับพระประธาน ส่วนมากเป็นพระพุทธรูป

(๑) ดูประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๗ ฉบับของหอสมุดแห่งชาติ

ฝีมือช่างสมัยอยุธยา พระอุโบสถนี้มีแปลกอยู่ก็ตรงที่ทำเสาติดกับผนัง เฉพาะตัวเสามีบัวหัวเสา และทำลายกระจังปีดทองประทับประจก ส่วนผนังพระอุโบสถนั้นคงฉาบปูนไว้เกลี้ยง ๆ บานประตูหน้าต่างมีตรา ๔ รัชกาล คือปทุมอุณาโลม ครุฑ ปราสาทและมงกุฎอยู่ตรงกลางลายกนก ส่วนประตูทางด้านตะวันออกนั้นทำเป็นรูปเสี้ยวกาง และมีลายดอกพุดตาน

พระอุโบสถนี้เดิมเรียกกันเป็นสามัญว่า "โบสถ์วัว" เนื่องจากแต่เดิมมีรูปวัวนนทิสัมฤทธิ์ขนาดสูงประมาณ ๑ เมตร ตั้งอยู่หน้าฐานพระประธานตัวหนึ่ง วัวตัวนี้น่าจะหล่อเป็นพุทธบูชาในแผ่นดินใดแผ่นดินหนึ่ง ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นแน่ เพราะเท่าที่สังเกตฝีมือช่างเป็นของสร้างในสมัยนั้น (๑)

พระราชวังโบราณ พระราชวังนี้อยู่ติดกำแพงพระพุทธบาททางด้านเหนือ เป็นพระราชวังสร้างขึ้นแต่ครั้งแผ่นดิน

(๑) ในปัจจุบันทางการได้นำไปเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่กรุงเทพ ฯ แล้ว

สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม เพื่อทรงใช้เป็นที่ประทับแรมในเวลาเสด็จไปนมัสการพระพุทธบาท ยังมีซากกำแพงก่ออิฐถือปูนเหลืออยู่ทั้ง ๔ ด้าน ตัวพระที่นั่งและตำหนักต่าง ๆ ล้วนแต่สร้างด้วยเครื่องไม้ทั้งสิ้น เมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าข้าศึกแล้วพระราชวังนี้ก็ถูกทอดทิ้ง โดยไม่ได้รับการบำรุงรักษา เพราะฉะนั้นตัวตำหนักต่าง ๆ ซึ่งสร้างด้วยเครื่องไม้จึงได้ชำรุดทรุดโทรมและผุพังไปหมด

เมื่อสมเด็จพระมหากษัตริย์ ในกรุง รัตน โก สินทร์ เสด็จพระราชดำเนินไป นมัสการ พระพุทธบาท ในชั้น หลังนี้ ใช้ปลูกพลับพลาที่ประทับชั่วคราว ไม่ได้ทรงสร้างถาวรวัตถุอย่างใดเพิ่มขึ้นในเขตพระราชวังนี้เลย เพราะฉะนั้นในปัจจุบันจึงไม่มีซากตำหนักเหลือปรากฏอยู่ คงมีแต่ซากกำแพงเป็นเขตอยู่โดยรอบ และมีบ่อน้ำกรุด้วยอิฐอยู่บ่อหนึ่งเท่านั้น

ในบริเวณกำแพงพระราชวังนี้ เมื่อถึงหน้าเทศกาลนมัสการพระพุทธบาทในเดือนสามทุก ๆ ปี ปรากฏว่ามีพระภิกษุสงฆ์ซึ่งอยู่ตามจังหวัดต่าง ๆ พากันชุดงค์มากางกลดพักกันเต็มไปหมด ส่วนอาหารที่จะใช้ขบฉันนั้น ประชาชนที่

ไปนมัสการพระพุทธบาทพากันหามาถวายมิได้ขาด พระภิกษุซึ่งพร้อมใจกันเดินธุดงค์จากจังหวัดต่าง ๆ เกือบทั่วประเทศไทย มาชุมนุมพร้อมในบริเวณปูชนียสถานอันศักดิ์สิทธิ์เช่นนี้ จะไม่ได้เห็นในที่อื่น ๆ อีก นอกจากที่พระพุทธบาทเพียงแห่งเดียวเท่านั้น

เจ้าพ่อเขาตก ที่เรียกว่าเจ้าพ่อเขาตกนี้ คือเบื้องหน้ารูปประดิษฐานอยู่ในศาลเจ้า ตัวศาลาตั้งอยู่เชิงเขาซึ่งเรียกกันว่าเขาตก (คือเทือกเขามาสุดลงที่ตรงนั้น) อยู่ห่างจากมณฑปพระพุทธบาทไปประมาณ ๓ กิโลเมตร มีถนนรถยนต์ไปได้สะดวก

ภูมิประเทศในบริเวณนี้แต่เดิมเป็นป่าเขา มีต้นไม้ใหญ่ ๆ ขึ้นครึ้ม จะหาบ้านช่องผู้คนอาศัยอยู่ไม่ได้สักหลังเดียว ผู้ที่เดินทางผ่านไปจะรู้สึกเงียบสงัดวิเวกวังเวงใจเป็นอย่างยิ่ง และเนื่องจากการเดินทางไปนมัสการพระพุทธบาทในสมัยโบราณจะต้องผ่านไปทางเขาตกนี้ ผู้ที่ผ่านไป จึงมักจะหยุดพักใต้ร่มไม้ในบริเวณศาล และนมัสการเทพารักษ์ที่ศาล เพื่อขอพรให้เดินทางไปถึงที่หมายได้โดย

ปลอดภัย แต่ในบัจจุบันป่าดงพงพีอย่างแต่ก่อนจะไม่ปรากฏแก่สายตาของผู้เดินทางอีกแล้ว ต้นไม้ใหญ่ ๆ ได้ถูกโค่นลงจนเกลี้ยงป่า ที่ดินซึ่งว่างเปล่าอยู่ก็ถูกบุกเบิกเพื่อทำไร่ทำนากันจนหมดสิ้น มีถนนตัดไปจนถึงบ้านหมอและหนองโดน สามารถจะใช้รถยนต์วิ่งไปมาได้โดยสะดวก ฉะนั้นผู้ที่เดินทางไปนมัสการพระพุทธบาทในบัจจุบัน จึงได้รับความสะดวกสบายกว่าในสมัยโบราณ อย่างไกลลิบที—เดียว

ศาลเจ้าพ่อเขาตกเป็นของสร้างมาแต่ครั้งกรุงศรี—กรุงศรีอยุธยา ของเดิมทำเครื่องบนด้วยไม้มีช่อฟ้าใบระกา แต่ถูกไฟป่าไหม้อยู่เสมอ ต้องสร้างกันใหม่เรื่อยมา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้สร้างใหม่ ทำเป็นรูปเก๋งจีน เครื่องบนใช้อิฐปูนทั้งนั้น และโปรดให้พระยาเพชรรัตน์สงครามนำศิลามาจากเขาตกให้ช่างจำหลักเป็นเทวรูปขึ้น ทำเป็นเทวรูปนั่งขัดเข่า สูงประมาณ ๘๐ เซ็นติเมตร เพื่อนำไปประดิษฐานแทนรูปเทพารักษ์ของเดิม เมื่อสมโภชแล้วโปรดให้แห่ลงเรือที่ท่าพระ นำไปประดิษ

ฐานไว้ที่ศาลนี้ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๐๔ (๓) ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ตัวศาลาถูกไฟป่าไหม้ทำลายอีกครั้งหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้พระพุฒาจารย์ (มา) เมื่อยังเป็นพระมงคลทิพมุนี ผู้รักษาพระพุทธบาทสร้างขึ้นใหม่ และหล่อเทวรูปขึ้นใหม่อีกองค์หนึ่งทำเป็นเทวรูปทรงเครื่อง สูงประมาณ ๑ เมตร เทวรูปองค์นี้ชาวบ้านเรียกกันว่า "เจ้าตาก" ตั้งอยู่หน้าเทวรูปเจ้าพ่อเขาตก โดยเฉพาะตัวศาลนั้นต่อมาได้ชำรุดทรุดโทรมลง จึงถูกซ่อมแปลงขึ้นใหม่อีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๙๒

ในปัจจุบันการเดินทางไปนมัสการพระพุทธบาทไม่จำเป็นจะต้องผ่านไปทางเขาตกแล้ว เพราะฉะนั้นศาลเจ้าพ่อเขาตกจึงขาดความสำคัญสำหรับผู้ที่จะไปนมัสการพระพุทธบาทเป็นอันมาก นักทัศนาจรที่ผ่านไปพระพุทธบาทอย่างเดียว ไม่ได้แวะไปที่ศาลเจ้านี้ ต่อถึงหน้าเทศกาลนมัสการพระพุทธบาทในเดือนสี่เท่านั้น จึงจะมีผู้ไปบีดทองเสี่ยงเซียมซีและบนบานศาลกล่าว ขอศีลขอพรจากเจ้าพ่ออย่างคับคั่ง

---

(๑) ดูประกาศราชพิธีเล่ม ๒ หน้า ๑๗๖--๑๗๘

บ่อพรานล้างเนื้อ บ่อพรานล้างเนื้ออยู่ห่างจากมณฑปพระพุทธบาทประมาณ ๑ กิโลเมตร ในปัจจุบันมีรถยนต์แล่นไปได้จนถึงริมบ่อน้ำ บ่อนี้เกิดจากโพรงหินโดยธรรมชาติ และมีแอ่งหินข้างบ่อซึ่งมองดูคล้ายรอยหัวเข่าคน ในโพรงหินนี้มีน้ำไหลออกมาไม่ขาด ในเทศกาลไหว้พระพุทธบาท ประชาชนจะพากันไปตักน้ำจากบ่อนี้ปีละหลายหม้อนวด แต่น้ำก็ไม่แห้ง คงไหลซึมออกมาเสมอ สีของน้ำในบ่อนี้เป็นสีแดงขุ่น ๆ เนื่องจากมีสนิมเหล็กเจือปนด้วย ขนาดของโพรงหินที่เรียกว่าบ่อพรานล้างเนื้อนี้กว้างประมาณ ๑๐ เซ็นติเมตร หรือพอที่จะใช้กระป๋องนมลงไปจ้วงตักน้ำขึ้นมาได้ ในปัจจุบันทางการได้ก่อศิลาเป็นขอบกลมสูงจากพื้นดินประมาณสัก ๑ เมตร น้ำที่ไหลซึมออกมาจากบ่อก็ขังอยู่ในนี้ไม่ไหลลงดินไปเหมือนอย่างแต่ก่อน

กล่าวกันว่าน้ำในบ่อมีกลิ่นคล้ายคาวเลือด ซึ่งทำนองคงจะเกิดจากกลิ่นสนิมเหล็กและแร่ธาตุอย่างอื่นที่ไหลลงมาผสมด้วยก็ได้ ด้วยน้ำที่มีกลิ่นและรสแปลก และมีแร่ธาตุเจือปนอยู่ด้วยเช่นนี้ เมื่อมีผู้นำมาดื่มหรือลูบไล้ตามร่าง

กายอาจจะทำให้บาดแผลและกลากเกลื้อนหายไปได้ จึงเกิดเล่าลือและเชื่อถือกันว่าเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ ประชาชนจึงนิยมไปตักมาอาบและดื่มกินกันมิได้ขาด ส่วนนิยายประกอบบ่อน้ำนี้ ได้กล่าวไว้ในตอนที่ว่าด้วยพระพุทธบาทแล้วท่านผู้ใดสนใจโปรดพลิกดูในตอนนั้น

ถ้ำต่าง ๆ ในเทือกเขาพระพุทธบาทมีถ้ำต่าง ๆ มากมายหลายแห่ง แต่ละถ้ำล้วนมีธรรมชาติผิดแผกแตกต่างกัน บางแห่งเป็นถ้ำเล็ก ๆ ตื้น ๆ คล้ายเพิงผา เช่นถ้ำกบและถ้ำหัวช้าง บางถ้ำมีผนังกั้นแบ่งเป็นช่องเป็นตอนก็มี เช่นถ้ำประทุนเป็นต้น บางถ้ำก็อยู่ลึกลงไปในภูเขา มีทางเข้าแคบ ๆ แต่ภายในถ้ำกว้างขวาง มีหลืบมีซอก หินย้อยก็มี เช่นถ้ำมหาสนุกและถ้ำวิมานจักรี ธรรมชาติเหล่านี้น้อมนำใจให้น่าเที่ยวน่าชมยิ่งนัก ถ้าท่านผู้ใดมีเวลาพอที่จะไปชมถ้ำเหล่านี้ได้แล้ว ก็ควรลองไปชมดู ท่านจะได้รับความเพลิดเพลินเจริญใจอย่างยิ่ง

แต่เนื่องจากถ้ำในบริเวณเทือกเขาพระพุทธบาทมีมากมาย พ้นวิสัยที่จะพรรณนาให้ทั่วถึงได้ และบางแห่ง

ก็ไม่สวยงามวิจิตรพิสดารเท่าใดนัก เป็นถ้ำเรียบ ๆ และมืดครึ้ม และบางแห่งก็อยู่ไกลเกินไป ไม่สะดวกที่จะไปชม จึงขอพรรณนาแต่เฉพาะถ้ำที่สวยงามน่าเที่ยวน่าชม และอยู่ไม่ไกลจากพระพุทธบาทเท่านั้น คือ

ถ้ำประทุน อยู่เชิงเขาทางทิศตะวันออกของมณฑปพระพุทธบาทประมาณ ๑ กิโลเมตร มีถนนรถยนต์เข้าไปได้ถึงเชิงเขาหน้าถ้ำ ตรงปากถ้ำเป็นสำนักสงฆ์จีน มีนักพรตจีนควบคุมอยู่ ที่สำนักสงฆ์นี้มีพระพุทธบาททั้งของไทยและของจีนประดิษฐานอยู่หลายองค์ และมีที่เสี่ยงเซียมซีดูโชคชะตาราศีด้วย การเข้าไปชมถ้ำนี้สะดวก เพียงแต่ขออนุญาตนักพรตจีนในสำนักนั้นสักหน่อย ท่านก็จะได้รับอนุญาตเข้าไปชมได้โดยตลอด

ถ้ำนี้แบ่งออกได้เป็น ๓ ตอน มีทางเดินทะลุถึงกันได้โดยตลอด ถ้ำทางทิศเหนือมีพระพุทธรูปทั้งของไทยและของจีน ถ้ำทางทิศใต้มีพระเจดีย์ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอม

เกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้นำศิลาจากเมืองจีนมาสร้าง ทำทรงกลมแบบเจดีย์ลังกาและทรงบรรจุพระ บรม ธาตุ ในนั้นด้วยกับมีพระพุทธรูปศิลาอีกหลายองค์

ถ้ำระฆัง อยู่บนไหล่เขาห่างจากมณฑปพระพุทธบาทประมาณกิโลเมตรครึ่ง มีถนนรถยนต์เข้าไปได้เพียงบ่อพรานล้างเนื้อ จะต้องเดินต่อไปอีกประมาณ ๒๐๐ เมตร ที่เชิงเขามีบันไดคอนกรีตขึ้นไปจนถึงปากถ้ำ ในระหว่างปากถ้ำมีรูปพระกวนอิมองค์ใหญ่ประดิษฐานอยู่

ทางที่จะลงไปยังถ้ำระฆังนั้นเป็นทางแคบ ๆ ต้องใช้พะองพาดลงไปและจะต้องผ่านซอกแคบ ๆ เข้าไปอีกหลายตอนจึงจะถึงโล่งภายในถ้ำ ก้นถ้ำมีศิลาย้อยเป็นแผ่นลงมา รูปคล้ายระฆังหินสมัยโบราณ เมื่อเอาไม้เคาะจะมีเสียงดังคล้ายเสียงระฆัง ด้วยเหตุนี้จึงเรียกกันว่าถ้ำระฆัง

ถ้ำวิมานจักรี อยู่บนไหล่เขาดอกไม้ ห่างจากมณฑปพระพุทธบาทประมาณ ๖ กิโลเมตร หนทางที่จะไปยังถ้ำนั้น

แต่เดิมรู้สึกว่าค่อนข้างลำบากสักหน่อย เพราะไม่มีถนนรถยนต์ จะต้องเดินข้ามห้วยข้ามเขาไป แต่ในปัจจุบันสามารถจะนำรถยนต์เข้าไปได้ถึงเชิงเขาหน้าถ้ำ โดยนำรถยนต์แล่นผ่านไปตามถนนสายพระพุทธบาท—ท่าเรือ (๖) ประมาณ ๓ กิโลเมตร แล้วมีทางแยกเป็นทางลำลองเฉพาะรถขนหินเดินอีกประมาณ ๕ กิโลเมตร

ถ้ำวิมานจักรีอยู่สูงจากเชิงเขาขึ้นไปประมาณ ๗๐ เมตร มีทางขึ้นทำด้วยศิลาเรียงกันเป็นขั้นบันได แม้จะไม่สู้เรียบร้อยนักก็ตาม แต่ก็พอจะเดินขึ้นไปสะดวกทั้งในฤดูฝนและฤดูแล้ง หน้าถ้ำเป็นชะง่อนหินกว้างขวางสามารถบังฝนได้ แม้ฝนจะตกหนักสักเพียงใดก็ไม่สามารถจะสาดเข้าไปในชะง่อนหินนี้ได้ ในชะง่อนหินนี้มีพระภิกษุชราจำพรรษาอยู่รูปหนึ่ง น่าสงสารในเวลาไปบิณบาตร เพราะ

(๖) ถนนนี้สร้างตามทางรถไฟสายท่าเรือ-พระพุทธบาท ซึ่งได้เลิกกิจการไปแล้ว เป็นถนนลงหิน รถยนต์แล่นได้สะดวกทุกฤดูกาล

ท่านต้องขึ้นลงจากภูเขา แล้วก็ต้องเดินทางเข้าไปในหมู่บ้านอีกเป็นระยะทางถึง ๕—๖ กิโลเมตร จึงจะได้อาหารมาฉัน และจะต้องปฏิบัติอย่างนี้เป็นประจำทุกวัน ภายในถ้ำมีหลืบมีคูหา มีหินย้อยเป็นสีต่าง ๆ งามน่าชม นับว่าเป็นถ้ำที่สวยงามกว่าบรรดาถ้ำต่าง ๆ ที่อยู่ในบริเวณเทือกเขาพระพุทธบาท พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยเสด็จประพาสถ้ำนี้ครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ และได้ทรงจารึกพระปรมาภิไธยย่อ จ.ป.ร. ไว้ที่ผนังถ้ำ ยังปรากฏอยู่จนถึงเวลาบัดนี้ และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันก็ได้เสด็จประพาสครั้งหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๕

นอกจากภายในถ้ำจะสวยงามแล้ว ยังมีพระพุทธรูปยืนปางประทานอภัยหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์เป็นพระพุทธรูปสมัยอยุธยา มีท่อไขน้ำสรงที่ฐานรองด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงผนวชอยู่ได้ ทรงพระราชศรัทธาอุสาหะเชิญไปแต่กรุงเทพฯ ไปประดิษฐานไว้

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๐ (๑) แล้วมีจารึกติดที่หินย้อยในถ้ำบอกประวัติโดยย่อไว้ด้วย มีข้อความที่กล่าวไว้ในจารึกตอนหนึ่งว่า

"พระภิกษุสงฆ์สามเณรและสัปปุรุษทั้งปวงอย่าได้คิดสงสัยเลยว่าฝังทรัพย์สิ่งของทองเงินลงไว้เบื้นปริศนาลายแทงนั้นหามิได้ดอก โดยที่สุดสักเฟื่องหนึ่งก็ไม่มีเลย ถ้าคิดสงสัยคิดจะขุด ก็ตกนรกเสียเปล่าเบื้นมั่นคง ที่เชิญเอาพระพุทธรูปมาไว้ครั้งนี้ หวังให้เบื้นที่บูชาแก่เทพยุดามนุษย์สัปปุรุษและพระภิกษุสงฆ์สามเณรทั้งปวงสิ้น"

น่าเสียดายที่คนใจบาป หยาบช้าได้ ฝ่าฝืนพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือได้ทุบต่อยฐานก่ออิฐถือปูนซึ่งเบื้นฐาน รองพระพุทธรูปนั้นแตกหักไม่มีชิ้นดี จนทางการต้องนำพระพุทธรูปไปเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานพระพุทธบาท

---

(๑) พระพุทธรูปองค์นี้มีประวัติกล่าวไว้ในจารึกว่า เดิมตั้งอยู่ในถ้ำแห่งหนึ่งแขวงเมืองอุทัยธานี ข้าหลวงเดิมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปพบเข้า เห็นว่ามีลักษณะงาม จึงได้เชิญมาทูลเกล้า ฯ ถวายที่กรุงเทพ ฯ

ข้อความที่จารึกไว้แต่เดิมมีเพียง ๑๘ บันทัด ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จ พระจอม เกล้า เจ้าอยู่หัว ได้เสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้ว จึงได้เสด็จไปทรงบีดทองพระพุทธรูปที่เชิญมาไว้ในถ้ำวิมานจักรีอีกครั้งหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๓ และได้โปรดให้จารึกข้อความ เพิ่มเติม ลง ในแผ่นหินอ่อนนี้อีก ๑๕ บันทัด รวมทั้งหมดเป็น ๓๔ บันทัดด้วยกัน ต่อมาสมเด็จพระพุฒาจารย์ ผู้กำกับการพระพุทธบาทเกรงว่าแผ่นหินที่จารึกนี้จะเป็นอันตรายสูญหายไป จึงได้กะเทาะจากผนังถ้ำ ไป ไว้ใน พิพิธภัณฑ สถานพระพุทธบาท ศิลาจารึกแผ่นนี้ในปัจจุบันตั้งอยู่ตอนท้ายวิหารสิบห้าห้องอยู่ตรงหน้าประตูด้านหลัง

ถ้ำมหาสนุก อยู่ไกลจากพระพุทธบาทสักหน่อย คืออยู่ทางเขาตก ห่างจากพระพุทธบาทประมาณ ๕ กิโลเมตร ก่อนจะถึงถ้ำควรแวะดูน้ำพุไหล ออกจาก ซอกเขา เสียก่อน พุนี้ประหลาดที่ไม่มีรากต้นน้ำ ต้นน้ำอยู่ในซอกหินภายในภูเขา แล้วไหลมาออกตรงซอกหินภายในภูเขา แล้ว

ไหลมาออกตรงซอกหินที่กล่าวนี้ ในฤดูฝนจะน่าดูกว่าในฤดูแล้ง เพราะมีน้ำไหลตกจากซอกหินแรงมาก

ตัวถ้ำมหาสนุกอยู่บนไหล่เขานี้ เป็นถ้ำชอนเข้าไปในภูเขา มีทางเข้าไปได้ไกล แต่ทางเข้านั้นคดเคี้ยวซอกซอนไปตามหิน ภายในถ้ำสวยงามมาก พื้นถ้ำบางแห่งมีทรายสีเหลืองเต็มไปหมด คล้ายกับหาดทรายชายทะเลฉะนั้น กับมีอ่างหินซึ่งมีน้ำขังอยู่เต็มรวม ๗ อ่างด้วยกัน กลางถ้ำมีหินย้อยจากเพดานถ้ำลงมา หินย้อยนี้คงจะเป็นโพรงข้างใน เพราะเพียงแต่เอามือเคาะเท่านั้นก็เกิดเสียงกังวาลดังหึ่ง ๆ คล้ายเสียงฆ้องใบใหญ่ ชาวบ้านจึงเรียกหินย้อยนี้ว่า "หินหึ่ง"

นอกจากถ้ำที่กล่าวมาข้างต้นนี้แล้ว ยังมีถ้ำอื่น ๆ อีกหลายถ้ำ เช่น ถ้ำพักทอง ถ้ำชาลวัน ถ้ำบอระเพ็ด ถ้ำสาลิกา ถ้ำมะเกลือ ถ้ำกินนร ถ้ำมะกักเหนือและถ้ำมะกักใต้ เป็นต้น แต่ถ้ำเหล่านี้ไม่สวยงามและไม่ใหญ่โตเท่าใดนัก จึงไม่ได้นำมากล่าว ถ้าท่านผู้ใดมีเวลาว่างพอและหาผู้นำทางได้แล้ว จะลองไปเที่ยวชมดูให้ทั่วทุกถ้ำ

ก็ได้ เพราะแต่ละถ้ำนั้นอยู่ไม่ไกลจากมณฑปพระพุทธบาทเท่าใดนัก

ธารทองแดง ธารทองแดงอยู่ห่างจากพระพุทธบาทประมาณ ๓ กิโลเมตร ต้นธารเกิดจากเขาธารทองแดงในกิ่งอำเภอพระพุทธบาท แล้วไหลไปทางอำเภอหนองโดน สองข้างลำธารมีต้นไม้ใหญ่ขึ้นร่มรื่น บางแห่งมีต้นโศกก็มี สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงโปรดภูมิประเทศในบริเวณนี้ จึงโปรดให้ช่างหลวงออกไปตกแต่งดัดแปลงลำธารเพื่อไขน้ำมาใช้ในบริเวณ พระราชวังที่ พระพุทธบาทแห่ง ๑ กับที่พระตำหนักธารเกษมอีกแห่ง ๑ การระบายน้ำและทดน้ำทำคล้ายกับวิธีในปัจจุบันนี้มาก คือใช้ศิลาก่อเป็นทำนบกั้นขวางลำธาร ทำประตูระบายน้ำแล้วฝังท่อดินเผาไขน้ำให้ไหลตามท่อไปสู่ที่ ๆ ต้องการใช้น้ำ นอกจากนี้ยังระบายน้ำเข้าไปในแอ่งศิลาริมธารทองแดง เพื่อใช้เป็นที่สรงสนานซึ่งต่อมาเรียกกันว่า "ห้วยศิลาดาด"(๑) และ

(๑) มีปรากฏชื่อในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา

สร้างพระตำหนักขึ้นทริมลำธารนี้ พระราชทานนามว่า "พระตำหนักธารเกษม" ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า ช่างหลวงได้ออกมา สร้าง พระตำหนัก และ ตกแต่งธารทองแดงอยู่เป็นเวลาถึง ๓ เดือนจึงสำเร็จ

ต่อจากพระตำหนักธารเกษม ลงไปอีกประมาณ ๑ กิโลเมตร มีทำนบสร้างไว้กั้นแห่งหนึ่งทวังผาอ้อม ทำนี้ทำเป็นอ่างเก็บน้ำและผันท่อระบายน้ำให้ไหลไปยังธารมะลิซึ่งอยู่ใกล้พระพุทธบาทแล้วสร้างเขื่อนกันน้ำเพื่อเก็บน้ำไว้สำหรับให้ประชาชน บริโภค ในเวลา ไป นมัสการพระพุทธบาท ที่ธารมะลินี้ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์ทรงซ่อมเขื่อนของเดิมใหม่หมด โดยทำเป็นรูปกุมภกัณฑ์นอนทดน้ำอยู่ในลำธาร ต่อมาเขื่อนนี้ชำรุดไม่สามารถจะขังน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้ง สมเด็จพระพุฒาจารย์ผู้กำกับการพระพุทธบาทให้ซ่อมใหม่ด้วยคอนกรีตเสริมเหล็ก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ ในปัจจุบันทำนบกั้นน้ำที่ธารมะลียังใช้การได้ดี ส่วนทำนบอื่น ๆ ได้ปรักหักพังใช้การไม่ได้หมดแล้ว

สิ่งต่าง ๆ ในบริเวณธารทองแดงที่สร้างแต่ครั้ง

แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เช่น พระตำหนักขาร เกษมซึ่งก่อด้วยศิลา (๑) เกยช้าง เกยม้า ทำนบกั้นน้ำ ตลอดจนท่อดินเผายังเหลือซาก ปรากฏอยู่ จนกระทั่งทุกวันนี้ โดยเฉพาะท่อดินเผานั้นทำเป็นท่อน ๆ ผังติดต่อกันไป ยาวหลายกิโลเมตร ท่อน้ำเหล่านี้มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง ประมาณ ๕๐ เซ็นติเมตร และมีท่อขนาดเล็กทำด้วยทองแดง ขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ ๒๐ เซ็นติเมตร โดยเฉพาะท่อน้ำซึ่งทำด้วยทองแดงนี้ คงจะต่อแยกจากท่อดินเผาเข้าไป ใน บริเวณพระตำหนักขารเกษม และในพระราชวังที่พระพุทธบาทก็ได้ บางส่วนของท่อเหล่านี้ได้ขุดพบที่ลำธารและได้นำไปเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานที่พระพุทธบาท การพบท่อน้ำเหล่านี้เป็นเครื่องแสดงว่าความเจริญในการชลประทาน และการประปาในสมัยโบราณกาลแล้วแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งถ้าจะนับเวลามาถึงปัจจุบันนี้ก็ไม่ต่ำกว่า ๓๐๐ ปี

นิคมสร้างตนเอง เมื่อท่านเดินทางด้วยรถยนต์ผ่านไป

(๑) มีปรากฏชื่อในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา

ตามแนวถนนพหลโยธิน ตั้งแต่กิโลเมตรที่ ๑๒๗ ถึงกิโลเมตรที่ ๑๔๔ ทางขวามือจะเห็นบ้านไม้หลังเล็ก ๆ ปลูกเรียงรายกันเรื่อยไปจนเกือบถึงทางแยกเข้าพระพุทธบาท ที่ว่างในระหว่างบ้านเหล่านี้ ซึ่งแต่เดิมเป็นป่าดงพงพี จะหาผู้คนไปตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่ สักหลัง หนึ่งก็ทั้งยากนั้น บัดนี้ได้กลายสภาพเป็นไร่เป็นนาไปหมดแล้ว ผลงานที่เบิกป่าและเปลี่ยนสภาพให้เป็นไร่เป็นนาไปนี้ เกิดจากน้ำพักน้ำแรงของชาวนิคม ซึ่งกรมประชาสงเคราะห์ได้จัดตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ นิคมนี้มีชื่อว่า "นิคมสร้างตนเองพระพุทธบาทสระบุรี"

ภายในนิคมมีเนื้อที่กว้างขวาง มีถนนรถยนต์แล่นไปได้สะดวกจนถึงเชิงเขา มีบ้านของชาวนิคมปลูกเรียงกันเป็นระยะ ๆ ไปและมีไฟฟ้าให้ใช้ด้วย นอกจากนี้ทางการยังมีพืชพันธุ์ผักแจกให้ เพื่อใช้ชาวนิคมได้ใช้เพาะปลูกและเก็บพืชผลขายเป็นอาชีพได้ในปีหนึ่ง ๆ เป็นจำนวนไม่น้อย ผู้ที่เข้าไปอยู่ในนิคมไม่ต้องลงทุนอย่างใด นอกจากจะ ใช้ แรงงานของตนซึ่ง มี อยู่ แล้วตามธรรมชาติ เพื่อผลิตพืชผลให้เจริญงอกงามขึ้นเท่านั้น นับว่าทางการ

ได้ช่วยเหลืออุปการะผู้ที่ต้อง การสร้าง ตนเอง อย่างแท้จริง ในปัจจุบันสมาชิกในนิคมนี้มีเกินกว่า ๒,๕๐๐ ครอบครัว และได้บุกเบิกที่ดินสำหรับทำไร่ไปแล้วมากกว่า ๖๒,๐๐๐ ไร่

เมืองขีดขิน ในเขตจังหวัดสระบุรีมีเมืองโบราณเมืองหนึ่งซึ่งสร้างตั้งแต่ครั้งขอมเป็นใหญ่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา อยู่ในตำบลบ้านหมอ ห่างจากสถานีรถไฟบ้านหมอ ห่างจากสถานีรถไฟบ้านหมอไปประมาณ ๕๐๐ เมตร เรียกกันว่าเมืองขีดขิน หรือซึ่งชาวบ้านนิยมเรียกกันในปัจจุบันว่า "คูเมือง" มีถนนจากพระพุทธบาทไปท่าเรือผ่านไปใกล้เมืองนี้ ถ้าท่านผู้ใดมีรถยนต์ส่วนตัวจะไปชมเมืองนี้ตามทางหลวงจังหวัดก็ได้ คือเมื่อเดินทางไปถึงพระพุทธบาทแล้ว ก็ขับรถต่อไปตามถนนพระพุทธบาท—บ้านหมอ เมื่อถึงกิโลเมตรที่ ๑๒ ลงเดินไปอีกประมาณ ๓๐๐ เมตรก็ถึง

เมืองขีดขินยังมีแนวกำแพงเมืองซึ่งทำด้วยดินและมีคูเมืองเหลือปรากฏอยู่ ตัวเมืองเป็นรูปกลมกว้างยาวประมาณด้านละ ๓๐๐ เมตร คูกว้างประมาณ ๑๐ เมตร มี

ประตูเมือง ๗ ประตู เรียกชื่อต่าง ๆ กัน เช่น ประตูสัก ประตูชัย และประตูผีเบี้ยน้อย ภายในเมืองขุดพบเทวรูป ศิลาฝีมือช่างสมัยลพบุรีหลายองค์ ซึ่งได้นำไปเก็บรักษาไว้ที่พระพุทธบาทเมื่อรัชกาลที่ ๕(๑)

นอกจากเทวรูปนี้ยังมีกอง ข้าว เปลือก ซึ่งไหม้ไฟสุก ๆ ดิบ ๆ แต่จับติดกันเป็นก้อนแข็งทึงอยู่กองโต จะเป็นกองข้าวที่ถูกทิ้งให้ไฟไหม้ตั้งแต่ครั้งใด ไม่สามารถจะทราบได้ กองข้าวนี้ว่ากันว่าแต่เดิมกองโตสูงท่วมศีรษะ แต่เนื่องจากผู้ที่ไปเที่ยวได้พากันต่อย เอาไปเป็นที่ระลึกกันเรื่อยมา ในปัจจุบันจึงมีเหลืออยู่เพียงเล็กน้อยเท่านั้น

(๑) อยู่ในศาลาซึ่งเรียกว่าศาลพระกาฬทางหลังมณฑปพระพุทธบาท

จังหวัดลพบุรี

ภูมิประเทศและสภาพทั่วไป

ลพบุรีอยู่ห่างจากกรุงเทพ ฯ โดยทางรถไฟประมาณ ๑๓๓ กิโลเมตร และตามถนนพหลโยธินประมาณ ๑๕๕ กิโลเมตร อาณาเขตทิศเหนือจดจังหวัดนครสวรรค์และจังหวัดเพชรบูรณ์ ทิศตะวันออกจดจังหวัดชัยภูมิและจังหวัดนครราชสีมา ทิศใต้จดจังหวัดพระนครศรีอยุธยาและจังหวัดสระบุรี ทิศตะวันตกจดจังหวัดสิงห์บุรีและจังหวัดอ่างทอง

ภูมิประเทศของจังหวัดลพบุรี ทางทิศตะวันออกเป็นที่ดอน มีห้วย เขา และป่าดง แต่โดยมากป่าไม้ในจังหวัดลพบุรีเป็นป่าไผ่และป่าไม้เต็งรังแทบทั้งนั้น ทางทิศเหนือทิศใต้และทิศตะวันตกเป็นที่ราบลุ่ม ถึงหน้าน้ำ ๆ

ท่วมตามที่ลุ่มเหล่านี้หมด สามารถจะใช้เรือล่องไปได้ไกลทีเดียว

ถ้าท่านนั่งรถไฟผ่านตัวเมืองลพบุรีไป คงจะสังเกตเห็นได้โดยถนัดว่า ตัวเมืองลพบุรีตั้งอยู่บนที่ดอนซึ่งยื่นเป็นตระพักออกไป แต่ทางด้านตะวันออกซึ่งอยู่ห่างจากตัวเมืองเดิมไปสัก ๔ กิโลเมตรนั้น แผ่นดินเป็นแอ่งกว้างใหญ่ ในฤดูฝนน้ำฝนซึ่งไหลจากเทือกเขาทางทิศตะวันออกของเมืองลพบุรีมาขังอยู่ในแอ่งนี้คล้ายกับเป็นทะเลสาบ ซึ่งเรียกกันว่า "ทะเลชุบศร" ชาวเมืองลพบุรีได้อาศัยน้ำจืดในทะเลชุบศรนี้มากินกันมาแต่โบราณ และนับถือกันว่าเป็นน้ำที่สะอาดและบริสุทธิ์จนถึงกับต้องส่งส่วยน้ำไปถวายเจ้านครขอมหลวงเพื่อใช้เป็นเสวยอยู่เป็นนิจ แต่น่าเสียดายที่ในปัจจุบันทะเลชุบศรได้ตื้นเขินขึ้น จนกลายเป็นที่สำหรับทำไร่ทำนาไปหมดแล้ว จะมีน้ำขังอยู่บ้างก็เฉพาะแต่ในฤดูฝนเท่านั้น

ลพบุรีเป็นเมืองที่มีสาธารณูปโภค พร้อมทุกอย่าง เช่น มีไฟฟ้า น้ำประปา โรงพยาบาลอันทันสมัย และโรงภาพยนต์ทั้งในเขตเมืองเก่าและเมืองใหม่ ถนนหน

ทางก็ลาดยางบ้าง เป็นถนนคอนกรีตบ้างแทบทุกถนน ยิ่งกว่านั้นลพบุรี ยังมีของ โบราณ ที่ควร ชม แทบ ทุกยุคทุกสมัย เพราะฉะนั้นจึงนับว่าลพบุรี เป็นเมือง หนึ่งที่นักทัศนาจรควรจะหาโอกาสไปทัศนาจรเป็นอย่างยิ่ง

พืชผลและอุตสาหกรรม

พืชผลของจังหวัดลพบุรี ที่ขึ้นหน้าขึ้นตามีอยู่ ๓ อย่างด้วยกัน คือส้มพ้อ ดินสอพอง และน้อยหน่า โดยเฉพาะดินสอพองนั้นลพบุรีมีมากที่สุด คือดินในบริเวณเมืองลพบุรีส่วนมากเป็นดินขาว เหมาะที่จะใช้ทำดินสอพองเป็นอย่างยิ่ง

ส่วนน้อยหน่านั้นปลูก กัน ในบริเวณพระที่นั่งเย็นเป็นส่วนมาก ถ้าท่านไปทัศนาจรจังหวัดลพบุรีในเดือนกรกฎาคมและสิงหาคม จะพบน้อยหน่ามีจำหน่ายแทบเต็มเมืองลพบุรีทีเดียว น้อยหน่าของจังหวัดลพบุรีนั้นปรากฏในจดหมายเหตุว่า ในรัชกาลที่ ๓ มีกองน้อยหน่าหลวงอยู่ในบังคับบัญชาของเจ้าพระยายมราช ได้ปลูกกันในพระนารายณ์ราชนิเวศน์และที่ว่างรอบกำแพงพระราชวัง

เต็มไปหมด ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ได้โปรดให้พระยาราชสงครามเป็น ผู้อำนวย การปลูก น้อยหน่า ขนทพระที่นั่งเย็นอีกแห่งหนึ่ง เมื่อถึงหน้าน้อยหน่าสุกได้บรรทุกเรือล่องเลยมาขายในกรุงเทพ ฯ บีละมาก ๆ ทุกปี ในปัจจุบันนี้ลพบุรีก็ยังนับว่าเป็นเอกในเรื่องปริมาณของน้อยหน่าอยู่ ซึ่งไม่มีจังหวัดใดในประเทศไทยจะสู้ได้ แต่รสน้อยหน่าของจังหวัดลพบุรีนั้นเป็นรองจังหวัดนครปฐมมาก

การคมนาคม

การที่ศึกษาจรจังหวัดลพบุรีอาจไปได้หลายทาง ทั้งทางรถไฟ รถยนต์ และทางเรือ ถ้าจะไปทางรถไฟก็สะดวกเพราะมีรถไฟผ่านจังหวัดลพบุรีหลายขบวน คือ ขบวนแรกเป็นรถเร็ว เดินระหว่างกรุงเทพฯ — เชียงใหม่ ออกจากสถานีกรุงเทพ ฯ เวลา ๕.๕๐ น. ถึง ลพบุรี เวลา ๘.๒๗ น. และรถกรุงเทพ ฯ — พิษณุโลก ออกจากสถานีกรุงเทพ ฯ เวลา ๗.๐๐ น. ถึงลพบุรีเวลา ๑๐.๐๑ น. หรือจะไปขบวนที่ออกจากกรุงเทพ ฯ เวลา ๐๗.๒๐ น. ถึงลพบุรี เวลา ๑๑.๓๕ น. ก็ได้ ท่านที่ประสงค์จะทัศนาจร

ภูมิประเทศ และโบราณสถานในจังหวัดลพบุรีให้ทั่วแล้ว ควรจะพักค้างคืนที่จังหวัดลพบุรีเสียสักคืนหนึ่งหรือสองคืน

ถ้าท่านจะไปทางรถยนต์ ก็จะได้รับความสะดวกไม่แพ้การไปทางรถไฟ เพราะมีรถยนต์ของบริษัทขนส่งจำกัดเดินรับส่งอยู่เป็นประจำ เที่ยวแรกออกจากสถานีที่ข้างตลาดหมอชิต ถนนพหลโยธิน เวลา ๖.๐๐ น. ถึงจังหวัดลพบุรีประมาณ ๐๙.๐๐ น.เศษ และมีรถออกจากสถานีขนส่งทุก ๆ ครึ่งชั่วโมง การไปทางรถยนต์แม้จะอ้อมกว่าทางรถไฟก็ตาม แต่ว่าท่านจะไปถึงจังหวัดลพบุรีเร็วกว่ารถไฟประมาณครึ่งชั่วโมง สำหรับท่านที่มีรถยนต์ส่วนตัวอาจจะเดินทางออกจากบ้านในเวลา ๖.๐๐ น. ขับไปตามถนนพหลโยธิน แล้วเลี้ยวเข้าถนนที่จะเข้าเมืองใหม่ สังเกตได้จาก อนุสาวรีย์ สมเด็จ พระนารายณ์ มหาราช ทรงราชาภรณ์มีเสือคร่ายทับอีกชั้นหนึ่ง ทรงมงกุฎแบบที่ทรงรับราชทูตฝรั่งเศส ตั้งอยู่บนฐานสูงกลางวงเวียนเทพสตรี มองเห็นเป็นสง่าได้แต่ไกล แล้วขับไปตามถนนในเมืองใหม่ ผ่านวงเวียนศรีสุริโยทัย สระแก้ว ซึ่งตรงกลางทำเป็นพานรองรับเทียนสวยงามมาก ต่อจากนี้ท่านจะไป

เที่ยวแห่งใดก็แล้วแต่ใจชอบ มีถนนไปชมโบราณสถานได้สะดวกทุกแห่ง ถ้ากลับจากจังหวัดลพบุรีในตอนเย็นประมาณสัก ๑๖.๐๐ น. ก็จะมีเวลาเที่ยวชมตลาดในเมืองเก่าและเมืองใหม่ได้ทั่วถึง หรือจะไปชมเขาพระงามด้วยก็ได้

การไปทางเรือจะไปได้สะดวก ในเวลาหน้าน้ำเท่านั้น ส่วนหน้าแล้งแม่น้ำลพบุรีตื้นเขิน น้ำขาดเป็นห้วงเป็นตอน ไม่สามารถจะใช้เรือยนต์แล่นไปได้โดยตลอด การทัศนาจรจังหวัดลพบุรีในฤดูน้ำเหนือหลากนั้น สะดวกในการเดินเรือและการเที่ยวทุ่งมาก เพราะจะไปได้จนถึงวัดไลยและเขาสมอคอน ทางตอนเหนือวัดไลยขึ้นไปก็ยิ่งเป็นแม่น้ำใหญ่ มีสาขาแยกออกไปหลายสาย มีบ้านช่องไร่นาบริบูรณ์ และมีทางเรือต่อขึ้นไปได้อีกไกลทีเดียว ถ้าท่านประสงค์จะพักผ่อนให้สบายแล้ว ก็ควรไปทัศนาจรจังหวัดลพบุรีในหน้าน้ำ ภูมิประเทศในเวลานั้นสวยสดงดงามและอากาศก็เย็นสบายดีเหมาะแก่การทัศนาจรอย่างยิ่ง

ที่พัก

จังหวัดลพบุรีมีโรงแรมหลายแห่ง ส่วนมากอยู่ทางเมืองเก่า แต่โรงแรมที่พอจะพักได้มีอยู่เพียง ๒—๓ แห่งเท่านั้น นอกนั้นเป็นโรงแรมที่ไม่ค่อยสะอาดนักและทั้งมีผู้คนพลุกพล่านด้วย โรงแรมที่นับว่าอยู่ในขั้นดี คือ

๑. โรงแรมทหารบก ตั้งอยู่หลังศาลพระกาฬ เป็นโรงแรมชั้นหนึ่งของจังหวัดลพบุรี สถานที่สะอาดเรียบร้อย มีห้องนั่งเล่น และห้องรับประทานอาหารในโรงแรมเสร็จ

๒. คิงส์โฮเต็ล เป็นโรงแรมชั้นหนึ่งอีกโรงแรมหนึ่ง ซึ่งสร้างขึ้นทันสมัยสถานที่สะอาดเรียบร้อย ตั้งอยู่ใจกลางของเมืองลพบุรี ตรงข้ามศาลจังหวัดลพบุรี

นอกจากนี้ยังมีโรงแรมชั้นสองอีกหลายแห่งซึ่งตั้งอยู่ใกล้ร้านขายอาหาร แล้วแต่ท่านจะเลือกพักตามใจชอบ

ตำนานเมือง

ลพบุรีเป็นเมืองเก่าแก่ที่สุด เมืองหนึ่ง ของประเทศ

ไทย นักโบราณคดีบางท่านสันนิษฐานว่าเมืองลพบุรีอาจจะเป็นเมืองของพวกละว้ามาก่อน ซึ่งราชธานีมีชื่อว่าเมืองละโว้ก็ได้ แต่ภูมิฐานบ้านเมืองในสมัยเมื่อเป็นของพวกละว้านั้นจะเป็นอย่างไรไม่ปรากฏแน่ชัด เพราะโบราณสถานเท่าที่ค้นพบ ในเมืองลพบุรี เป็นของ สร้าง รุ่น หลังในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ เป็นอย่างสูง

ต่อมาเมื่อพวกละว้าเสื่อมอำนาจลง พวกมอญซึ่งอพยพมาทางทิศตะวันตกได้เริ่มมีอำนาจขึ้น จนได้ครอบครองดินแดนในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาไว้ทั้งหมด ในสมัยนั้นปรากฏว่าเมืองละโว้เป็น หัว เมืองหนึ่ง ในอาณา จักรมอญ และเป็นเมืองที่อยู่ในอาณาจักรทวารวดี (พ.ศ.๑๑๐๐—๑๖๐๐)

เมืองเดิมที่พวกมอญสร้างขึ้นนั้น เข้าใจว่าคงจะอยู่ทางฝั่งตะวันออกของทางรถไฟ เพราะเมื่อคราวสร้างเมืองใหม่ใน พ.ศ. ๒๕๘๐ ได้ขุดพบสถูปก่อด้วยอิฐไม่มีปูนสององค์ใหญ่ องค์หนึ่ง ในบริเวณ วัดเก่า ของเมืองลพบุรี เรียกกันว่า วัดละโว้ สถูปที่ขุดพบคราวนี้เป็นแบบเดียวกันกับสถูปซึ่งขุดพบที่จังหวัดนครปฐม นอกจากนี้ยังได้พบ

เครื่องประดับสถูปทำด้วยปูนปั้นเป็นรูปหน้าเทวดา ยักษ์ สิงห์ และลวดลายต่าง ๆ ซึ่งคล้ายกันกับที่ได้พบที่จังหวัดนครปฐมอีกหลายสิบชิ้น (๑)

การที่จะทราบว่า เมืองลพบุรีเป็นเมืองของพวกมอญ มีเค้าเงื่อนพอที่จะสันนิษฐานได้หลายอย่าง คือคำจารึกบนฐานพระพุทธรูปสมัยทวารวดี ซึ่งได้มาจากวัดข่อย จังหวัดลพบุรี ก็เป็นภาษามอญ และยังมีจารึกบนเสาแปดเหลี่ยมซึ่งพบที่ศาลพระกาฬ จังหวัดลพบุรี ก็เป็นภาษามอญเก่าแท้ไม่มีที่สงสัย นอกจากนี้ยังปรากฏในหนังสือชินกาลมาลินีและจามเทวีวงศ์ ไปสร้างนครหริภุญไชยนั้นก็เป็นพวกที่พูดภาษามอญ เพราะฉะนั้นเมืองละโว้น่าจะเป็นเมืองที่ใหญ่โตเมืองหนึ่ง ของมอญ รวม อาณาจักรทวารวดี ซึ่งเชื่อกันว่ามีราชธานีอยู่ที่นครปฐม

ครั้นเมื่อ ประมาณ พุทธศตวรรษที่ ๑๕ พวก

---

(๑) ของเหล่านี้เดิมทางการทหาร ได้นำ ไปเก็บ รักษาไว้ในค่ายพระนารายณ์มหาราช แต่กรมศิลปากรได้ขอรับมาไว้ที่ลพบุรีพิพิธภัณฑ์สถานแล้ว ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๐

ขอม[๑] มีอำนาจสูงสุดขึ้นในดินแดนทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของแหลมอินโดจีน ใน พ.ศ. ๑๔๓๒ ได้ตั้งราชธานีขึ้นที่นครธมหรือตามที่ไทยเราเรียกว่า "พระนครหลวง" ซึ่งปัจจุบันอยู่ในประเทศกัมพูชา แล้วแผ่อำนาจรุกรานพวกมอญมาโดยลำดับ จนกระทั่งได้เมืองละโว้ การปกครองของพวกขอมในสมัยนั้นปรากฏว่าเมื่อได้เมืองใดไว้ในอำนาจแล้วก็เทียวกะเกณฑ์พลเมืองให้สร้างเจดีย์สถาน ตามแบบอย่างของตนขึ้น ซึ่งในปัจจุบันนี้ยังมีปรากฏอยู่ในประเทศไทยหลายสิบแห่ง ทางเหนือมีถึงจังหวัดสุโขทัย คือที่วัดเจ้าจันทร์ ในท้องที่อำเภอศรีสัชนาลัยเป็นที่สุด ทางใต้มีถึงจังหวัดเพชรบุรีคือวัดกำแพงแลงเป็นที่สุด ส่วนทางตะวันออกนั้น นอกจากในภาคอีสานของประเทศไทยทั้งหมดแล้วยังปรากฏว่ามีเทวสถานของขอมอยู่ถึงเวียงจันทน์เป็นที่สุดอีกด้วย สำหรับในจังหวัด

---

(๑) พวกขอมคงไม่ใช่ชาวเขมรหรือกัมพูชาในปัจจุบัน อาจเป็นพวกอินเดียอพยพ ซึ่งเข้ามามีอำนาจในภาคพื้นอาเซียอาคเนย์และสมพงศ์กับพวกพื้นเมือง เช่น พวกข่า เป็นต้น พวกเขมรหรือกัมพูชาเข้ามาอยู่ในดินแดนเหล่านี้ภายหลัง ประมาณตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๓๙ เป็นต้นมา

ลพบุรีมีโบราณสถานที่พวกขอมได้สร้างไว้ หลายแห่งด้วยกัน มีทั้งในศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ เช่น เทวสถาน ศาลพระกาฬ ปรางค์สามยอด และปรางค์ใหญ่ในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเป็นต้น โบราณสถานที่พวกขอมได้สร้างไว้ในประเทศไทยนั้น นักโบราณคดีเรียกว่า "สมัยลพบุรี" ซึ่งเป็นสมัยสำคัญสมัยหนึ่งในตำนานโบราณคดีของไทย

ในสมัยที่พวกขอมมีอำนาจปกครองดินแดนอันเป็นประเทศไทยในปัจจุบันนี้ เป็นเวลาที่พวกไทยได้อพยพเข้ามาอยู่ในท้องถิ่นเหล่านี้เต็มไปแล้ว ส่วนทางเหนือก็ได้ลงมาตั้งภูมิลำเนากันเป็นปึกแผ่นในดินแดน ซึ่งเรียกกันว่าสิบสองปันนา และสิบสองจุไทย ถิ่นฐานในเมืองสำคัญๆ ของขอมแทบทุกแห่งก็ปรากฏว่ามีชนชาติไทย เข้ามาแทรกแซง อยู่กันเป็นหมวดเป็นหมู่โดยทั่วไป บางแห่งก็ได้ควบคุมกันเป็นหมู่ใหญ่ ๆ เช่น ที่เมืองบางยาง เมืองเชลียง เมืองราด เมืองตาก เมืองสุพรรณภูมิ เมืองราชบุรี และเมืองเพชรบุรี เป็นต้น

ต่อมาในกษัตริย์ของพม่าองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า

พระเจ้าอโนรธาหรือที่ไทยเราเรียกว่าพระเจ้าอนุรุธได้เสวยราชย์ต่อจากพระราชบิดา เมื่อ พ.ศ. ๑๕๕๗ กษัตริย์องค์นี้พอขึ้นครองกรุงพุกาม ก็เริ่มทำสงครามขยายอาณาเขตลงมาทางใต้ปราบได้นครต่าง ๆ ของมอญ ตลอดลงไปจนคาบสมุทรอินเดีย และตีได้อาณาจักรขอมในลุ่มน้ำเจ้าพระยาอันมีเมืองละโว้เป็นราชธานี ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๑๕๙๕ พระเจ้าอนุรุธสวรรคต และหลังจากเวลานั้นเป็นต้นมา กษัตริย์ของพม่าที่ครองราชสมบัติสืบต่อจากพระเจ้าอนุรุธมัวแต่คอยแย่งชิงราชสมบัติกัน จึงทำให้อำนาจการปกครองประเทศเสื่อมลง เมืองละโว้จึงกลับตั้งเป็นอิสระขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ในคราวนี้เมืองละโว้หาได้ขึ้นแก่พวกขอมที่พระนครหลวงไม่ แต่ได้ตั้งเป็นเอกราชปกครองเมืองต่าง ๆ ในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาอยู่เป็นเวลาตั้งเกือบสองร้อยปี จนกระทั่งถึงรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ เมืองละโว้จึงตกอยู่ในอำนาจของขอมอีกครั้งหนึ่ง ต่อมาเมื่อพวกไทยทางเมืองเหนือได้ราชธานีของขอม ในอาณาเขตสามเทศ หรือสยามเทศ และตั้งเมืองสุโขทัยเป็นราชธานีขึ้นเมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๗๐๐ แล้ว พระเจ้าอู่ทองที่ครอง

เมืองสุพรรณภูมิอันเป็นประเทศราชของกรุงสุโขทัย คงจะเข้ายึดเมืองละโว้ไว้ได้จากพวกขอม ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา พวกขอมจึงหมดอำนาจปกครองดินแดนในลุ่มน้ำเจ้าพระยาทั้งหมด คงเหลือแต่หัวเมืองต่าง ๆ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ซึ่งยังอยู่ในความปกครองของขอม ซึ่งมีราชธานีอยู่ที่พระนครหลวง เมืองละโว้อยู่ปลายแดนไทยทางตะวันออก จึงกลายเป็นหัวเมืองด่านของเมืองสุพรรณภูมิ ซึ่งต้องส่งคนสำคัญขึ้นไปครองเมืองอยู่เป็นเวลาหลายปี

เมื่อกรุงสุโขทัยเสื่อมอำนาจลง พวกไทยข้างฝ่ายใต้จึงได้ตั้งแข็งเมืองไม่ยอมเป็นประเทศราชต่อไป เมื่อพระเจ้าอู่ทอง ทรงสร้างกรุงศรีอยุธยาขึ้นเป็นราชธานีใน พ.ศ. ๑๘๙๓ และประกาศอิสรภาพไม่ยอมขึ้นต่อกรุงสุโขทัย เมืองลพบุรีก็เลยกลายเป็นเมืองด่านอันสำคัญของพวกไทยฝ่ายใต้ คือเป็นหัวเมืองด่านกันพวกขอมทางทิศตะวันออก และกันพวกไทยอาณาจักรสุโขทัยทางทิศเหนือ พระเจ้าอู่ทองทรงโปรดให้พระราเมศวรราชโอรสองค์ใหญ่ขึ้นไปครองเมืองลพบุรี

ในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๑ ตีได้เมืองอันเป็นอาณาเขตของกรุงสุโขทัยได้เกือบหมด และใน พ.ศ. ๑๙๒๑ พระเจ้าไสยฤาไทยแห่งกรุงสุโขทัยได้ยอมอ่อนน้อมที่เมืองกำแพงเพชร อาณาจักรสุโขทัยและอาณาจักรอยุธยาจึงรวมเป็นประเทศเดียวกัน และในเวลานั้นประเทศกัมพูชาก็อ่อน กำลัง ลงจนให้เป็น เหตุให้ ยกกองทัพออกไปตีได้ถึงพระนครหลวงอันเป็นราชธานีของกัมพูชาแล้ว ความสำคัญของเมืองลพบุรีที่จะต้องใช้ เจ้านายไปครอบ ครองนั้นจึงมีน้อยลง

เนื่องจากอาณาเขตของ กรุงศรีอยุธยา ก็แผ่ไปทางข้างเหนือจนไกลราชธานีออกไปมาก เพราะฉะนั้นเมื่อพระราเมศวรได้เสวยราชสมบัติ จึงไม่ปรากฏว่าโปรดให้พระราชวงศ์องค์ใดออกไปครองเมืองลพบุรีอีก คงรักษาแต่บ้อมปรา การไว้เป็นเมือง เชื่อนขัณฑ์สำหรับ กันข้าศึกที่จะมาตีพระนครศรีอยุธยาทางด้านเหนือเท่านั้น

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๐๙๑ ในรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระเจ้าตะเบงชะเวตี้ กษัตริย์พม่ายกกองทัพมาตีประเทศไทย เดินทัพผ่านมาทางด่านเจดีย์สามองค์ ไทย

เอาเมืองสุพรรณบุรีเป็นที่มั่นต่อสู้ข้าศึกเป็นขั้นแรก รักษาเมืองสุพรรณบุรีไว้ไม่ได้ ต้องถอยเข้ามาตั้งรับข้าศึกที่ราชธานีจึงเอาชนะข้าศึกได้ เมื่อเสร็จสงครามครั้งนั้นแล้ว สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงทรงพระราชดำริเห็นว่า บ้อมปราการอันถือกันว่าเป็นเขื่อนขัณฑ์กันราชธานีทั้งสามแห่งนั้น หาได้รับประโยชน์อย่างแท้จริงไม่ ตรงกันข้ามถ้าข้าศึกตีที่มั่นเหล่านี้ได้ และตั้งรักษาไว้สำหรับทำสงครามแรมปี ก็อาจจะกลับเป็นประโยชน์แก่ศัตรูยิ่งขึ้น ในครั้งนั้นจึงโปรดให้รื้อบ้อมปราการเมืองลพบุรี เมืองนครนายก และเมืองสุพรรณบุรีเสียทั้งสามแห่ง

ถึงรัชสมัย สมเด็จพระนารายณ์ มหาราชประเทศ—ไทยได้ติดต่อกับประเทศทางทวีปยุโรปมากขึ้น ในเวลานั้นปรากฏว่า ประเทศในยุโรปกำลัง เริ่มมี อานุภาพ เฟื่องฟูขึ้นแทบทุกชาติ ชาติเหล่านั้นไม่พอใจแต่เพียงทำสงครามแย่งชิงอำนาจกันกับประเทศใกล้เคียงเฉพาะในภาคพื้นยุโรปเท่านั้น แต่มักพอใจแผ่อำนาจรุกรานมาทางทวีปอาฟริกาและอาเซียอีกด้วย เนื่องจากการรุกรานของชาวยุโรปนี้ เป็นเหตุให้หลายประเทศในทวีปอาเซีย และอาฟริกาตกอยู่ภาย

ใต้อำนาจของชาติต่าง ๆ เช่นประเทศโปรตุเกสและฮอลันดา เป็นต้น

ประเทศไทยในรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชนั้น กำลังเจริญขึ้นอย่างมากมาย และโดยเฉพาะการแข่งขันทางการค้ากับต่างประเทศ เป็นสาเหตุข้อหนึ่งที่ทำให้ชาวยุโรปไม่พอใจยิ่งนัก ถึงกับพวกฮอลันดาส่งกองทัพเรือมาบีดอ่าวไทยก็ครั้งหนึ่ง ในกรณีพิพาทกันในเรื่องการค้าซึ่ง ประเทศไทยได้ส่งกำปั่น ออกไปค้าขาย ยังประเทศใกล้เคียง ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระนารายณ์ ฯ จึงทรงพระราชดำริว่า พระนครศรีอยุธยาใกล้ทะเล เรือกำปั่นขึ้นไปถึงได้โดยสะดวก ถ้าเกิดสงครามขึ้นกับชาวยุโรปก็จะรักษาไว้เป็นที่มั่นได้โดยยากประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งพระองค์คงจะมีพระราชประสงค์ที่ขยายความ เจริญให้แผ่ไพศาลออกไปยังหัวเมืองอื่น ๆ โดยไม่ยอมให้จุดแห่งความเจริญมารวมอยู่ที่เมืองราชธานีแต่แห่งเดียว จึงโปรดให้สร้างเมืองลพบุรีให้เป็น เมืองใหญ่โตขึ้นไว้อีก แห่ง หนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๗ และในครั้งนั้นได้มีช่างชาวฝรั่งเศสเข้ามาออกแบบการก่อสร้างที่เมืองลพบุรีหลายอย่าง มีบริเวณพระราชวัง

บ้านหลวงรับแขกเมือง (บ้านวิชาเยนทร์) วัดสันเปาโล (เซนต์เพาโล) เป็นต้น ส่วนป้อมปราการของเมืองลพบุรีนั้น บาทหลวงโทมัสชาวอิตาเลียนซึ่งเคยเป็นวิศวกรมีความรู้ในการสร้างป้อมค่าย ได้รับอาสาออกแบบและควบคุมการก่อสร้างจนสำเร็จ

เมือง ลพบุรี ใน รัชสมัย ของ สมเด็จ พระ นารายณ์ มหาราชได้เฟื่องฟูขึ้นพักหนึ่ง ข้าราชการที่โดยเสด็จมาต่างก็ปลูกบ้านพักเรียงรายกันไปตามริมแม่น้ำ แต่โดยมากบ้านข้าราชการที่สร้างในสมัย นั้นมักเป็น แต่เพียงบ้านไม้ นอกจากบ้านหลวงเท่านั้นจึงจะเป็นตึก เพราะฉะนั้น ต่อมาบ้านเหล่านั้นจึงชำรุดทรุดโทรมลงไปหมด ไม่มีซากเหลือปรากฏอยู่ในเวลาปัจจุบันนี้เลย แต่ถึงอย่างไรก็ดี ชาวต่างประเทศที่ได้เข้ามาในสมัยนั้น ต่างก็ได้พรรณนาถึงความ ศิวิไลซ์ ของเมืองลพบุรีไว้ อย่างมากมายทีเดียว

ในครั้งนั้นนอกจากจะได้ก่อสร้างสถานที่ต่าง ๆ ไว้อย่างมากมายหลายแห่งแล้ว ยังปรากฏว่าสมเด็จพระนารายณ์ ฯ โปรดให้ ตัดถนน จากพระที่ นั่งเย็นไปยัง ห้วยซับ

เหล็กและพระพุทธบาทอีกด้วย แนวถนนแต่ครั้งนั้นยังมีปรากฏอยู่ตรงบ้านสระมะเกลือ บ้านหัวช้าง และบ้านท่าศาลา เป็นแนวยาวไปทางทิศตะวันออกขนานกับถนนซึ่งตัดเข้าไปยังนิคมกสิกร

เมื่อสร้างเมืองลพบุรีเป็นราชธานีสำรองแล้ว สมเด็จพระนารายณ์มหาราชก็มักจะเสด็จไปประทับอยู่ที่เมืองนี้ในปลายฤดูฝนทุก ๆ ปี พอถึงฤดูร้อนในปีต่อไปจึงเสด็จกลับลงไปประทับ ณ พระนครศรีอยุธยา ด้วยเหตุนี้จึงปรากฏว่า เมือง ลพบุรี เป็น เมือง ครึกครื้น ที่สุด เรื่อยมาจนตลอดรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แต่หลังจากปี พ.ศ. ๒๒๓๑ ซึ่งเป็นปีที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จสวรรคตแล้วเมืองลพบุรีก็ร่วงโรยลง เพราะพระราชาธิบดีซึ่งครองกรุงศรีอยุธยาต่อมามิได้เสด็จขึ้นไปประทับเป็นระยะเวลานานเหมือนอย่างในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ฯ เป็นแต่เสด็จไปประพาสเป็นครั้งเป็นคราวเท่านั้น

เมืองลพบุรีถูก ทอดทิ้งให้ร่วงโรยเรื่อยมา จนถึงรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริถึงภัยอันเกิดจากการรุกราน

เช่นเดียวกันกับสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ทรงพระราชดำริว่าควรจะมีราชธานีที่สองอีกสักแห่งหนึ่ง จึงโปรดให้เที่ยวตรวจดูหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งอยู่รอบ ๆ กรุงเทพฯ ก็ไม่เห็นมีเมืองใดเหมาะกว่าเมืองลพบุรี พระองค์จึงโปรดให้ซ่อมแซมบริเวณพระราชวังเก่าของสมเด็จพระนารายณ์ฯ แล้วสร้างพระที่นั่ง และตำหนักใหญ่น้อยขึ้น และเสด็จไปประทับ ณ พระนารายณ์ราชนิเวศน์นี้หลายครั้ง ถึงรัชกาลที่ ๕ ก็ได้เสด็จประทับหลายคราว ต่อเมื่อสร้างทางรถไฟผ่านเมืองลพบุรีไปแล้ว จึงพระราชทานพระที่นั่งและตำหนักต่าง ๆ ให้เป็นที่ทำการรัฐบาล และได้ใช้เป็นศาลากลางประจำจังหวัดตลอดมา จนกระทั่งถึง พ.ศ. ๒๔๘๓ เมื่อ จอมพล ป. พิบูลสงครามให้สร้างเมืองใหม่ขึ้นทางทิศตะวันออกของเมืองเดิมเสร็จแล้ว จึงได้ย้ายศาลากลางไปอยู่ที่นั่น ส่วนตึกต่าง ๆ ก็ใช้เป็นบ้านพักข้าราชการตลอดมาจนถึงปัจจุบัน

โบราณสถาน

เนื่องจากลพบุรีเป็นเมืองโบราณที่เก่าแก่ที่สุดเมือง

หนึ่งในประเทศไทย และเมืองนี้นับว่าเป็นเมืองที่โชคดีมาทุกยุคทุกสมัย เริ่มตั้งแต่เป็นราชธานีของพวกละว้า เป็นเมืองที่อุปราชขอมมาครองในสมัยที่ได้เป็นใหญ่ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นเมืองด่านที่สำคัญในต้นสมัยกรุงศรีอยุธยา และเป็นราชธานีที่สองในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะฉะนั้น จึงปรากฏว่าเมืองลพบุรีมีโบราณสถานหลายยุคหลายสมัย สิ่งต่าง ๆ ซึ่งก่อสร้างไว้ในอดีตยังคงเหลือซากอยู่จนถึงเวลาปัจจุบันแทบทั้งนั้น ดังจะได้พรรณนาเป็นลำดับไป

กำแพงเมืองลพบุรี

ตัวเมืองลพบุรีเดิมเมื่อครั้งพวกขอมยังปกครองอยู่นั้น เข้าใจว่าสร้างขึ้นตอนริมแม่น้ำ กำแพงเมืองเดิมคงจะทำเป็นเชิงเทินดินแบบเมืองโบราณทั้งหลาย ครั้นต่อต่อมาในสมัยกรุงศรีอยุธยาเมื่อพระราเมศวรเสด็จขึ้นไปครองเมืองลพบุรี คงจะขยายเมืองต่อออกไปในที่ตอนอก

ชั้นหนึ่ง ยังมีแนวกำแพงและคูเมืองเหลืออยู่จนกระทั่งเวลาปัจจุบัน

เมืองลพบุรีมีป้อมปราการล้อมกำแพงเมือง สร้างบนที่สูง เป็นแนวไปตาม ชายเนินอันเป็นหัว แหลมต่อที่ลุ่มทั้ง ๓ ด้าน ถ้ามองจากที่ลุ่มข้างนอกเมืองจะรู้สึกว่ากำแพงเมืองลพบุรีนั้นสูงจากพื้นดินขึ้นไปตั้ง ๑๐ เมตร แต่ถ้าอยู่ภายในเมืองแล้วจะเห็นว่ากำแพงนี้สูงไม่เกิน ๕ เมตร ฉะนั้นจึงเป็นอันเชื่อได้อย่างแน่นอนว่า เมืองลพบุรี จะต้องอยู่บนเนิน ซึ่งมีระดับสูงกว่าพื้นที่ข้างนอกเมืองถึง ๕ เมตร ระดับที่แตกต่างกันนี้อาจจะสังเกตเห็นได้โดยง่ายในเมื่อท่านผ่านไปตามทางรถไฟ

เมื่อพวกขอมปกครองเมืองลพบุรี คงจะสร้างป้อมปราการไว้หลายแห่ง แต่เนื่องจากเมื่อคราวที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทรงเตรียมการ ป้องกันพระนคร ครั้งใหญ่ใน พ.ศ. ๒๐๙๒ โปรดให้รื้อกำแพงเมืองลูกหลวงที่กันพระนครทั้งสี่ทิศออกหมด ลพบุรีซึ่งเป็นเมืองลูกหลวงเมืองหนึ่งในสมัยนั้น จึงถูกรื้อกำแพงเมืองและป้อมปราการออกด้วย

การสร้างเมืองลพบุรีขึ้นใหม่ในแผ่นดินสมเด็จพระ

นารายณ์มหาราชนั้น คงสร้างกำแพงเมืองขึ้นใหม่แต่เฉพาะตอนที่ติดกับพระราชวังทางริมแม่น้ำเท่านั้น ส่วนกำแพงด้านอื่น ๆ ไม่ได้สร้าง คงมีแต่เนินดินที่เหลือจากการรื้อมาตั้งแต่ครั้งแผ่นดิน สมเด็จ พระมหา จักรพรรดิ เท่านั้น ส่วนป้อมนั้นสร้างขึ้นใหม่ตามมุมกำแพงเมือง และโปรดให้สร้างประตูเมืองใหม่ทั้งหมด มีทั้งประตูบกและประตูน้ำ ประตูบกยังมีซากเหลืออยู่จนปัจจุบันนี้ ๒ ประตู คือประตูไชยซึ่งอยู่ทางด้านใต้ ประตูหนึ่ง ประตูนี้ถ้าผ่านไปตามทางรถไฟจะมองเห็นได้ถนัด อีกประตูหนึ่งคือประตูพะเนียด ซึ่งในปัจจุบัน อยู่ในเขต ค่ายสมเด็จ พระ นารายณ์ มหาราช อาจจะมองเห็นได้ เมื่อผ่านไปตามถนนในระหว่างเมืองใหม่กับเมืองเก่า ส่วนประตูน้ำนั้นก่อเป็นรูปโค้งทรงปากท่อ(๑) ทำบานประตูบีดขังน้ำไว้ทั้งตอนเหนือและตอนใต้ของคู มีสะพานก่อด้วยอิฐถือปูนข้ามประตูนี้ออกไปนอกเมือง เป็นสะพานแน่นหนาแข็งแรงมาก คงจะทำสำหรับให้ช้างเดินข้ามไปเพียงได้ จึงเรียกกันว่าสะพานช้างมาจนกระทั่งทุกวันนี้

(๑) คือคูเมืองชั้นในของเดิม

พระราชวัง

พระราชวังตั้งอยู่ริมแม่น้ำลพบุรี หน้าวังหันไปทางทิศตะวันออก เมื่อครั้งขอมยังคงทรงอำนาจอยู่ เห็นจะสร้างวังของอุปราชขนาดรงนเหมือนกัน แต่ในบัจจุบันไม่มีสิ่งสำคัญอันใดที่เป็นฝีมือช่างขอมเหลืออยู่เลย ทั้งนี้คงจะเนื่อง จากตำหนักของ พระเจ้า แผ่นดิน หรือเจ้านายในสมัยโบราณมักจะสร้างด้วยเครื่องไม้ทั้งสิ้น เมื่อทิ้งร้างไว้นาน โดยมิได้ซ่อมแซมก็ชำรุดทรุดโทรมและผุพังไป จึงไม่มีซากเหลือปรากฏอยู่เลย ส่วนซากโบราณสถานที่เหลืออยู่ใน บัจจุบันนี้ เป็นของสร้าง แต่ครั้ง สมเด็จ พระนารายณ์มหาราชกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสิ้น

กำแพงด้านนอกและป้อมรอบพระราชวังนั้น สมเด็จพระนารายณ์มหาราช โปรดให้สร้างตามแผนผังของบาทหลวงโทมาสชาวอิตาลี ซึ่งชำนาญในการสร้างป้อมค่ายมาก่อนที่จะบวชเป็นบาทหลวง และอาสาสมัครมาช่วยควบคุมการก่อสร้างให้ด้วย แต่แบบอย่างที่ก่อสร้างเก็บคงรักษาแบบไทยไว้ เช่นใบเสมาและประตูวังเป็นต้น ด้านในกำแพงทำเป็นซ่องเล็ก ๆ เรียงรายกันหลายแถว ซ่องเหล่า

นี้ใช้ตั้งตะเกียงเพื่อจุดให้สว่างในเวลามีงาน เช่นงานเฉลิมพระชนมพรรษาและงานพระราชพิธีต่าง ๆ

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสเมืองลพบุรีใน พ.ศ. ๒๔๒๑ ทรงพระราชนิพนธ์เกี่ยวกับ ความงาม ของประทีปในพระ ราชวังเมืองลพบุรีว่าดังนี้

"วันนี้สั่งให้เขา ลองจุดไฟตามร่อง ตะเกียง ที่ริมกำแพงใหญ่และกำแพงแก้วในพระนารายณ์ราชวังดู ว่าพระนารายณ์ท่านจะจุดเล่นงามอย่างไรบ้าง ดูของท่านก็สว่างงามดีอยู่ ในครั้งสมเด็จพระนารายณ์นั้น ถ้าประทับอยู่ที่แห่งใดเห็นจะตามตะเกียงนี้ทุกคืน ไม่จุดแต่เป็นนักขัตฤกษ์จึงได้เจาะช่องไว้ในที่สำคัญ เป็นที่ประทับทั่วไปทุกแห่งดูก็ไม่เปลืองมากนัก"(๑)

ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระราชวังนี้คงจะเป็นที่ครึกครื้นรื่นรมย์ ในบริเวณพระราชวังก็คงจะตกแต่งอย่างสวยงามวิจิตรตระการตา เช่น มีสวนดอกไม้ เขามอ น้ำพุ และมีอ่างเลี้ยงปลานานาชนิด ความ

(๑) เรื่องระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา พ.ศ. ๒๔๒๑

งามของพระราชวังในสมัยนั้น หลวงศริมโหสถได้พรรณนาไว้ในหนังสือเรื่องโคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์มหาราชอย่างพิศดารแล้ว ข้าพเจ้าคิดว่าถ้าเขียนขึ้นใหม่ก็คงจะไม่ดีไปกว่าของท่าน จึงขอคัดมาลงไว้ในที่นี้ด้วย

◎ พระยศปางตั้งแต่ง เวียงสถาน
ลพบุรีโบราณ ราชนั้น
แถวสถลอัญจลทวาร วังราช
บ้อมเปรียบปราการกั้น ก่อกงสมา ฯ

◎ ดุสิตปราสาทสร้อย สมพุทธ
สูงเทริดชารมารุต ช่อชั้น
พรหมพักตรฉัตรเฉลิมสุด เสาวภาคย์
นาคพระพานพดหลั้น เลียบเลื้อยลงมาฯ

◎ ตริมุขสิงหาสน์แก้ว กรองผสาย
ดุมแว่นแววเรืองฉาย รุ่งเร้า
โรงชารกำนัลถวาย อภิวาท
งามเงื่อนนฤมิตเย้า ยั่วพ้ามาดิน ฯ

◎ พระมณเฑียรถ้าเทิด แถวถนัน

ขวาสุทธาสวรรย์พรรณ เพริศแพร้ว
ซ้ายจันทรพิศาลวรรณ เวจมาศ
พรายแพร่งสุริยแล้ว ส่องสู้แสงจันทร์ ฯ
◎ สวนศริพฤกษชาติช้อย หลายพรรณ
งามดอกดวงใบบัน คลี่เคล้า
คือจิตรลดาวัลย์ วชิราช
บานแบ่งคนธรส์เร้า เฟื่องฟุ้งขจรถวาย ฯ
◎ มิสินธุ์สายสีตซัง ชลใส
เติมแต่เศชรใน ซอกชั้น
พุพวยหลั่งลงไหล เซงซ่าน
วางท่อทางด้นดั้น สู่ท้องวังเวียน ฯ
◎ ชันเขาในเงื้อมแง่ เศชร
พุ่งผุดโชนเซาะซอน คล่าวแคล้ว
ออกมุขแห่งไกรสร สีหราช
ลงสระอัญจลแก้ว ซ่านซ้องชลถวาย ฯ
◎ พรายสายชลฉ่ำเพี้ยง สินธุ์สวรรค์
โรยร่วงรินพร้อยพรรณ แพร่งพร้อม
แล้วลงหลั่งไหลจัล จนแจก ไปนา

แวะแวกหว่านเวียนอ้อม แบ่งน้ำนองแถว ฯ

พระราชวังแบ่งเป็น ๓ ชั้น ชั้นนอกอยู่ทางทิศตะวันออก เป็นที่ทำการรัฐบาลและเป็นคลัง ชั้นกลางเป็นโรงช้างและโรงม้าของหลวง ชั้นในอยู่ทางทิศตะวันตกเป็นพระราชมนเทียร ภายในพระราชวังมีสิ่งที่ควรชมหลายอย่างซึ่งจะได้พรรณนาเป็นลำดับไป

พระราชมนเทียร ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงสร้างมี ๓ องค์ด้วยกัน องค์ข้างเหนือมีชื่อว่า พระที่นั่งจันทรพิศาล เป็นพระที่นั่งหลังยาว ก่อสร้างตามแบบไทย เข้าใจว่าคงจะเป็นพระที่นั่งองค์แรกที่สร้างขึ้นในพระราชวังนี้เพราะปรากฏว่าสมเด็จพระนารายณ์ฯ ประทับอยู่บนพระที่นั่งองค์นี้ก่อน สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า เห็นจะสร้างตรงพระราชมนเทียรครั้งสมเด็จพระราเมศวร

พระที่นั่งองค์นี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิสังขรณ์ครั้งนั้น โดยมิได้แก้ไขรูปทรงให้ผิดแผกไปจากของเดิม แต่ยังไม่ทันเสร็จก็พอดีสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้ซ่อม

ต่อไปจนสำเร็จ และต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ซ่อมใหม่อีกครั้งหนึ่ง ในเมื่อได้จัดตั้งพิพิธภัณฑ์ตลอดมาจนถึงเวลาปัจจุบัน

พระที่นั่งสุทธาสวรรย์

พระราชมนเทียรองค์ข้างใต้มีนามว่า พระที่นั่งสุทธาสวรรย์ สมเด็จพระนารายณ์ฯ ทรงสร้างในสวนสำหรับเป็นที่ประทับในชั้นหลัง และโปรดประทับ ณ พระที่นั่งองค์นี้เรื่อยมาจนกระทั่งสวรรคต พระที่นั่งองค์นี้มีห้องสรงและห้องลงพระบังคนทำตามแบบฝรั่ง แต่น่าเสียดายที่ผนังได้หักพังลงมาหมดคงเหลือแต่รากฐานเท่านั้น ทั้งนี้คงจะเนื่องจากเหตุที่ปรากฏในจดหมายเหตุว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ข้าราชการไปเที่ยวหาอิฐเก่า ๆ ตามหัวเมืองมาสำหรับสร้างวัดในกรุงเทพฯ พระที่นั่งในเมื่องลพบุรีที่หักพังอยู่จึงถูกรื้อไปหลายแห่ง แต่ซากฐานพระที่นั่งสุทธสวรรย์ที่เหลืออยู่นี้ ถ้าสังเกตให้ดีจะแลเห็นได้ถนัดชัดเจนว่าในสมัยนั้นมีกี่ห้อง และเป็นห้องอะรุบ้าง

พระที่นั่งดุสิตธัญญมหาปราสาท

พระราชมณเฑียรองค์กลางมีนามว่า พระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญญมหาปราสาท สมเด็จพระนารายณ์ ฯ ทรงสร้างขึ้นในระหว่าง พระที่นั่งจันทรพิศาล กับพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ เพื่อใช้เป็นที่รับแขกเมือง และพระองค์โปรดให้ราชทูตฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาในครั้งนั้นเข้าเฝ้าที่พระที่นั่งนี้ทั้งสองคราว

รูปทรงและแบบของพระที่นั่งองค์นี้เป็นแบบตึกฝรั่งกลาย ๆ คือรูปเป็นสี่เหลี่ยมไม่ใหญ่โตนัก มีท้องพระโรงและสีหบัญชร สำหรับเสด็จออกรับแขกเมืองในปัจจุบันยังคงเหลือแต่ผนัง ส่วนหลังคาปรักหักพังไปหมดแล้ว

หมู่พระที่นั่งของรัชกาลที่ ๔

เมื่อ พระบาท สมเด็จพระ จอมเกล้า เจ้า อยู่หัว ทรงปฏิสังขรณ์พระราชวังเมืองลพบุรี ทรงสร้างพระที่นั่งขึ้นหมู่หนึ่งสำหรับเป็นที่ประทับ พระที่นั่งซึ่งสร้างครั้งรัชกาลที่ ๔ นี้อยู่ในระหว่างพระที่นั่งจันทรพิศาลกับพระที่นั่งดุสิตสวรรค์ธัญญมหาปราสาท เป็นตึกแบบฝรั่ง องค์ที่ใช้เป็นที่บรรทมมีนามว่าพระที่นั่งพิมานมงกุฎ องค์ที่ใช้เป็นท้องพระโรง

มีนามว่าพระที่นั่งสุทธวินิจฉัย มุขด้านขวามีนามว่าพระที่นั่งไชยศาสตรากร เป็นที่เก็บพระแสงศาสตราวุธ และมุขด้านซ้ายมีนามว่าอักษรศาสตราคม เป็นห้องสำหรับทรงพระอักษร

หมู่พระที่นั่งซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๔ นี้ยังบริบูรณ์ดีทุก ๆ องค์ เพราะได้ซ่อมใหญ่ในรัชกาลที่ ๕ เพื่อใช้เป็นศาลากลางของจังหวัดลพบุรีครั้งหนึ่ง และซ่อมต่อมาในรัชกาลที่ ๖ อีกครั้งหนึ่ง เวลานี้กรมศิลปากรได้ซ่อมพอใช้การได้ สำหรับใช้เป็นที่จัดแสดงพิพิธภัณฑ์เพิ่มเติม เพราะพิพิธภัณฑ์สถานเดิม ซึ่งจัดตั้งในพระที่นั่งจันทรพิศาลนั้นที่ทางคับแคบ ไม่สามารถจะจัดตั้งให้สวยงามได้ หมู่พระที่นั่งของรัชกาลที่ ๔ นี้ นอกจากใช้เป็นพิพิธภัณฑ์สถานแล้ว ยังใช้เป็นสาขาหอสมุดแห่งชาติประจำจังหวัดลพบุรีอีกด้วย

ตำหนักนางใน

หลังหมู่พระที่นั่งของรัชกาลที่ ๔ ออกไปจนถึง

กำแพงพระราชวังด้านตะวันตก (ด้านริมแม่น้ำ) มีตึกน้อยใหญ่อีก ๘ หลัง ตึกเหล่านี้เป็นของสร้างในรัชกาลที่ ๕ สำหรับใช้เป็นที่พักของบรรดานางใน ซึ่งตามเสด็จประพาสเมืองลพบุรีในครั้งนั้น ต่อจากตึกนางในไปทางทิศเหนือมีตึกยาวใหญ่อีกหลัง หนึ่งเป็นที่ไว้เครื่อง ราชพัสดุ เรียกกันเป็นสามัญว่าห้องเครื่อง นอกจากนี้ยังมีศาลาอีกหลังหนึ่ง อยู่ในระหว่างตึกนางในกับห้องเครื่อง

เมื่อตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นในรัชกาลที่ ๕ โปรดให้ใช้หมู่พระที่นั่งของรัชกาลที่ ๔ เป็นศาลากลางประจำจังหวัดลพบุรี และตำหนักนางในทั้ง ๘ หลัง โปรดให้ใช้เป็นที่พักของข้าราชการ ตำหนักนางในทั้ง ๘ หลังนี้ไม่ได้ซ่อมแซมกันเลยจนกระทั่งถึง พ.ศ. ๒๔๘๖ ในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการทหารสูงสุด ได้สั่งให้กรมยุทธโยธาทหารบกซ่อมแซมใหญ่หมดทุกหลัง การซ่อมคงซ่อมตามรูปเดิม และยังได้อาศัยใช้เป็นที่พักของ ข้าราชการ ในหน่วย ศิลปากรตลอด มาจนถึงเวลาปัจจุบัน

ตึกพระเจ้าเหา

ทางพระราชวังชั้นนอกข้างตอนใต้ ตรงหน้าพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ออกไป มีตึกหลังเล็ก ๆ อยู่ ๒ หลัง หลังข้างเหนือคือตึกรับแขกเมือง ส่วนหลังข้างใต้เรียกว่าตึกพระเจ้าเหา (๑) ในปัจจุบันยังมีผนังเหลืออยู่บริบูรณ์ทั้ง ๔ ด้าน ส่วนหลังคานั้นได้ปรักหักพังไปหมดแล้ว

ตึกหลังนี้ เป็นที่ซึ่ง สมเด็จ พระ นารายณ์ มหาราช เสด็จออกว่าราชการแผ่นดิน ในขณะที่พระองค์เสด็จประทับอยู่ ณ เมืองลพบุรี มีเรื่องปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อตอนสมเด็จพระนารายณ์มหาราชจวนจะสวรรคต พระเพทราชากับหลวงสรศักดิ์ได้ลอบเข้ามาคิดการช่วงชิงราชสมบัติอยู่ ณ ตึกหลังนี้

ตึกเลี้ยงแขกเมือง

ต่อจากตึกพระเจ้าเหาไปทางทิศเหนือ มีตึกหลังหนึ่งสร้างขึ้นเป็น พิเศษ สำหรับ เป็นที่เลี้ยง แขกเมือง โดย

---

(๑) คำว่า "เหา" นี้จะเป็นศัพท์ภาษาใด ยังไม่สามารถจะหาหลักฐานได้

เฉพาะ พิเคราะห์ดูซากโบราณสถานที่ยังเหลืออยู่ในบัจจุบันนี้ เห็นว่าเป็นฝีมือและความคิดของช่างฝรั่งเศสเป็นแน่แท้ ผู้สร้างได้พยายามออกแบบตึกและบริเวณรอบ ๆ เพื่อให้เป็นทรนรม์ แก่ผู้ที่จะเข้าไป ในตึกนี้เป็นอย่างยิ่ง เช่นทำสระล้อมรอบตัวตึก มีสะพานทอดยื่นเข้าไปถึงชานตึกในสระรอบตึกนั้นคงจะปลูกดอกบัวพันธุ์ต่าง ๆ และคงจะเลี้ยงปลานานาชนิดไว้ด้วย นอกจากนี้ยังมีน้ำพุเขามอสำหรับเป็นที่ปลูกต้นไม้ และรอบ ๆ บริเวณตึกคงจะปลูกพันธุ์ไม้ดอกของไทยเต็มไปหมด

ซากน้ำพุ สระ และตัวตึกเลียงแซกเมืองนี้ในบัจจุบันก็ยังคงเหลือปรากฏอยู่ต่อไป ถ้าได้ถากถางและชุดแต่งให้สะอาดเรียบร้อย และหาพันธุ์ไม้งาม ๆ มาปลูกให้เหมือนอย่างของเดิมได้แล้ว ก็คงจะเป็นสถานที่น่าชมสำหรับนักทัศนาจรมิใช่น้อยทีเดียว

พระคลังศุภรัต

ต่อจากตึกเลียงแซกเมืองก็คือคลังศุภรัต หรือเรียกกันเป็นสามัญว่า "สิบสองท้องพระคลัง" เป็นตึกตั้ง

ขนานกันสองแถว ๆ ละ ๖ ห้อง รวมเป็น ๑๒ ห้องด้วยกัน ตึกนี้สร้างแต่ครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเหมือนกัน และใช้เป็นที่สำหรับเก็บราชพัสดุต่าง ๆ

พระราชวังของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชนี้ มีเรื่องเนื่องในพงศาวดารเป็นสำคัญอยู่อย่างหนึ่ง คือ เมื่อสมเด็จพระนารายณ์ ฯ ประชวรหนัก พระเพทราชากับหลวงสรศักดิ์ออำนาจล้อมวงรักษาพระราชวัง และจับพระบีย์กับเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ไปฆ่าเสีย สมเด็จพระนารายณ์ ฯ ทรงเกรงว่าพระเพทราชากับหลวงสรศักดิ์จะตามสังหารพวกข้าราชบริพารคนสนิทของพระองค์อีก เพื่อป้องกันมิให้คนเหล่านั้นได้รับอันตรายต่อไป พระองค์จึงดำรัสสั่งให้นิมนต์พระสงฆ์เข้าไปให้อุปสมบทข้าราชบริพารของพระองค์หน้าพระที่นั่ง พระสงฆ์ถวายพระพรว่า เนื่องจากพระราชวังมิใช่เป็นที่สีมาสงฆ์ ขัดต่อพระวินัยจะอุปสมบทหาได้ไม่ สมเด็จพระนารายณ์ก็ทรงอุทิศถวายพระราชวังเป็นที่วิสุงคามสีมาในขณะนั้น พระสงฆ์จึงได้ทำสังฆกรรมให้อุปสมบท ข้าราชบริพาร ของพระองค์ ตามพระราชประสงค์

เนื่องด้วยเหตุนี้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงปฏิสังขรณ์ พระราชวังเมืองลพบุรีเพื่อใช้เป็นที่ประทับ จึงโปรดให้ซื้อนาเป็นเนื้อที่ ๔๐ ไร่ ๒ งาน ถวายเป็นที่ธรณีสงฆ์เท่ากับเนื้อที่บริเวณพระราชวังของสมเด็จพระนารายณ์ ฯ กับทรงปฏิสังขรณ์ชุมพลนิกายาราม ที่บางปะอินแห่ง ๑ วัดเสนาสนารามที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาแห่ง ๑ กับวัดชวด(๑) ข้างใต้พระราชวังเมืองลพบุรีอีกแห่ง ๑ เป็นผาติกรรมไถ่พระราชวังเมืองลพบุรีให้พ้นที่วิสุงคามสีมา แล้วพระราชทานนามพระราชวังนี้ใหม่ว่า "พระนารายณ์ราชนิเวศน์"

พิพิธภัณฑสถานประจำจังหวัดลพบุรี

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ ราชบัณฑิตสภาเริ่มทำการขุดค้นโบราณสถานที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาแห่งหนึ่ง กับที่จังหวัดลพบุรีอีกแห่งหนึ่ง ในการขุดค้นโบราณสถานต่าง ๆ นั้น ได้ทำตามแบบอย่างการขุดค้นของต่างประเทศ

(๑) วัดนี้เมื่อทรงปฏิสังขรณ์เสร็จเรียบร้อยแล้ว พระราชทานนามใหม่ วัดกระวิศรราม

คือถ้าตรงไหน เป็นอิฐ หักกาก ปูนหรือดิน ที่กองทับถมโบราณสถานอยู่ ก็ขนออกไปทิ้งชุดเบิดอิฐหักกากปูนและดินเหล่านี้ออกไปให้หมด เพื่อให้แลเห็นซากโบราณสถานที่ยังเหลืออยู่ได้ตลอด ส่วนแห่งใดที่เบิดเอาอิฐหรือดินออกไปแล้ว อาจจะทรงตัวอยู่ไม่ได้ก็ได้ซ่อมแซมค้ำจุนไปตามลำดับ จนปรากฏว่าโบราณสถานในสองจังหวัดนี้เรียบร้อยดียิ่งกว่าจังหวัดใด ๆ ทั้งสิ้น

ส่วน ของ โบ ราณ ที่ขุด พบ เป็น จำนวน มาก นั้น สำหรับ ของที่พบ ในเมือง ลพบุรี นี้ได้นำไป รวบรวม ไว้ใน วิหารหลวงวัดพระศรีมหาธาตุแห่งหนึ่ง กับในพระนารายณ์ราชนิเวศน์อีกแห่งหนึ่ง และเมื่อได้พบมากขึ้นอีก จนเห็นว่าควรจะจัดตั้งให้ประชาชนชมได้แล้ว จึงได้ซ่อมพระที่นั่งจันทรพิศาลขึ้น แล้วนำของโบราณที่ขุดพบตามโบราณสถานต่าง ๆ นี้ไปจัดตั้งแสดงในพระที่นั่งนั้น

ของโบราณที่จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานที่จังหวัดลพบุรีแต่เดิมนั้นมีแต่ของที่พบในจังหวัดลพบุรีเป็นส่วนมาก เช่นเครื่องศิลา เครื่องสัมฤทธิ์ และเครื่องปูนปั้นสมัยลพบุรี และสมัยอยุธยาซึ่งกรมศิลปากรขอรับคืนมาจากค่าย

สมเด็จพระนารายณ์มหาราช ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๐ ให้แบ่งของที่ซ้ำกัน ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่กรุงเทพ ฯ มาตั้งแสดงที่พิพิธภัณฑสถานประจำ จังหวัดลพบุรีด้วยและมีเครื่องปูนปั้นสมัยทวารวดีซึ่งขุดพบในบริเวณวัดละโว้ จะเห็นได้จากป้ายประจำสิ่งของที่เขียน บอกประวัติและที่พบไว้อย่างชัดเจน

ลพบุรีพิพิธภัณฑสถานเปิดให้ ประชาชนเข้าชมได้ทุกวัน ตั้งแต่เวลา ๙.๐๐ น. ถึง ๑๖.๐๐ น. เว้นวันจันทร์ ผู้สนใจจะเข้าไปชมได้โดยไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียม

หลักเมืองลพบุรี

หลักเมืองลพบุรีอยู่ตรงตลาดข้างเหนือ พระราชวังแต่ตัวศาลเดิมเห็นจะชำรุดทรุดโทรมและหักพังไปหมดแล้ว ต่อมาจึงมีผู้มาก่อสร้างศาลเจ้าขึ้นใหม่ แต่ยังคงรักษาตัวหินหลักเมืองไว้อย่างเดิม สำหรับหลักเมืองลพบุรีนี้ควรจะได้ทราบประวัติเสียด้วย เพราะเป็นของคู่บ้านคู่เมืองมาแต่โบราณ จึงขอนำมาเล่าเท่าที่พอจะค้นหาเรื่องราวได้ดังต่อไปนี้

เนื่องจากเชื่อกันมาแต่โบราณว่า ลพบุรีเป็นเมืองซึ่งพระรามสร้างประทานหนุมาน เพราะฉะนั้นจึงเป็นเมืองที่มีนิยายถอดจากเรื่องรามเกียรติ์มาบวกรวมเข้าไว้หลายอย่าง สถานที่สำคัญบางแห่งของเมืองนี้จึงมีนิยายปรัมปราเกี่ยวข้องอยู่ด้วยเสมอ เช่นหลักเมือง ก็เรียกกันว่าลูกศรพระราม และต่อมาสร้างศาลขึ้นที่ตรงหลักเมือง แทนที่จะเรียกกันว่าศาลเจ้าพ่อหลักเมืองเหมือนอย่างเช่นที่กรุงเทพ ฯ หรือเมืองอื่นกลับเรียกว่าศาลลูกศร ลูกศรพระรามคือศิลาหลักเมืองนี้ คงจะมีมาตั้งแต่ครั้งขอมแล้ว ของเดิมคงจะทำเป็นรูปตะปูดอกเห็ด เหมือนอย่างเช่นหลักเมืองซึ่งพบที่เมืองศรีเทพก็ได้ (๑) หรือจะทำกันเป็นรูปอื่นก็ได้ ซึ่งในปัจจุบันนี้ไม่สามารถจะทราบได้แล้วว่ารูปร่างของเดิมเป็นอย่างไร เพราะมีเศษหินเหลืออยู่เพียงนิดเดียวเท่านั้น ที่เหลืออยู่แต่เพียงเท่านี้เพราะชาวบ้านพากันทุบต่อยเอาไปทำยาเสียหมด เนื่องจากเชื่อกันว่าเป็นยาวิเศษ

(๑) ศิลาหลักเมืองศรีเทพทำเป็นรูปตะปูดอกเห็ด มีจารึกภาษาสันสกฤต เวลานี้อยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่กรุงเทพ ฯ

เมื่อแช่น้ำรับประทานแล้ว สามารถรักษาโรคภัยไข้เจ็บให้เหือดหายได้

เวลานี้ศาลหลักเมืองลพบุรีกลายเป็นศาลเจ้าของจีนไปเสียแล้ว ผู้ที่ไม่เคยทราบว่าหลักเมืองเคยอยู่ที่นี่มาก่อน ก็คงจะผ่านเลยไปโดยไม่สนใจ เพราะรูปร่างตัวตึกในปัจจุบันก่อสร้างเป็นแบบจีนไปหมดแล้ว ไม่มีของโบราณแต่ครั้งขอมหรือของฝีมือไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยาเหลืออยู่เลย นอกจากเศษหินหลักเมืองแผ่นดินเดียวเท่านั้น

เทวสถาน

เทวสถานหรือที่เรียกกันเป็นสามัญว่า "ปรางค์แขก" นั้น ตั้งอยู่ในระหว่างพระนารายณ์ราชนิเวศน์กับบ้านหลวงรับแขกเมือง เทวสถานของเดิมนี้เป็นฝีมือช่างขอมรุ่นแรกที่พบในจังหวัดลพบุรี ประมาณว่าสร้างในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ตัวปรางค์ ของเดิม นั้น ก่อด้วยอิฐ แผ่นใหญ่ ๆ โดยไม่ใช้ปูนสอ ต่อมาปรางค์นี้ชำรุดหักพังลง และได้สร้างขึ้นใหม่ในกรุงศรีอยุธยา ในแผ่นดินสมเด็จ

พระนารายณ์มหาราช โดยทำตามเค้าของเดิม อิฐที่ก่อขึ้นใหม่นั้นก่อทับปรางค์ของเดิมทางด้านนอก ส่วนด้านในคงปล่อยไว้เป็นที่สังเกตความแตกต่างกันในลักษณะและอายุของอิฐ นอกจากนี้ยังมีโบสถ์หลังเล็ก ๆ สร้างขึ้นใกล้ ๆ กับปรางค์นี้หลังหนึ่ง เรียกกันว่าโบสถ์พราหมณ์ ยังคงเหลืออยู่แต่ฐานและซากผนังเพียงด้านเดียว โบสถ์หลังนี้เป็นของสร้างครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาเหมือนกัน

วัดเสาธงทอง

วัดเสาธงทองอยู่ ทางด้านเหนือ ของพระนารายณ์ราชนิเวศน์ วัดนี้เป็นวัดโบราณ แต่ในปัจจุบันปรากฏว่าของที่สร้างไว้แต่โบราณนั้น ยังคงเหลืออยู่เฉพาะแต่วิหารและพระประธานองค์ใหญ่องค์เดียวเท่านั้น เท่าที่พิจารณาดูลักษณะพระประธานในวิหาร เห็นเป็นพระพุทธรูปฝีมือช่างสมัยอยุธยาตอนต้น ต่อมาวัดนี้ชำรุดทรุดโทรมลง สมเด็จพระนารายณ์มหาราชจึงโปรด ให้ปฏิสังขรณ์ขึ้นทั่วทั้งวัด ที่จะทราบว่าสมเด็จพระนารายณ์ ฯ ทรงปฏิสังขรณ์นั้นก็คือ สังเกตได้จากประตูหน้าต่างของวัดนี้ทำซุ้มโค้ง

เป็นรูปครึ่งวงกลม อันศิลปะแบบนี้เป็นศิลปะของชาวยุโรปซึ่งได้ นำมาใช้ แพร่หลาย ในแผ่นดิน สมเด็จ พระนารายณ์ ฯ เป็นศิลปะแบบเดียวกับซุ้มประตูหน้าต่างในพระนารายณ์ราชนิเวศน์และบ้านหลวงรับแขกเมืองจึงเป็นอันเชื่อได้ว่า ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชคงจะทรงซ่อมวิหารวัดเสาธงทองขึ้น โดยแก้ไขซุ้มประตูหน้าต่างของเดิมให้เป็นรูปโค้ง ซึ่งเป็นแบบฝรั่งที่นิยมกันในสมัยนั้น

ในบริเวณ วัดเสาธง ทองมีตึกสร้าง ในรัชสมัย สมเด็จพระนารายณ์มหาราชอีก ๒ หลัง ซึ่งในพงศาวดารเรียกว่า ตึกบีจู กับ ตึกคชสาร ในปัจจุบันได้ใช้เป็นกุฏิพระ คำว่า บีจู นี้ บางท่านก็สันนิษฐานว่าคงจะมาจากภาษาฝรั่งเศสซึ่งแปลว่า "เล็ก" สมเด็จพระนารายณ์มหาราชเห็นจะโปรดให้สร้างพระราชทานเป็นที่ อยู่ของชาวฝรั่งเศสคนใดคนหนึ่ง ซึ่งรับราชการมีความดีความชอบในสมัยนั้นก็ได้บางท่านก็ว่ามาจากคำว่า บิจูแตรี (Bijouterie) ซึ่งแปลว่า "เครื่องเพชร" และสันนิษฐานว่าอาจจะเป็น

ที่พักเก็บเครื่องราชบรรณาการของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ก็ได้

ส่วนติ๊กคชสารนั้น นักปราชญ์ทาง โบราณคดีได้สันนิษฐานว่า คงจะมาจากมูลศัพท์ "โครส่าน" ซึ่งเป็นนามที่ชาวไทยใน สมัยนั้นขนานนาม ประเทศ เปอร์เซีย (๑) เพราะปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า ราชทูตโครส่านได้เข้ามาเจริญ ทาง พระราช ไมตรีใน แผ่นดิน สมเด็จ พระนารายณ์มหาราช และได้ขึ้นไปเฝ้าสมเด็จพระนารายณ์ ฯ ที่เมืองลพบุรี (๒) ติ๊กหลังนี้คงจะโปรดให้สร้างขึ้นรับราชทูตโครส่าน ในครั้งนั้นเช่นเดียวกัน กับบ้านหลวง รับแขกเมือง ซึ่งโปรด ให้สร้าง ขึ้นรับ ราชทูต ฝรั่งเศส เมื่อคราว ที่ไปเฝ้าถวายพระราชสารที่เมืองลพบุรี ติ๊กคชสารกับติ๊กบีจุนเข้าใจว่าคงจะซ่อมในรัชกาลที่ ๔ อีกครั้งหนึ่ง ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ ติ๊กคชสารนี้ถูกไฟไหม้ เมื่อไฟไหม้คราวนั้น

---

(๑) โครส่าน เป็นเมืองในประเทศเปอร์เซีย ในเวลานั้นเป็นเมืองที่เจริญมาก ชาวเปอร์เซียที่เข้ามาในกรุงศรีอยุธยามักจะมาจากเมืองโครส่านเป็นส่วนมาก

(๒) มีจดหมายเหตุของราชทูตเปอร์เซียที่เข้ามาในคราวนั้น เขียนเป็นภาษาเปอร์เซียโบราณยังหาคนแปลไม่ได้ เวลานี้เก็บรักษาไว้ ณ หอสมุดแห่งชาติที่ท่าวาสุกรี

ไหม้ประตูหน้าต่างหมด แต่ได้ซ่อมขึ้นใหม่แล้ว และในปัจจุบันก็คงใช้เป็นกุฏิพระอยู่เหมือนอย่างเดิม

บ้านหลวงรับแขกเมือง

บ้านหลวงรับแขกเมือง อยู่ทางด้านเหนือพระราชวัง มีอาณาเขตกว้างขวางใหญ่โต และในปัจจุบันก็ยังมีซากตึกใหญ่ น้อยเหลืออยู่รากฏ อยู่หลายหลัง มีกำแพงก่อด้วยอิฐถือปูนล้อมรอบทั้ง ๔ ด้าน ตึกหลังนี้คนโดยมากเข้าใจกันว่าเคยเป็นบ้านของเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ จึงเรียกกันติดปากมาจนถึงเวลาปัจจุบันว่าบ้านเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ แต่ความจริงมิได้เป็นที่อยู่ของเจ้าพระยาวิชาเยนทร์โดยเฉพาะ แต่เป็นบ้านหลวงสำหรับรับราชทูตฝรั่งเศส ทางการจึงได้เรียกเสียใหม่โดยบีดป้ายว่า "บ้านหลวงรับแขกเมือง"

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงวินิจฉัยว่าตึกหลังนี้ไม่ใช่เป็นบ้านเจ้าพระยาวิชาเยนทร์โดยเฉพาะ และก็ไม่ใช่เป็นของสร้างพระราชทานแก่เจ้าพระยาวิชาเยนทร์เวลานั้นก็ไม่ใช่คนใหญ่คนโตเท่าใดนัก เป็นแต่

เพียงคนรับใช้ของเจ้าพระยาพระคลัง หรือถ้าจะพูดให้สมเกียรติก็จะต้องกล่าวว่าเป็นคนที่สมเด็จพระนารายณ์ ฯ ทรงใช้สอยติดต่อกับชาวต่างประเทศเท่านั้น ยังมีขุนนางอื่น ๆ ที่มีตำแหน่งใหญ่กว่าเจ้าพระยาวิชาเยนทร์อีกหลายคน เช่น เจ้าพระยาพระคลัง พระเพทราชาและเสนาบดีอื่น ๆ อีกเป็นต้น เจ้าพระยาวิชาเยนทร์จะมีบ้านใหญ่โตไปกว่าคนเหล่านั้นกระไรได้ และในพงศาวดารหรือจดหมายเหตุของชาวต่างประเทศก็ไม่ปรากฏว่าเจ้าพระยาวิชาเยนทร์เป็นคนร่ำรวย พอที่จะสร้างบ้านของตนเองได้ใหญ่โตถึงเพียงนั้น แต่ตรงกันข้ามกลับปรากฏว่าเจ้าพระยาวิชาเยนทร์เป็นคนจน เพราะเวลาตายยังเป็นหนี้สินบริษัทต่าง ๆ อยู่อีกหลายแห่ง

อนึ่ง ปรากฏว่าเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ไม่ได้เป็นคนตามเสด็จไปไหน มาไหนหรือติดต่อใกล้ชิดกับสมเด็จพระนารายณ์ ฯ อยู่เป็นนิจ ชั่วแต่มีพระราชกิจที่จะทรงใช้จึงจะได้เข้าเฝ้า ไม่ใช่เป็นคนเข้านอกออกในได้เสมอไปอย่างเช่นพระเพทราชาหรือหลวงสรศักดิ์ และเมืองลพบุรีก็ไม่ใช่เป็นราชธานีที่เดียว เป็นแต่ราชธานีที่สองซึ่งเป็นที่ประ

ทับอยู่ชั่วบางฤดูของปีเท่านั้น จึงเห็นว่าเจ้าพระยาวิชาเยนทร์น่าจะไม่มีวาสนาถึงกับจะสร้างบ้านให้ใหญ่โต เป็นที่สองรองจากพระราชวังได้ บ้านที่แท้จริงของเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ คงจะมีที่กรุงศรีอยุธยาเพียงแห่งเดียวเท่านั้น

เนื่องจากเหตุผลที่สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงวินิจฉัยไว้นั้น จึงทำให้เชื่อว่าบ้านหลังนี้ไม่ใช่บ้านของเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ ตามที่เข้าใจกันมาแต่เดิม แต่เป็นบ้าน หลวง ซึ่งสมเด็จ พระนารายณ์ มหาราช โปรดให้สร้างขึ้นเมื่อคราวรับเอกอัครราชทูตฝรั่งเศสคนแรก คือ เชวาเลียเดอโชมองต์ และบาทหลวงตาชาร์ซึ่งเป็นผู้ช่วยทูตเข้ามาพร้อมกันในครั้งนั้น

ในบริเวณ บ้านหลวงรับแขกเมืองนี้ แบ่งออกได้เป็น ๒ ส่วน ส่วนใหญ่ข้างตะวันตกเป็นที่พักของบาทหลวงตาชาร์ มีโรงสวดทำอย่างวิจิตรพิสดาร ทางด้านตะวันออกเป็นตึกที่พักของราชทูต ยังมีซากผนังเหลือปรากฏอยู่ ในบริเวณที่พักของราชทูตนี้มีถังเก็บน้ำประปาสนามหญ้า และยังมีซากตึกทางทิศตะวันออกอีกหลังหนึ่ง เป็นตึกหลังเล็ก ๆ เข้าใจว่าคงจะเป็นที่พักของเจ้าพระยา

วิชาเยนทร์ เพราะเมื่อราชทูตฝรั่งเศสเข้ามา สมเด็จพระนารายณ์มหาราชคง จะมอบให้เจ้าพระยา วิชาเยนทร์เป็นผู้ติดต่อเนื่องจากพูดเข้าใจภาษากัน เป็นผู้ที่เหมาะที่จะใช้เป็นล่ามยิ่งกว่าผู้อื่น ในสมัยนั้น จึงโปรดให้สร้างที่พักของเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ขึ้นโดยเฉพาะ โดยให้อยู่ใกล้กับตึกที่พักของราชทูต เพื่อจะได้ติดต่อกันได้สะดวก

ปรางค์สามยอด

ปรางค์สามยอดอยู่บนเนินริม ทางรถไฟ ข้างทิศตะวันตก ห่างจากสถานีรถไฟไปทางเหนือประมาณ ๕๐๐ เมตร ปรางค์องค์นี้เดิมสร้างเป็นพุทธาวาสและต่อมาได้ดัดแปลงเป็นเทวสถาน สร้างด้วยศิลาแลงปนศิลาทราย นักโบราณคดี สันนิษฐานว่า เป็นของสร้าง ในสมัยต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๗ มีอายุประมาณ ๗๐๐ ปี รูปร่างลักษณะของปรางค์คล้ายกับแบบโบราณสถานของขอมที่บายนซึ่งอยู่ในประเทศกัมพูชา

ก่อนที่จะผ่านเลยปรางค์องค์นี้ไป ใคร่จะขอกล่าวเรื่องการสร้างปูชนียสถานของขอมสักเล็กน้อย พอให้เข้า

ใจเรื่องราวต่อเนื่องกัน คือกษัตริย์ขอมซึ่งตั้งราชธานีอยู่ที่พระนครหลวงนั้น มีทั้งทั้งนับถือพุทธศาสนาฝ่ายมหายานและทั้งศาสนาพราหมณ์ (๑) กษัตริย์ขอมบางองค์นับถือทั้งศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ในคราวเดียวกัน เพราะฉะนั้นโบราณสถานของขอมที่สร้างขึ้นใน สมัยที่กำลังเรืองอำนาจอยู่ จึงมีทั้งสองอย่าง คือทั้งในศาสนาพุทธและศาสนา พราหมณ์ แล้ว แต่ กษัตริย์ องค์ ใด จะนิยม นับ ถือศาสนาใด ก็สร้างปูชนียสถานขึ้นตามลัทธิศาสนาที่ตนนิยม บางองค์ก็สร้างขึ้นทั้งสองอย่าง ปรางค์ของขอมที่สร้างในพุทธศาสนา มักทำพื้นระดับเท่ากันแม้จะทำเป็น ๓ องค์ ก็ทำพื้นระดับเท่ากันหมด อย่างเช่นปรางค์สามยอดนั้นเป็นต้น ส่วนที่สร้างในศาสนาพราหมณ์นั้นมักยกพื้นขึ้นไปสูง หรือมิฉะนั้นก็นิยมสร้างบนเนินเขาสูง โดยถือคติว่าทำสำหรับพระผู้เป็นเจ้าที่อยู่บนสรวงสวรรค์ เช่นที่เขาพนมรุ้ง

(๑) ในตอนหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๘ หรือหลังรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ ๘ แล้ว ปรากฏว่านับถือพุทธศาสนาฝ่ายหินยานแทบทั้งนั้น และไม่ปรากฏว่าได้สร้างปูชนียสถานที่ก่อด้วยศิลาขึ้นเลย ฉะนั้นจึงสันนิษฐาน ว่าตั้งแต่ราชวงศ์ เขมรได้ปกครอง ประเทศ กัมพูชา ศิลปะการก่อสร้างได้เสื่อมทรามลงไปมาก

และเขาพระวิหาร เป็นต้น

ปรางค์สามยอดนี้เข้าใจว่าเดิมคงสร้างขึ้นเป็นพุทธาวาส คือยอดกลางเป็นที่ประดิษฐานพระอาทิพุทธเจ้า (ทำพระนาคปรกทรงเครื่อง) ยอดข้างขวามือประดิษฐานพระโพธิสัตว์โลเกศวร ยอดข้างซ้ายมือประดิษฐานนางภควดีปัญญาบารมีซึ่งเป็นชายาพระโพธิสัตว์ ตัวอย่างพระพุทธรูปพวกขอมแก้ไขเปลี่ยนแปลงมาจากเทวรูปนั้น ยังคงเหลืออยู่จนถึงเวลาบัดนี้ เวลานี้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่กรุงเทพ ๆ ก็มีอยู่องค์หนึ่ง เป็นพระพุทธรูปศิลาขนาดใหญ่ พระพุทธรูปองค์นี้ถ้าพิจารณาดูทีผ้านุ่งจะเห็นได้ว่าเดิมทำเป็นเทวรูป ยังไม่ทันแล้วก็กลับแก้เป็นพระพุทธรูปอีก รอยแก้ยังปรากฏอยู่ เข้าใจว่าคงจะทำสำหรับตั้งที่ปรางค์สามยอดนี้เป็นแน่ นอกจากนี้ยังมีฐานที่ตั้งศิวลึงค์ ซึ่งคงจะดัดแปลงมาเป็นฐานตั้งพระพุทธรูปเหลืออยู่อีกหลายฐาน กับยังมีพระพุทธรูปนาคปรกตั้งไว้บนฐานรอบปรางค์นี้อีกหลายองค์ จึงทำให้เข้าใจว่าปรางค์สามยอดนี้คงไม่ใช่เทวสถานคงจะสร้างขึ้นเป็น ปูชนียสถานในศาสนาพุทธเป็นแน่

เมื่อพวกขอมหมดอำนาจแล้ว ปรางค์สามยอดคงจะทิ้งร้างอยู่หลายร้อยปี จนถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมื่อทรงสร้างพระราชวังที่เมืองลพบุรีขึ้นแล้ว จึงโปรดให้แปลงปรางค์สาม ยอดนี้เป็นพุทธาวาส ตามลัทธิหินยานโดย สร้างโบสถ์ขึ้นทาง ทิศตะวันออก ของตัวปรางค์หลังหนึ่ง แล้วจำหลักพระประธานองค์ใหญ่ด้วยศิลา ประดิษฐานไว้ในโบสถ์นั้น ซึ่งยังคงปรากฏอยู่จนถึงเวลาบัดนี้ ปรางค์สามยอดนี้ราชบัณฑิตสภาเคยซ่อมครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙

ศาลพระกาฬ

ศาลพระกาฬหรือบางทีเรียกกันว่าศาลสูง อยู่ทางฝั่งตะวันออกของทางรถไฟใกล้กับปรางค์สามยอด เป็นเทวสถานของขอมอีกแห่งหนึ่ง ของโบราณที่สร้างขึ้นแต่ครั้งขอมนั้น คือปรางค์ศิลาแลงขนาดใหญ่องค์หนึ่ง ยังมีซากเหลืออยู่ทางหลังศาลพระกาฬจนกระทั่งบัดนี้ บนเทวสถานนี้มีรูปพระนารายณ์บรรทมสินธุ์สมัยลพบุรี ทำด้วยศิลาองค์หนึ่ง ส่วนศาลเทพารักษ์ซึ่งก่อด้วยอิฐถือปูน

และประดิษฐานรูปพระนารายณ์อยู่ในปัจจุบันนี้ เดิมเป็นของสร้างขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา เข้าใจว่าจะสร้างในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช โดยก่อด้วยอิฐใหม่บนฐานเดินซึ่งเป็นศิลาแลง แต่เนื่องจากศาลเดิมที่สร้างครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาชำรุดหักพังลง คงเหลืออยู่แต่ผนังและฐานเท่านั้น นายศักดิ์ ไทยวัฒน์ ซึ่งดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดลพบุรีอยู่ในเวลานั้น ได้เรี่ยไรเงินจากพ่อค้าประชาชนจัดสร้างขึ้นใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๕ โดยมอบให้กรมศิลปากรออกแบบให้ ส่วนกำแพงเตี้ย ๆ ที่ล้อมรอบศาลก็เป็นของใหม่เหมือนกัน คือสร้างขึ้นในคราวเดียวกับที่สร้างเมืองใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ โดยเก็บเอาศิลาแลงของเดิมที่ร่วงหล่นอยู่ ในบริเวณนั้นมาก่อสร้างขึ้น

ผู้ที่เคยไปเที่ยวจังหวัดลพบุรีแล้ว คงจะจำศาลพระกาฬได้ทุกคน เพราะบนต้นไทรใหญ่ ที่แผ่กิ่งก้านสาขาปกคลุมศาลนี้เป็นที่อาศัยของลิงฝูงใหญ่ ลิงที่อาศัยอยู่ที่ศาลพระกาฬนี้เชื่องมาก ถ้าท่านยื่นของกินให้ มันก็จะมารับไปจากมือของท่าน และนั่งกินอยู่ต่อหน้าท่าน แต่ขอท่านอย่าได้เผลอ ควรระวังหมวก กล้องถ่ายรูปหรือกระเป๋า

ถือของท่านไว้ให้ดี ถ้าเผลอมันอาจแย่งชิงเอาไป แล้วจะหนีขึ้นไปบนต้นไม้ใหญ่ ถ้าท่านซื้อกล้วย หรือขนมไปแลกกับมัน บางตัวอาจจะคืนให้ท่าน แต่บางตัวจะรักของที่ชิงไปจากท่านมากกว่า ไม่ยอมแลกกับขนมหรือผลไม้ที่ท่านจะขอแลกกับมันก็ได้ ถ้าเช่นนั้นท่านจะได้รับคืนก็ต่อเมื่อมัน เบื่อหรือฉีกขาด หมดแล้วทิ้ง ลงมาจากยอดไม้ ข้อสำคัญ ขอท่านอย่าได้ ไล่ทุบตีหรือขว้างปา ลิงพวกนี้เป็นอันขาด เพราะถ้าทำอันตรายมันแล้ว มันจะร้องเรียกพวกของมันออกมารุมล้อมกัดท่าน แต่โดยมากผู้ที่ไปเที่ยวไม่ได้ทำอันตรายลิงเหล่านี้เลย เพราะเห็นว่าเป็นของสนุกที่มันแสดงท่าตลกต่าง ๆ ให้ดู และก็ถือกันมานานแล้วว่าลิงฝูงนี้เป็นลิงของเจ้าพ่อศาลสูง ไม่มีใครกล้าทำอันตรายเพราะกลัวเจ้าพ่อจะโกรธ

วัดนครโกษา

วัดนี้อยู่ริมทางรถไฟต่อจากศาล พระกาฬลงมาทางข้างใต้ เดิมเป็นเทวสถานของขอมแห่งหนึ่ง ซึ่งนักโบราณคดี กำหนด อายุ ว่า สร้างขึ้น ในสมัยพุทธศตวรรษที่

๑๗ ยังมีเนินศิลาแลงสูงใหญ่ปรากฏอยู่ และที่เหลืออยู่ในปัจจุบันก็ใหญ่โตและสูงกว่าศาลพระกาฬมากนัก

ต่อมาในสมัยกรุงศรีอยุธยา คงจะในรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้สร้างวัดขึ้นที่บริเวณซากโบราณสถานนี้บน ซาก เนิน ศิลาแล งมีพระพุทธรูปปูนปั้นขนาดเท่าตัวคนอยู่องค์หนึ่ง เป็นของฝีมือช่างสมัยอยุธยา ฝีมืองามพอใช้ เข้าใจว่าเดิมคงจะทำเป็นเจดีย์หรือปรางค์ตามแบบไทยทับบนเนินศิลาแลงนี้อีกทีหนึ่ง แต่เจดีย์นั้นหักพังไปหมดแล้ว ยังคงเหลือแต่ฐานที่ประดิษฐานพระพุทธรูปเท่านั้น

นอกจากนี้ยังมีปรางค์อิฐเล็ก ๆ อีกองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นของสร้างขึ้นใหม่ในสมัยอยุธยาเหมือนกัน แต่เวลานี้ชำรุดทรุดโทรมมาก กรมศิลปากรต้องหล่อคอนกรีตรัดโดยรอบและทำเสาค้ำยันไว้

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ หรือที่เรียกกันโดยย่อว่าวัดมหาธาตุนี้ อยู่หลังสถานีรถไฟทางด้านตะวันตก เป็น

วัดสำคัญและใหญ่โตกว่าบรรดาวัดอื่น ๆ ในเมืองลพบุรี วัดนี้เดิมมีอาณาเขตแบ่งเป็น ๒ บริเวณ บริเวณข้างตอนใต้ซึ่งมีกำแพง ล้อม รอบอยู่ เป็น สำคัญ นั้น เป็น พุทธาวาส ส่วนตอนข้างเหนือ คือ ตอนหลังสถานีรถไฟและโรงเรียนช่างไม้ประจำจังหวัดนั้น เป็นสังฆาราม มีสิ่งที่เหลือปรากฏอยู่ทุกวันนี้ก็คือที่เรียกกันว่าตึกสมเด็จ ซึ่งเคยเป็นที่ประทับของสมเด็จพระสังฆราช

วัดนี้เดิมเมื่อครั้งขอมเป็นใหญ่ ก็คงสร้างขึ้นเป็นวัดในพุทธศาสนาเหมือนกัน เพราะรูปร่างลักษณะของปรางค์มิได้สร้างขึ้นเป็นทำนองเทวสถาน และมีพระพุทธรูปศิลาสมัยลพบุรีประดิษฐานไว้ในวิหารคดนี้มากมาย เมื่อครั้งราชบัณฑิตยสภาขุดแต่งวัดนี้ ได้นำไปไว้ที่พิพิธภัณฑสถานเป็นจำนวนหลายสิบองค์

สิ่งที่สำคัญ ใน วัด พระ ศรีรัตนมหาธาตุยังมีเหลือปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้หลายอย่าง เช่น ปรางค์องค์ใหญ่ซึ่งบรรจุพระบรมธาตุ เป็นปรางค์ที่ก่อด้วยศิลาแลงและปั้นรูปประกอบ ลวดลายปูนปั้นนั้นงดงามมาก รอบวัดพระเจดีย์รายทำรูปพรรณสัณฐานแปลก ๆ และลวดลาย

ปูนปั้นที่ประดับเจดีย์เหล่านี้ก็ทำงามน่าชม วิหารหลวง ซึ่งสร้างครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ถึงแม้จะไม่มีลวดลายวิจิตรพิสดารอย่างใดก็ตาม แต่ก็เป็นสิ่งก่อสร้างที่ใหญ่โตยิ่งกว่าวิหารใด ๆ ที่มีในจังหวัดนี้

นอกจากนี้ ยังมีพระพุทธรูปศิลาทั้งแท่ง ทั้งของที่มีอยู่และของที่สร้างครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ฯ อีกเป็นจำนวนมาก มีตั้งแต่ขนาดใหญ่กว่าตัวคนลงมาจนถึงขนาดเล็กสูงเพียงคืบเศษก็มี การที่เมืองลพบุรีมีพระพุทธรูปศิลามากมายเช่นนี้ เห็นจะเนื่องด้วยมีเทือกเขาหินทรายและหินปูนอยู่ใกล้ ๆ เมือง เทือกเขานี้เรียกกันว่า เขาพะเนียด อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของตัวเมือง ได้พบศิลาจำหลัก ซึ่งทำค้างไว้ที่ภูเขาลูกนี้เหลืออยู่จนถึงเวลาบัดนี้

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุนี้ ปรากฏว่า บูรณะปฏิสังขรณ์ ต่อมาในสมัยกรุงศรีอยุธยาอีกหลายคราว คือซ่อมในแผ่นดินสมเด็จพระราเมศวรคราว ๑ ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิคราว ๑ ถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชก็ทรงปฏิสังขรณ์อีกคราว ๑ และ

สมเด็จพระเจ้าบรมโกศได้ทรงปฏิสังขรณ์เป็นครั้งสุดท้ายในสมัยกรุงศรีอยุธยาอีกครั้ง ๑ ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์เห็นจะไม่เคยปฏิสังขรณ์ เพราะไม่ปรากฏว่ามีสิ่งก่อสร้างที่เป็น ฝีมือ ช่าง ในสมัย กรุงรัตนโกสินทร์อยู่ในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุนี้เลย นอกจากเสาคอนกรีตทราชบัณฑิตยสภาหล่อขึ้นเพื่อค้ำปรางค์กันพังเท่านั้น เพราะฉะนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า วัดนี้คงจะเป็นวัดร้างตั้งแต่สิ้นสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เรื่อยมาจนถึงเวลาปัจจุบัน

วัดสันเปาโล

วัดสันเปาโลหรือเซนต์พาโล (Saint Paulo) อยู่ทางทิศตะวันออกของข้างประตูผี ชาวพื้นเมืองเรียกกันว่าติกสัมเปาหล่อ วัดนี้เป็นวัดศาสนาโรมันคาทอลิคหรือที่เรียกกันว่าศาสนาคริสตัง สมเด็จพระนารายณ์ ฯ พระราชทานที่ดินให้บาดหลวงคณะเยซูอิต สร้างขึ้นข้างนอกคลองท่อหรือนอกกำแพงเมืองลพบุรี ตัวโบสถ์เป็นรูปแปดเหลี่ยมมีมุขสี่เหลี่ยมยื่นไปทางทิศตะวันออก คงจะสร้างสูง

ใหญ่ตามแบบโบสถ์ฝรั่งสมัยโบราณ มีหอดูดาวด้วย ในปัจจุบันยังคงเหลือซากผนังสูง ทางทิศตะวันตก อีกด้านหนึ่งส่วนด้านอื่น ๆ หักพังลงมาหมด คงเหลืออยู่แต่ฐานเท่านั้น

วัดมณีชลขันธ์

วัดนี้เดิมเรียกว่าวัดเกาะแก้ว อยู่ใกล้กับตลาดท่าโพธิ์ ริมถนนที่จะไปจังหวัดสิงห์บุรี เป็นวัดสร้างใหม่ในรัชกาลที่ ๔ เจ้าพระยายมราช (เฉย ยมาภัย) แต่ครั้งยังเป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์เป็นผู้สร้าง แต่สร้างอยู่หลายปีจึงได้สำเร็จ ต่อมามีพระภิกษุรูปหนึ่งชื่ออาจารย์แสง เห็นว่าชาวบ้านได้มาชุมนุมเล่นเรือและเล่นเพลงกันที่ทุ่งพรหมาสตร์ ซึ่งอยู่ติดกับวัดนี้เป็นประจำทุก ๆ ปีมิได้ขาด จึงคิดดัดแปลงเขื่อนกั้นน้ำนี้ก่อเป็นรูปสำเภาขึ้น โดยก่อหัวเรือให้อยู่ในทิศตะวันตก ท้ายเรืออยู่ทางทิศตะวันออก ขอบสำเภาก่อสูงพ้นน้ำขึ้นไปสำหรับกันไม่ให้น้ำท่วม

ถึงแม้ว่าอาจารย์แสงจะไม่ได้ จำพรรษาอยู่ที่วัดนี้ก็ตาม แต่เมื่อถึงเวลาออกพรรษาแล้ว ก็มาปลูกโรงอยู่ที่วัดนี้เพื่ออำนวยการสร้างจนสำเร็จ และยังมีเจดีย์องค์หนึ่งรูปร่างแปลกก่อเบื้นเหลี่ยมชะลูดขึ้นไป ซึ่งในปัจจุบันอยู่ริมถนนคนละฝั่งกับตัววัด เจดีย์องค์นี้เป็นฝีมือของอาจารย์แสง(๑) ก่อเองคนเดียวโดยไม่ยอมให้คนอื่นช่วย อาจารย์แสง ได้พากเพียรก่อเจดีย์องค์นี้อยู่หลายปีจึงสำเร็จ ต่อมาชาวบ้านเกิดศรัทธา ถึงกับเรี่ยไรกัน สร้างสะพานยาวขึ้นจากวัดนี้ไปจนถึงตลาดท่าโพธิ์ สำหรับให้เดินไปมาได้สะดวก ในครั้งนั้นเรียกวัดที่สร้างใหม่นี้ว่าวัดเกาะแก้ว เพราะในฤดูน้ำ ๆ ท่วมทุ่งหมด เหลืออยู่แต่วัดนี้แห่งเดียวที่สูงกว่าระดับน้ำ ทำให้เลดูเหมือนเกาะอยู่กลางน้ำ

---

(๑) อาจารย์แสงผู้นี้ ชาวเมืองลพบุรีนับถือกันว่าเป็นผู้มีวิชาอาคม เล่ากันว่า ท่านได้เดินทางจากเมืองลพบุรีในตอนเช้าลงไปฉันเพลที่กรุงเทพ ฯ ได้ เมื่อคราวสร้างเจดีย์ชาวเมืองลพบุรีก็เรี่ยไรกันซื้ออิฐปูนส่งมาจนเหลือใช้

ฉะนั้น

ต่อมาเมื่อคณะธรรมยุติกนิกาย อันเป็นนิกายที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดตั้งขึ้นเมื่อทรงผนวชเป็นพระภิกษุอยู่นั้น ได้แพร่มาถึงลพบุรี จึงทรงสถาปนาวัดขึ้นเป็นวัดธรรมยุติกนิกายและขนานนามใหม่ว่าวัดมณีชลขันธ์

สิ่งก่อสร้างในวัดนี้ถึง แม้ว่าจะมีอายุอย่างสูงเพียงรัชกาลที่ ๔ ไม่มีส่วนสำคัญในทางโบราณคดีนักก็ตาม แต่วัดนี้มีความสำคัญอยู่อย่างหนึ่ง คือ การนัดบีดทองไหว้พระในเทศกาลฤดูน้ำในเดือน ๑๑ และได้เชิญพระศรีอาริย์ซึ่งเป็นพระพุทธรูปสำคัญของเมืองลพบุรี จากวัดไลยมาประดิษฐานไว้ที่วัดนี้ เพื่อให้ประชาชนนมัสการและบีดทองเป็นประจำทุกปี

ทุ่งพรหมาสตร์

ทุ่งพรหมาสตร์หรือที่เรียกกันทั่วไปว่า "ท้องพรหมาสตร์" เป็นที่ลุ่มกว้างขวางอยู่ในระหว่างแม่น้ำลพบุรีกับทางรถไฟสายเหนือ ติดกับวัดมณีชลขันธ์ราษฎร

ได้อาศัยท้องทุ่งนี้เป็นที่ทำนาในฤดูฝน ถึงฤดูแล้งเมื่อน้ำแห้งแล้ว ก็อาศัยหญ้าในท้องทุ่งนี้สำหรับเลี้ยงสัตว์ พอถึงฤดูน้ำ น้ำเหนือหลากมาท่วมท้องทุ่งเต็มไปจนถึงลำแม่น้ำ จะมองเห็นได้ถนัดในเมื่ออยู่บนรถไฟหรือบนถนนสายลพบุรี–สิงห์บุรี

เนื่องจากลพบุรีเป็นดอน เมื่อเกิดน้ำท่วมขึ้นเช่นนี้ จึงทำให้เกิดธรรมชาติที่แปลกไปกว่าที่ชาวบ้านเคยเห็นกันมาทุกวันทุกคืน คือเปลี่ยนจากทิวเขาลำเนาไม้มาเป็นท้องทะเลอันกว้างขวางสุดสายตา ทำให้จิตใจเบิกบาน ชุมชื่นชาวบ้านจึงพากันมา ชุมนุมเล่นเรือ ในบริเวณที่มีน้ำท่วม ตั้งแต่ท้องพรหมาสตร์ตลอดไปจนทะเลชุบศร และเมื่อได้มาประชุมกันมากเข้า ก็เกิดการเหน็บแนมล้อเลียนหยอกเอินกันด้วยคำพูดในระหว่างหนุ่ม ๆ สาว ๆ จนกระทั่งเกิดการคิดค้นบทกลอนสำหรับว่าแก้กันขึ้น ซึ่งต่อมาเรียกว่า "เพลงเรือ" เมื่อได้ร้องแก้กันสนุกสนานครึกครื้นเป็นที่พอใจ ของผู้มาชุมนุมกัน ในคราวแรกแล้วต่อมาจึงถือเป็นประเพณีนัดพบกัน ในวันที่มีน้ำท่วมทุ่งมากที่สุดเป็นเกณฑ์ คงจะเป็นเช่นนี้มาแต่โบราณ และได้ถือ

เป็นประเพณีต่อกันเรื่อมา

ในสมัยแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ปรากฏในจดหมายเหตุฝรั่งเศสว่า โปรดเล่นเรือใบพร้อมด้วยข้าราชบริพารในบริเวณท้องพรหมาสตร์นี้เนือง ๆ และในรัชกาลที่ ๕ ได้โปรดให้เจ้านายและข้าราชการออกมาชุมนุมกันเล่นบทดอกสร้อยสักวาที่ท้องพรหมาสตร์นี้ เมื่อเดือน ๑๒ ปีวอก พ.ศ. ๒๔๑๕ ครั้งหนึ่งเป็นการเล่นอย่างหนึ่ง ซึ่งนับว่าสนุกสนานที่สุดในเวลานั้น

ในฤดูแล้ง ท้อง พรหมาสตร์ กลาย เป็นทุ่งหญ้าอันกว้างใหญ่ไพศาล และในท้องทุ่งนี้เป็นที่ชาวเมืองลพบุรีพากันมาชุมนุมรื่นเริงในวันตรุษ เริ่มตั้งแต่วันขึ้น ๑๓ ค่ำเดือนสี่ ไปจนถึงวันแรมค่ำเดือนห้าทุกปี ถ้าท่านไปทัศนาจรในระหว่างระยะเวลาดังกล่าวนี้ จะพบชาวลพบุรีพากันมาชุมนุมในท้องพรหมาสตร์นี้เต็มไปหมด ทุกคนแต่งกายด้วยเสื้อผ้าสีสวยสด บ้างก็นัดเล่นลูกช่วง มอญรำงูกินหางและเสือกินวัว การละเล่นเหล่านี้ได้เล่นรวมกันทั้งชายหนุ่มและหญิงสาว นับว่าเป็นประเพณีการรื่นเริงที่สนุกสนานอย่างยิ่งของชาวจังหวัดลพบุรีที่เดียว

เจดีย์สมัยทวารวดี

ลพบุรีแม้จะเป็น เมือง โบราณ ที่เก่าแก่ ที่สุดเมืองหนึ่งของประเทศไทย และปรากฏตามทางโบราณคดีว่าระหว่าง พ.ศ. ๑๐๐๐—๑๒๐๐ เป็นเมืองหนึ่งในอาณาจักรทวารวดี แต่ก็ยังไม่เคยมีผู้ใดพบโบราณสถานที่มีอายุร่วนราวคราวเดียวกันกับโบราณสถาน ในสมัยทวารวดี มาก่อนเลย นอกจากพระพุทธรูปและศิลาจารึกที่เป็นของเล็ก ๆ ซึ่งยกเคลื่อนที่ได้เพียง ๓—๔ ชิ้นเท่านั้น ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ ผู้เชี่ยวชาญโบราณคดีของราชบัณฑิตยสภา ก็เคยเขียนไว้ในหนังสือประชุมศิลาจารึก ภาค ๒ ว่า "โบราณสถานแม้ที่เก่าแก่ที่สุดอันมีอยู่ในลพบุรี ไม่มีเก่ากว่าสมัยเมื่อครั้งเขมรแผ่อำนาจถึงน่านน้ำเจ้าพระยา" เช่นนั้น

แต่มีสิ่งหนึ่งที่ได้พบที่เมืองลพบุรี เมื่อคราวสร้างเมืองใหม่ใน พ.ศ. ๒๔๘๐ สิ่งนั้นคือเจดีย์สมัยทวารวดี แต่น่าเสียดายอย่างยิ่งที่เจดีย์องค์เดียวซึ่งได้พบใหม่นี้ถูกรื้อทำลายเสียในคราวที่ได้พบนั้นเอง เพราะเจดีย์องค์นี้อยู่ในเส้นทางของถนนที่จะต้องตัดผ่านไป และการรื้อทำลาย

เจดีย์องค์นี้หาได้ถ่ายรูปหรือทำแผนผังไว้ให้ถูกต้องตามวชาโบราณคดีไม่และผู้ทำลายก็มิได้แจ้งให้กรมศิลปากรทราบล่วงหน้า เพราะฉะนั้นในปัจจุบันจึงไม่มีผู้ใดทราบว่าเจดีย์องค์นี้มีรูปทรงสัณฐานเป็นอย่างไร

เครื่องประดับเจดีย์องค์นี้ทำด้วยปูนปั้นแบบเดียวกันกับที่ขุดพบที่เมืองนครปฐม เช่น พระเศียรพระพุทธรูป เศียรยักษ์ หน้าสิงห์ ลายกระหนก ดอกจันทน์ และประจำยาม เหล่านี้มีอยู่มากมาย สิ่งที่แปลกและดียิ่งในบรรดาของโบราณที่ได้พบในคราวนั้นก็คือ รูปสิงห์ซึ่งก่อด้วยอิฐและปั้นปูนประกอบ รูปร่างลักษณะคล้ายสิงห์ฝีมือช่างอินเดียครั้งแผ่นดินพระเจ้าอโศกมหาราช (พ.ศ. ๒๗๕-๓๑๑) แต่น่าเสียดายที่ถูกขุดและฉุดลากออกมาจากที่ตั้งเดิมจนตัวสิงห์ได้แตกหักออกเป็นท่อน ๆ คงเหลือที่ดีอยู่เพียงท่อนหัวท่อนเดียวเท่านั้น

ของโบราณเหล่านี้เดิมเจ้าหน้าที่กรมยุทธโยธาทหารบก ซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ก่อสร้างเมืองใหม่ได้นำไปเก็บรักษาไว้ในค่ายสมเด็จพระนารายณ์มหาราช แต่ต่อมากรมศิลปากรได้ไปขอรับมาไว้ใน ลพบุรีพิพิธภัณฑสถาน

ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๐ แล้ว ผู้ใดสนใจจะใคร่ชมขอเชิญไปชมได้โดยไม่ต้องเสียค่าเข้าชมแต่อย่างใด

พะเนียดจับช้าง

พะเนียดจับช้าง อยู่นอกเมืองทางด้านตะวันออก ในบริเวณค่ายสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พะเนียดนี้เห็นจะมีมาตั้งแต่เมื่อครั้ง พวก ขอม ยังมีอำนาจอยู่ต่อมาในสมัยกรุงศรีอยุธยา ก็ยังใช้เป็นที่จับช้างอยู่ตลอดมา เพราะปรากฏว่า บ้านเมืองลพบุรีเป็นที่รักษาโขลงช้างของหลวงแห่งหนึ่ง เมื่อต้องการใช้ราชการก็มาจับเอาไปใช้เป็นคราว ๆ ไป

ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมื่อมองซิเออร์ เชวาเลีย เดอโชมองต์ ราชทูตฝรั่งเศสซึ่งเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีครั้งแรก ได้เขียนจดหมายเหตุไว้ว่า สมเด็จพระนารายณ์ ฯ โปรดให้จับช้างให้ดูที่พะเนียดนี้ แต่ในบัจจุบันไม่มีสิ่งใดที่เหลือพอจะสังเกตได้นอกจากเนินดินซึ่งไม่สูงกว่าระดับดินธรรมดาเท่าใดนัก กับชื่อประตูเมืองที่จะออกไปยังพะเนียด ซึ่งยังคงเรียกกันใน

ปัจจุบันว่า "ประตูพะเนียด" เท่านั้น

วัดซาก

วัดซากเป็นวัดร้าง อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือไม่ห่างจากพระที่นั่งเย็นเท่าใดนัก ยังมีเนินปรางค์ใหญ่ก่อด้วยศิลาแลงเหลืออยู่แต่เพียงฐาน วัดนี้เห็นจะสร้างแต่ครั้งเขมรรุ่นเดียวกันกับวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เพราะได้เคยพบเศียร ซึ่งได้นำมาเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่กรุงเทพ ฯ ก็มี และเก็บไว้ที่ลพบุรีพิพิธภัณฑสถานก็มี

ที่วัดนี้มีเรื่องเนื่องในพงศาวดารอย่างหนึ่งคือ เมื่อสมเด็จพระนารายณ์ ฯ ใกล้จะสวรรคต พระเพทราชากับหลวงสรศักดิ์คบคิดกันเป็นขบถจะแย่งชิงราชสมบัติ จึงให้จับเจ้าฟ้าอภัยทศกับเจ้าพระยาวิชาเยนทร์(๑) มาประหาร

(๑) กล่าวตามพระดำริของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ส่วนเรื่องราวที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารนั้น ปรากฏว่าเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ถูกฆ่าตายที่ประตูพระราชวังเมืองลพบุรี และในจดหมายเหตุฝรั่งเศสกล่าวว่า เจ้าพระยาวิชาเยนทร์ถูกขับไปทรมานและขังคุกไว้หลายวัน แล้วจึงพาออกไปฆ่านอกประตูเมืองลพบุรี

ตำหนักทะเลชุบศร

ตำหนักทะเลชุบศร หรือที่เรียกกันเป็นสามัญว่า พระที่นั่งเย็น อยู่ห่างจากเมืองเก่าไปประมาณ ๓ กิโลเมตร ตัวตำหนักเป็นตึกก่อด้วยอิฐถือปูนสร้างใกล้ขอบทะเลชุบศร โดยทำเขื่อนศิลายื่นลงไปในทะเล ถมดินปราบพื้นเรียบแล้วปลูกตำหนักขึ้นบนลานดินนั้น ต่อจากเขื่อนศิลาออกไปเป็นที่ลุ่ม เข้าใจว่าคงจะเป็นสระน้ำ มีอยู่หลายสระด้วย ในระหว่างสระเหล่านั้นมีท่อศิลาเชื่อมติดต่อกันสามารถจะระบายน้ำจากสระหนึ่งไปยังสระหนึ่งได้ ในฤดูแล้งเมื่อน้ำในทะเลชุบศรแห้งสระเหล่านี้คงขังน้ำไว้ ทำให้อากาศในบริเวณ พระ ตำหนักทะเล ชุบศร เย็นอยู่เสมอ ด้วยเหตุนี้จึงมีชื่อเรียกกันเป็นสามัญว่า พระที่นั่งเย็น

สมเด็จพระนารายณ์มหาราชเสด็จไปประทับที่พระตำหนักนี้ในฤดูร้อนเป็นนิจ และในคราวเสด็จประพาสป่า เช่น ไปล้อมช้างเถื่อนเป็นต้น ก็เสด็จมาประทับแรมที่

พระตำหนักนี้ ส่วนในหน้าน้ำก็ได้เสด็จมาประทับสำราญพระราชหฤทัยที่พระตำหนักนี้เหมือนกัน พวกฝรั่งเศสที่เข้ามา กับ ราชทูต พรรณนา ไว้ว่า มีตำหนัก เจ้า นายที่ตามเสด็จ และ บ้าน ข้า ราชการ ตั้ง เรียงราย กัน ไปตามฝั่งทะเลชุบศรเป็นอันมาก หน้าตำหนักและหน้าบ้านพักข้าราชการก็มีเรือจอดอยู่ทุกแห่ง เรือเหล่านี้ใช้เป็นพาหนะไปมาถึงกันได้จนตลอดหน้าน้ำ สมเด็จพระนารายณ์ ฯ โปรดแล่น เรือใบ พร้อม ด้วย ข้าราช บริพาร ไป ใน ทะเล ชุบศรเนือง ๆ นับว่าทะเลชุบศรในสมัยนั้นเป็นที่ครึกครื้นรื่นรมย์อย่างยิ่ง

ทะเลชุบศร

ทะเลชุบศรเป็นที่ลุ่ม อยู่ต่อจากท้องพรหมาสตร์ไปทางทิศตะวันออกในฤดูฝน น้ำฝน ซึ่งไหลมาจากเทือกเขาได้ตกมารวมอยู่ในแอ่งนี้คล้ายกับเป็นทะเลสาบ เมืองละโว้ได้อาศัยน้ำจืดในที่นี้ จึงนับถือกันมาแต่โบราณว่าน้ำในทะเลชุบศรนี้บริสุทธิ์และสะอาดยิ่งนัก กล่าวกันว่าในสมัยเมื่อพวกขอมเป็นใหญ่ ได้บังคับให้พ่อเมืองละโว้

ตักน้ำในทะเลชุบศรส่งไปถวายแก่พระเจ้าแผ่นดินขอม ซึ่งมีราชธานีอยู่ที่นครหลวงหรือนครธมทุก ๆ ปี และเนื่องจากถือกันมาแต่โบราณว่า พระนารายณ์ก่อนจะแผลงศรได้ชุบศรลงในทะเลนี้ เพราะฉะนั้น ตามคติพราหมณ์จึงถือว่าเป็นน้ำที่มีมงคล ควรแก่การอภิเษกในงานพระราชพิธีของพระมหากษัตริย์เป็นอย่างยิ่ง พระแสงราชศัสตราของพระเจ้าแผ่นดินก็ได้ กระทำพิธีชุบที่ทะเลชุบศรนี้ เพื่อให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์มาแต่โบราณ และในรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ก็ปรากฏว่าได้เคยทำพิธีชุบพระแสงศร ๓ องค์ คือ พรหมาสตร์ ประลัยวาต และอัคนิวาต ซึ่งสร้างขึ้นใหม่ที่ทะเลนี้ด้วยครั้งหนึ่ง เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๙๖

ในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ปรากฏว่าทะเลชุบศรนี้ตื้นเขินเสียเป็นส่วนมาก พระองค์จึงโปรดให้ช่างชาวฝรั่งเศสซึ่งเข้ามารับราชการในสมัยนั้นคิดแก้ไข โดยถมดินเป็นคันกั้นน้ำขึ้นทั้งสองด้าน เพื่อให้น้ำขังเป็นทะเลสาบอยู่ได้อย่างแต่ก่อน และทำปากจั่น คือ ประตูน้ำกั้นน้ำไว้ แล้วไขน้ำให้ล้นไหลลงมายังสระแก้ว ซึ่ง

ทำคล้ายกับเป็นที่กรองน้ำ อยู่ในระหว่างทะเลชุบศรกับเมืองลพบุรีแล้วฝังท่อดินทำการประปาต่อจากสระแก้วเพื่อเอาน้ำมาใช้ในเมืองลพบุรี ที่ฝั่งทะเลชุบศรนั้นก็สร้างตำหนักไว้สำหรับเป็นที่ประทับในคราวเสด็จประพาสอีกแห่งหนึ่ง เรียกว่าพระที่นั่งเย็น หรือตำหนักทะเลชุบศร ดังได้กล่าวมาแล้วแต่ตอนต้น

น่าเสียดายที่ในปัจจุบันทะเลชุบศรได้ตื้นเขินเสียหมดแล้ว คงมีน้ำขังแต่เฉพาะฤดูฝนเท่านั้น ที่ซึ่งตื้นเขินขึ้นมานั้นราษฎรก็เข้าไปจับจองทำไร่ทำนากันไปเกือบหมด แต่ถึงกระนั้นก็ดี ในปัจจุบันก็ยังแลเห็นภูมิฐานของเดิมตลอดจนประตูระบายน้ำ ซึ่งเรียกกันว่า "ปากจั่น" ได้ถนัด และสิ่งพิเศษที่ควรจะทราบยิ่งไปกว่านี้ก็คือน้อยหน่าอันมีชื่อของจังหวัดลพบุรี ก็ปลูกกันในบริเวณนี้เป็นจำนวนมาก เรียกกันว่า น้อยหน่าพระที่นั่งเย็น ปรากฏในจดหมายเหตุว่า ในรัชกาลที่ ๕ ถึงกับปลูกน้อยหน่าที่พระที่นั่งเย็นนั้นขึ้นเป็นการใหญ่ โดยโปรดให้พระยาราชสงครามเป็นผู้ควบคุม

พลับพลาประทับร้อน

พลับพลานี้เป็นที่ประทับอีกแห่งหนึ่งของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช อยู่ทางทิศตะวันออกของพระที่นั่งเย็น ริมห้วยซับเหล็ก ที่ขอบห้วยมีเขื่อนศิลาและมีบันไดศิลาทอดจากพลับพลานี้ลงไปในลำห้วย เข้าใจว่าเดิมคงจะเป็นที่ประทับร้อนกลางป่าในเวลาเสด็จไปไล่ช้างเถื่อนที่อยู่ริมเทือกเขาใกล้ห้วยซับเหล็กนี้ ในปัจจุบันยังมีซากฐานของพลับพลาเหลืออยู่

ลำห้วยซับเหล็กมีน้ำใสสะอาดไหลรินออกมาจากเทือกเขาผ่านพลับพลานี้ไปสู่ลำคลองที่ท่ามะเดื่อ สมเด็จพระนารายณ์มหาราชโปรดให้ช่างฝรั่งเศสคิดตัดคูระบายน้ำจากหัวลำห้วยให้ไหลลงมาที่บ้านท่าศาลา ทำที่กักน้ำไว้ ณ ตำบลนี้ แล้ววางท่อต่อจากบ้านท่าศาลา ระบายน้ำเข้าไปใช้ในเมืองลพบุรี ท่อดินเหล่านี้ยังพบประปรายเรื่อยมา จนเมื่อเวลาตัดถนนในคราวสร้างเมืองใหม่ก็ยังเคยพบอีกหลายอัน

แต่ก่อนห้วยซับเหล็กนี้คงจะเป็น ลำธารที่น่าชมที่สุดในจังหวัดลพบุรี เพราะมีหินใต้ท้องน้ำเป็นเกาะเป็น

แก่งเต็มไปทั้งลำห้วย และประกอบด้วยมีน้ำใสไหลริน ๆ อยู่เสมอมิได้ขาด แม้ฝูงปลาต่าง ๆ ในห้วยนั้นจะมีสักกี่ชนิดก็ตาม ถ้าได้ยืนอยู่บนฝั่งห้วยแล้ว ก็สามารถจะมองเห็นตัวได้อย่างถนัดชัดเจน ถึงแม้ในปัจจุบันน้ำในลำห้วยซับเหล็กจะขาดเป็นห้วงเป็นตอนไม่เหมือนแต่ก่อนแล้วก็ตาม แต่ก็ปรากฏว่าตอนหน้าพลับของสมเด็จพระนารายณ์ ฯ ยังมีน้ำขังอยู่มากและมีน้ำไหลรินออกมาจากใต้ศิลาในลำห้วยเสมอมิได้ขาด ต้นไม้ในบริเวณนั้นก็ร่มรื่น รู้สึกว่าเป็นธรรมชาติที่ชมและน่าพักผ่อนหย่อนใจเป็นอย่างยิ่ง

นิคมกสิกร

เมื่อท่านมีโอกาส ไป ทัศนาจร จังหวัด ลพบุรีแล้ว ควรจะไปชมนิคมกสิกรเสียด้วย นิคมนั้งอยู่ที่บ้านท่ามะเดื่อ (เก่า) ทางทิศตะวันออกของห้วยซับเหล็กอยู่ห่างจากตัวเมืองใหม่ประมาณ ๙ กิโลเมตร การจัดให้มีนิคมกสิกรขึ้นนั้นเป็นความปรารถนาดีของรัฐบาลชุด จอมพล

ป. พิบูลสงคราม ที่จะให้ชาวไทยมีที่ดินของตนเอง ให้รู้จักเพาะปลูกและทำไร่ทำนาหาเลี้ยงชีพด้วยตนเอง เป็นการช่วยส่งเสริมให้ชาวไทยมีฐานะดียิ่งขึ้น

นิคมนี้เปิดให้กสิกรเข้าอยู่ประจำเมื่อวันที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๓ ในขั้นแรกรัฐบาลได้ลงทุนปลูกบ้านให้กสิกรอยู่เป็นจำนวน ๑๐๐ หลัง ปลูกเรียงเป็น ๒ แถว มีถนนผ่านกลาง เรือนที่พักกสิกรเป็นเรือนฝากระดานทรงไทย หลังคามุงกระเบื้องมีชานและครัวพร้อม มีที่ว่างสำหรับเพาะปลูกสองข้างตัวเรือน และ หลังบ้านออกไปก็มีที่ให้อีกบ้านละประมาณ ๒๕ ไร่ มีบ่อน้ำกรุด้วยอิฐถือปูน มีสถานีตำรวจ และสุขศาลาพร้อม ส่วนที่สำหรับเพาะปลูกนั้น ได้ทำฝายกั้นลำห้วยซับเหล็ก ทดน้ำไว้สำหรับให้พอใช้สอยในบริเวณนิคม นับว่าเป็นที่ทำมาหากินแห่งหนึ่งของผู้ขยันขันแข็ง ที่เป็นสถานที่เหมาะสำหรับผู้ที่จะไปก่อร่างสร้างตัวใหม่ที่จังหวัดนี้เป็นอย่างยิ่ง และในปัจจุบันนี้ปรากฏว่าผู้ที่เข้าไป อยู่ ใน นิคม นี้ เปน ผู้ทมหลกฐานดีด้วยกันแทบทั้งสิ้น

ถ้ำคูหาสวรรค์

ถ้ำคูหาสวรรค์เป็นถ้ำอยู่เชิงเขาถ้ำพระ หรือเขาคูหาสวรรค์ ห่างจากศาลากลางจังหวัดลพบุรีไปประมาณ ๕ กิโลเมตร มีถนนตัดแยกจากถนนพหลโยธินเข้าไปได้เกือบถึงปากถ้ำ ถนนนี้ยาวประมาณ ๑ กิโลเมตร เท่านั้น

ภายในถ้ำคูหาสวรรค์ ไม่มืด และอากาศไม่อับ เพราะตรงกลางถ้ำมีปล่องใหญ่ทะลุไปจนถึงยอดเขา แสงสว่างส่องผ่านกระจายเข้ามาเต็มถ้ำ และปากถ้ำก็กว้าง ลมพัดผ่านเข้าไปได้ ต่อจากปล่องใหญ่นี้ไปเป็นคูหาลึกซอนไปในภูเขา แสงสว่างส่องเข้าไปไม่ได้ แต่ก็พอมองเห็นข้างในได้รำไร โดยอาศัยแสงสว่างซึ่งส่องลอดเข้ามาจากปล่องใหญ่ ในถ้ำตอนนี้มีชะง่อนหินและหินย้อยงามน่าชม รูปของถ้ำภายในส่วนบนเป็นหน้าจั่วงดงามและมีรอยพระฉายติดอยู่ด้วย

ภายในถ้ำมีพระพุทธรูป และเทวรูปแตกหักเป็นชิ้น ๆ ทิ้งอยู่กระจัดกระจาย และมีซากสิ่งก่อสร้างหักพังซับซ้อนจมอยู่หลายอย่าง เช่น ศิลาแลงก็มีอิฐก็มี เครื่อง

ไม้และกระเบื้องมุงหลังคาก็มี ของเหล่านี้พิจารณาดูแล้ว เห็นว่าเป็นฝีมือช่างยุคต่างสมัยกัน คือเป็นฝีมือช่างสมัยอยุธยาก็มี และเป็นฝีมือช่างสมัยรัตนโกสินทร์ก็มี และมีรอยพระพุทธบาทศิลาขนาดใหญ่รอยหนึ่ง ในปัจจุบันท่านอธิการวัดหนองโดนได้นำไปเก็บรักษาไว้เสียที่วัดหนองโดน จังหวัดสระบุรี

เมื่อสมเด็จกรม พระยา ดำรง ราชานุภาพทรงดำรงตำแหน่งนายกราชบัณฑิตยสภา เคยโปรดให้เจ้าหน้าที่ออกมาสำรวจในถ้ำครั้งหนึ่ง ใน พ.ศ. ๒๔๗๑ ปรากฏว่าได้พบพระพุทธรูปและรูปพระโพธิสัตว์หลายองค์ แต่เป็นของชำรุดแตกหักทั้งนั้น เจ้าหน้าที่ได้รวบรวมโบราณวัตถุที่พบในถ้ำนั้นไปไว้ที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี เป็นจำนวนมาก แล้วเลือกท่อนดี ๆ ซึ่งเห็นว่าพอจะต่อเป็น องค์เดียวกันได้ไปไว้ ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่กรุงเทพ ฯ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพจึงโปรดให้ช่างต่อแกนเหล็ก และทำไม้ต่อท่อนขาที่หักหายไป คงได้เป็นรูปพระโพธิสัตว์โลเกศวรสูงประมาณ ๒ เมตร

๒ องค์ ตั้งไว้ที่ระเบียงพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติด้านเหนือ รูปพระโพธิสัตว์นี้เป็นฝีมือช่างสมัยลพบุรี ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ที่องค์พระโพธิสัตว์จำหลักเป็นพระพุทธรูปเล็ก ๆ ทั่วไปตลอดทั้งองค์ ส่วนท่อนแขนท่อนขาและช่วงตัวซึ่งติดต่อกันไม่ได้นั้น ในปัจจุบันได้เก็บรักษาไว้ในคลังของลพบุรีพิพิธภัณฑสถาน

ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ ผู้ว่าราชการจังหวัดลพบุรีได้จัดการถางทางตกแต่งถ้ำคูหาสวรรค์ ตลอดจนตัดทางแยกจากถนนพหลโยธินไปยังถ้ำนี้(๑) จึงได้ขอรูปพระโพธิสัตว์โลเกศวรทั้งสององค์นี้จากกรมศิลปากรกลับคืนไปประดิษฐานไว้ที่ถ้ำคูหาสวรรค์ดังเดิม แล้วทำบันไดคอนกรีตจากปากถ้ำคูหาสวรรค์ดังเดิม แล้วทำบันไดคอนกรีตจากปากถ้ำขึ้นไปยังที่ตั้งรูปพระโพธิสัตว์ เพื่อให้เข้าไปชมได้สะดวก

นอกเมืองลพบุรีออกไป ยังมีที่น่าเที่ยวอีกหลายแห่ง ถ้าท่านมีเวลาพักอยู่ที่เมืองลพบุรีนานวัน อาจจะไปชมสถานที่ต่าง ๆ ซึ่งอยู่ห่างจากตัวเมืองออกไปได้อีกหลาย

(๑) เป็นถนนดินรถยนต์เดินได้แต่หน้าแล้งเท่านั้น

แห่ง แต่ข้าพเจ้าจะพรรณนาเฉพาะสถานที่ซึ่งสามารถไปเที่ยวทางรถหรือทางเรือได้โดยสะดวกเท่านั้น คือ

เขาสมอคอน

เขาสมอคอนเป็นภูเขาลูกเล็ก ๆ สูงประมาณ ๒๓ เมตร อยู่ในเขตอำเภอท่าวุ้ง หน้าแล้งสามารถใช้รถยนต์แล่นไปได้ ส่วนหน้าน้ำนั้นเมื่อน้ำท่วมเต็มท้องทุ่ง การไปทัศนาจรทางเรือจะสะดวกอย่างยิ่ง มีเรือยนต์เดินรับส่งถึงวัดบันไดสามแสนซึ่งอยู่บนภูเขาลูกนี้ บนภูเขาก็มีถ้ำหลายถ้ำ ถึงแม้ว่าถ้ำที่เขาสมอคอนจะไม่ใหญ่โตและไม่สวยงามเหมือนอย่างถ้ำเขาหลวงที่จังหวัดเพชรบุรีก็ตาม แต่ก็เป็นที่น่าเที่ยวแห่งหนึ่งเหมือนกัน

เขาลูกนมตำนาน ซึ่ง ถอด มาจากเรื่องรามเกียรติ์ คือ เมื่อคราวพระลักษมณ์ถูกศรพรหมาสตร์ของอินทรชิตสลบไป หนุมานไปหาต้นสังกรณีตรีชะวา ได้แบกเขาสรรพยาในเมืองชัยนาทมาทั้งลูก หินแห่งหนึ่งของเขาสรรพยาที่หนุมานกำลังแบกมานั้นร่วงลงกลางทุ่ง จึงเกิดเป็นเขาสมอคอนขึ้น ฉะนั้น เขาสมอคอนนี้จึงตั้งโดด

เดี่ยวอยู่กลางทุ่งนาแต่เพียงลูกเดียว ไม่ติดต่อกับพื้นเขาอื่น ๆ

วัดไลย

วัดไลยอยู่ริมลำน้ำบางขาม เลยเขาสมอคอนไปทางทิศตะวันตกไม่มากนัก หน้าแล้งไปรถยนต์ได้สะดวก ส่วนฤดูน้ำมีเรือยนต์เดินรับส่งจนถึงท่าหน้าวัด วัดนี้เป็นวัดเก่าชั้นแรกตั้งกรุงศรีอยุธยา ต่อมาได้ปฏิสังขรณ์ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ มีรูปปูนปั้นเรื่องปฐมสมโพธิ และเรื่องทศชาติ ฝีมือช่างครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ติดอยู่ที่ผนังอุโบสถ ฝีมือปั้นงดงามมาก

ที่วัดไลยนี้มีพระพุทธรูปสำคัญอยู่องค์หนึ่ง เรียกกันว่าพระศรีอาริย์ทำคล้ายรูปพระสาวก ไม่มีพระเกตุมาลา พระพุทธรูปองค์นี้เดิมประดิษฐานอยู่ในวิหารเก่าหลังหนึ่ง ซึ่งเขียนรูปทศชาติ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ ไฟไหม้วิหารหลังนั้น เครื่องบนร่วงหล่นลงมาถูกองค์พระชำรุดไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้เชิญลงมาปฏิสังขรณ์ที่กรุงเทพ ฯ เสร็จแล้วส่งกลับคืนไปประดิษฐาน

ไว้อย่างเดิม

ถึงเทศกาลฤดูน้ำในวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๑๑ ทุก ๆ ปี ราษฎรได้เชิญพระศรีอาริย์องค์นี้แห่ไปไว้ที่วัดมณีชลขันธ์เพื่อให้ประชาชนนมัสการ ขบวนแห่คับคั่งไปด้วยเรือทุกชนิด นับว่าเป็นขบวนแห่ที่ครึกครื้นอย่างยิ่ง

เขาพระงาม

เขาพระงามตั้งอยู่ที่ตำบลชอนี ในท้องที่อำเภอเมืองลพบุรี อยู่เหนือตัวเมืองขึ้นไปสักหน่อยหนึ่ง มีถนนรถยนต์เดินได้สะดวกจนถึงเชิงเขา เขาลูกนี้เดิมเรียกกันว่า เขาบ่องาม บนไหล่เขามีพระพุทธรูปองค์ใหญ่ก่อด้วยอิฐถือปูนเป็นพระพุทธรูปองค์ใหญ่มาก หน้าตักกว้าง ๒๒ เมตร และสูงถึง ๓๕ เมตร เส้นพระศกทำด้วยไหกระเทียมทั้ง ๆ ลูก ความใหญ่โตของพระพุทธรูปองค์นี้จะมองเห็นได้โดยถนัดแต่ไกลเมื่อผ่านไปตามทางรถไฟ ทุก ๆ ปีในกลางเดือนสี่จะมีงาน นัด ไหว้ พระโตองค์ นี้เป็นประจำ เวลางานมีผู้คนคับคั่ง และพากันขึ้นไปเที่ยวบนเขานี้เต็มหมด

ภูเขาลูกนี้มีถ้ำน่าเที่ยวน่าชมอยู่หลายถ้ำ มีถ้ำหนึ่งอยู่บนยอดเขา เป็นที่จำพรรษาของพระสงฆ์ ภายในตกแต่งสะอาดเรียบร้อย และมีของโบราณให้ชมหลายอย่าง ท่านอาจจะขออนุญาตพระภิกษุที่เฝ้าอยู่เข้าไปชมได้ และที่ผนังด้านสุดของถ้ำนี้มีทรายทอง ใช้เหล็กปลายแหลมขูดออกมาจากผนังถ้ำได้ และตามพื้นภูเขามีแร่หินชนิดหนึ่งมีสีขาวใสคล้ายแก้วผลึก มีทั้งชนิดแข็ง และชนิดเปราะ ชาวบ้านเรียกกันว่าเขี้ยวหนุมาน พอถึงฤดูไหว้พระ ประชาชนที่ไปนมัสการพระโตบนไหล่เขาจะพากันเที่ยวคุ้ยหาแร่หินนี้ไปเป็นที่ระลึกกันแทบทุกคน แต่ถึงแม้จะเก็บเอาไปสักเท่าใดก็ไม่รู้จักหมดพอถึงฤดูฝนฝน ตก ชะดิน ที่ปกคลุมแก้วผลึกนี้ออกไป ครั้นถึงหน้าแล้งก็จะพบแร่นี้ขึ้นมาใหม่มิได้ขาด เป็นเช่นนี้ชั่วนาตาปี

เขานางพระจันทร์

เขานางพระจันทร์ หรือที่ชาวเมืองลพบุรีเรียกกันเป็นสามัญว่า เขาวงพระจันทร์ สูงประมาณ ๒๔๔ เมตร อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของจังหวัดลพบุรี ห่างจาก

ตัวเมืองประมาณ ๒๘ กิโลเมตร มีถนนดินตัดจากถนนพหลโยธินเข้าไปอีก ๕ กิโลเมตร รถยนต์ไปได้สะดวกจนถึงเชิงเขาวงพระจันทร์

ในบริเวณเขาวงพระจันทร์นั้นมีต้นไม้ใหญ่ ๆ ร่มรื่นที่เชิงเขามีกุฏิสงฆ์เล็ก ๆ ปลูกเรียงรายกันไป มีกุฏิของแม่ชีเป็นหลังใหญ่อยู่รวมกันต่างหาก แม่ชีซึ่งอยู่ที่เขาวงพระจันทร์นี้มีหน้าที่ทำอาหารให้พระภิกษุฉันด้วย เนื่องจากพระภิกษุที่นี่ไม่สามารถจะไปบิณฑบาตร อาหาร ฉันได้เพราะในบริเวณเขาวงพระจันทร์นั้น ไม่มีบ้านคนอยู่เลย แม้จะหาอาหารรับประทานยากเพียงไรก็ตาม แต่เมื่อท่านก้าวเข้าไปภายในสำนักสงฆ์นี้แล้ว ท่านจะได้รับการต้อนรับอย่างดีจากพระภิกษุในวัดนี้ และเป็นธรรมเนียมของสำนักสงฆ์แห่งนี้จะต้อนรับผู้ไปทัศนาจรด้วยการเลี้ยง อาหาร ทุกมื้อไป นับว่าเป็นประเพณีที่ดีอย่างยิ่ง ซึ่งจะหาที่อื่นใดเทียบเทียมได้ยาก

ถ้าท่านไปทัศนาจรเขาวงพระจันทร์แล้ว ควรจะหาโอกาสขึ้นไปเที่ยวบนยอดเขาเสียด้วย ทางขึ้นเขานั้นสะดวกมาก มีถนนซิเมนต์เล็ก ๆ กว้างประมาณ ๒ เมตรผ่านไป

ตามริมห้วย มีต้นไม้ใหญ่ขึ้นกำบังแสงแดดไม่ให้ส่องมาแผดเผาผิวกายของท่านได้ ถนนซิเมนต์นี้เริ่มจากสำนักสงฆ์เรื่อยไปจนถึงเชิงเขา เป็นระยะทางยาวประมาณ ๗๐๐ เมตร พอสุดถนนซิเมนต์มีบันไดคอนกรีต ทำเป็นขั้นเล็ก ๆ พอก้าวขึ้นไปได้สะดวก ต่อขึ้นไปจนถึงยอดเขาอีก ๓,๐๗๖ ขั้น ในระหว่างกึ่งกลางทางมีศาลาสำหรับพักร้อนหลังหนึ่ง มีถังน้ำฝนขนาดใหญ่สำหรับให้ผู้ขึ้นเขาได้รับประทานแก้กระหาย (๑)

ผู้ที่จะขึ้นไปถึงยอดเขาได้นั้น จะต้องเป็นผู้มีความเพียรสักหน่อย ถ้าท่านไม่มีความเพียรแล้วจะไต่ขึ้นไปได้ก็จะต้องพักกันตั้งสิบกว่าครั้ง แต่พอขึ้นไปถึงยอดเขาแล้ว ท่านจะหายเหนื่อยราวกับปลิดทิ้งทีเดียว อากาศบนยอดเขาโปร่งและเย็นสบายดีมาก กลางคืนลมจะพัดโกรกดังสนั่นอยู่ตลอดเวลา ถ้าท่านนั่งอยู่กลางแจ้งจะหนาวสั่นสะท้านทีเดียว เมื่อเวลานอนท่านจะต้องห่มผ้า มิฉะนั้นจะนอนไม่หลับตลอดคืน

---

(๑) ในปัจจุบันมีร้านจำหน่ายน้ำอัดลมขายตลอดทางขึ้น และมีห้องอาบน้ำ และน้ำสำหรับให้ล้างหน้าเมื่อเวลาเหนื่อยด้วย

บนยอดเขามีลานกว้าง ทำเป็นกุฏิพระ โรงครัว โรงอาหาร ที่พักชายหลังหนึ่ง และหญิงอีกหลังหนึ่งมีเสื่อหมอนและผ้าห่มให้เสร็จ มีกุฏิสำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปกับเทวรูปของจีน

ตรงหน้าผามีรอยพระพุทธบาทลึกลงไปในศิลา ยาวประมาณ ๑.๓๐ เมตร มีมณฑปโปร่งครอบไว้ และมีลูกกรงคอนกรีตล้อมรอบ พระพุทธบาทยอดเขาวงพระจันทร์นี้ว่ากันว่าเป็นของโบราณ แต่เนื่องจากมีเทียนซึ่งมีผู้จุดบูชาจุดบูชาหยดท่วมรอยพระบาทเสียหมด จึงไม่สามารถจะพิจารณาลวดลายต่าง ๆ ได้ว่าเป็นของสร้างในสมัยใดแน่

ผู้ขึ้นไปบนยอดเขา ไม่ว่าจะขึ้นไปในเวลาใดก็ตาม จะได้รับเลี้ยงอาหารแจทันที (๑) และจะพักอยู่สักกี่วันก็ตาม ก็จะต้องได้รับเลี้ยงอาหารทุกวัน ถือกันเป็นธรรมเนียมอย่างนี้เรื่อยมาหลายสิบปีทีเดียว ในวันเทศกาลนมัสการรอยพระพุทธบาทประจำปี ซึ่งเริ่มตั้งแต่วันขึ้นค่ำ

(๑) คืออาหารที่ไม่มีเนื้อและน้ำมันสัตว์ปน แต่น่าเสียดายที่ในปัจจุบันได้เลิกประเพณีนี้เสียแล้ว ทั้งนี้คงจะเนื่องจากอาหารมีราคาแพงขึ้นกว่าเดิมมาก

หนึ่งไปจนถึง ๑๕ ค่ำ เดือน ๓ รวม ๑๕ วัน ในระยะเวลานี้ แม้จะมีคนขึ้นไปบนยอดเขานับเป็นจำนวนพัน ๆ ก็ตาม ผู้ที่ขึ้นไปบนยอดเขาจะได้รับเลี้ยงอาหารทั่วกันทุกคน ถ้าผู้ใดต้องการพักค้างคืนบนยอดเขาก็อาจจะทำได้ โดยพระภิกษุจะแจกหมอน เสื่อ และผ้าห่มแล้วจัดให้พักในห้องพักบนยอดเขา ส่วนมุ้งนั้นไม่จำเป็นต้องการ เพราะบนยอดเขานั้นจะหายุงไม่ได้เลย

ใต้รอยพระพุทธบาทบนยอดเขาวงพระจันทร์ มีถ้ำเล็ก ๆ อยู่ถ้ำหนึ่งเรียกกันว่าถ้ำนางพระจันทร์ ที่เป็นที่มีนิยายปรัมปราเล่าสืบกันมาว่า เมื่อพระรามเสร็จศึกกลับเข้าเมืองแล้ว เนื่องด้วยนางสีดาแทรกแผ่นดินหนี พระรามจึงออกเดินดงเพื่อตามนางเป็นครั้งที่สอง ในระหว่างทางได้พบพวกยักษ์มารต่าง ๆ และพระรามก็ได้ปราบพวกยักษ์มารเหล่านั้นมาโดยลำดับ จนกระทั่งได้ทำสงครามกับท้าวอุณาราช เจ้าเมืองมหาสิงขร พระรามเอาต้นกกแผลงถูกอกท้าวอุณาราชปลิวมาตกที่ภูเขาลูกนี้ แต่ไม่ตาย เป็นแต่ตรึงติดไว้ในถ้ำ และถูกพระรามสาปไว้ด้วยว่า เมื่อพระศรีอาริย์มาตรัสแล้วจึงให้ท้าวอุณาราชพ้นทุกข์ทรมาน เพราะฉะนั้น

คนทั้งหลายจึงพากันเรียกท้าวอุณาราชว่า ท้าวกกขนาก และพระรามยังสาปให้มีไก่แก้วเฝ้าอยู่ ๒ ตัว ถ้าลูกศรที่ปักอกอ้าวอุณาราชเขยื้อนออกเมื่อใด ให้ไก่แก้ว ๒ ตัวนั้นขันขึ้น เพื่อให้หนุมานได้ยิน จะได้เอาค้อนมาตอกให้แน่นลงไปอีก นางพระจันทร์ลูกสาวท้าวกกขนากได้ตามมาปฏิบัติบิดา ซึ่งถูกศรพระรามปักอกทนทุกข์ทรมานอยู่ในถ้ำ นางพระจันทร์ได้ทำพิธีทอผ้าใยบัว เพื่อรอถวายเป็นผ้าจีวรของพระศรีอาริย์ เล่ากันว่าบัดนี้นางนั้นก็ยังคงอยู่ในถ้ำบนเขานางพระจันทร์นั่นเอง เพราะพระศรีอาริย์ยังไม่ได้มาโปรด ถึงวันใดคนใดนางจะออกมาจ่ายตลาดเสมอ สิ่งที่สำคัญที่นางต้องประสงค์อย่างยิ่งก็คือน้ำส้มสายชู เพราะเมื่อนำไปราดที่อกท้าวกกขนากแล้ว จะทำให้ค้นกกเขยื้อนออกมาได้

มีผู้กล่าวกันว่า แต่ก่อนนั้นถึงกับห้ามไม่ให้ใครขายน้ำส้มในตลาดเมืองลพบุรีเลยทีเดียว เพราะกลัวนางพระจันทร์จะมาซื้อไปรดอกท้าวกกขนาก เพราะถ้าลูกศรที่ปักอกท้าวกกขนากนี้เขยื้อนขึ้นเมื่อใด ไก่แก้วก็จะขันขึ้น และหนุมานก็จะมาตอกลูกศรให้จมลึกลงไปในอกท้าวกกขนากอย่างเดิมอีก เมื่อหนุมานมาตอกศรคราวใดมักจะเกิดไฟ

ไหม้เมืองลพบุรีเสมอ เมืองลพบุรีแต่ก่อนมักมีไฟไหม้ใหญ่ประจำเกือบทุกปี ชาวเมืองจึงพากันเชื่อว่าเป็นเพราะเหตุที่หนุมานมาตอกศรลงไปในอกท้าวกกขนาก แต่บัดนี้ความเชื่อในสิ่งเหล่านี้ลืมเลือนไปเกือบจะหมดสิ้นแล้ว และข้อห้ามที่ไม่ให้ผู้ใดขายน้ำส้มสายชู ในตลาดก็เลือน หาย ไป เพราะปรากฏว่าในปัจจุบันมีน้ำส้มสายชู ขาย กันใน ตลาด เมืองลพบุรีอย่างดาษดื่น

เมืองศรีเทพ

เมืองศรีเทพ หรืออีกนัยหนึ่งชาวชนบทในแถบนั้นนิยมเรียกว่า "เมืองไพสาลี" นั้น ตั้งอยู่ริมหมู่บ้านบึงนาจาน ตำบลนาตะตรุด อำเภอวิเชียร จังหวัดเพชรบูรณ์ อยู่ลึกจากลำน้ำป่าสักเข้าไปประมาณ ๖ กิโลเมตร เมืองนี้ตั้งโดดเดี่ยวอยู่กลางดงอันเต็มไปด้วยไข้ป่า และสัตว์ร้ายราษฎรที่อยู่ในตำบลนี้ก็จะต้องเป็นผู้ที่กล้าหาญอดทนจริง ๆ มิฉะนั้นจะทนอยู่ไม่ได้ ในระหว่างที่ข้าพเจ้ากำลังเดินทางไปนั้น ได้พบราษฎรอพยพลงมาทางใต้เนือง ๆ ถามได้ความว่าอพยพมาจากบ้านบึงนาจาน อันเป็นหมู่บ้านเล็ก ๆ อยู่ติดกับกำแพงเมืองศรีเทพ โดยมากลงมาอยู่ที่ตำบลสระกรวด ซึ่งอยู่คนละฟากแม่น้ำกับเมืองศรีเทพ เพราะตำบลนี้เป็นที่ราบอยู่กลางป่า อุดมไปด้วยไร่นา และในฤดูแล้งสามารถจะนำรถยนต์จากจังหวัดลพบุรี แล่นตามทางเกวียนขึ้นไปได้จนถึงตำบลนี้ ยังมีราษฎรอีกพวกหนึ่งซึ่งเรียกกัน

ว่าไทยเบิ่ง ได้อพยพลงมาจนถึงตำบลหลุมเข้า ซึ่งอยู่ในท้องที่อำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี ทั้งนี้แสดงให้เห็นว่าที่ดินบริเวณรอบเมืองศรีเทพนี้ แห้งแล้งกันดารอย่างมากมาย ถ้าทำนาไม่ได้ผลแล้ว เป็นต้องอดตายทีเดียว เพราะจะหาอาหารอย่างอื่นรับประทานไม่ได้ นอกจากสัตว์ป่าซึ่งจำเป็นจะต้องเสี่ยงโชคไปด้อมยิง และก็ไม่เป็นการแน่นักว่าจะได้รับประทานทุกวัน ในเวลาที่ข้าพเจ้าไปถึงเมืองนี้ ยังมีราษฎรเหลืออยู่เพียง ๑๐ ครัวเท่านั้น นอกจากนั้นได้อพยพลงไปอยู่ทางทิศใต้หมดแล้ว

หนทางที่จะไปเมืองศรีเทพจะต้องผ่านเขา ข้ามเนิน เข้าดง ข้ามห้วย และข้ามแม่น้ำ ซึ่งลำบากในการเดินทางเป็นอย่างยิ่ง ทั้งอาหารการกินก็อัตคัดขาดแคลน จะต้องเตรียมจัดหาไปจากทางใต้ จึงทำให้เมืองศรีเทพซึ่งแต่เดิมเคยเป็นเมืองใหญ่โต ถูกตัดขาดจากการคมนาคมอื่น ๆ โดยรอบ ที่ข้าพเจ้ามีโอกาสได้ไปถึงเมืองศรีเทพและกลับมาได้โดยปราศจากอันตรายใด ๆ นั้น จึงนับว่าเป็นโชคอันประเสริฐที่ข้าพเจ้าได้รับ แม้การเดินทางไปนั้นจะกันดาร

และเต็มไปด้วยความลำบากยากเย็นสักปานใดก็ตาม

เมื่อคราวที่ข้าพเจ้าต้องเดินทางไปนั้น ประจวบกับเวลาที่น้ำเพิ่งลดใหม่ ๆ หนทางซึ่งอยู่ในที่ลุ่มยังเป็นหล่มเป็นโคลนทั่วทุกแห่ง แต่ถึงกระนั้นก็ดี ความจำเป็นในหน้าที่ราชการบังคับให้ต้องไปโดยเร็ว โดยข้าพเจ้าไม่มีโอกาสจะรอให้หนทางแห้งดีเสียก่อนได้ จึงต้องเผชิญกับการเดินทางซึ่งเต็มไปด้วยความยากลำบากเพิ่มขึ้นจากเดิมอีกมาก ถ้าท่านผู้ใดที่สมัครใจจะไปเที่ยวโดยส่วนตัวแล้ว ข้าพเจ้าขอแนะนำว่าควรจะไปในเดือนสี่ คือกลางเดือนมีนาคมเป็นเหมาะที่สุด เพราะหนทางที่จะต้องผ่านไปทุก ๆ แห่งนั้นแห้งสนิทดีหมดแล้ว

ท่านทั้งหลายคงยังจะจำได้ว่าเมื่อปลาย พ.ศ. ๒๔๗๙ หนังสือพิมพ์ภาษาไทยหลายฉบับลงข่าวว่า เมืองศรีเทพเป็นเมืองที่พบใหม่โดยชาวอังกฤษ และว่าเป็นเมืองที่เก่าแก่กว่าเมืองใด ๆ ทั้งหมดในแหลมอินโดจีน (๑) และบางฉบับถึงกับลงข่าวพาดพิงถึงกรมศิลปากรว่า "หลังจากชาว

(๑) เข้าใจว่าหนังสือพิมพ์ภาษาไทยได้แปลจากหนังสือ London Illustrated News ฉบับลงวันที่ ๓๐ มกราคม ค.ศ. ๑๙๓๗

อังกฤษได้พบเมืองศรีเทพในสยามนี้แล้ว เขาก็นำเรื่องราวของเมืองนี้ไปพิมพ์ลงในหนังสือพิมพ์อังกฤษ ซึ่งแพร่หลายเข้ามาในเมืองไทยก็นานแล้ว แต่ทางราชการก็ยังไม่แถลงเรื่องนี้ให้ประชาชนทราบ เรื่องนี้กรมศิลปากรจะทราบเรื่องแล้วหรือยัง ถ้ายังไม่ทราบ เพราะเหตุใด ถ้าทราบแล้วทำไมกรมศิลปากรจึงไม่แถลงเรื่องเมืองศรีเทพเหล่านี้ หรือว่าเมืองศรีเทพที่ชาวอังกฤษผู้นี้พบ ไม่ได้อยู่ในประเทศเรา"

เรื่องนี้อธิบดีกรมศิลปากร คือหลวงวิจิตรวาทการได้แถลงแก้ไว้ในหนังสือพิมพ์ฉบับหนึ่งแล้ว แต่ในฐานะที่ข้าพเจ้ารับราชการอยู่ในกรมศิลปากร รู้สึกว่ามีหน้าที่จะต้องรับผิดชอบร่วมกันกับท่านด้วย เพราะฉะนั้นจึงขอชี้แจงความจริงให้ทราบไว้ในหนังสือนี้ด้วย

ความจริงเมืองศรีเทพมิใช่เป็นเมืองที่ถูกค้นพบขึ้นใหม่โดยชาวอังกฤษผู้นี้ (คือ ดร. ควอริช เวลส์ แห่งสมาคมสืบค้นวัฒนธรรมของอินเดีย The Greater Indian Research Society) มีผู้ได้สำรวจพบมานานแล้ว และชื่อของเมืองนี้ได้เป็นที่รู้จักกันทั่วไปในหมู่นักโบราณคดีทั้ง

ชาวไทยและชาวต่างประเทศ แต่ยังไม่มีผู้ใดได้เขียนเรื่องราวไว้โดยละเอียด และเนื่องจากเมืองนี้เป็นเมืองร้างอยู่ช้านานหลายร้อยปี จึงอาจทำให้บางท่านลืมเสียโดยมิได้นึกว่าเมืองเช่นนี้จะมีอยู่ในประเทศไทยก็ได้ (๑)

หลักฐานต่อไปนี้จะแสดงให้เห็นว่า ชาวไทยเราซึ่งเป็นเจ้าของบ้านรู้จักว่ามีของ อะไร อยู่ ใน บ้าน ของ ตน ก่อนที่ ดร. เวลส์ ซึ่งเป็นคนอยู่นอกบ้านจะได้พบแล้ว คือ

๑. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้เคยเสด็จประพาสแล้วเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ ได้ทรงนิพนธ์ไว้ในหนังสือเรื่องเทียวทต่าง ๆ ภาคที่ ๓ ซึ่งหอสมุดแห่งชาติได้พิมพ์ขึ้นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

๒. ศิลาจารึกภาษาสันสกฤต ซึ่งเดิมนั้นอยู่ในหอสมุดวชิรญาณ ได้มาจากเมืองศรีเทพ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗

๓. รูปยักษิณีและรูปวัวนนทิ ศิลา สมัยก่อนขอม

---

(๑) เมืองศรีเทพนี้เป็นชื่อใหม่ เมืองเก่าลุ่มแม่น้ำสักครั้งกรุงสุโขทัยมีอยู่ ๒ เมือง คือเมืองลม (เมืองหล่มเก่า) กับเมืองบาจาย เมืองบาจายนี้ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า น่าจะเป็นเมืองศรีเทพ

ซึ่งอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่กรุงเทพ ฯ ได้มาจากเมืองศรีเทพ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗

๔. รูปทวารบาล ศิลา สมัยลพบุรี เดิมนั้นอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่กรุงเทพ ฯ ศีรษะได้มาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ ตัวได้มาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑

๕. รูปพระนารายณ์ ศิลา สมัยก่อนขอม ๒ องค์ ซึ่งเดิมนั้นอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่กรุงเทพ ฯ ได้มาจากเมืองศรีเทพ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒

๖. ราชบัณฑิตยสภาได้ขึ้นบัญชีเมืองศรีเทพ เป็นโบราณสถานสำหรับชาติเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓ และกรมศิลปากรได้ประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษาให้ทราบทั่วกันแล้ว ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๘ (๑)

เพียงเท่านี้ก็เห็นจะพอเป็นหลักฐานยืนยันได้แล้วว่า ชาวไทยได้พบเมืองนี้ก่อน ที่ ดร. เวลส์ ได้มาพบนานเพียงไร และได้จัดการขึ้นบัญชีสงวนไว้เป็นโบราณสถานสำหรับชาติ ก่อนที่ ดร. เวลส์ จะได้เข้ามาสำรวจเสียอีก และยิ่งกว่านั้น เมื่อคราวที่ ดร. เวลส์ มาขออนุญาตทำการ

(๑) หนังสือราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๕๒ ตอนที่ ๗๕ หน้า ๓๖๕๓

ขุดค้นและตรวจสอบอาณาจักรทวารวดี ยังได้มาขอความเห็นจากหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ หัวหน้ากองโบราณคดี (๑) และข้าพเจ้าว่าควรจะไปขุดค้นที่ใดบ้าง หลวงบริบาล ฯ กับข้าพเจ้าได้ออกความเห็นแนะนำให้ไปขุดค้น รวม ๔ แห่ง ด้วยกันคือ ที่ตำบลพงตึก จังหวัดกาญจนบุรีแห่งหนึ่ง ที่เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรีแห่งหนึ่ง ที่ดงศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรีแห่งหนึ่ง และที่เมืองศรีเทพอีกแห่งหนึ่ง ซึ่งดร. เวลส์ ได้ทำการขุดค้นทุกแห่ง นอกจากที่ดงศรีมหาโพธิ์แห่งเดียวซึ่งเขาอ้างว่าเวลาจำกัด ไม่สามารถจะไปสำรวจตามที่เราแนะนำไว้ได้

เมืองศรีเทพอาจไปได้หลายทาง คือจากจังหวัดสระบุรีไปตามลำน้ำป่าสัก หรือจะเดินบกไปก็ได้ทางหนึ่ง จากจังหวัดลพบุรีไปทางอำเภอไชยบาดาล แล้วลงเรือไปตามลำน้ำป่าสักทางหนึ่ง จากจังหวัดนครสวรรค์ไปทางท่าตะโกทางหนึ่ง จากจังหวัดเพชรบูรณ์ไปทางอำเภอวิเชียรทางหนึ่ง จากจังหวัดนครราชสีมาเดินบกไปได้ทางหนึ่ง ถ้าท่านจะไปในฤดูแล้งแล้ว ข้าพเจ้าขอแนะนำว่าควรไปทาง

(๑) ในปัจจุบันเป็นข้าราชการบำนาญ

จังหวัดลพบุรี ผ่านอำเภอโคกสำโรงเป็นเหมาะที่สุด ส่วนทางน้ำนั้นในฤดูแล้งเรือใหญ่ไปไม่ได้ ต้องใช้เรือเล็ก ซึ่งต้องทำการลำเลียงลำบากมาก เพราะลำน้ำป่าสักตอนข้างเหนือเต็มไปด้วยเกาะแก่ง และมีต้นไม้ล้มขวางลำน้ำอยู่ตลอดไป ยากที่จะนำเรือเล็กไปได้โดยสวัสดิภาพ ส่วนหน้าน้ำนั้นเป็นฤดูที่ไข้ป่าชุกชุม ข้าพเจ้าไม่ปรารถนาที่จะแนะให้ท่านไปในฤดูนี้เลย สำหรับข้าพเจ้าได้เลือกเดินทาง ๆ อำเภอโคกสำโรงซึ่งเป็นทางบก ถึงแม้ว่าจะต้องผ่านป่าเขาลำเนาไม้ ข้ามห้วยลงหนองเป็นระยะ ๆ ไปก็ตาม ข้าพเจ้าก็สมัครใจจะไปทางบกมากกว่าทางน้ำ เนื่องจากไปทางบกเร็วกว่ากันตั้งหลายเท่า (๓)

---

(๓) การไปเมืองศรีเทพในปัจจุบันนับว่าสะดวกอย่างยิ่ง ท่านจะใช้เวลาเดินทางเพียง ๔ ชั่วโมงเท่านั้น คือนั่งรถยนต์ไปตามถนนที่ตัดใหม่สายสระบุรี-หล่มสัก ถนนสายนี้เริ่มต้นจากเชิงสะพานอำนวยสงคราม จังหวัดสระบุรีไปบรรจบกับถนนสายพิษณุโลก หล่มสักในเขตอำเภอหล่มสัก จังหวัดเพชรบูรณ์ เมื่อท่านนั่งรถยนต์ไปถึงทางแยกเข้าอำเภอชัยบาดาล ขับรถเข้าไปตามทางแยกนั้นอีกประมาณ ๒๐ กิโลเมตร มีทางแยกทางขวามืออีกทางหนึ่ง ซึ่งเป็นทางที่แยกเข้าสู่ตัวเมืองศรีเทพ

วันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๘ เวลา ๗.๑๕ น. ข้าพเจ้าและนายคัมภีร์ มัญาณวงศ์ ได้ขึ้นรถไฟสายเหนือที่สถานีหัวลำโพง โดยมิเพียงกระเป๋าเดินทางคนละใบเท่านั้น มิได้เตรียมของอย่างอื่นติดตัวไปด้วย นอกจากปืนซึ่งเป็นอาวุธประจำตัว เพราะเข้าใจว่าคงจะเช่ารถยนต์จากจังหวัดลพบุรีขึ้นไปได้จนถึงเมืองศรีเทพ แต่ความหวังของข้าพเจ้ากลับผิดอย่างตรงกันข้ามดังจะเล่าให้ฟังต่อไป เวลา ๑๑.๓๐ น. ถึงสถานีลพบุรี เราจำเป็นต้องแวะลงที่นี่ เพื่อตรวจโบราณสถานบางแห่ง และขอความช่วยเหลือจากคณะกรมการจังหวัดในการเดินทางต่อไปยังเมืองศรีเทพ เพราะหนทางที่จะไปยังเมืองศรีเทพนั้น ต้องผ่านท้องที่ของจังหวัดลพบุรีหลายแห่ง

พอถึงจังหวัดลพบุรี นายเชย ชมเสวก พนักงานรักษาโบราณสถาน ซึ่งเพิ่งกลับมาจากส่ง ดร. เวลส์ ไปเมืองศรีเทพ ได้เล่าถึงความลำบากและความกันดารที่ได้รับในการเดินทางอย่างมากมาย และขอให้เราออยู่พอให้หนทางแห้งดี แล้วจึงเช่ารถยนต์ไป ถ้าทำเช่นนี้ก็จะสามารถนำรถยนต์ไปได้จนถึงตำบลสระกรวด ซึ่งอยู่คนละฟากแม้

น้ำกับเมืองศรีเทพ แต่เราไม่มีเวลาพอที่จะรอได้ เนื่องจากความจำเป็นบังคับ ถึงแม้ว่าจะต้องใช้พาหนะอย่างอื่นแทนรถยนต์ ซึ่งตนเองจะต้องได้รับความลำบากยากเย็นสักปานใดก็ต้องยอม

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วว่า เราไม่ได้เตรียมอะไรไปเลย นอกจากเครื่องแต่งตัวกับเงินเท่านั้น และได้ทราบจากนายเชยว่าการไปเมืองศรีเทพนั้น จะต้องพักแรมกลางป่าเป็นระยะ ๆ ไป ถ้าเราไม่มีเต็นท์สำหรับพักนอน ก็เป็นอันว่าเราจะนอนไม่ได้เลย เนื่องจากน้ำค้างตกแรงมาก และอากาศกลางคืนก็หนาวจัด ซึ่งผิดตรงกันข้ามกับตอนกลางวัน ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้ข้าพเจ้าตกลงใจพักอยู่ที่จังหวัดลพบุรี ๒ คืน เพื่อจัดเตรียมอาหารไปรับประทาน และเตรียมทำเต็นท์ชั่วคราว สำหรับจะได้พักอาศัยในเวลากลางคืน เราใช้ผ้าใบชนิดหนาที่สุดที่จะหาได้ในจังหวัดลพบุรี จ้างเขาเย็บขึ้นโดยกะทันหัน ตามแบบอย่างของนายเชยที่ออกให้ ต้องทำอยู่วันเต็ม ๆ จึงแล้วเสร็จ นายเชยได้ออกแบบให้ดีมาก คือใช้ไม้ง่าม ๒ อันปักดิน แล้วหาไม้อีกอันหนึ่งพาดกลางเอาเต็นท์ผูกกับคานกลาง โยงเชือก

ติดหลัก ๔ ด้าน ตอนข้างหน้าเป็นทางสำหรับเข้าออก คือ ทำผ้าเป็นลิ้นสำหรับเปิดปิดได้ นอกนั้นปิดมิดหมด ตรงประตูเมื่อเวลาหนาวจัดอาจปิดไม่ให้ลมหนาวเข้าก็ได้ เต็นท์นี้ใหญ่โตมาก จุคนได้ถึง ๗ คน นอนกันได้อย่างสบายทีเดียว เป็นของเหมาะใจข้าพเจ้าอย่างจะหาอะไรเปรียบมิได้ ข้าพเจ้าขอแนะนำท่านที่มีความประสงค์จะเดินทางไปเมืองศรีเทพ ถ้าท่านเคยชินอยู่แต่เฉพาะอากาศในกรุงเทพ ฯ ยังไม่คุ้นเคยกับอากาศในกลางดงแล้ว ควรจะหาเต็นท์ชนิดคลุมได้ทั้ง ๔ ด้าน ติดตัวไปด้วย มิฉะนั้นข้าพเจ้าเชื่อว่าร่างกายของท่าน คงจะไม่สามารถต่อสู้กับความผันแปรของอากาศซึ่งมีอุณหภูมิแตกต่างกันอย่างมากมายได้

ข้าพเจ้าได้พบกับข้าหลวงประจำจังหวัด เมื่อได้แนะนำตัวให้รู้จักกับท่าน โดยหนังสือนำของกรมศิลปากรแล้ว จึงได้แจ้งความประสงค์ให้ท่านทราบ ท่านแนะนำว่าควรรออยู่จนกว่าทางจะแห้ง แล้วจึงค่อยเอารถยนต์ขึ้นไป และท่านจะไปด้วย แต่ข้าพเจ้าไม่มีเวลาที่จะทำเช่นนั้นได้ เพราะ ดร. เวลส์ ได้เดินทางล่วงหน้าไปตั้งอาทิตย์แล้ว จะต้องรีบตามขึ้นไป ท่านข้าหลวงประจำจังหวัดจึงได้อนุโลม

ตามและกรุณาให้หนังสือนำไปยังคณะกรมการอำเภอโคกสำโรง เพื่ออำนวยความสะดวกให้แก่เรากับทั้งได้ให้ทางอำเภอโคกสำโรงจัดตำรวจเป็นเพื่อนเดินทางไป กับเรา อีกคนหนึ่งด้วย

วันที่ ๒๙ กุมภาพันธ์ เราออกจากจังหวัดลพบุรี พร้อมด้วย นายชิต บุนนาค พนักงาน รักษา ลพบุรี พิพิธภัณฑสถาน ขึ้นรถยนต์มุ่งไปอำเภอโคกสำโรง หนทางในตอนนี้ยังเป็นโคลนเป็นตมอยู่ทั่วสิ้น บางแห่งรถยนต์ไปติดอยู่เป็นนานจนพวกเราต้องลงช่วยกันเข็น ภูมิประเทศในตอนนี้เป็นทุ่งนา มีป่าบ้างเป็นหย่อม ๆ โดยมากเป็นป่าไม้ไผ่ ไม้รวก และไม้เบญจพรรณ ซึ่งท่านอาจจะพบได้ในจังหวัดใกล้ ๆ ไม่ใช่เป็นของแปลกนัก

เมื่อรถยนต์ของเราแล่นผ่านเขตอำเภอโคกสำโรงเข้าไปได้สักหน่อย ก็เผอิญสวนทางกับรถของนายอำเภอโคกสำโรง ข้าพเจ้าได้กระโดดลงจากรถ วิ่งเข้าไปหาท่านและแจ้งความประสงค์ให้ท่านทราบ ท่านจึงสั่งให้คนใช้ขึ้นมากับรถของเรา และให้นำไปรอคอยอยู่ที่บ้านของท่านก่อน เพราะท่านจะไปธุระที่โคกกระเทียม

เรารับ ประทาน อาหาร กลางวัน กันที่ โคกสำโรง และเมื่อรับประทานเสร็จแล้วสักครู่หนึ่งจึงได้ไปหาปลัดขวา อำเภอโคกสำโรง ขอร้องให้ช่วยว่าจ้างเกวียนให้เราสัก ๔ เล่ม เพื่อบรรทุกของสำหรับเดินทางไปเมืองศรีเทพ เพราะเราได้หอบเครื่องนอน เช่นเตียนท์ ผ้าห่มนอน ของแห้ง ข้าว และเครื่องครัวมาจากจังหวัดลพบุรีหลายอย่าง สำหรับบรรทุกเครื่องนอนกับเครื่องครัวสัก ๒ เล่ม และเราจะได้อาศัยนั่งไปสัก ๒ เล่ม

แต่ครั้นเมื่อได้เห็นรูปร่างของเกวียน ทางอำเภอนั้นเข้าแล้ว ความคิดที่คิดจะนั่งไปให้สบายจนกว่าจะถึงเมืองศรีเทพนั้น เป็นอันต้องล้มเหลว เพราะเกวียนในแถบนั้นทำขึ้นสำหรับใช้บรรทุกของแท้ ๆ มิใช่ทำขึ้นให้คนนั่ง คือตัวเกวียนเล็กและแคบ ถ้าคนที่ล่ำสันอย่างข้าพเจ้าเข้าไปนั่งในขณะที่เกวียนกำลังเดินอยู่สักพักใหญ่ ๆ คงจะอัดใจตายเป็นแน่ ยิ่งกว่านั้นยังไม่มีหลังคาสำหรับกันแดดเสียด้วย ถ้านั่งไปในเกวียนคงเท่ากับนั่งอาบแดด ท่านทั้งหลายคงจะรู้สึกรสชาติ ของแดดในเมืองไทยดี แล้วทุกคนว่าเป็นอย่างไร ซึ่งข้าพเจ้าเห็นว่าเพียงแต่การอาบแดด

เปล่า ๆ เท่านั้น บางทีจะพอทนไปได้บ้าง แต่เมื่อบวกกับความพัดเหวี่ยงของเกวียนเข้าแล้ว ข้าพเจ้าคิดว่ายอมทนเดินให้เมื่อยขาดีกว่าจะนั่งทรมานไปในเกวียน เพราะฉะนั้นเราจึงตกลงใจลดจำนวนเกวียนที่จะบรรทุกคนออกเสีย ๒ เล่มคงใช้เท่าที่จำเป็น สำหรับบรรทุกของไปเท่านั้น เมื่อเสร็จธุระกับปลัดขวาแล้ว เราจึงเข้าไปในตลาดซื้อเครื่องแกง บุหรี่ เสื่อสำหรับปูนอน จาน ชาม และข้อนเพิ่มขึ้นอีกเพราะได้ทราบว่าต่อจากอำเภอโคกสำโรงนี้ไปแล้ว จะหาซื้อของอะไรไม่ได้อีกเลย ฉะนั้นเราจึงต้องจัดเตรียมหาไว้เผื่อวันข้างหน้า ซึ่งเราจะต้องเดินทางไปอีกหลายวัน

นายอำเภอโคกสำโรง (ขุนโรจนกุลประภัทร) กับภรรยากรุณาแก่พวกเรามาก ได้จัดเลี้ยงอาหารและให้พักหลับนอน ตลอดจนจัดหาเครื่องสำหรับประกอบอาหารอีกหลายอย่างให้พวกเราอีกด้วย ซึ่งทั้งนี้นับว่าเป็นพระคุณที่ท่านมีต่อพวกเราเป็นอย่างยิ่ง

วันที่ ๒๙ กุมภาพันธ์ เวลา ๗.๐๐ น. เกวียน ๒ เล่มที่เราได้ว่าจ้างก็มาออยู่ที่หน้าบ้านนายอำเภอ เราได้

เพื่อนเดินทางเพิ่มขึ้นอีก ๓ คน คือ พลตำรวจชั้นคนหนึ่ง กับคนเกี๊ยนอีก ๒ คน และเมื่อบรรทุกของขึ้นเกวียนเสร็จเรียบร้อยแล้ว ก็ลานายอำเภอออกเดินทางต่อไป

ดินใน บริเวณ อำเภอ โคก สำโรง นี้เป็น ดิน แดง เนื่องด้วยมีแร่เหล็กปนอยู่มาก ดินบางก้อนมีแร่เหล็กเกาะอยู่เต็มหมด เป็นเช่นนี้กลาดเกลื่อนไปตั้งหลายเส้น น่าเสียดายที่มิได้มีผู้ใดจัดการทำให้เป็นประโยชน์ขึ้น เหนืออำเภอขึ้นไปไม่มากนักเราต้องลุยน้ำ เพราะทางเกวียนตรงนี้เป็นที่ลุ่ม ได้ถ่ายรูปไว้เป็นที่ระลึก ๒ รูป แล้วมุ่งหน้าเดินทางต่อไป

อากาศในตอนเช้านี้ดูช่างสดชื่น ปลอดโปร่งดีมาก ข้าพเจ้าเดินไปโดยไม่รู้สึกเหนื่อยจนกระทั่งถึงบ้านสะแกราบ ระยะทางตอนนี้เป็นทุ่งนาโดยมาก บางแห่งก็ผ่านป่าละเมาะและป่าไม้เล็ก ๆ เมื่อจวนถึงหมู่บ้านสะแกราบมีต้นกระเพราขึ้นเป็นป่าเต็มไปหมด เราได้หักมาทั้ง ๆ ต้น เอาบรรทุกไว้บนเกวียนตั้งหอบใหญ่ แต่ก็ไม่รู้ว่าจะเอาไปทำอะไรรับประทาน ในที่สุดก็ต้องโยนทิ้ง

เวลา ๑๒ ๑๕ น. เดินมาถึงศาลาหลังหนึ่งซึ่งอยู่

ริมทางตรงหน้าหมู่บ้านสะแกราบ ได้พักหุงหาอาหารรับประทานกันจนกระทั่งเวลา ๑๓.๓๐ น. จึงได้ออกเดินทางต่อไป ภูมิประเทศจากบ้านสะแกราบเป็นป่ามากกว่าทุ่งนา แต่เป็นป่าไม้ย่อม ๆ บางแห่งก็เป็นป่าแฝกเต็มไปทั้ง ๒ ข้างทางเกวียน ข้าพเจ้าเริ่มรู้สึกว่ากางเกงขาสั้นที่สวมใส่อยู่นั้น เสื่อมประโยชน์ลงไปมากในการที่ผ่านป่าแฝกไปเช่นนี้ พวกที่เดินเท้าได้รับแผลที่หัวเข่าและหน้าแข้งด้วยกันทุกคน นอกจากพลตำรวจชั้นซึ่งสวมเครื่องแบบตำรวจคือใช้กางเกงขายาวคนเดียวเท่านั้น

เมื่อเดินไปได้สักหน่อยก็ได้พบนายละม้าย ปลัดซ้ายอำเภอโคกสำโรง กับตำรวจอีก ๔—๕ คน เมื่อได้ทราบว่าพวกเราเป็นใครแล้ว ท่านปลัดซ้ายก็บอกให้เราระวังตัวเนื่องจากหนทางที่จะผ่านไปนั้นมีผู้ร้ายชุกชุม เพราะพวกเหล่าร้ายได้ถูกเจาหน้าที่ตำรวจทาง จังหวัดนครสวรรค์รบกวนมากเข้า จึงได้ระบาดมาทางชายแดนลพบุรีกับเพชรบูรณ์ที่ต่อเนื่องกัน เพราะทางนั้นเป็นที่เปลี่ยว นายละม้ายได้เขียนหนังสือถึงนายฮ้อ พ่อค้าผู้มีชื่อเสียงคนหนึ่งที่ตำบลสระโบสถ์ ฝากฝังให้พวกเราพักที่บ้านนายฮ้อและให้

จัดหาคนนำทางให้เราคนหนึ่ง นับว่าเป็นความกรุณาอย่างมากมายซึ่งข้าพเจ้าไม่อาจจะลืมเสียได้ ยิ่งกว่านั้นนายละม้ายยังให้ข้าพเจ้าแลกลูกปืนสำหรับยิงคนและยิงสัตว์อีกหลายลูก ซึ่งทำให้พวกเราค่อยอุ่นใจมากขึ้น

พอปลัดซ้ายกับพวกผ่านไปได้สักหน่อย ข้าพเจ้ารู้สึกว่ารองเท้าหนังของข้าพเจ้าเริ่มจะสำแดงฤทธิ์ขึ้นแล้ว แต่ด้วยความมานะ ทำให้อดทนเดินต่อไปจนกระทั่งถึงตำบลสระโบสถ์ พอถึงตำบลนี้ก็เป็นเวลาพลบค่ำพอดี เราตรงไปพักที่บ้านนายฮ้อ ซึ่งเจ้าของบ้านได้ต้อนรับเราด้วยอัธยาศัยอันดี คล้ายกับเป็นคนรู้จักกันมานาน ได้สนทนาปราศรัยกันอยู่จนกระทั่ง ๒๓.๐๐ น. เศษ จึงได้เข้านอน รู้สึกว่าที่ตำบลนี้แปลกกว่าที่อื่น ๆ อยู่สักหน่อย คือไม่มียุง เรานอนกันโดยไม่ต้องกางมุ้ง จะหายุงมารบกวนเราสักตัวหนึ่งก็ไม่มี แต่ข้าพเจ้าก็รู้สึกว่าตนเองนอนกลับไม่หลับ ทั้งนี้คงจะเนื่องด้วยความแปลกถิ่นนั่นเอง

รุ่งขึ้นวันที่ ๑ มีนาคม เราตื่นนอนแต่เช้ามืด เมื่อจัดเตรียมเครื่องสัมภาระใส่เกวียนแล้ว นายฮ้อได้กรุณาเลี้ยงอาหารเช้าแก่พวกเราอีกครั้งหนึ่ง ในขณะที่เรากำลัง

รับประทานอาหารอยู่นั้น มีชายแก่คนหนึ่งอายุประมาณ ๖๐ ปีเศษ เป็นคนผอมสูงผิวเนื้อดำ หนวดและผมขาวโพลง สะพายย่ามมาใบหนึ่ง ขั้นเดิมข้าพเจ้าคิดว่าคงจะเป็นแขกมาหานายฮ้อด้วยกิจธุระส่วนตัว แต่ครั้นเมื่อนายฮ้อแนะนำให้เรารู้จัก ว่าตาคนนี้จะเป็นผู้นำเราไปยังเมืองศรีเทพ พวกเราพากันประหลาดใจไปตาม ๆ กัน เพราะคาดไม่ถึงเลยว่าชายชราผู้นี้จะเป็นผู้ทอดทนต่อการเดินทางได้เหมือนอย่างพวกเราซึ่งเป็นคนหนุ่ม

เวลา ๒.๓๐ น. เราได้ลานายฮ้อออกจากบ้านสระโบสถ์เดินทางต่อไป ตำบลนี้ข้าพเจ้าไม่มีเวลาที่จะไปเที่ยวในหมู่บ้าน แต่ได้ทราบจากนายฮ้อว่ามีราษฎรอยู่ประมาณ ๓๐๐ ครัวเรือน ราษฎรโดยมากมีอาชีพทางทำนา เราได้เพื่อนร่วมทางเพิ่มขึ้นอีกคนหนึ่งคือลุงเมา (ชายชราที่นายฮ้อจัดหามาให้) บุรุษผู้นี้มีรูปร่างแข็งแกร่งทุก ๆ ส่วน พื้นทุก ๆ ซี่ยังบริบูรณ์ สามารถกัดแทะอ้อยได้เป็นอย่างดี พอเริ่มเคลื่อนที่แกก็ออกนำหน้าพวกเราจนตามแทบไม่ทัน ต้องขอร้องให้ผ่อนฝีเท้าลงบ้าง แกเดินผ่าแดดไปโดยไม่ต้องใส่เสื้อและหมวก นุ่งแต่เพียงกางเกงดำ

ชาสั้นตัวเดียว ทั้งนี้ได้ทราบว่าแกเคยตรากตรำมามาก และเคยเดินทางจากตำบลสระโบสถ์ ไปเมืองศรีเทพเนือง ๆ

ข้าพเจ้าเพิ่งจะรู้สึกตัวเอาเมื่อเวลาจะใส่รองเท้าในตอนเช้านี้เองว่า เท้าของข้าพเจ้าไม่สามารถจะใส่รองเท้าหนังได้อีกต่อไปแล้ว เคราะห์ดีที่ได้เตรียมรองเท้าผ้าใบสำรองไปอีกคู่หนึ่ง ซึ่งในชั่วเวลาประเดี๋ยวเดียวข้าพเจ้าก็ได้จัดการแปลงรูปของมันเป็นรองเท้าแตะ เพื่อสวมเดินทางต่อไป เพราะซ่นเท้าของข้าพเจ้าพองทั้งสองข้างไม่สามารถจะใส่รองเท้าหุ้มส้นได้

หนทางจาก ตำบลสระโบสถ์ นับว่าแห้งสนิทดีแล้ว เนื่องจากระดับดินอยู่สูงกว่าตอนลพบุรีและโคกสำโรง แต่ถึงแม้จะพ้นจากการที่ต้องบุกน้ำลุยโคลนไปแล้วก็ตาม ก็ยังต้องผจญกับความลำบากอย่างหนึ่ง คือฝุ่น ในขณะที่เดินมันฟุ้งเข้าจมูกและปาก จนแทบจะหายใจไม่ออกทีเดียว แต่อาศัยที่ลุงเมาเป็นผู้ชำนาญทาง ได้นำเราลัดเข้าป่าฝ่าทุ่งแยกจากทางเกวียน จึงดูฝุ่นค่อยจางลงไปบ้าง มิฉะนั้นกว่าจะถึงเวลาพักกลางวันเราคงจะหายใจเอาฝุ่นเข้าไปไว้จนเต็มปอดเป็นแน่

แดดวันนี้ดูช่างร้อนเหลือเกิน เราต้องหยุดพักกันบ่อย ๆ และรับประทานน้ำในกระติกกันจนหมดก่อนที่จะถึงตำบลมหาโพธิ์ ฉะนั้นจึงจำต้องเดินไปด้วยความกระหายโดยมิได้พูดจากัน ร่าเริงเหมือนอย่างเมื่อแรกออกจากอำเภอโคกสำโรง พอเวลา ๑๒.๐๐ น. ก็ถึงตำบลมหาโพธิ์ เรามิได้มองอย่างอื่นนอกจากน้ำ พอแลเห็นสระน้ำใหญ่เข้าสระหนึ่งที่ข้างโรงเรียนประชาบาล ต่างก็พากันวิ่งไปที่นั่นโดยเร็ว และดื่มแก้กระหายเสียจนเต็มที่ แล้วก็เลยยึดศาลาวัดซึ่งเป็นโรงเรียนประชาบาลพักอาศัยกันต่อไป วันนี้เคราะห์ดีที่ครูได้ให้นักเรียนหยุดการเรียนเสียครึ่งวัน เพื่อเตรียมตัวสำหรับเข้าสอบไล่ในวันต่อไป เราจึงถือโอกาส จับจองที่นั่งและที่นอนกันคนละ แห่งสองแห่งได้อย่างสบาย นายสนุ่น เมษะมาน ครูใหญ่โรงเรียนประจำตำบลมหาโพธิ์ได้กรุณาจัดหาข้าวต้มมาเลี้ยงพวกเรา

ข้าพเจ้าได้ถือโอกาสคุยถาม ทุกข์สุขและเรื่องราวต่าง ๆ กันไปตามเรื่อง ได้ความว่าโรงเรียนประชาบาลตำบลนี้มีถึงชั้นประถมปีที่ ๔ มีนักเรียนประมาณ ๘๐ คน มีครู ๒ คน คือครูสนุ่นกับครูประจำชั้นอีกคนหนึ่ง แต่

เวลานี้ครูประจำชั้นไปธุระที่จังหวัดลพบุรี คงเหลือครูสุนุ่น สอนอยู่แต่ผู้เดียว คือเป็นผู้สอนนักเรียนทั้งโรงเรียนด้วยตนเอง นับว่าเป็นภาระที่หนักมาก ตำบลนี้มราษฎรอยู่ประมาณ ๒๐๐ ครัวเรือน มีไร่นาพอกินพอใช้ คือรอบบริเวณที่เราพักอยู่นั้นจะมองเห็นนาเป็นหย่อม ๆ สลับกับป่าไม้เป็นระยะ ๆ ไป

เมื่อรับประทานอาหารเสร็จเรียบร้อยแล้ว ข้าพเจ้าได้สั่งให้เกวียนล่วงหน้าไปก่อนประมาณครึ่งชั่วโมง พอเวลา ๑๕.๐๐ น. ก็เริ่มเดินทางต่อไป ภูมิประเทศต่อจากตำบลมหาโพธิ์นี้ไปเป็นป่าทั้งนั้น ตามทางที่เราผ่านไปเห็นมีเขาสลับ ซับซ้อนกัน หลายลูกและมีโขดหิน ผ่านตามทางเกวียนเป็นระยะ ๆ ไป ป่าไม้ตอนนี้เป็นไม้เบญจพรรณและไม้รวกมีป่าหญ้าคากับป่าแฝกขึ้นเป็นหย่อม ๆ เมื่อเดินไปถึงซอกเขาแห่งหนึ่ง ได้พบฝูงโคซึ่งชาวบ้านปล่อยไว้ประมาณ ๕๐—๖๐ ตัว กำลังมั่วสุมแทะเล็มหญ้าอยู่ชั้นแรกพอมันแลเห็นพวกเราเข้า ก็พากันยืนเบิ่งตาจ้องมองด้วยความประหลาดใจ คงจะเนื่องจากการแต่งกาย

ของเราที่ผิดกับพวกชาวบ้านเป็นแน่ บางตัวจึงตกใจวิ่งถลันเข้ามา เราไม่แน่ใจว่ามันจะวิ่งเข้ามาทำร้ายเราหรือประการใด จึงจำเป็นต้องใช้ปืนยิงขู่ไปหลายนัด มันได้หันหลังวิ่งกลับและเนื่องจากเสียงปืนทำให้ตัวอื่น ๆ พลอยตื่นตกใจวิ่งรุดหนีเราอย่างอลหม่านทำ ให้ฝุ่นปลิวฟุ้งมืดมัวไปพักใหญ่ เราไม่สามารถจะเดินต่อไปได้ เลยต้องหยุดยืนรอพอให้ฝุ่นจางสักประเดี๋ยวจึงได้ออกเดินต่อไป

ระยะทางตอนนี้ไม่มีหมู่บ้านเลย ต้องผ่านป่าทั้งนั้น ข้าพเจ้าได้สอบถามผู้นำทางว่า คำวันนี้เราจะเดินทางถึงหมู่บ้านใดบ้างไหม แกตอบว่าวันนี้ทั้งวันจะไม่ได้พบหมู่บ้านเลย ต้องพักกลางป่า เราจึงตกลงใจว่าจะเดินต่อไป เมื่อเห็นเหมาะที่ไหนก็พักที่นั่นโดยไม่มีจุดหมายใด ๆ ทั้งสิ้น พอมาถึงชายป่าแห่งหนึ่งก็พบเกวียนมาจอดรอคอยอยู่แล้วที่ใต้ต้นมะขามป้อมใหญ่ จึงได้ชวนกันพักสักครู่ใหญ่ ๆ รู้สึกหิวเพราะเป็นเวลา ๑๖.๐๐ น. กว่าแล้ว เคราะห์ดีที่มะขามป้อมหล่นเกลื่อนกลาดอยู่ทั่วไป คนเกวียนได้เก็บใส่ขันไว้จนเต็ม เมื่อเราไปถึงได้ยกมากำนัลพร้อมกับน้ำอ้อยและเกลือเม็ด ข้าพเจ้าได้ลองรับประทาน

ดูหลายลูก รู้สึกว่ารสแปลกดี คือแทนที่จะใช้จิ้มน้ำตาล กับเกลืออย่างบ้านเรากลับจิ้มน้ำอ้อยแทน อันที่จริงมันก็อร่อยดีในยามกันดารเช่นนี้

เวลา ๑๗.๐๐ น. เราออกเดินทางต่อไป พอพ้นชายป่ารังก็พบป่าแฝกเบื้นทิวไป จนกระทั่งเชิงเขาข้างหน้า เดินต่อไปได้สักหน่อยก็มาถึงเพิงเตี๊ย ๆ ซึ่งชาวบ้านได้ปลูกทิ้งไว้เพิงหนึ่ง ที่นี่วิวงามมาก คือมีเขาอยู่ในฉากหลังเบื้นทิว เราจึงได้ถ่ายรูปไว้เบื้นที่ระลึก ชั้นแรกข้าพเจ้าตั้งใจว่าจะพักที่นี่ แต่คนเกวียนบอกว่าการพักเกวียนในเวลาที่เดินทางนั้น จะต้องพักในที่ ๆ มีน้ำ ถ้าวัวอดน้ำแล้วก็จะไม่มีแรงเดินในวันรุ่งขึ้น ซึ่งข้อนี้เบื้นของสำคัญที่สุด เพราะวัวเบื้นสัตว์คู่ทุกข์คู่ยากของเรา ถ้าขาดไปเสียในที่เช่นนี้แล้ว เราจำจะต้องแบกสัมภาระกันไปจนถึงเมืองศรีเทพทีเดียว เพราะจะหาจ้างเกวียนในกลางป่าชัฏนี้อีก คงจะไม่ได้อย่างแน่นอน เราเดินบุกป่าแฝกเรื่อย ๆ ไปข้างหน้ามอง เห็นทิวเขาตั้งสะกัดอยู่ ๓—๔ ลูกใน ระยะใกล้ ๆ ข้าพเจ้าถามลุงเมาว่าจะไปทางไหนต่อไป ลุงเมาตอบว่าเราจะไปพักในซอกเขา ณ ที่แห่งหนึ่งซึ่งมีน้ำท่าบริบูรณ์ดี

ที่นั่นเรียกกันว่า "วังตำหนัก"

เวลา ๑๗.๓๐ น. คนขับเกวียนก็ได้นำเกวียนข้ามลำห้วยแห่งหนึ่งที่ชอกเขาซึ่งเป็นที่ ๆ ลุงเมาบอกว่าชื่อวังตำหนัก เมื่อเกวียนเลยลำห้วยมาได้สักหน่อยหนึ่งก็ถึงหมู่ไม้ใหญ่ เป็นลานกว้างพอกางเต็นท์ได้ ลานนี้รู้สึกว่าผู้ที่เดินทาง ได้พากันมาพัก อาศัยเสมอเพราะเห็นมีรอยกองไฟที่ก่อไว้กับมีเศษอาหารทิ้งอยู่ข้าง ๆ ลานนั้นบ้าง ข้าพเจ้าจึงได้ให้ ปลด เกวียน และให้คน เกวียนรีบ ตัดไม้มา ทำเสาเต็นท์เพราะเวลาจวนพลบค่ำแล้ว เราช่วยกันกางเต็นท์ซึ่งกว่าจะเสร็จก็พอดีค่ำ และต่อจากนั้นเกวียนก็จัดแจงหุงหาอาหาร ส่วนพวกเราพากันไปอาบน้ำริมห้วยที่เชิงเขาระหว่างทางที่เดินไปนั้นต้องผ่านกอหญ้าคากอใหญ่ ๆ ข้าพเจ้าได้ให้พลตำรวจชั้นถือคบไฟนำหน้า ส่วนพวกเราเดินตามหลังติด ๆ กันไป พอเกือบจะถึงริมห้วยพล ฯ ชั้นได้ส่องคบไฟพ้าไปพบงูแมวเซาขนาดเขื่องเข้าตัวหนึ่ง กำลังขดอยู่ข้างหน้า พวกเราพยายามไล่โดยทำเสียงดัง ๆ สักเท่าไรมันก็ไม่ไป กลับชูศีรษะและขู่เราดังฟ่อ ๆ ในเวลานั้นช่างอัดคัดไม้เสียจริง ๆ จะหาดิ้งสักอันหนึ่งก็ไม่ได้

และก็ไม่มีใคร กล้าเสี่ยงภัยวิ่ง ไปหาไม้มาจากที่อื่นในเวลาอันแสนมืดเช่นนี้ด้วย ถ้าเผอิญเคราะห์ร้ายกลับไปเหยียบเอางูตัวอื่นเข้าอีกก็จะถูกกัดตายเปล่า ซึ่งจะตรงกับสุภาษิตที่ว่า "ให้ทุกข์แก่ท่านทุกข์นั้นถึงตัว" เพราะฉะนั้นเราจึงปล่อยให้มันอยู่เป็นอิสระ เป็นเจ้าของท้องถิ่นนั้นต่อไป ส่วนเราได้หลีกเลี่ยงไปเสียทางอื่น ซึ่งทั้งนี้ต้องเดินกันโดยระมัดระวังอย่างที่สุด

น้ำในห้วยนี้รู้สึกว่าดำผิดปกติ และมีกลิ่นใบไม้เน่าเจือปนอยู่มาก ทั้งน้ำก็เย็นเฉียบจับใจ แต่จะทำอย่างไรได้ เราเดินฝ่าแดดและฝุ่นมาตลอดทั้งวัน เนื้อตัวชุ่มโชกไปด้วยละอองและเหงื่อไคล ถ้ามิได้อาบน้ำชำร่างกายแล้วในคืนนั้นก็เห็นจะนอนไม่หลับเป็นแน่แท้ ต่างคนต่างจึงจำใจต้องอาบ ทั้ง ๆ ที่รู้สึกว่ากลิ่นน้ำในห้วยนั้นไม่เป็นที่ต้องจมูกของเราอย่างมากมายเพียงไรก็ตาม เราลงอาบในห้วยไม่ได้เพราะเกรงภัยจากสัตว์ร้าย หรือบางทีอาจจะมีอยู่ในน้ำนั้น ได้แต่ตักขึ้นมาอาบทีละขัน ๆ ผลัดเปลี่ยนกันทีละคน ๆ เพราะมีขันอยู่ใบเดียว เสร็จแล้วรู้สึกว่าใจคอเบิกบานและชุ่มชื่นคล้ายกับได้เปลี่ยนชีวิตใหม่ฉะนั้น

กว่าจะได้รับประทานอาหารเย็นในวันนั้น ก็ตั้ง ๒๐.๐๐ น. วันนี้ยุงป่าพากันมารบกวนเรามาก ดูเหมือนมันจะไม่ค่อยได้ลิ้มรสเลือดมนุษย์เสียเลย จึงพากันมารุมสูบเลือดจากพวกเราเสียยกใหญ่ เพราะตลอดเวลาที่เรารับประทานอาหารอยู่นั้น ต้องคอยตบซ้ายป่ายขวาอยู่เรื่อยไป เมื่อรับประทานเสร็จเรานั่งคุยกันสักครู่หนึ่งแล้วก็เข้านอน ก่อนนอนต้องทำพิธีไล่ยุงในเต็นท์กันเสียยกใหญ่ คือเอาไฟสุมเข้ากลางเต็นท์แล้วไปหอบเอาใบไม้แห้ง ๆ ซึ่งหล่น อยู่เกลื่อน กลาดใน บริเวณนั้น มาสุมเข้าเอาใบไม้สดบีดทับข้างบนอีกทีหนึ่ง บีดเต็นท์เสียปล่อยให้ควันตลบอยู่จนเห็นว่านานพอสมควรแล้ว จึงเบิดปลายเต็นท์ออก เอาผ้าขาวม้าโบกไล่ควันออกไป พอควันหมดแล้วเราก็คลุมเต็นท์บีดเสียอย่างเดิม พวกเรา ๕ คนเข้านอนในเต็นท์ เหลือแต่คนเกวียน ๒ คนนอนเฝ้าวัวอยู่ข้างนอก วิธีนอนของเขาพอจะกำจัดยุงให้บันเทาไปได้บ้าง คือสุมไฟไว้ คนละกอง แล้วหา ใบไม้แห้ง ๆ มาใส่ เติมลงไปพอให้มีควัน เอาวัวมาผูกไว้ข้าง ๆ กองไฟ แล้วก็เข้าไปนอนกลางดินระหว่างกองไฟนั้น วิธีนี้เป็นการป้องกัน

สัตว์ร้ายเช่นเสือหรือช้างไม่ให้เข้ามาใกล้อีกด้วย

คืนนั้นเงียบกริบ ได้ยินเสียงจักจั่นและเรไรร้องรับกันอยู่หริ่ง ๆ ไกลออกไปได้ยินเสียงเสือร้องบ้างเป็นครั้งคราว เราใช้เสื่อกระจูดซึ่งซื้อมาจากอำเภอโคกสำโรงปูนอนกันบนดินคนละผืน เป็นครั้งแรกที่ได้มานอนร่วมกันกลางดินในป่าชัฏเช่นนี้ จึงทำให้ทุก ๆ คนเกิดความรู้สึกขึ้นอย่างหนึ่ง คือหน้าที่ ๆ จะต้องระวังรักษาซึ่งกันและกันเพราะพวกเราที่ร่วมเดินทางไปด้วยกันนี้ จะขาดคนหนึ่งคนใดไปไม่ได้เลยแม้แต่คนเดียว ถ้าใครเป็นอันตรายถึงแก่ชีวิตในระหว่างเดินทางนี้แล้ว ก็เป็นอันว่าการไปเมืองศรีเทพจะต้องล้มเหลวอย่างแน่แท้ เราได้เปลี่ยนกันอยู่เวรเป็นระยะ ๆ ไปจนตลอดรุ่ง ปืนทุก ๆ กระบอกได้บรรจุลูกเตรียมไว้เพื่อผจญภัยทุกขณะ ชีวิตของพวกเราทั้งหมดได้ มอบให้อยู่ในความพิทักษ์ของผู้ที่เป็นยาม แต่ผู้เดียว

ข้าพเจ้าถูกเวรเมื่อตอนตีสาม อากาศในตอนนี้มันช่างหนาวเยือกเย็นเป็นที่สุดจนถึงกับต้องห่มผ้าสักหลาดน้ำค้างตกแรงมาก เสียงหยดลงมาต้องใบไม้ดังเปาะ ๆ

ไม่ขาดสาย เช่นนี้เองนี่เล่านายเชยจึงได้แนะนำให้หาเต็นท์ไว้สำหรับกางนอน ข้าพเจ้าหมดเวรเมื่อตอนตีห้าแต่ด้วยความง่วงทำให้ล้มตัวลงนอนงีบไปอีกพักหนึ่ง ตื่นขึ้นได้ยินเสียงไก่ป่าขันอยู่ใกล้ ๆ ที่พัก นายชิตกับพล ฯ ขึ้นหายไป สักประเดี๋ยวได้ยินเสียงปืนดังขึ้นนัดหนึ่ง และเสียงไก่เงียบหาย ข้าพเจ้าดีใจนึกว่าวันนี้คงจะได้แกงไก่แน่แล้ว จึงรีบลุกขึ้น พอสักครู่หนึ่งนายชิตและพล ฯ ขึ้นก็กลับมา แต่ไม่ได้ไก่ติดมือมาเลย ถามได้ความว่านายชิตเล็งที่หมายผิด เป็นอันว่ามื้อเช้านี้เราต้องรับประทานเสบียงกรังที่เตรียมมาด้วยไปพลาง ๆ ก่อน

วันที่ ๒ มีนาคม เวลา ๗.๐๐ น. เราเริ่มออกเดินทาง ได้ทราบจากลุงเมาว่าหนทางจากวังตำหนักกว่าจะถึงที่พักกลางวันคือบ้านยางราก อันเป็นปลายเขตแดนของจังหวัดลพบุรีนั้น ค่อนข้างจะยาวสักหน่อย แต่อย่างไรก็ดี เราได้ตั้งใจว่าจะไปพักให้ถึงหมู่บ้านนั้นให้จงได้ เพราะลุงเมาบอกว่าที่นั่นมีลำห้วยใหญ่อยู่ห้วยหนึ่ง ในบริเวณนั้นร่มรื่นและมีน้ำใสสะอาดดี ทั้งมีนกชุมด้วย

การเดินทางในป่านั้นรู้สึกอึดอัดใจอยู่ข้อหนึ่ง คือ

เราจะเลือกพักที่ตรงไหนตามชอบใจของเราไม่ได้ เพราะการพักนั้นแม้จะเป็นการพักร้อนหรือพักแรมก็ดี จำเป็นจะต้องพักในที่ ๆ ใกล้ลำห้วยหรือลำน้ำเสมอ ถึงแม้ว่าระยะจะไกลแสนไกลสักเพียงไรก็ตาม ก็จำเป็นจะต้องเดินไปให้ถึง ถ้ามิฉะนั้นสัตว์พาหนะของเราจะอดน้ำ และพวกเราก็จะไม่มีน้ำสำหรับหุงต้มหรืออาบด้วย เช่นระยะทางระหว่าง "วังตำหนัก" กับบ้านยางรากนั้นตกอยู่ในราว ๒๐ กิโลเมตร เราก็จำเป็นจะต้องเดินให้ถึงในตอนกลางวัน หาไม่ก็จะต้องพักในที่ซึ่งจะหาน้ำรับประทานไม่ได้จนหยดเดียว

ข้าพเจ้าเคยได้ยินผู้ที่มั่งคั่งหลายท่านในกรุงเทพ ฯ ปรารภอยู่เสมอว่า ประเทศไทยของเรายังมีป่าอีกตั้งค่อนประเทศ เหตุไรประชาชนพลเมืองจึงไม่ไปโค่นสร้างทำเป็นไร่เป็นนาขึ้น กลับมาอัดแอและแก่งแย่งอาชีพกันอยู่แต่เฉพาะในกรุงเทพ ฯ เท่านั้น ผู้ที่มีความคิดเช่นนี้ข้าพเจ้าใคร่จะขอเชิญท่านลงไปเดินป่าร่วมกับข้าพเจ้าสักครั้งหนึ่ง เมื่อท่านย่างเท้าเข้าไปในป่าแล้ว ท่านจะรู้สึกว่าทุกหนทุกแห่งแห้งแล้งกันดาร เต็มไปด้วยโรคภัยและอันตรายจากสัตว์

ร้าย และข้อทรายที่สุดซึ่งทำให้คนอยู่ในป่าไม่ได้ คือในป่านั้นอัตคัดน้ำเป็นอย่างยิ่ง ถ้าในป่าหาน้ำได้สะดวกทุกหนทุกแห่งเหมือนอย่างในลุ่มน้ำเจ้าพระยาแล้ว ข้าพเจ้าเชื่อว่าป่านี้ ป่าที่ข้าพเจ้าต้องผ่านไปด้วยความแห้งแล้งกันดารนั้นคงจะไม่มีในประเทศไทยเป็นแน่

เนื่องจากความแห้งแล้งกันดาร และเต็มไปด้วยภยันตรายต่าง ๆ นี้เอง จึงทำให้ชาวบ้านนอกยอมสละละทิ้งถิ่นที่อยู่ หันเข้ามาหางานทำในกรุงเทพ ฯ และคนในกรุงเทพ ฯ ที่ค่อนข้างอัตคัดขัดสนจึงไม่พยายามที่จะออกไปก่อสร้างตัวอยู่ในป่า ยอมทนทำงานหนักและอดมื้อกินมื้ออยู่ในกรุงเทพ ฯ ดีกว่า เพราะเมื่อจะเทียบเคียงกันดูแล้ว ความลำบากในกรุงเทพ ฯ ซึ่งบางท่านกำลังได้รับอยู่เช่นต้องมีอาชีพเป็นคนขอทาน เป็นคนลากรถ ฯลฯ นั้น ข้าพเจ้าคิดว่ายังดีกว่าความลำบากที่ชาวป่าได้รับเป็นแน่แท้ทีเดียว เพราะชีวิตของชาวป่านั้นแห้งแล้งกันดารอย่างที่สุด ต้องอาศัยธรรมชาติเกื้อกูล และต้องมีกำลังร่างกายแข็งแรงจริง ๆ จึงจะดำรงชีวิตอยู่ได้

พอเกวียนออกเดินไปได้สักหน่อย ก็ต้องข้ามเชิง

เขาอันเต็มไปด้วยโขดหิน มีหินขรุขระเต็มไปทั้งนั้น ในขณะนั้นถึงแม้ว่าเราจะแสนเมื่อยหรือเท้าจะพองเพียงไรก็ตาม ต่างก็พยายามกัดฟันทนไม่ยอมขึ้นเกวียนเลยแม้แต่คนเดียว ข้าพเจ้าเป็นผู้ที่เท้าพองมากกว่าเพื่อน คือพองตามนิ้วเท้าแทบทุกนิ้ว ต้องเดินกระเผลก ๆ ไปตลอดทาง หนทางตอนนี้แม้จะผ่านเข้าไปในป่าก็จริง แต่ว่าเราไม่ค่อยรู้สึกชุ่มชื่นเลย เพราะหน้าแล้งนั้นมันช่างแห้งแล้งเสียจริง ๆ จนกระทั่งต้นไม้ก็เหี่ยวแห้งเหลือแต่ใบแดง ๆ ซึ่งจะหานกจับแต่สักตัวก็ทั้งยาก

เมื่อเดินไปได้ค่อนทางก็พบแอ่งน้ำขังขนาดย่อม ๆ แอ่งหนึ่ง กว้างประมาณ ๒ วา ยาวประมาณ ๓ วา ข้างบนมีแหนลอยอยู่เต็ม เวลานี้เป็นเวลา ๑๓ ๓๐ น. แล้วแดดกำลังร้อนจัด ทำให้ต่างคนต่างกระหายน้ำเป็นอย่างยิ่ง น้ำต้มในกระติกของเราหมดลงในเวลาอันรวดเร็วลุงเมาไม่ได้พักเสียงใครหมด เดินตรงไปที่แอ่งน้ำนั้น เอามือกวาดแหนซึ่งลอยอยู่บนผิวน้ำออกไป แล้วก็วักน้ำดื่มเสียจนอิ่ม พลางบอกกับพวกเราว่า น้ำในแอ่งนี้หวานเย็นดีเหลือเกิน ขอให้พวกเราลองชิมดู พวกเรากำลัง

กระหายจึงทำให้หายกลัวการผิดน้ำ ได้วักรับประทานกันเสียจนอิ่ม แล้วเอาลูบหน้าล้างตา รู้สึกว่าเย็นสบายชื่นใจดีมาก เมื่อเสร็จแล้วนายชิดยังได้ตักใส่กระติกไปจนเต็ม เพื่อเก็บไว้รับประทานแก้กระหายในเวลาต่อไป อันที่จริงน้ำตามห้วยหนองกลางป่านั้น ข้าพเจ้ารู้สึกว่ารับประทานดีกว่าน้ำในลำคลองตามบ้านเรามาก เพราะไม่มีไข้อหิวาต์เจือปนอยู่เลย จริงอยู่อาจมีเชื้อไข้ป่าเจือปนอยู่บ้าง แต่ก็มีทางแก้ได้โดยง่ายกว่าเชื้ออหิวาต์ คือก่อนจะเข้านอน ควรรับ ประทานยาควินนิน น้ำเสียวันละ หนึ่งช้อนโต๊ะ เชื้อไข้ป่าที่มีเจือปนอยู่ในน้ำ จะทำอันตรายแก่ร่างกายเราไม่ได้เลย ข้าพเจ้าได้ปฏิบัติเช่นนี้ในเวลาที่ไปในป่า จึงมิได้รับอันตรายจากไข้ป่าเลยตลอดเวลาที่ไปเมืองศรีเทพ

เวลา ๑๓.๐๐ น. เรามาถึงบ้านยางรากซึ่งมีบ้านอยู่หมู่หนึ่งเพียง ๕ — ๖ หลังเท่านั้น น่าประหลาดอย่างยิ่งที่ราษฎรในตำบลนี้ไม่ได้ทำนา คงทำแต่ไร่อ้อยซึ่งหีบเอาน้ำมาทำน้ำอ้อย อาชีพอย่างอื่นนอกจากนี้คือการล่าสัตว์ป่า พวกผู้ชายที่อยู่ในตำบลนี้ล้วนแต่เป็นพรานทั้งนั้น และอาศัยเนื้อสัตว์ที่ล่ามาได้ไปแลกข้าวกับชาวบ้านในตำ

บลที่ใกล้เคียงกัน เมื่อข้าพเจ้าผ่านไปได้พบชาวบ้านตำบลมหาโพธิ์ คอนเนื้อ กวางกลับไป จากบ้าน ยางราก หลายคน พอเราโผลออกจากชายป่าจะเข้าหมู่บ้าน พวกชาวบ้านก็ตกใจชักม้อชักไม้ให้ดูพวกเรา อันที่จริงก็น่าจะเป็นเช่นนั้น เพราะเรามีตำรวจไปด้วย และเราได้สะพายปืนกันทุกคน ทำให้เห็นค่อนไปข้างเบื่น คณะกรมการอำเภอ มากกว่านักสำรวจของโบราณ และชาวบ้านในตำบลนี้ก็หวาดเกรงอยู่แล้ว คือเมื่อคณะกรมการอำเภอโคกสำโรงกับคณะกรมการอำเภอท่าตะโกได้ติดตามผู้ร้ายมายังตำบลนี้ เมื่อก่อนหน้าที่เราจะไปถึงเพียง ๓ — ๔ วันเท่านั้น ซึ่งในขณะนั้นชาวบ้านในตำบลนี้ได้พากันหนีเตลิดเข้าป่าไปหมด

ลุงเมาได้บอก กับเขาว่าพวกเราจะ เดินทางตามฝรั่งไปดูเมืองศรีเทพ มิได้มาจับผู้ใดผู้หนึ่ง ทำให้พวกเขาค่อยคลายความตกใจลงไปบ้าง พวกที่กำลังกินเลี้ยงกันอยู่คนหนึ่งซึ่งมีอาวุโสกว่าเพื่อน ได้เชื้อเชิญให้เราขึ้นไปบนบ้านและขอให้ร่วมรับประทานอาหารกับเขา ลุงเมากระโดดขึ้นไปก่อน แล้วข้าพเจ้าก็ตามขึ้นไปเป็นคนที่สอง แต่พอขึ้นไป แล้วต้อง ขอตัวในการที่จะ รับประทาน อาหาร

ร่วมกับพวกนั้น เนื่องจากอาหารนั้นวางแบให้แมลงวันตอมอยู่หึ่ง ๆ เขาบอกกับข้าพเจ้าว่า อาหารอย่างนี้เรียกว่า "ลาบ" ชาวป่านิยมรับประทานกันมาก คือใช้เนื้อสด ๆ สับคลุกกับเลือดสัตว์ที่ยังไม่ได้ เอาเกลือ ขิง ข่า ตะไคร้ และพริกสับใส่รวมด้วย และรับประทานกันทั้งดิบ ๆ อยู่เช่นนั้น

ชาวบ้านตำบลนี้สกปรกมาก สังเกตดูใต้ถุนบ้านเต็มไปด้วยศีรษะและกระดูกสัตว์แมลงตอมหึ่ง ๆ และบนบ้านก็มีกลิ่นเหม็นอับ ๆ ชอบกล ข้าพเจ้าเห็นลุงเมาตักกิน เจ้าลาบนั้นกับพวกเขาได้อย่างเอร็ดอร่อย แต่พวกเราคนอื่น ๆ มิได้แตะต้องเลยจนคำเดียว ข้าพเจ้านั่งอยู่สักครู่พอเป็นอัธยาศัยแล้วจึงได้ลาไป ก่อนที่จะลงจากบ้านได้สั่งให้คนเกวียนซื้อเนื้อกวางที่เขากำลังเล่อยู่สำหรับเอาไว้แกงและย่างรับประทาน พวงหนึ่งเป็นราคา ๑๕ สตางค์ ซึ่งเรารับประทานตอนกลางวันด้วยกันตั้ง ๗ คน ก็ยังไม่หมด ยังแถมย่างไว้สำหรับรับประทานในมื้อเย็นอีกด้วย ถ้าเป็นเนื้อวัวในกรุงเทพ ฯ แล้วเห็นจะเป็นราคา

ตั้งบาทกว่าที่เดียว(๑) นับว่าเป็นการซื้อขายเนื้อสัตว์ป่าในตำบลนี้ถูกมาก และข้าพเจ้าคิดว่านอกจากพวกเราจะซื้อแล้ว คงไม่มีชาวบ้านคนใดจะมาขอซื้อเป็นแน่ เพราะประเพณีในท้องถิ่นนั้นเขาใช้แลกเปลี่ยนกัน ดูเหมือนชนบัตรนั้นจะไม่มีค่าสำหรับเขาเลย

ตำบลนี้เป็นตำบลที่มีสัตว์ป่าชุกชุมมาก เพราะเป็นป่าสูง และลำห้วยมีน้ำอยู่เสมอมิได้ขาด หน้าแล้งพวกสัตว์หาน้ำที่อื่นกินไม่ได้ จึงพากันลงมากินที่ห้วยนี้ พรานที่จะไปยิงต้องไปขัดห้างเผ้าอยู่บนต้นไม้สูง รอเวลาให้สัตว์ที่ต้องการยิงลงมากินน้ำ แล้วจึงเล็งยิงเอาตามชอบใจ ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าไม่พลาดเลย เพราะอยู่ในระยะใกล้ที่สุด ปืนที่ใช้ยิงเป็นปืนแก๊ปทั้งนั้น ลูกปืนเขาทำขึ้นเองด้วยตะกั่วลูกหนึ่ง ๆ มีขนาดเท่าผลพุดซาเล็ก ๆ

ประเพณีการแบ่งเนื้อสัตว์ของชาวป่านั้น ถือเป็นแบบอย่างสืบเนื่องกันมา คือสันนอก สันใน ศีรษะและหนังเป็นของพราน ผู้อื่นจะเอาไปไม่ได้ ส่วนที่เหลือนอก

---

(๑) ราคาในสมัย พ.ศ. ๒๔๗๘.

นั้นเป็นของผู้ช่วยเหลือตามส่วนมากและน้อย เราจะเห็นได้ว่าศีรษะของสัตว์ที่เขาเล่ามาได้นั้น พวกพรานได้เก็บรักษาไว้เป็นอย่างดี ถ้าผู้ใดมีศีรษะอยู่บนบ้านมาก เขาให้เกียรติยศกันว่าเป็นผู้กล้าหาญมาก สมเป็นนายพรานอันแท้จริง พวกที่จะริเป็นพรานใหม่ ๆ จะต้องมาผึกหัดกับนายพรานผู้ที่มีศีรษะของสัตว์ป่ามาก ๆ นี่เสียก่อน จึงจะออกทำงานตามลำพังได้

ที่ป่าริมห้วยน้ำมีนกชุมมาก มีหลายชนิด แต่เป็นนกเล็ก ๆ ทั้งนั้น เช่นนกเขาใหญ่ นกเขาไฟ นกเปล้า นกเอี้ยง นกสาริกา และนกกิ้งโครง ส่วนนกใหญ่ ๆ เวลากลางวันไม่ค่อยพบ เราไม่มีเวลาพอที่จะเป็นพรานได้ เพราะกว่าจะรับประทานอาหารเสร็จก็เป็นเวลา ๑๕. ๐๐ น. เศษแล้ว ข้าพเจ้าจึงสั่งให้จัดแจงเก็บของขึ้นเกวียนแล้วออกเดินทางต่อไป เพราะตั้งใจจะไปให้ถึงบ้านวังชามก่อนพลบค่ำ

เมื่อเกวียนข้ามห้วยยางราก ก็เข้าเขตจังหวัดเพชรบูรณ์ รู้สึกว่าป่าตอนนี้เป็นป่าสูงผิดกับป่าทางเขตจังหวัดลพบุรี ไม้ใหญ่ ๆ เช่นไม้ยาง ไม้จิก ไม้สักก็มี

มากกว่าในเขตจังหวัดลพบุรี เราเดินผ่านป่าเรื่อยไป เสียงนกร้องเบ็นระยะ ๆ แต่ไม่พบนกใหญ่ มีแต่นกเขาและนกเปรา ลุงเมาบอกว่าการเข้าป่าสูงไม่ควรยิงนกเล็ก ๆ เสียลูกปืนเปล่า ๆ ที่บ้านวังขามมีนกยูงชุม เอาไว้คอยไปยิงนกยูงที่นั่นดีกว่า ข้าพเจ้าเห็นดีด้วย แต่การล่านกยูงนั้นจะต้องทำในตอนจวนพลบค่ำ ซึ่งเป็นเวลาที่มันบินขึ้นขนนอนบนยอดไม้ แต่ข้าพเจ้าตั้งใจว่าเมื่อถึงบ้านวังขามแล้วจะต้องหานกเป็นอาหารเมื่อเย็นนี้ให้ได้ เพราะเราจะได้ไม่ต้องใช้อาหารกระป๋องของเรา ซึ่งบัดนี้มีเหลืออยู่น้อยเต็มทีแล้ว และก็ยังไม่ทราบว่าอีกสักกี่วันเราจึงจะได้กลับ จำเป็นจะต้องประหยัดไว้ใช้ในวันข้างหน้า

วันนี้ไม่รู้สึกร้อนเลย เพราะเดินเข้าไปในดงทั้งนั้น จะมีผ่านป่าหญ้าบ้างก็เป็นบางครั้งบางคราว พอจวนจะถึงหมู่บ้านวังขามข้าพเจ้าพบนกเขาฝูงใหญ่ มัวมองดูเพลินจนกระทั่งอีเก้งสองตัววิ่งผ่านไปเลยยิงไม่ทัน รู้สึกเสียดายไม่หาย เวลา ๑๗.๓๐ น. ถึงหมู่บ้านวังขามซึ่งมีบ้านอยู่ประมาณ ๑๐ หลัง รู้สึกว่าพื้นดินในบริเวณนี้ชุ่มชื้น มี

หญ้าและใบไม้ขึ้นเขียวชอุ่ม เห็นจะเนื่องด้วยมีห้วยใหญ่ไหลผ่านโดยรอบนั่นเอง ราษฎรในตำบลนี้ทำนาและทำไร่กันแทบทั้งตำบล เพราะสังเกตเห็นมีนา ไร่กล้วยและไร่สับปรสอยู่รอบบ้าน ไม่เหมือนพวกบ้านยางรากซึ่งเป็นพรานล่าเนื้อเท่านั้น ไม่ได้ทำไร่ทำนาอย่างใดเลย เมื่อผ่านเข้าไปในบริเวณหมู่บ้าน มีนกเขาฝูงหนึ่งบินมาเกาะต้นนุ่นกลางลานบ้าน เสมือนจะยอมเป็นอาหารของเราฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงเอาปืนลูกซองลำกล้องแฝดยิงไปนัดหนึ่ง ได้มาสามตัว แล้วให้คนเกี่ยนจัดการถอนขนและทาเกลือพริกไทยปิ้งเป็นอาหารสำหรับเย็นวันนั้น ลุงเมายังไม่พอใจได้นำข้าพเจ้าไปทางริมห้วยอีก เพราะได้ยินเสียงไก่ป่าขันอยู่แจ้ว ๆ แต่เราต้อมมองเท่าไรก็ไม่พบ ตกลงข้าพเจ้าจึงชวนแกกลับ ขากลับได้พบหญิงชาวบ้านนอกคนหนึ่งซึ่งไปหาปลาได้มาพวงโต เป็นปลาหางแดงทั้งนั้น เขาแบ่งตัวเชื่อง ๆ ให้ข้าพเจ้า ๓ ตัว รู้สึกว่าเป็นอัธยาศัยอันดีอย่างยิ่งของเพื่อนร่วมชาติที่อาศัยอยู่ตามชนบท ซึ่งได้ต้อนรับแขกแปลกหน้าอย่างกันเองที่สุด ข้าพเจ้าคิดว่า

คงจะไม่มีชนชาติใดในโลกนี้ ที่จะดีต่อคนแปลกหน้าเท่ากับชาติไทยเรานี้เลย

เมื่อข้าพเจ้ากำลังอาบน้ำอยู่ ได้ยินเสียงไก่ป่าขันขึ้นอีกครั้งหนึ่ง แล้วลุงเมาจึงฉวยปืนแฝดกระบอกของข้าพเจ้าเดินกลับเข้าไปริมห้วย เวลานี้จวนค่ำแล้ว ข้าพเจ้ายืนรอแกอยู่เป็นนาน ก็ไม่เห็น กลับและไม่ได้ยินเสียงแก จึงได้กลับมาแต่งตัว พอแต่งตัวเสร็จก็ได้ยินเสียงไก่ขันอีกครั้งหนึ่ง และพร้อมกันนี้ได้ยินเสียงปืนลั่นดังปัง สักครู่หนึ่งก็เห็นลุงเมาหิ้วไก่ป่าตัวผู้มาตัวหนึ่ง ซึ่งทั้งนี้นับว่าเป็นอาหารเพียงพอสำหรับพวกเราแล้วในเย็นวันนี้ นายชิต บุนนาค รับเป็นผู้ปรุงอาหาร รู้สึกว่าปรุงรสดีมากและทำเป็นแทบทุกอย่าง ข้าพเจ้ายังจำรสมือได้อยู่จนกระทั่งบัดนี้

เสร็จจากการรับประทานอาหารเย็นเมื่อเวลา ๑๙.๐๐ น. เศษ เราจึงกางเต็นท์พักกันที่กลางทุ่งนาหน้าหมู่บ้านนั้น วันนี้ข้าพเจ้ารู้สึกอ่อนเพลียมาก ที่คิดไว้ว่าจะไปล่านกยูงในตอนกลางคืนนั้นจึงเป็นอันต้องล้มเหลว แต่นายชิตกับพล ฯ ยังไม่สิ้นความพยายาม ถึงกับลงทุนขอยืมเสื่อกุยเฮงดำแขนยาวของคนเกี่ยนใส่ เพื่อเตรียมบ้องกัน

หนามไผ่อย่างเต็มที่ นกยูงเวลานอนมันมักร้องเสียงลั่นคล้าย ๆ กับจะบอกให้ทราบว่ามันนอนที่ตรงไหน เมื่อเวลาที่ข้าพเจ้าไปอาบน้ำเห็นมันบินขึ้นไปบนยอดยาง ห่างจากลำห้วยไปไม่ไกลเท่าใดนัก เป็นนกยูงหางลุ่น คือขนหางไม่ยาวออกมามาก เหมือนอย่างที่ได้พบ ทางแถบเหนือชาวบ้านในตำบลนี้เรียกกันว่า "นกสิดอ" รู้สึกว่าตัวออกจะเล็กกว่านกยูงทางแถบเหนือบ้างเล็กน้อย

เมื่อนายชิตกับพล ฯ ขึ้น ฉวยปีนหายเข้าป่าไปแล้ว เราก็เข้าไปคุยกันในเต็นท์ วันนี้ไม่ต้องทำพิธีไล่ยุง เนื่องจากเรากางเต็นท์แล้วปิดไว้ ส่วนยุงก็รู้สึกว่าไม่ค่อยจะชุมเหมือนที่วังตำหนัก บางทีเห็นจะเฉลี่ยไปสูบเลือดพวกชาวบ้านในหมู่บ้านวังขามเสียบ้างเป็นแน่ ข้าพเจ้ายังไม่หลับเพราะนอนรอคอยนายชิตอยู่ อีก ๑๘ นาทีจะ ๒๑.๐๐ น. ได้ยินเสียงช้างร้องในป่าไกลออกไป เสียงมันดังแปร่น ๆ แสบแก้วหู เป็นครั้งแรกที่ได้ยินเสียงช้างร้องตั้งแต่เราออกเดินทางจากอำเภอโคกสำโรง ลุงเมาแกบอกว่าแถวนี้มีช้างชุม บางครั้งมันเคยมาเหยียบไร่กล้วยของชาวบ้านเสียราบหมด หลังจากเวลาที่ได้ยินเสียงช้างร้องสักครู่

หนึ่ง นายชิตและพล ฯ ขึ้นก็กลับมา เนื้อตัวถูกหนามไผ่เกี่ยวเต็มไปทั้งนั้น นายชิตเล่าให้ฟังว่ามีป่าไผ่ขยุขวางหน้าอยู่โดยรอบ ไม่สามารถจะหลบหลีกไปทางอื่นได้ ต้องค่อย ๆ มุดเข้าไป เพราะมองเห็นต้นยางใหญ่ที่นกยูงขึ้นนอนอยู่ข้างหน้าไม่ไกลนัก แต่พอเข้าไปจวนจะถึง ก็ได้ยินเสียงช้างร้องอยู่ข้างหน้า เสียงมันดังก้องคล้าย ๆ กับจะอยู่ใกล้ ๆ ที่นั้น ได้เอาคบไฟฟ้าส่องดู เห็นทิวไม้ไหว ๆ อยู่ข้างหน้า เลยไม่กล้าออกจากป่าไผ่ต้องมุดกลับออกมาทางเก่า

วันนั้นเราหลับกันอย่างผาสุก และตื่นค่อนข้างจะสายสักหน่อย คือตั้งย่ำรุ่งเศษ กว่าจะรับประทานอาหารเสร็จและออกเดินทางต่อไปก็เบ็นเวลาเกือบ ๘.๐๐ น. ก่อนออกเดินทางสักเล็กน้อย ข้าพเจ้าเหลือบเห็นไก่ป่าเข้าตัวหนึ่งมากินขุยไผ่ที่ลานริมห้วย จึงรีบคว้าปืนวิ่งเข้าไป แต่จะเข้าไปใกล้จนเกินไปนักไม่ได้ เพราะเบ็นที่โล่งเตียนมีกอไผ่กำบังอยู่ข้างหน้ากอหนึ่ง ห่างจากมันประมาณ ๑๕ วา จึงยิดกอไผ่นั้นเบ็นที่กำบังแล้วเล็งยิง แต่เนื่องจากระยะไกล ความกระจายของลูกปืนมีมากและความแรงลด

น้อยลง เจ้าไก่ป่าตัวนั้นจึงไม่ตายทีเดียว แต่กลับวิ่งหนีไปได้ ข้าพเจ้าวิ่งตามไปจนถึงริมห้วย มันกระโดดลงในลำห้วยแล้วว่ายข้ามไปขึ้นที่ริมก่อไผ่ฝากโน้นและมุดเข้าไปในก่อไผ่

ข้าพเจ้าจนปัญญาจึงกลับมายังที่พัก เห็นพวกเกวียนเตรียมตัวพร้อมแล้ว จึงสั่งให้ออกเดินล่วงหน้าไป โดยให้นายชิตเป็นผู้คุมไปด้วยคนหนึ่ง ส่วนข้าพเจ้า นายคัมภีร์ พล ฯ ขึ้น และลุงเมาแยกทางไปริมห้วยเพื่อตามไก่ต่อไป เราหาทางข้ามตรงที่ไม่มีน้ำได้แล้ว ค้นหาอยู่ตั้งครึ่งชั่วโมงก็ไม่พบ เลยสิ้นศรัทธาที่จะค้นหาต่อไป ขากลับต้องเลาะลัดตัดทางเข้าไปในป่า เพราะได้สั่งให้เกวียนล่วงหน้าไปนานแล้ว ถ้าจะย้อนกลับมาเดินตามทางเกวียนก็เกรงจะเดินตามไม่ทันกัน ลุงเมาเป็นคนนำลัดเข้าไปในป่า

หนทางที่จะต้องผ่านไปนั้นเป็นป่าไผ่ซุย และป่าต้นรากสามสิบ ซึ่งกิ่งมีหนามเล็ก ๆ เต็มไปทั้งนั้น บางครั้งต้องใช้มีดเหน็บถากถาง ทางออกเป็นช่องพอตัวลอดไปได้ ก็มีบางแห่งถึงกับต้องหมอบคลานมุดออกไป จึงจะไปได้ ก็มี ข้าพเจ้าใส่รองเท้ายาง แต่รู้สึกว่ากันหนามไผ่ไม่ได้ มันแทงทะลุยางเข้าไปตำเอาเท้าเข้าอีก รู้สึกปวดมาก

ลุงเมาซึ่งไม่ได้ใส่เสื้อถูกหนามเกี่ยวตามร่างกายเป็นรอยแดงไปหมด ซ้ำรองเท้าก็ไม่ได้ใส่ แต่แกก็ไม่ยักบ่นว่าถูกหนามตำเลย น่าประหลาดมากทีเดียว ข้าพเจ้า นายคัมภีร์ และพลฯ ชั้น ก็ถูกหนามเกี่ยวเสื้อผ้าขาดวิ่นไปตาม ๆ กัน เราต้องตกอยู่ในสภาพเช่นนี้ประมาณ ๓๐ นาที จึงพ้นออกมาได้ เมื่อหลุดพ้นทางมหาวิบากนี้ออกมาแล้ว ทำให้ข้าพเจ้านึกถึงสุภาษิตที่ว่า "ให้ทุกข์แก่ท่านทุกข์นั้นถึงตัว" ขึ้นมาทีเดียว คือข้าพเจ้าทำร้ายไก่ป่าถึงบาดเจ็บ ตัวของข้าพเจ้าและพวกพ้องก็ถูกหนามไผ่ทิ่มแทงเอาจนได้รับบาดเจ็บไปตาม ๆ กันเป็นการตอบแทน แต่ทั้งนี้จะทำอย่างไรได้ ความจำเป็นมันบังคับให้เราต้องฆ่าสัตว์เพื่อใช้เนื้อเป็นอาหาร ถ้ามิได้สัตว์พวกนี้แล้ว เราก็จะต้องถึงกับอดกันเป็นแน่แท้ และเมื่อเราอดแล้ว ก็จะไม่มีกำลังเดินบุกป่าฝ่าดงไปยังเมืองศรีเทพ อันเป็นจุดหมายปลายทางของเราได้

พอพ้นป่าไผ่เราก็พบป่าแฝกซึ่งมีลำต้นสูงเกือบ ๆ ท่วมศีรษะ บางแห่งถูกไฟไหม้เป็นทางดำ ๆ เราต้องบุกผ่านมาอีกตั้ง ๑๕ นาที จึงตัดเข้าเทางเกวียนได้ เนื้อตัวผ้า

ผ่อนของพวกเราเวลานี้ดูขมุกขมอม และขาดวิ่นน่าทุเรศเหลือเกิน เสื้อเชิ้ตขาวของข้าพเจ้าถูกใบหญ้าคาที่ไหม้ไฟตวัดเอาในเวลาที่ผ่านไป เป็นรอยดำ ๆ รอบตัวหมดของนายคัมภีร์และพล ฯ ชั้นก็เหมือนกัน ถ้าท่านคิดจะไปเที่ยวเมืองศรีเทพ เมื่อถึงบ้านวังขามแล้ว ข้าพเจ้าขอแนะนำว่า อย่าได้อุตริบุกป่าอย่างข้าพเจ้าเลย ควรเดินตามทางเกวียนไปดีกว่า เพราะป่ารอบด้านวังขามเป็นป่าไผ่ทั้งนั้น เมื่อบุกเข้าไปแล้วผลที่ได้รับคือ เนื้อตัวเป็นรวรอยและเสื้อผ้าขาดวิ่นอย่างที่ข้าพเจ้ากับพวกได้รับมาแล้ว

ทุ่งนาที่ผ่านไปนี้อยู่ในตำบลสระกรวด ตำบลนี้อุดมสมบูรณ์ไปด้วยไร่นามาก จะมองไปทางไหนดูโล่งเตียนไปหมด เราต้องเดินผ่านไปตั้งชั่วโมงจึงได้ถึงหมู่บ้านที่คนอยู่ เหตุนี้เองที่ทำให้พวกราษฎรซึ่งอยู่ในท้องถิ่นที่กันดารทางฝั่งฟากแม่น้ำข้างโน้น จำเป็นต้องละทิ้งอยู่ข้ามฟากมาอยู่ฝั่งนี้ พอไปถึงข้าพเจ้าก็ตรงไปที่บ้านหมื่นพูนกำนันตำบลสระกรวด บ้านของแกอยู่ริมทาง รู้สึกว่าใหญ่โตกว่าของผู้อื่นซึ่งได้พบในตำบลเดียวกัน ข้าพเจ้านำหนังสือของปลัดขวาอำเภอโคกสำโรง ซึ่งฝากมาให้

เป็นส่วนตัว เพื่อให้หมื่นพูนขอแรงราษฎรช่วยเข็นเกวียนข้ามลำน้ำป่าสัก หมื่นพูนได้รับรองพวกเราเป็นอันดี ได้จัดหาน้ำฝนใส่ขันลง หินใบใหญ่มาให้พวกเรารับประทาน โดยเฉพาะน้ำฝนนี้เป็นสิ่งที่ต้องใจเรามากกว่าอย่างอื่น ๆ ทั้งสิ้น เพราะเหตุว่าเราต้องอาศัยน้ำตามลำห้วยหนองในป่ามาหลายเวลาแล้ว เมื่อได้มาลิ้มรสน้ำฝนอันใสสะอาดเข้าจึงรู้สึกชุ่มชื่นเป็นอย่างยิ่ง ขณะที่เรากำลังนั่งพักผ่อนอยู่นั้น หมื่นพูนได้เคาะเกราะเรียกลูกบ้าน แต่ได้ผู้ชายมา ๕ คนเท่านั้น เนื่องจากราษฎรได้เข้าป่าเข้าดงไปหาอาหารล่าสัตว์และไปตัดไม้ขายเสียหมด ตำบลนี้มีบ้านประมาณ ๑๐๐ หลังเศษ มีวัดอยู่วัดหนึ่ง ศาลาวัดได้ใช้เป็นโรงเรียนประชาบาล เปิดสอนถึงชั้นประถมปีที่ ๔

หมื่นพูนได้สั่งลูกบ้านคนหนึ่งให้ไปขอแรงชาวบ้านโคกสว่างมาช่วยเราอีกด้วย เพราะลูกบ้านเพียง ๔ — ๕ คนเท่านี้ ไม่พอที่จะเข็นเกวียนข้ามแม่น้ำได้ เราออกเดินทางไปยังโคกสว่าง ซึ่งอยู่ห่างจากตำบลสระกรวดประมาณ ๗๐ เส้น มีบ้านอยู่ประมาณ ๑๐ หลังเศษ ราษฎรตำบลนี้มีอาชีพในทางทำไร่ทำนาและดักสัตว์เล็ก ๆ จำพวก

แย้และนกมาเป็นอาหาร ผู้ชายตำบลนี้ต้องทำหน้าที่เช่นเดียวกันกับตำบลสระกรวด คือต้องเข้าป่าหาอาหารรับประทาน ทั้งหมู่บ้านจึงมีชายฉกรรจ์ที่ใช้งานได้แต่เพียง ๒ คนเท่านั้น ยิ่งร้ายไปกว่าที่ตำบลสระกรวดเสียอีก ข้าพเจ้าเห็นว่าจำนวนคนรวมทั้งพวกเราอีก ๗ คนก็ตั้ง ๑๓ คนแล้ว ซึ่งน่าจะเป็นการเพียงพอสำหรับการเข็นเกวียนข้ามแม่น้ำ แต่พวกชาวบ้านยังหนักใจ เขาบอกว่าเมื่อคราวฝรั่งข้ามน้ำต้องใช้คนตั้งยี่สิบคน ข้าพเจ้าเห็นสายมากคือ เป็นเวลาตั้ง ๑๐ น. เศษแล้ว จะรอให้พวกที่ไปหาอาหารในป่ากลับก็เห็นว่าจะช้าไป จึงคิดว่าจะลองทำตามกำลังความสามารถของเราที่มีอยู่ก่อน เมื่อไม่สามารถจะเข็นเกวียนขึ้นไปได้จริง ๆ จึงจะทิ้งรอไว้คอยให้ได้รับกำลังเพิ่มเติม ถ้าเราสามารถทำได้เพียงกำลังของพวกเราในจำนวน ๑๓ คนนี้แล้ว ก็จะเดินทางต่อไปได้โดยไม่ต้องเสียเวลา

ในระหว่างเดินทางออกจากบ้านโคกสว่าง ข้าพเจ้าได้ถามชาวบ้านโคกสว่างคนหนึ่งว่า ทำไมจึงไม่มาตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำป่าสักนี้ จะได้สะดวกในการขึ้นล่องไม่ต้องเสียเวลาเดินมาตักตั้งครึ่งชั่วโมง ชาวบ้านตอบว่าผู้ที่อยู่ต่าง

ถิ่นมักจะคิดเช่นนี้โดยมาก แต่ทางนี้ไม่เหมือนทางใต้ เพราะในฤดูน้ำน้ำในแม่น้ำ ล้นท่วมฝั่งออก ไปไกลถ้ามา ตั้งบ้านอยู่ใกล้ ๆ ฝั่งก็จะปลูกเรือนให้ สูงกว่ายอดไม้ มิฉะนั้นน้ำจะท่วมบ้านหมดอีกประการหนึ่ง ในบริเวณริมแม่น้ำ นั้นมีไข้ชุกชุมมาก ผู้ใดมาอยู่แม้จะไม่ใช่ฤดูฝนก็ยังเป็นไข้ และไข้เมื่อนี้เมื่อเป็นแล้ว ก็ไม่มีวันที่จะหายได้ง่าย ๆ มักจะเป็นเรื้อรังอยู่ช้านาน เมื่อข้าพเจ้ามาถึงลำน้ำ ได้พิเคราะห์ดูก็เห็นจริงตามคำบอกเล่าของชาวบ้านผู้นั้น เพราะแม่น้ำบ้าสักนี้ เวลาหน้าน้ำน้ำท่วมสูงขึ้นเกือบถึงยอดไม้ใหญ่ ยังมีคราบน้ำจับอยู่ที่ต้นยางใหญ่ริมแม่น้ำเป็นเครื่องหมายอยู่ว่าน้ำได้ท่วมสูงถึงตรงนั้น ส่วนต้นไม้ขนาดเล็กหรือปานกลางนั้นน้ำท่วมมิดหมด ที่ริมแม่น้ำก็ร่มเย็นและชื้นแฉะเนื่องจากมีต้นไม้ใหญ่ ๆ ขึ้นทึบ เมื่อถึงคราวน้ำลดแล้ว พระอาทิตย์ไม่สามารถจะส่องลอดทิวไม้เข้าไปเผาน้ำซึ่งท่วมพื้นดิน ที่ชื้นแฉะอยู่นั้นให้แห้งไปโดยเร็วได้ จึงทำให้อากาศผิดปกติ คือเต็มไปด้วยไอน้ำ เมื่อผู้ใดมาอยู่ในที่ ๆ ชื้นแฉะเช่นนี้ จึงมักเป็นไข้

หนทางจากบ้านโคกสว่าง ไปถึงริมแม่น้ำบ้าสักนั้น

ประมาณ ๕๐ เส้น ฤดูนี้น้ำน้อยตลิ่งจึงสูงชันมากราษฎรได้ทำสะพานไม้ไผ่สำหรับเป็นทางเดินข้ามฟากพาดเรียงกันเป็นตับ ๆ หนึ่งใช้ไม้ประมาณ ๕—๖ ลำ ส่วนเกวียนนั้นจะต้องเข็นลงน้ำแล้วลากข้ามไป เราได้ปลดวัวออกจากเกวียน ช่วยกันขนของข้ามฟากไปกองไว้ใต้ร่มไม้ฝั่งโน้น ต่อจากนั้นจะถึงคราวที่จะต้องลำเลียงวัวข้ามฟากไป เวลาที่จะเอาวัวลงจากตลิ่งนั้นมันทำพิษ อย่างยิ่งเจ้าวัวเบื่อสัตว์ที่กลัวน้ำและตื่นตกใจง่ายอยู่แล้ว พอจูงลงจากตลิ่งซึ่งสูงชัน ตัวหนึ่งเท้าพลาดลื่นไถลไปนิดหนึ่ง เลยตกใจไม่ยอมลงท่าเดียว จะเฆี่ยนตีเท่าใดก็ไม่ยอมลงไป พวกเราไม่ทราบว่าจะบังคับมันอย่างไร จึงจำเป็นต้องช่วยกันหามโยนลงน้ำแล้วลากข้ามฟากต่อไป พอจูงวัวข้ามฟากไปผูกไว้ยังฝั่งโน้นได้แล้ว รู้สึกเบาอกไปครึ่งหนึ่ง ต่อจากนั้นถึงเวรที่เราจะต้องช่วยกันเอาเกวียนข้ามฟากอีก เนื่องจากคนของเราน้อย เพราะฉะนั้นจึงต้องหาวิธีโรยเชือกเอาเกวียนลงไปอย่างใหม่ คือไม่รวมคนบนฝั่งสำหรับผ่อนเชือกให้เกวียนเลื่อนไถล ลงไปทีละน้อย ๆ เหมือน อย่างเมื่อคราวที่ฝรั่งข้ามไป ข้าพเจ้ารับหน้าที่เป็นผู้โรยเชือกแต่ผู้เดียว

โดยใช้เชือกผูกอ้อมเข้ากับต้นไม้ริมฝั่ง แล้วให้คนไปรอรับอยู่ในน้ำริมตลิ่ง ๔ คน เหลือนอกนั้นคอยช่วยพยุงเกวียนลงไป การทำวิธีนี้เป็นการเสี่ยงภัย เพราะถ้าคนปล่อยเชือกผ่อนเชือกไม่เป็นหรือเชือกขาดออกไปแล้วผู้คอยรับเกวียนอยู่กลางน้ำและผู้ที่ประคองเกวียนลงไป จะต้องถูกเกวียนทับถึงบาดเจ็บ และเกวียนก็จะหักใช้การไม่ได้เลยทีเดียว ข้าพเจ้าได้ผ่อนเชือกลงไปทีละน้อย ๆ รู้สึกตื่นเต้นอย่างยิ่ง เนื่องจากตัวเกวียนหนัก และตลิ่งตอนขาลงนี้ชันมาก พอนำเกวียนลงมาได้ครึ่งทาง ก็ถึงตอนตลิ่งหัก คือเป็นแง่หักจากทางลาดลงไปอีกชั้นหนึ่ง แง่หักนี้กลับชันยิ่งเสียกว่าตอนบนอีก ตอนนี้เกวียนหมดกำลังเลื่อนต้องมาติดอยู่ตรงแง่หักอยู่นั่น ข้าพเจ้าจึงต้องผ่อนเชือกยาว แล้วให้พวกที่พยุงเกวียนลงไปนั้น แบกข้างหลังเกวียนข้ามแง่หักของตลิ่งพอพ้นไปได้ กำลังเลื่อนของเกวียนก็ทวีขึ้นสูงสุด ซึ่งข้าพเจ้าคนเดียวได้พยายามดึงจนมือถูกเชือกบาด เลือดออกแดงไปหมดก็ยังรั้งไว้ไม่ไหว ต้องเรียกนายชิตขึ้นมาช่วยอีกคนหนึ่งจึงได้รั้งไว้อยู่ มิฉะนั้นน่ากลัวเกวียนเล่มนั้นคงจะหักใช้การไม่ได้เป็นแน่

เมื่อเราเอาเกวียนลงน้ำหมดแล้ว ก็ถึงคราวที่จะต้องเอาขึ้นอก เคราะห์ดีที่น้ำในแม่น้ำนั้นลดลงไปเสียมากแล้ว ตอนกลางยังคงเหลือเพียงแค่คอ ตอนริมตลิ่งเพียงแค่บั้นเอวเท่านั้น ถ้าน้ำลึกกว่านี้สักหน่อยก็คงจะทำความลำบากให้แก่เราอีกไม่น้อยทีเดียว เราใช้เชือกผูกเกวียนแล้วโยงไปผูกอ้อมกับต้นไม้อย่างเดียวกันกับวิธีเอาลงอีก เพราะว่าขนทุ่นแรงของพวกเราไปได้มาก คือกันไม่ให้ลื่นถอยหลังกลับไปที่เดิมได้อย่างหนึ่ง กับอีกอย่างหนึ่งกันลื่นทับคนเข็นข้างหลัง ตลิ่งฝั่งที่จะเอาขึ้นนั้นก็เป็นแง่หักชันตั้ง ๓๐ องศา เคราะห์ดีที่มีรอยเกวียนซึ่งเข็นขึ้นไปก่อนเราอยู่บ้างแล้ว ถ้าเข็นขึ้นไปตามรอยนั้นคงจะสะดวกขึ้น มิฉะนั้นจะต้องเสียเวลาขุดดินให้เป็นแง่ลาดลง ซึ่งจะต้องเสียเวลาอีกมิใช่น้อย ตอนเอาเกวียนขึ้นนี้ต้องใช้กำลังดันยิ่งกว่าเวลาเอาลงอีกสองเท่าตัว ทุก ๆ คนได้ออกแรงกันเต็มที่ตั้ง ๔—๕ ครั้ง เกวียนจึงเขยื้อนจากตลิ่งตอนที่ขึ้นนั้นขึ้นมาได้ เมื่อพ้นตอนขึ้นมาแล้วก็ลากขึ้นอย่างสบาย การเอาเกวียนขึ้นนี้ผูกอยู่หัวเชือกคือข้าพเจ้าได้เปรียบ มากเพราะคอยแต่กว้านเชือก ให้ตึงอยู่เสมอเพื่อ

ช่วยมิให้เกวียนลื่นกลับลงไปอีก ในเมื่อผู้ออกแรงลากเหยียบดินลื่นพลาดเท่านั้น แต่ส่วนการเอาเกวียนลงนั้น ข้าพเจ้าต้องใช้กำลังมากที่สุด เพราะต้องคอยหยุดเกวียนไว้ให้อยู่ และค่อย ๆ โรยเชือกให้เกวียนเขยื้อนไปทีละน้อย ๆ เมื่อพวกกันแล้วเอา ๒ หาร ก็ไม่นับว่าได้เปรียบหรือเสียเปรียบกับผู้ที่ฉุดลากเข็น เกวียนลงและขึ้นจากตลิ่งเท่าใดนัก พอเอาเกวียนขึ้นฝั่งได้หมดทั้งสองเล่มแล้ว พวกชาวบ้านที่มาช่วยก็ลากลับ เราได้ขอบใจเขาเป็นอย่างยิ่งที่เขาได้มาช่วยด้วยน้ำใจอันดี และทำทุกอย่างโดยมิได้เกี่ยงงอนหรือหวังค่าจ้างตอบแทนอย่างใดเลย

พวกเราต่างรู้สึกเพลียละเหี่ยใจกันแทบทุกคน เนื้อตัวต่างเปื้อนโคลนเลอะเทอะไปหมด จึงถึงคราวที่จะต้องชำระล้างร่างกายกันเป็นการใหญ่ต่อไป ความจริงเราก็ได้หมักหมมร่างกายมานานแล้ว ข้าพเจ้าซึ่งไม่มีหน้าที่ลงน้ำทั้งเวลาเอาเกวียนลงและเอาขึ้น ครั้นกระโดดลงไปในแม่น้ำรู้สึกว่าเย็นเฉียบเข้าหัวใจ น้ำในลำน้ำป่าสักตอนนี้ใสสะอาด พื้นแม่น้ำเป็นทรายปนดินเหนียว ยืนได้สบายไม่มีโคลนเปื้อนเท้าเหมือนลำน้ำในภาคกลาง ทั้งน้ำไม่ขุ่น

ด้วย แต่เราไม่กล้าว่ายออกไปไกลจากสะพาน เพราะไม่ว่าจะมองไปทั้งทางซ้ายและขวา จะแลเห็นแต่ทิวไม้ใหญ่ทอดเงาลงไปในน้ำดำมะเมื่อมน่าสพึงกลัวยิ่งนัก บางตอนมีต้นไม้ใหญ่ทั้ง ๆ ต้นล้มขวางลำน้ำอยู่ ในฤดูน้ำกับฤดูแล้งรู้สึกว่าระดับน้ำในแม่น้ำป่าสักนี้ช่างต่างกันเสียจริง ๆ ฤดูน้ำ ๆ ขึ้นเกือบถึงยอดยางต้นใหญ่ซึ่งอยู่ริมฝั่ง ส่วนฤดูแล้งน้ำลดลงเหลือเพียงแค่บั้นเอวเท่านั้น

การขึ้นล่องของพวกชาวพื้นเมือง มีเพียงฤดูเดียว คือในฤดูน้ำเท่านั้นเขาใช้เรือมาดเสริมกราบ หรือที่เรียกว่าเรือพายม้า ซึ่งเป็นเรือเบาบรรทุกได้ดีกว่า เรือมาดธรรมดา และท้องเรือสามารถถูครูดไปกับยอดไม้กิ่งไม้ได้ ถ้าใช้เรือธรรมดามาล่องลำน้ำนี้แล้ว น่ากลัวจะว่ายไปไม่ได้ไกลเท่าใดนักก็จะต้องล่มลงเป็นแน่ การล่องตามลำน้ำป่าสักนี้น่าตื่นเต้นเพียงใดนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ไว้ ในเรื่องเที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์แล้ว ข้าพเจ้ามิได้ขึ้นและล่องไปตามลำน้ำป่าสักเป็นแต่เพียงข้ามไปในตอนหนึ่งของแม่น้ำเท่านั้น จึงไม่มีโอกาสเข้าชมความงาม ของธรรมชาติสองข้างลำน้ำได้

เหมือนอย่างพระองค์ท่าน

เสร็จจากอาบน้ำแล้ว เราได้หุงอาหารรับประทานกันที่โคนต้นไม้ใหญ่ชายฝั่ง และนอนพักรอให้เสื้อผ้าแห้งเรียบร้อยดีแล้ว ก็เริ่มเดินทางต่อไป การเดินทางต่อไปนี้ข้าพเจ้า นายคัมภีร์ และนายชิต ต้องขึ้นเกวียนเพราะต่างคนต่างเพลียจนไม่สามารถจะก้าวเดินต่อไปได้ เนื่องจากได้ออกกำลังเข็นเกวียนข้ามลำน้ำเมื่อสักครู่นี้ ส่วนพล ฯ ขึ้นกับลุงเมาคงทำหน้าที่เดินต่อไป เราปล่อยให้ลุงเมาและพล ฯ ขึ้นเดินล่วงหน้าไปก่อน เพราะคนเดินย่อมเร็วกว่าเกวียน ถ้าขืนรอเดินตามเกวียนเรื่อย ๆ ไป คงจะเมื่อยและรำคาญแย่ ข้าพเจ้ากับนายชิตได้ขึ้นเกวียนเล่มเดียวกัน เกวียนเล่มนี้มีของบรรทุกน้อยกว่าอีกเล่มหนึ่ง เราไม่ได้นั่งในเกวียน แต่ได้ปีนขึ้นไปนั่งบนพนักเกวียนคนละข้าง วิธีนี้ค่อยทันความพัดเหวี่ยงของเกวียนได้หน่อย แต่ต้องคอยระวังกิ่งไม้บนศีรษะอยู่เรื่อย ๆ บางแห่งต้องหมอบติดพนักเกวียน ส่วนนายคัมภีร์นั่งไปบนเกวียนอีกเล่มหนึ่งซึ่งบรรทุกของเต็ม แต่ก็คงนั่งสบายบนหลังกระ

เป็นเดินทาง ซึ่งซ้อนขึ้นมาสูงเกือบ ๆ เท่าพนักเกวียน แดดวันนี้ร้อนจัด แต่เราผ่านเข้าไปในป่าจึงดูไม่รู้สึกร้อนเท่าใดนัก พอเดินทางมาได้สักชั่วโมงหนึ่ง ก็ถึงลำห้วยใหญ่ซึ่งไหลผ่านอ้อมเมืองศรีเทพไป เราต้องลงเดินเพราะเกวียนจะต้องข้ามห้วย แต่ห้วยนี้ไม่ชันหรือกว้างเหมือนแม่น้ำ จึงไม่ต้องปลดวัวและถ่ายของลง

ห้วยนี้กว้างกว่าห้วยอื่น ๆ บรรดาที่ข้าพเจ้าได้พบมาในระหว่างเดินทาง ชาวบ้านในแถบนั้นเรียกว่าลำเหียง ข้าพเจ้าเชื่อว่าห้วยนี้ต้องเป็นลำแม่น้ำเดิมของแม่น้ำป่าสัก ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป ในตอนที่ว่าด้วยเมืองศรีเทพ ตรงที่เกวียนข้ามนั้นตื้นเขินไม่มีน้ำขัง ส่วนตอนอื่น ๆ เท่าที่มองเห็นมีน้ำขังอยู่เต็ม ทั้งนี้คงจะเนื่องจากพวกชาวบ้านได้บากดินริมฝั่งลงไปถม พอให้เกวียนข้ามไปได้เป็นแน่ เพราะสังเกตดูตามลำห้วยทุก ๆ แห่งที่เกวียนข้ามไปนั้น เฉพาะตรงทางเกวียนข้ามได้ตื้นเขินกว่าแห่งอื่นๆ ลุงเมาบอกว่าในห้วยนี้มีจรเข้ชุม และน้ำในลำห้วยนี้มีช่องทางที่จะไหลลงสู่ลำน้ำป่าสักได้ อันที่จริงขากลับข้าพเจ้าจึงได้ทราบว่าห้วยนี้อยู่ห่างจากเมืองศรีเทพประมาณ ๕๐ เส้นเท่านั้น

แต่ขาไปลุงเมาผู้นำทาง มิได้นำเราตรงไปยังเมืองศรีเทพที่เดียวกลับนำย้อนขึ้นไปยังตำบลนาตะตรุดเสียก่อน ทำให้เราเสียเวลาไปคืนหนึ่งเปล่า ๆ เมื่อไปถึงตำบลนาตะตรุดจึงได้ทราบว่า แกมีญาติมิตรอยู่ที่นั่นมาก จึงใคร่จะแวะไปเยี่ยม แล้วเลยนำเราซึ่งคล้ายกับคนตาบอด เพราะไม่รู้จักหนทางไปกับแกด้วย

พอข้ามห้วยได้แล้ว เราพักอยู่โคนต้นไม้ใหญ่ริมห้วยสักครู่หนึ่ง ก็ออกเดินทางต่อไป เวลานี้เป็นเวลา ๑๕.๓๐ น. แล้วเราจึงมุ่งหน้าฝ่าแดดเดินเรื่อยไป ผ่านเข้าไปในป่าเบญจพรรณซึ่งมิใช่ป่าไม้สูงนัก นาน ๆ จึงจะพบป่าหญ้าเป็นทิวยาวไปสักพักหนึ่ง ข้าพเจ้านั่งบนพนักเกวียนมาเป็นเวลาสักครึ่งชั่วโมง รู้สึกเมื่อยจึงจะลองขับเกวียนดูบ้าง ได้ขอให้คนเกวียนสอนวิธีขับให้พอเป็นเลา ๆ แล้วลงมือขับ ส่วนคนเกวียนนั้นให้ลงเดินเสียชั่วคราว เพราะเขามิได้ลงเดินเลยตลอดเวลาที่ได้เดินทางมากับเรา นับว่าได้เปรียบผู้อื่นทั้งหมด ที่นั่งตอนข้างหน้าเกวียนสบายดีกว่าตอนในเกวียนมาก เพราะเป็นที่โล่งไม่มีพนัก เวลาเกวียนกระเทือน ตัวเราก็ไม่ต้องกระทบ

กับอะไร และความกระเทือนในตอนที่คนขับนั่งนั้น รู้สึกว่าจะน้อยกว่าตอนข้างในเกวียนมาก ทั้งนี้เนื่องจากคานเกวียนพาดอยู่กับคอวัว ซึ่งทำหน้าที่คล้ายกับเบาะสปริงอยู่ในตัวฉะนั้น

เมื่อเวลาดูคนขับ ๆ เกวียน ชั้นแรกรู้สึกว่าไม่ยากเย็นอะไรนัก เพราะไม่เห็นคนขับทำอะไร นอกจากเอามือกุมเชือกร้อยจมูกวัวแล้ววางไว้บนตัก ส่วนปากก็ร้องเพลงหึง ๆ เรื่อยไป เข้ากับจังหวะความสั่นสะเทือนของเกวียน นาน ๆ จึงจะยกเชือกขึ้นกระตุกเสียสักทีหนึ่ง ส่วนปฏักนั้น ข้าพเจ้ายังไม่เคย เห็นคน ขับสองคนนี้ ใช้เลย เวลาจะนำเกวียนขึ้นจากลำห้วยคราวหนึ่ง เขาใช้แต่เพียงไม้ตีให้วัวออกกำลังดันให้มาก เพื่อจะได้พาเกวียนขึ้นตลิ่งไปได้เท่านั้น ส่วนตอนอื่นเขาไม่ได้ทำอะไร ปล่อยให้วัวมันเดินเรื่อยไปตามใจของมัน

ครั้นข้าพเจ้ารับหน้าที่เป็นผู้ขับสักครู่หนึ่ง ก็รู้สึกหนักใจเป็นอย่างยิ่ง ข้าพเจ้าพยายามกุมเชือกเกวียนให้เหมือนอย่างที่คนขับได้สอนไว้ แต่วัวเจ้ากรรมมันไม่ยักเดินตรงไปตามเส้นทางเกวียน มักจะปีนออกนอกทางเสมอ

ไป และบางทีตัวหนึ่งแกล้งเดินช้าไม่ให้ทันอีกตัวหนึ่ง ซึ่งจำเป็นต้องใช้ไม้ตีเพื่อไล่ให้มันเดินเสมอกัน ข้าพเจ้าต้องทำหน้าที่ชักตัวโน้นกระตุกตัวนี้อยู่ตลอดเวลาที่ลองขับดู ตั้งเกือบชั่วโมง รู้สึกว่าไม่สบายเหมือนอย่างคนขับเขาขับเสียเลย เพราะในขณะที่คนขับ ๆ นั้นรู้สึกว่าเขานั่งเฉย ๆ และร้องเพลงเรื่อย ๆ ไป คล้ายกับว่าเขามีความสุขเบิกบานอย่างยิ่ง ส่วนข้าพเจ้ากลับตรงกันข้าม รู้สึกหนักใจที่จะต้องบังคับวัวให้เดินตรงตามทางเกวียน และต้องคอยดูให้มันเดินไปให้เสมอ ๆ กันอีกด้วย ไม่มีโอกาสจะได้ร้องเพลงหรือชมภูมิประเทศสองข้างทางเลย วัวพาข้าพเจ้ามาถึงป่าหญ้าคาแห่งหนึ่ง ซึ่งเป็นทุ่งโล่งเตียนมีต้นไม้เล็ก ๆ ใบแห้ง ๆ ขึ้นเป็นระยะห่าง ๆ กอหญ้าและต้นไม้ที่แห้งแล้งนี้ แสดงให้เห็นว่าในท้องถิ่นนั้นคงกันดารน้ำมากในระหว่างกอหญ้าที่ผ่านไปเป็นที่ ๆ มีนกคุ่มและนกกระทาชุมบางคราวมันวิ่งผ่านหน้าเกวียนไปก็มี บางครั้งก็เห็นตัวร่าไร ๆ อยู่ในกอหญ้า ข้าพเจ้าลองลงจากเกวียนวิ่งไล่นกกระทาตัวหนึ่งไปได้สักหน่อย แต่รู้สึกว่าขาเพลียมากวิ่งไม่ค่อยได้เร็วสมใจนึก จึงสิ้นศรัทธาที่จะคิดเป็นพราน ต้อง

รับหน้าที่เป็นคนขับเกวียนต่อไป

เวลา ๑๗.๐๐ น. เราผ่านเข้าเขตตำบลนาตะตรุด ตำบลนี้มีบ้านอยู่ประมาณ ๑๕๐ หลัง ตั้งอยู่ในที่ดอน พอถึงฤดูแล้งน้ำในสระกลางหมู่บ้านนั้นแห้งขอด ราษฎรต้องไปหาบน้ำสำหรับรับประทานมาจากห้วยเล็ก ๆ ซึ่งอยู่ห่างจากหมู่บ้านไปตั้ง ๒๐ เส้น เมื่อเราโผล่เข้าเขตตำบลนี้ก็แลเห็นผู้หญิงสาว ๆ นุ่งผ้าสีสวยสด กำลังหาบกระชุใส่น้ำจากลำห้วยไปยังหมู่บ้านเป็นแถว ๆ บ้างหัวเราะต่อกระซิกกันอย่างสนุกสนาน น่าปลื้มใจที่เห็นเขาเบิกบานรื่นเริงอยู่เสมอ ถึงแม้ว่าเขาจะอยู่ในท้องถิ่นที่แสนกันดารสักเพียงใดก็ตาม

ข้าพเจ้าให้เกวียนตัดข้ามทุ่งนาไปจอดพักที่ตรงหน้าหมู่บ้าน ส่วนพวกเรานั้น ลุงเมาได้นำเข้าไปเที่ยวในระแวกบ้าน ลุงเมาผู้นี้เป็นผู้ที่กว้างขวางที่สุดในตำบลนาตะตรุดเข้าบ้านไหนคนรู้จักบ้านนั้น ในระหว่างที่เดินผ่านหมู่บ้านไป เสียงชาวบ้านร้องทักกันอย่างเซ็งแซ่ ทำให้แกปลื้มและภูมิใจมากการที่แกพาเรามาเสียเวลาที่นี่ ก็น่าจะเนื่องด้วยเหตุที่แกใคร่จะได้รับความปลื้มปิติ ในเมื่อได้เห็นญาติมิตรซึ่งมิได้พบกันมานานอย่างหนึ่ง อีกอย่าง

หนึ่งก็ใคร่ จะอวดเราว่าแกเป็นผู้ที่กว้างขวางที่สุดผู้หนึ่งในตำบลนี้ อันที่จริงการมาที่ตำบลนี้ถึงแม้ว่าจะทำให้พวกเราเสียเวลาไปบ้างก็ดี แต่ก็ไม่ไร้ประโยชน์เสียทีเดียว คือเราได้หาซื้ออาหารเพิ่มเติมได้อีกหลายอย่าง เพราะถ้าจะไปหาซื้อเองแต่ลำพังแล้ว เชื่อว่าเขาคงจะ ไม่ยอมแบ่ง ขายให้เป็นแน่แท้ทีเดียว ราษฎรตำบลที่ได้ผ่านไป นี้ดูช่างหวงพริกและเกลือเสียเป็นอย่างยิ่ง คงจะเนื่องจากเป็นของหายากสำหรับเขาเป็นแน่ เพราะต้องซื้อมาจาก จังหวัดสระบุรีและลพบุรี

ลุงมาได้จัดให้เราซื้อน้ำปลา ๑ ขวด ปลาซาดิน ๓ กระป๋อง จากบ้านกำนันตำบลนาตะตรุด ไก่จากชาวบ้าน ๕ ตัว กล้วยน้ำว้าดิบ ๑ เครือ สุก ๑ เครือ ข้าวสาร ๒ ปิบ กับเครื่องแกง เช่น มะพร้าว กับเครื่องเทศอีกบ้างตามสมควร ที่บ้านกำนันตำบลนาตะตรุดนี้มีเครื่องใช้ขายหลายอย่าง เช่น ผ้านุ่ง ผ้าห่ม และอาหารมีกะปี น้ำปลา และเครื่องกระป๋องบางอย่าง ถามได้ความว่าไปรับมาแต่จังหวัดสระบุรี ได้ถามราคากางเกงดำขาสั้นซึ่งไม่ใช่อย่างแบบนักเรียนนุ่ง เพราะไม่มีกระเป๋า แต่เป็นกางเกงจีนตัวสั้น ๆ บอกว่าขายราคาตัวละ ๑.๐๐ บาท

รู้สึกว่าถ้าซื้อในกรุงเทพ ฯ ราคาคงจะไม่เกิน ๓๕ สตางค์เป็นแน่ ถึงแม้ว่าจะมีราคาแพงอย่างไรก็ตาม แต่สังเกตดูพวกผู้ชายในตำบลนี้นิยมนุ่งกันแทบทุกคน

เมื่อเสร็จจากซื้ออาหารแล้ว เราก็กลับไปยังที่พักกลางทุ่งนา และเตรียมหุงหาอาหารรับประทานต่อไป วันนี้เรารับประทานอาหารสดคือ แกงไก่ใส่กล้วยดิบแทนมะเขือขาว นายชิตเป็นผู้ปรุง รู้สึกว่ารสชาติอร่อยดีเหมือนกัน ในระหว่างเวลารับประทาน เราสนุกสนานร่าเริงกันมากกว่าทุก ๆ วัน นับตั้งแต่ออกเดินทางไปจากอำเภอโคกสำโรง เพราะได้ทราบว่ารุ่งขึ้นก็จะถึงเมืองศรีเทพ อันเป็นจุดหมายปลายทางของเราแล้ว อีกประการหนึ่ง วันนี้เรานอนพักอยู่ในท้องทุ่งอันกว้างหน้าหมู่บ้าน ไม่ต้องกลัวกังวลในเรื่องสัตว์ร้าย และได้ตกลงกันว่าจะไม่จัดเวรยาม สำหรับคอย ระวังรักษาซึ่งกันและกัน ในวันนี้เรารับประทานอาหารพลางและคุยกันไปพลาง จนกระทั่งเวลา ๒๐.๐๐ น. จึงได้เสร็จ และเมื่อเสร็จจากการรับประทานอาหารแล้ว ก็เข้ามาคุยกันในเต็นท์อีกสักพักใหญ่ ๆ จึงได้เข้านอน

รุ่งขึ้นวันที่ ๕ มีนาคม เวลา ๗.๐๐ น. ออกเดินจากตำบลนาตะตรุด การเดินทางคราวนี้ต้องย้อนลงไปทางทิศใต้อีกเล็กน้อย เพราะเมืองศรีเทพอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ของตำบลนาตะตรุด ทางที่ผ่านไปเป็นป่าไม้เบญจพรรณ ไม่ค่อยมีหมู่ไม้ใหญ่เท่าใดนัก หนทางเป็นดินปนทรายโดยมาก เมื่อเดินไปได้สักครึ่งทางเราได้พบพระภิกษุรูปหนึ่งชื่อคานหามมา อายุของท่านอยู่ในราว ๕๐ ปีเศษ ชาวบ้านตามมาหลายสิบคน ข้าพเจ้าถามชาวบ้านได้ความว่าเชิญท่านมาจากอำเภอวิเชียร เพื่อเป็นอุปัชฌาย์แก่ผู้ที่จะอุปสมบทที่ตำบลนาตะตรุด เมื่อเสร็จแล้วก็จะเชิญท่านกลับไปยังที่เดิม พอได้ทราบเช่นนั้น ข้าพเจ้ารู้สึกปีติขึ้นตันไปหมด เพราะรู้สึกว่าเพื่อนร่วมชาติของเราถึงแม้ว่าจะอยู่ในท้องถิ่นอันแสนกันดาร ห่างไกลจากความเจริญสักปานใดก็ตาม ก็ยังคงนับถือพระพุทธศาสนาอยู่อย่างแน่นแฟ้น และรู้สึกว่าเขาเหล่านั้นมีศรัทธาแรงกล้าในอันที่จะอุปสมบท ยิ่งกว่าผู้ที่อยู่ในท้องถิ่นที่เจริญแล้วเสียอีก ข้าพเจ้าได้อนุโมทนาส่วนกุศลของเขาทั้งนั้นด้วยดวงใจอันเต็มตื้นไปด้วยความปีติ

หนทางตอนนี้เป็นดินปนทราย เราเดินบ้างพักบ้างตามทางเกวียนซึ่งผ่านเข้าไปในป่าไม้เบญจพรรณ จนเวลา ๑๑.๕๐ น. จึงถึงหมู่บ้านศรีเทพ ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของตัวเมือง หมู่บ้านนี้อยู่กับตำบลนาตะตรุด มีบ้านอยู่ประมาณ ๓๐ หลัง นับว่าเป็นหมู่บ้านที่ใหญ่อยู่ในเขตเมืองศรีเทพ พอไปถึงนายเมฆผู้ใหญ่บ้านก็ออกมาต้อนรับพวกเรา และจัดแจงให้พักบนกุฏิพระหลังหนึ่ง ซึ่งเป็นเรือนยกพื้นสูง พื้นปูด้วยไม้ไผ่สับซึ่งเรียกกันว่าฟาก กุฏินี้เป็นกุฏิร้างไม่มีพระอยู่ นายเมฆได้ให้ความสะดวกในเรื่องน้ำสำหรับใช้ และช่วยเหลือในการจัดหามะพร้าวอ่อนมาให้เรารับประทาน ทั้งนี้นับว่าเป็นบุญคุณแก่พวกเราเป็นอย่างยิ่ง

เมื่อรับประทานอาหารกลางวันเสร็จแล้ว ข้าพเจ้า นายคัมภีร์ และนายชิตได้ไปดูเมืองศรีเทพ นายเมฆผู้ใหญ่บ้านกับลูกบ้านอีก ๓–๔ คนเป็นผู้นำไป หนทางที่ไปนี้ต้องผ่านเข้าไปในเมืองใหญ่ หรือที่ชาวบ้านเรียกกันว่าเมืองป่ารัง ซึ่งไม่มีซากโบราณสถานอันใดเหลืออยู่เลย นอกจากกำแพงเมือง เดินผ่านป่ารังไปสัก ๓๐ นาที จึงถึงกำแพง

อีกชั้นหนึ่ง ในกำแพงตอนนี้มีป่าไผ่ขึ้นเป็นทิวแถว ชาวบ้านเรียกว่าเมืองน้อยหรือเมืองป่าไผ่ ระยะทางที่เดินจากที่พักที่บ้านศรีเทพมา กว่าจะถึงโบราณสถานที่ต้องการดูนั้น กินเวลาตั้งครึ่งชั่วโมง เมื่อเรามีกิจจำเป็นต้องไปดูโบราณสถานทุก ๆ วันอย่างนี้แล้ว ย่อมเป็นการลำบากอย่างยิ่งที่จะต้องเดินทางทั้งไปและกลับเป็นเวลาตั้ง ๑ ชั่วโมง เพราะฉะนั้นเมื่อดูโบราณสถานเสร็จแล้ว ข้าพเจ้าจึงขอให้นายเมฆพาไปตรวจหาที่พักเหมาะ ๆ สักแห่งหนึ่ง ให้อยู่ใกล้ ๆ กับโบราณสถานที่เราต้องการดู นายเมฆได้นำเราออกประตูเมืองทางทิศตะวันตก ซึ่งพอเดินมาได้สัก ๕ นาที ก็ถึงหมู่บ้านแห่งหนึ่ง มีบ้านอยู่รวมทั้งสิ้นประมาณ ๑๐ หลัง หมู่บ้านนี้เรียกว่า "บ้านบึงนาจาน" อยู่ริมคูเมืองน้อย ชาวบ้านในแถบนี้ได้อาศัยใช้น้ำ ในคูเมือง สำหรับ บริโภค ต่อจากหมู่บ้านนี้ไปมีทุ่งนาเล็ก ๆ ซึ่งชาวบ้านได้ทำแต่พอกินพอใช้ในหมู่บ้าน แต่บีนี้ฝนแล้งทำนาไม่ได้ผล ชาวบ้านพากันอดอยากจึงได้อพยพไปอยู่ที่อื่น ดังที่ได้กล่าวมาแล้วแต่ตอนต้น เราเลือกได้บ้านร้างหลังหนึ่งจากหลายบ้านที่ถูกทอดทิ้งไว้เพราะเห็นว่าใหญ่โตกว้างขวางกว่าบ้านอื่น ๆ ต่อมาทราบว่าบ้านที่เรายึดเป็นที่พำนักนี้ ชาวบ้านได้ปลูก

ถวายพระภิกษุรูปหนึ่งซึ่งมาจำพรรษาอยู่ ณ ที่นั้น พวกเรา ๗ คนอยู่กันได้อย่างสบาย

วันนี้ข้าพเจ้าได้พบกับ ดร. เวลส์ ซึ่งกำลังขุดค้นอยู่ที่ปรางค์สองพี่น้อง ดร. เวลส์ได้นำไปดูศิลาจารึกหลักหนึ่งจมดินอยู่ข้างหน้าปรางค์ ศิลาจารึกนี้รูปร่างคล้าย ๆ ตะปูตอกเหล็ด มีหนังสือสันสกฤตจารึกอยู่ ๒ แถว บางตัวกะเทาะไปเสียบ้าง แต่ส่วนมากยังแลเห็นเป็นรูปร่างอยู่ ถ้าให้ผู้เชี่ยวชาญทางภาษาโบราณอ่านแล้ว บางทีจะเป็นประโยชน์มาก (๑) ศิลาจารึกอย่างนี้ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพซึ่งเสด็จไปเมืองศรีเทพเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ ก็ได้พบหลักหนึ่งเหมือนกัน แต่แตกชำรุดเสียมาก คงเหลืออยู่เพียงเสี้ยวเดียว ศิลาจารึกหลักนั้นได้นำมาเก็บรักษาไว้ ณ หอสมุดวชิรญาณแล้ว ตั้งแต่ปีที่พระองค์ท่านได้เสด็จไปทอดพระเนตร

ก่อนที่จะกล่าวถึงประวัติศาสตร์ของเมืองนี้ จะขอ

---

(๑) เสาศิลานี้เป็นหลักเมือง เวลานี้ได้นำมาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติแล้ว รูปทรงยังบริบูรณ์ดี และกรมศิลปากรได้ถอดสำเนาส่งไปให้ศาสตราจารย์ เซเดส์ ผู้เชี่ยวชาญในการอ่านจารึกภาษาทางตะวันออกอ่านแล้ว แต่ยังไม่ได้รับตอบ

กล่าวถึงภูมิศาสตร์อันเป็นที่ตั้งของเมืองนี้เสียก่อน คือเมืองศรีเทพตั้งอยู่ห่างไกลจากแม่น้ำป่าสักเดี๋ยวนี้เข้าไปทางทิศตะวันออกประมาณ ๖ กิโลเมตร ซึ่งเมื่อพิจารณาดูภูมิประเทศแล้ว ย่อมไม่เหมาะอย่างยิ่งในการที่จะเข้าไปตั้งเมืองอยู่ไกลแม่น้ำเช่นนี้ เพราะตามธรรมดาในสมัยโบราณถนนหนทางยังไม่เจริญเหมือนอย่างในปัจจุบันนี้ ต้องอาศัยลำน้ำเป็นทางคมนาคมไปมาติดต่อกันระหว่างเมืองหนึ่งกับอีกเมืองหนึ่ง ถ้าหากว่าไปตั้งเมืองอยู่ห่างจากลำน้ำเข้าไปตั้ง ๖ กิโลเมตร หรือ ๑๕๐ เส้นอย่างนี้แล้ว ก็จะต้องลำบากในการขนส่งเป็นอย่างยิ่ง เพราะกว่าจะเดินไปถึงลำน้ำได้จะต้องกินเวลานาน และถ้ามีเครื่องมือเครื่องใช้ไปด้วย จะต้องลำเลียงไปโดยพาหนะทางบกเสียก่อนแล้วจึง จะถ่าย ลงเรืออีกทอดหนึ่งซึ่งเป็นลำบากมิใช่น้อย อีกประการหนึ่ง คนโบราณต้องอาศัยน้ำในแม่น้ำสำหรับบริโภคกันโดยมาก และก็ไม่ปรากฏว่าในเมืองศรีเทพอุดมไปด้วยลำห้วย หรือลำคลองอย่างเช่นในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เพราะฉะนั้นจึงเป็นเรื่องที่น่าคิดอยู่ว่า ลำแม่น้ำป่าสักในปัจจุบันนี้ เฉพาะตอนที่ไหลผ่านเมืองศรีเทพไปนั้น น่าจะต้องเปลี่ยนทางเดินเสียแล้วเป็นแน่

ได้กล่าวมาแล้วแต่ตอนต้นว่า มีห้วยแห่งหนึ่งซึ่งกว้างกว่าบรรดาห้วยอื่น ๆ ที่ได้พบมาในระหว่างเดินทาง ชาวบ้านแถบนั้นเรียกว่า "ลำเหียง" ห้วยนี้อยู่ใกล้เมืองศรีเทพมาก ระยะทางจากลำห้วยไปถึงตัวเมืองน้อยประมาณ ๕๐ เส้นเท่านั้น ลำห้วยแคบและตื้นกว่าแม่น้ำป่าสัก แต่มีน้ำขังอยู่ตลอดปี ลุงเมาผู้นำทางได้บอกว่า ลำห้วยนี้มีทางไปบรรจบกับแม่น้ำป่าสักได้ แต่ข้าพเจ้าไม่มีเวลาที่จะตามไปสำรวจได้จนถึงต้นน้ำ จึงยังไม่ทราบแน่ว่าจะเป็นเท็จจริงประการใด และภูมิประเทศในบริเวณนี้ กรมแผนที่ก็ยังมิได้ไปสำรวจทำแผนที่ละเอียดไว้ ข้าพเจ้าจึงไม่สามารถที่จะแสดงเส้นทางเดินของลำห้วยนี้ได้โดยตลอดแต่ถึงอย่างไรก็ดี ลำเหียงนี้มีเหตุผลพอที่จะทำให้เชื่อว่าเป็นแม่น้ำเดิมหลายประการ คือ.—

๑. อยู่ใกล้เมืองศรีเทพ การที่แม่น้ำอยู่ใกล้ตัวเมืองเช่นนี้อาจจะเป็นปัญหาได้ว่าจะทำให้เกิดโรคภัยไข้เจ็บและน้ำท่วม เพราะแม่น้ำตอนนี้ไม่เหมือนกับแม่น้ำเจ้าพระยา ดังได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น แต่ก็มีข้อแก้ได้เพียงพอว่า ชาวเมืองที่อาศัยอยู่ในบริเวณซึ่งห่างไกลจากลำน้ำดัง

๕๐ เส้น คงจะได้รับอันตรายจากไข้ป่าและน้ำท่วมน้อยกว่าผู้ที่ติดอยู่ริมน้ำ ดังเช่นชาวบ้านโคกสว่างซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่คนละฟากแม่น้ำกับเมืองศรีเทพ ก็อยู่ในระยะทางห่างจากลำน้ำเพียง ๕๐ เส้นเหมือนกัน

๒. ชาวเมือง ต้อง อาศัย ใช้น้ำ ในแม่ น้ำสำ หรับบริโภค ซึ่งถ้าตัวเมืองอยู่ลึกเข้าไปจากลำแม่น้ำตั้ง ๑๕๐ เส้นเช่นนี้ ย่อมเป็นการลำบากอย่างยิ่งในการที่จะอาศัยใช้น้ำในแม่น้ำ คูเมืองศรีเทพก็มีช่องทางที่น้ำจะไหลไปออกเฉพาะแต่ลำเหียงนี้เท่านั้น (๑) คือขุดคูไปเชื่อมกับลำเหียงนี้ ก็เพื่อจะได้อาศัยใช้น้ำในลำคูนั้น สำหรับบริโภคใช้สอยภายในเมือง

๓. การคมนาคม ถ้าหากว่าแม่น้ำอยู่ห่างออกไปจากตัวเมืองมากเช่นนี้แล้ว ย่อมจะทำให้ต้องถ่ายทอดสินค้าหรือเครื่องมือเครื่องใช้จากเรือ แล้วลำเลียงมาทางบกอีกต่อหนึ่งจึงจะถึงตัวเมือง ซึ่งเป็นการลำบากในการที่จะขนส่งเป็นอย่างยิ่ง

---

(๑) เดี๋ยวนี้ตื้นเขินน้ำเดินถึงกันไม่ได้ แต่ได้ทราบจากชาวบ้านว่า หน้านาๆ ไหลจากลำเหียงเข้ามาในคูเมืองได้โดยรอบ

เนื่องด้วยเหตุผลที่กล่าวมาแล้วทั้ง ๓ ประการนี้ ข้าพเจ้าเชื่อว่าลำเหียงนี้น่าจะต้องเป็นแม่น้ำเดิม เพราะภูมิประเทศและลักษณะที่ตั้งของลำเหียงแสดงให้เห็นว่า น่าจะต้องเป็นเช่นนั้น แล้วต่อมากระแสน้ำเปลี่ยนทางเดินใหม่ไหลห่างตัวเมืองออกไป ทำให้เกิดกันดารน้ำจะตั้งเมืองอยู่ที่เดิมไม่ได้ ต้องหาที่ตั้งใหม่ใกล้ ๆ แม่น้ำ ตัวอย่างการเปลี่ยนทางเดินของลำน้ำซึ่งทำให้เมืองร้างนั้น มีหลายต่อหลายเมือง เช่นเมืองนครปฐม เมืองอู่ทอง เมืองสุโขทัยเก่า และเมืองสรรค์เป็นต้นถึงแม่น้ำเจ้าพระยาเดี๋ยวนี้ กระแสน้ำก็ได้เปลี่ยนทางเดินเสียหลายแห่ง เช่นในแผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาธิราชโปรด ฯ ให้ขุดคลองบางกอกใหญ่ คือขุดลัดตั้งแต่คลองบางกอกน้อยไป ออกแม่น้ำเก่าที่หน้าวัดอรุณ ฯ คลองลัดบางกอกใหญ่นี้ได้กลายเป็นลำแม่น้ำตรงท่าราชวรดิษฐ์ทุกวันนี้ และยังมีแห่งอื่น ๆ อีกหลายแห่งเป็นต้น

แผนผังเมืองศรีเทพนี้แปลกที่สุด คือเป็นเมืองแฝดติดกันสองเมือง มีกำแพงเมืองล้อมรอบ กำแพงเมืองก่อด้วยดินปนศิลาแลง ตัวเมืองใหญ่นั้นกว้างประมาณ ๕๐

เส้น ยาวประมาณ ๖๐ เส้น ตัวเมืองน้อยกว้างประมาณด้านละ ๘๐ เส้น ในเมืองใหญ่เท่าที่ได้เดินสำรวจ ไม่ปรากฏว่ามีซากโบราณสถานอย่างใดเลย ได้สอบถามชาวบ้านดูก็ไม่ปรากฏว่ามีผู้ใดเคยได้พบ คงพบแต่ศิลาจำหลักสมัยลพบุรี ๓—๔ ชิ้น คือ ทับหลังประตูแผ่นใหญ่ ๒ แผ่น จำหลักเป็นรูปนก หน้าสิงห์ และเทวดากับเสาประตูสี่เหลี่ยม ๒ อัน อันหนึ่งจำหลักเป็นรูปฤาษีทั้ง ๔ ด้าน อีกอันหนึ่งไม่มีรูปจำหลัก ที่ตรงนี้ชาวบ้านเรียกกันว่า "เจ้าพ่อหินหัก" และนับถือว่าเป็นของศักดิ์สิทธิ์มาก ไม่มีใครกล้าละลาบละล้วงเข้าไปลักขุดโบราณสถานภายในเมืองนี้เลย เมืองศรีเทพซึ่งรอดพ้นเงื้อมมือผู้ร้ายที่ลักขุดค้นได้ ก็เพราะศิลาจำหลัก ๓—๔ ชิ้นนี้เอง ถึงฤดูปลายเดือนสี่ ชาวบ้านในท้องถิ่นที่ใกล้เคียงทุก ๆ ตำบลพากันจัดขบวนแห่อย่างมโหฬาร มีเครื่องเส้นเครื่องบูชามามัสการกันทุก ๆ ปี และชาวบ้านที่เข้าขบวนแห่ก็แต่งกายด้วยเสื้อผ้าสีสวยสด น่าเสียดายที่พวกเราไม่มีโอกาสได้เห็น เพราะกลับมาเสียก่อนที่เขาเริ่มมีงานกน

ตัวเมืองศรีเทพนั้นกลม แบบเมืองโบราณทั้งหลาย เช่นเมืองเวียงสระและเมืองอู่ทอง ผิดกันก็แต่เมืองทั้งสองนั้นเป็นเมืองเดี่ยว ส่วนเมืองศรีเทพนั้นเป็นเมืองแฝด ตัวเมืองน้อยมี ๖ ประตู เมืองใหญ่มี ๕ ประตู บางประตูยังมีหลักศิลาเสาประตูจมดินอยู่ รูปร่างเสาประตูนั้นเหมือนอย่างศิลาจารึก ผิดกันก็แต่ที่ไม่มีอักษรจารึกเท่านั้น ตัวเมืองใหญ่หรือที่ชาวบ้านเรียกว่าเมืองป่ารังนั้น น่าจะเป็นเมืองที่พวกขอมมาสร้างขึ้นใหม่ในภายหลัง เพราะกำแพงเมืองโดยมากมีศิลาแลงแท่งโต ๆ อันแสดงให้เห็นว่าเป็นฝีมือช่างขอม เพราะเมืองโบราณครั้งพวกอินเดียนั้นกำแพงเมืองมักก่อด้วยดินเสมอ อีกประการหนึ่งในเมืองใหญ่ไม่มีโบราณสถานอย่างใดเหลืออยู่เลย นอกจากศิลาจำหลัก ๓—๔ ชิ้น ตามที่ชาวบ้านได้เรียกว่า "เจ้าพ่อหินหัก" ดังที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นเท่านั้น ส่วนบ้านเรือนที่ปลูกสร้างสำหรับคนในสมัยโน้น ก็ผุพังทะลายลงและกลายเป็นดินไปหมด เพราะเป็นเวลาหลายร้อยปีมาแล้ว แต่ถ้าได้ทำการขุดค้นครั้งใหญ่ให้ทั่วทั้งเมือง บางทีอาจจะได้พบของดี ๆ เป็นประโยชน์ในการสอบสวนประวัติศาสตร์ และ

โบราณคดีอีกบ้างเป็นแน่

โบราณสถานที่ปรากฏอยู่ในเมืองนี้ยังเจริญอยู่นั้นมีหลายอย่าง และอยู่รวมกันเป็นหมู่ในกลางเมือง ซึ่งแสดงว่าในสมัยที่บ้านเมืองนี้ยังเจริญอยู่นั้น เจ้าผู้ครองนครคงจะมีราชสำนักอยู่ในกลางเมือง ซึ่งใกล้กับหมู่โบราณสถานเหล่านี้เป็นแน่ ส่วนนอกเขตราชสำนักออกไปนั้นก็คงเป็นที่อาศัยของข้าราชการและราษฎร แต่เนื่องด้วยในบริเวณเมืองมีเนื้อที่กว้างใหญ่ เพราะฉะนั้นในคราวที่ ดร. เวลส์ขึ้นไปขุดค้น จึงได้เลือกขุดแต่เฉพาะข้างหน้าโบราณสถานเท่านั้น มิได้กระจายการขุดค้นออกไปยังส่วนต่าง ๆ โดยรอบโบราณสถาน ซึ่งวิธีที่ทำนั้นมุ่งแต่เพียงประหยัดค่าใช้จ่ายอย่างเดียว ไม่ค่อยได้ประโยชน์ในการขุดค้นเท่าใดนัก นอกจากจะทราบอย่างเผิน ๆ ว่า ในเมืองนั้นมีโบราณสถานอย่างใดบ้าง และโบราณสถานเหล่านั้นมีรูปร่างเป็นอย่างไร ส่วนการที่จะทราบว่าพระราชวังของกษัตริย์ผู้ครองนครนี้อยู่ตรงไหน ในสมัยนั้นมีเครื่องมือเครื่องใช้หรือเครื่องประดับอันใดบ้าง เหล่านี้ย่อมเป็นไปไม่ได้ เพราะเหตุว่ามิได้ทำการขุดค้นโดยละเอียดแต่อันที่จริงก็น่าจะเห็นใจของผู้ที่มาขุดค้นอยู่บ้างเหมือนกัน เพราะว่าการที่จะขุดค้นให้ละเอียด

จริง ๆ นั้นจะต้องลงทุนนับเป็นจำนวนแสน ๆ บาท คือจะต้องโค่นป่าในเมืองให้เตียนราบลงไป แล้วจึงจะลงมือทำงานดินอย่างที่เรียกเป็นภาษาฝรั่งว่า "Field excavation" ได้แต่สมาคมค้นคว้าวัฒนธรรมของอินเดียคงไม่มีเงินทุนพอที่จะให้มาทำการใหญ่ได้ถึงเพียงนั้น และรัฐบาลไทยก็คงไม่มีเงินทุนพอที่จะให้ใช้จ่ายในการขุดค้นเมืองใหญ่ ๆ ทั้งเมืองเช่นนี้ได้ เพราะฉะนั้นการที่จะรู้เรื่องราวของเมืองนี้โดยละเอียดพิศดาร จึงยังคงทำไม่ได้ในขณะนี้

เมืองศรีเทพนี้ เท่าที่สังเกตดูโบราณสถาน และโบราณวัตถุกับศิลาจารึกที่ยังคงเหลืออยู่นั้น เห็นว่าชั้นเดิมน่าจะเป็นเมืองที่พวกเจนละได้มาตั้งอยู่ก่อน แล้วต่อมาเมื่อพวกขอมในสมัยที่สร้างเมืองนครธมหรือนครหลวงเป็นราชธานีใน พ.ศ. ๑๕๓๒ แล้วและได้เป็นใหญ่ในดินแดนเหล่านั้น จึงได้บูรณะเมืองเดิมของพวกเจนละขึ้น และได้สร้างเมืองซ้อนกับเมืองเดิมขึ้นใหม่อีกเมืองหนึ่ง คือที่เรียกว่าเมืองใหญ่ในปัจจุบันนี้ แล้วสร้างโบราณสถานขึ้น ๓ แห่ง คือ ปรางค์องค์หนึ่งใกล้ ๆ กับปรางค์ของพวกเจนละที่ได้สร้างไว้แต่เดิมเป็นคู่กัน ซึ่งในปัจจุบันนี้เรียกว่าปรางค์สอง

พื้นอง และยังมีเนินศิลาแลงเนินใหญ่เนินหนึ่ง ซึ่งเข้าใจว่าจะเป็นปรางค์ของขอม แต่แล้วได้หักพังลงไปหมด และยังมิได้พบลวดลายจำหลักอย่างใด คงพบแต่แลงแผ่นใหญ่ๆ กองทับถมกันอยู่ เนินศิลานี้ ดร. เวลส์สันนิษฐานว่าเป็นเขาไกรลาศ ซึ่งพวกขอมชอบสร้างไว้กลางเมือง (๑) แต่ ดร. เวลส์มิได้ขุดค้นในที่แห่งนี้ จึงไม่สามารถจะทราบได้ว่ารูปร่างทรวดทรงเป็นอย่างไร และมีสิ่งใดอยู่ภายใต้กองศิลาแลงนั้นบ้าง มีปรางค์กองค์หนึ่งซึ่งอยู่นอกเมืองออกไปประมาณ ๓ กิโลเมตร เรียกว่าปรางค์ฤาษี ปรางค์องค์นี้รูปทรงยังบริบูรณ์ดีอยู่ แต่ชั้นเดิมคงจะก่อรากไว้ไม่ดีจึงได้เอียงทรุดลงไปข้างหนึ่ง

เมืองศรีเทพเป็นเมืองเดียวในประเทศไทย ที่ได้พบโบราณวัตถุอันเนื่องแต่เฉพาะในศาสนาพราหมณ์ ส่วนพระพุทธรูป รูปพระโพธิสัตว์หรือเครื่องบูชาอันเกี่ยวกับพุทธศาสนานั้นมิได้พบเลย และโบราณวัตถุซึ่งได้พบโดยมาก ซึ่งเป็นรูปพระนารายณ์แล้ว มักจะเป็นของสมัยก่อนขอมหรือที่เรียกว่าฝีมือช่างเจนละทั้งสิ้น ส่วนฝีมือช่างขอม

(๑) ดู Indian Arts and Letters Vol. 10 No. 2 หน้า ๗๐

นั้นคงพบแต่รูปยักษ์หรือทวารบาล เสาศิลา และศิลาจำหลักทับหลังประตู หรือเครื่องประดับปรางค์เท่านั้น

ปรางค์ใหญ่เป็นปรางค์รูปสี่เหลี่ยม ก่อด้วยอิฐชนิดที่ไม่มีปูนสอ ได้ย่อเหลี่ยมคล้ายกันกับเจดีย์ทรวดแก้ว เมืองไชยะ เฉพาะองค์เจดีย์มีส่วนสูงประมาณ ๖ เมตร กว้าง ๑๒ เมตร ยาว ๑๓.๘๐ เมตร ฐานเขียงก่อด้วยศิลาแลงเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า กว้าง ๔๓.๘๐ เมตร ยาว ๖๐ เมตร ที่ฐานทำเป็นบันไดสำหรับขึ้น ๔ ด้าน แต่ฐานนี้ได้ชำรุดหักพังเสียโดยมาก ถ้ามิได้ทำการขุดค้นแล้วคงจะไม่ทราบว่า ฐานศิลาแลงนั้นเป็นรูปร่างเป็นอย่างไร ที่องค์ปรางค์ทำประตูเข้าได้แต่เฉพาะ ทางทิศตะวันตกประตูเดียว ด้านนอก ๓ ด้านนั้นทำเป็นประตูหลอกไว้ แบบประตูหลอกนี้คล้ายกับปรางค์ของพวกขอม ตัวปรางค์มีอิฐหักพังร่วงหล่นลงมาบ้าง แต่ยังเหลือเป็นรูปทรงพอดูได้ถนัด เท่าที่สังเกตเห็น เข้าใจว่าเป็นปรางค์ที่สร้างขึ้นไว้ก่อนพวกขอม ครั้นต่อมาเมื่อพวกขอมได้มาเป็นใหญ่ จึงได้ตกแต่งเพิ่มเติมขึ้นอีกครั้งหนึ่ง เช่นจำหลักทับหลังประตูติดเข้าไว้ แล้วเอาเสาศิลาจำหลักติดไว้หน้า ประตูตามแบบ ศิลปของ

ขอม ซึ่งทำเป็นแบบเดียวกันมาอย่างนี้ทุก ๆ แห่ง เมื่อเมืองศรีเทพถูกทิ้งร้างนานเข้า ไม่มีผู้ใดบูรณะโบราณสถานเหล่านี้ ส่วนต่าง ๆ ที่ประดับไว้ภายนอก จึงหักพังร่วงหล่นลงมา ปรากฏว่าได้กองเกลื่อนกลาดอยู่รอบ ๆ ปรางค์องค์ใหญ่นี้เป็นอันมาก นอกจากเครื่องประดับปรางค์อันเป็นฝีมือช่างขอมแล้ว ยังได้พบโบราณวัตถุที่เป็นฝีมือช่างสมัยก่อนขอม หรือฝีมือช่างเจนละอีกหลายชิ้น เช่น รูปพระนารายณ์ ๒ องค์ ศิลาจำหลักเป็นรูปคล้ายรูปพระคเณศองค์หนึ่ง แต่ด้านหน้าได้แตกหายไปหมด ของที่ข้าพเจ้าได้พบใหม่นี้ได้นำมาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่กรุงเทพ ฯ หมดแล้ว ผู้ที่มีความประสงค์จะชม เชิญไปชมได้ในวันอาทิตย์ซึ่งเป็นวันเปิดให้ประชาชนชมโดยไม่ต้องเสียเงิน หรือผู้ที่มีความประสงค์จะศึกษาวิชาโบราณคดีโดยเฉพาะแล้ว อาจจะขออนุญาตพิเศษเข้าชมได้ทุกวันเว้นวันเสาร์และวันจันทร์ซึ่งเป็นวันหยุด

โบราณวัตถุซึ่งเป็นฝีมือช่างสมัยก่อนขอมนี้ แต่เดิมพิพิธภัณฑสถาน ฯ จัดรวมไว้ในจำพวกสมัยทวารวดี แต่เนื่องจากในเวลานี้ยังค้นไม่พบหลักฐานว่าจะเป็นฝีมือ

ช่างสกุลใดแน่ จึงได้จัดรวมไว้เป็นพวกหนึ่งต่างหาก โดยเรียกว่า "สมัยก่อนขอม" คือเป็นของเก่าก่อนที่พวกขอมได้สร้างนครธมเป็นราชธานี โบราณวัตถุเหล่านี้ โดยมากมักจะได้พบที่เมืองศรีเทพและเมืองปราจีนบุรี ทางปักษ์ใต้และภาคตะวันออกก็ได้พบบ้างเหมือนกัน แต่ไม่มากเท่ากับสองเมืองที่กล่าวแล้ว ในโบราณสถานซึ่งสร้างขึ้นก่อนสมัยนครธม ซึ่งอยู่ในอินโดจีนของฝรั่งเศส ก็ได้พบบ้างรูปร่างคล้ายคลึงกันกับที่ได้พบในประเทศไทย ชั้นเดิมสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ (Ecole Française d' Extrème orient) เข้าใจว่าจะเป็นฝีมือช่างขอมเก่า แต่ครั้นมาพบของอย่างเดียวกันเข้าไปในประเทศไทย ก็ต้องเปลี่ยนความเข้าใจเดิมว่า ไม่ใช่ของฝีมือช่างขอมเก่าเสียแล้ว เห็นจะเป็นของสมัยทวารวดีหรือของฝีมือช่างสกุลใดแน่ (๑) โบราณวัตถุสมัยก่อนขอมนี้ เท่าที่ได้พบ คงพบแต่ของที่ทำด้วยศิลาทั้งนั้น เนื้อศิลาที่ใช้ทำมีหลายชนิดด้วยกัน แต่

(๑) ต่อมาสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพาทิศ ได้จัดให้เป็นสมัยก่อนที่พวกขอมสร้างนครธมเป็นราชธานีใน พ.ศ. ๑๔๓๒ ครั้นหลัง พ.ศ. ๑๔๓๒ แล้วเรียกว่ากัมพูชา

โดยมากมักเป็นหินปูนสีเขียว (Limestone) น่าประหลาดที่ของฝีมือช่างสมัยก่อนขอมนั้น มิได้พบของทำด้วยสัมฤทธิ์เลย ถึงแม้อินโดจีนของฝรั่งเศสก็คงได้พบแต่ของที่ทำด้วยศิลาเช่นเดียวกัน

รูปพระนารายณ์สวมหมวกแขก ซึ่งได้พบที่เมืองศรีเทพนั้น โดยมากมักจะทำเป็นรูปยืนเอียวตัว ผ้านุ่งทำบางแนบเนื้อเพื่อให้แลเห็นทรวดทรงได้ถนัด การทำผ้านุ่งบางนี้คล้ายกับแบบพระพุทธรูปอินเดีย ที่ทำขึ้นในสมัยราชวงศ์คุปตะ (พ.ศ. ๘๖๐—๑๑๕๐) ผิดกับของที่ได้พบในเมืองอื่น ๆ ที่ได้พบในเมืองอื่นเช่นที่เมืองปราจีนบุรี และทางปักษ์ใต้มักจะทำเป็นรูปยืนตัวตรง และทำผ้านุ่งหนากว่าเทวรูปของเมืองศรีเทพ บางองค์ทำรอยผ้าไว้เป็นริ้วเล็ก ๆ และมีชายผ้าห้อยไว้ที่ตรงบั้นเอวก็มี เทวรูปที่ได้พบที่เมืองศรีเทพนี้มียืนตัวตรงอยู่ ๒ องค์ องค์แรกข้าหลวงประจำจังหวัดเพชรบูรณ์ส่งมาไว้ยังพิพิธภัณฑสถาน ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ องค์หลังเป็นองค์ที่ข้าพเจ้าได้ไปพบที่เมืองศรีเทพในคราวนี้ ซึ่งบัดนี้ได้นำมาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่กรุงเทพ ฯ แล้ว แต่รูปพระนารายณ์ยืนตัวตรงทั้งสององค์นั้น ล้วนแต่ว

มีเครื่องประดับหมวกซึ่งทำเป็นลวดลาย คล้ายดอกจันทน์ติดไว้ตรงหน้าผาก ไม่ได้สวมหมวกแซกเรียบ ๆ อย่างองค์อื่น ๆ และหมวกที่สวมก็ทรงเตี้ยกว่า มีอกองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นของแปลก ข้าพเจ้ายังไม่เคยพบในที่ใดเลย นอกจากที่เมืองศรีเทพ คือ เป็นเทวรูปยืนมีสุนัขอยู่ข้างหลัง แต่รูปสุนัขนั้นถ้าดูแต่เพียงเผิน ๆ ก็จะเห็นว่ามีรูปร่างเหมือนม้าไม่มีผิด แต่ม้ามิได้เป็นสัตว์ที่เกี่ยวข้องกับเทวรูปเหล่านั้น จึงไม่น่าคิดว่าเขาจะทำเป็นรูปม้า (เทวรูปองค์นี้ต่อมาได้สอบดูตำนานเทวรูปของอินเดีย ปรากฏว่าเป็นรูปพระอิศวรปางไภรวะ (๑) รูปที่ยืนอยู่ข้างหลังเป็นรูปสุนัข)

เมื่อได้กล่าวถึงเทวรูปสมัยก่อนขอมนี้แล้วข้าพเจ้า

---

(๑) พระอิศวรปางไภรวะ หรือจะเรียกตามที่แบ่งละเอียดออกไปอีกเรียกว่าวาทุกะไภรวะตามคัมภีร์รูปมัณฑนะของอินเดียว่ามีแปดกร ถืออาวุธต่าง ๆ ๖ กร ส่วนอีก ๒ กรนั้นไม่ได้ถืออะไร สิ่งที่ถือในมือทั้ง ๖ นั้นมี มัฏวังก (ตาบชนิดหนึ่ง) ปาศ (บ่วง) ศูล บัณเฑาะว์ กปาล (กระโหลกศีรษะ) และงู โดยมากที่ได้พบถึงแม้ในอินเดียซึ่งเป็นต้นตำราเองก็มักทำเพียง ๔ กร หรือบางทีก็ทำแต่เพียง ๒ กรเท่านั้น พระอิศวรองค์ที่พบที่เมืองศรีเทพนี้ก็คงทำเพียง ๒ กร แต่จะถืออะไรบ้างไม่สามารถจะทราบได้ เนื่องจากตัวศิลาชำรุดกร่อนไปหมด

ใคร่จะขอกล่าวถึงอาณาจักรในสมัยก่อนที่ขอมมามีอำนาจเต็มที่ในแว่นแคว้นแหลมทองนี้สักหน่อย เพื่อผู้อ่านที่สนใจในการสืบสวนค้นคว้าเรื่องราวสกุลช่าง ขอม เทวรูปสมัยก่อนขอม จะได้พิจารณาค้นคว้าต่อไป

อาณาจักรในสมัยนั้น ที่นับว่ามีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักแก่บรรดาชาวต่างประเทศ เช่น จีนและอินเดียเป็นต้นนั้น มีอยู่ ๔ อาณาจักรด้วยกัน คืออาณาจักรฟูหนำ อาณาจักรจัมปา อาณาจักรเจนละ และอาณาจักรทวารวดี แต่อาณาจักรที่รุ่งเรืองใหญ่โตที่สุดในเวลานั้น คือ อาณาจักรฟูหนำ อาณาจักรนี้มีอาณาเขตแผ่ออกไปกว้างขวางมาก จะพึงอนุมานได้ดังต่อไปนี้ คือทางทิศตะวันออกติดกับอาณาจักรจัมปา (ซึ่งเป็นประเทศญวนเหนือเดี๋ยวนี้) ทางทิศใต้ มีอาณาเขตจดชายทะเลในท้องที่ซึ่งบัดนี้เป็นทะเลญวนใต้ ทางทิศตะวันตกจดชายทะเล ซึ่งประมาณว่าอยู่ที่เมืองปราจีนบุรีเดี๋ยวนี้ ส่วนทางทิศเหนือนั้นจดแม่น้ำโขงประมาณสุดเขตแดนเมืองนครพนมในปัจจุบันนี้

อาณาจักรฟูหนำจะได้เริ่มสถาปนาขึ้นตั้งแต่เมื่อใด

นั้นยังไม่ปรากฏหลักฐานแน่นอน ปรากฏแต่ว่าเมื่อราว พ.ศ. ๑๑๐๐ อาณาจักรนี้ได้เสียอำนาจแก่แคว้นเจนละซึ่งเป็นเมืองขึ้นมาแต่ก่อน พลเมืองในแคว้นเจนละนั้นนับถือศาสนาพราหมณ์ ไม่นิยมนับถือพุทธศาสนา เพราะฉะนั้นเมื่อได้เป็นใหญ่ในอาณาจักรฟูหนำแล้ว กษัตริย์ผู้ครองนครก็คงจะเริ่มเผยแพร่ศาสนาพราหมณ์ให้รุ่งเรืองต่อไป ซึ่งเป็นคตินิยมของผู้นำในสมัยโบราณโดยทั่วไป อันโบราณวัตถุที่นักปราชญ์ท่านได้จัดไว้ในจำพวกสมัยก่อนขอมเท่าที่ได้พบมาแล้วนั้น เป็นของที่ทำขึ้นในศาสนาพราหมณ์ทั้งสิ้น และเมื่อปรากฏว่าแคว้นเจนละนี้เป็นแคว้นที่นับถือศาสนาพราหมณ์ด้วยแล้ว ก็เป็นสิ่งที่ชวนให้คิดไปว่า น่าจะมีความสัมพันธ์อย่างหนึ่งอย่างใดกันกับเทวรูปสมัยก่อนขอมนี้บ้างเป็นแน่ แต่เรื่องนี้เป็นเรื่องใหญ่โต จำเป็นจะต้องสอบสวนและค้นคว้าให้ละเอียด ข้าพเจ้าจึงคิดว่าจะยังไม่พูดถึงเรื่องราวแห่งอาณาจักรโบราณในเรื่องเทียวเมืองศรีเทพนี้มากนัก เพราะการเขียนเรื่องอันเกี่ยวกับเมืองโบราณแต่ละเรื่องนั้น ถ้าจะทำให้ใกล้เคียงกับความเป็นจริงแล้ว มิใช่เป็นของที่จะทำได้รวดเร็วนัก คือจำเป็น

จะต้องคนคว้าหาหลักฐานในบรรดาหนังสือต่าง ๆ ในศิลาจารึก และข้อสำคัญที่สุดก็คือต้องออกไปพิจารณาโบราณสถาน และภูมิประเทศอันเป็นที่ตั้งของเมืองให้ละเอียดถี่ถ้วนทุก ๆ แห่ง แต่ในเวลานี้ข้าพเจ้ายังไม่มีโอกาสที่จะไปดูโบราณสถานในมณฑลภาคอีสาน ของ ประเทศไทยได้ทุกแห่ง และในประเทศเขมรข้าพเจ้าก็ไม่เคยได้ไปดู จึงคิดว่าจะต้องระงับในการออกความเห็น หรือวินิจฉัยเรื่องราวใด ๆ ไว้ก่อน(๑)

ที่ปรางค์สองพี่น้อง ได้พบศิลาจารึกภาษาสันสกฤตหลักหนึ่งจมดินอยู่ ดังได้กล่าวไว้แล้วแต่ตอนต้น และยังมีศิลาจำหลักเป็นบัวหงายบัวคว่ำ แต่ไม่มีลวดลายอย่างอื่น หน้ากว้างของศิลาจำหลักนี้ประมาณ ๕๐ ซม. ยาวประมาณ ๒ เมตร มีอยู่หลายชิ้นด้วยกัน เข้าใจว่าจะเป็นฐานเชิงของปรางค์ทั้งสององค์นั้น ศิลาจำหลักนี้

---

(๑) รูปพระนารายณ์ที่สวมหมวกแขก ซึ่งพบในประเทศไทยและประเทศเขมรนั้น ได้ทราบต่อมาว่านักปราชญ์ฝรั่งเศสกำหนดว่าเป็นฝีมือช่างเจนละ เป็นอันว่าข้าพเจ้าสันนิษฐานไว้กว่า ๓๐ ปีแล้ว แต่ก็ไม่ผิด

เป็นของผีมือช่างขอม

ตรงกลางเมืองมีสระใหญ่อยู่เมืองละสระ เมื่อเวลาที่ข้าพเจ้าไปดูนั้น น้ำในสระยังมีพอรับประทานได้ ตรงกลางสระน้ำลึกท่วมหัวเข่า ก้นสระเป็นดินเหนียว แต่ได้ขุดเซินเสียมากแล้ว สระเหล่านี้ข้าพเจ้าเชื่อว่าคงจะต้องขุดขึ้นในสมัยที่เมืองนี้ยังเจริญอยู่ เพื่ออาศัยใช้น้ำภายในบริเวณเมือง อย่างเช่นเมืองอู่ทองและเมืองสุโขทัยเก่า

ที่ตรงหน้าประตูเมืองมีรูปอสูร ๒ รูปทำอยู่ รูปหนึ่งเท้าและแขนหักหายไปอีกรูปหนึ่งแต่เท้า ท่อนแขนกับเครื่องประดับศีรษะ รูปอสูรเหล่านี้ทำด้วยหินทรายเป็นของผีมือช่างสมัยลพบุรี เข้าใจว่าจะเป็นพวกทวารบาลแบบเดียวกันกับที่ได้มาจากเมืองศรีเทพ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ ข้าพเจ้าเห็นว่า ไม่ใช่เป็น ของแปลก ประหลาด อย่างใดนัก จึง มิได้ จัด การ นำ มา ไว้ ยัง พิพิธภัณฑสถาน แห่ง ชาติที่กรุงเทพ ฯ

ปรางค์ฤาษี อยู่นอกเมืองออกไปทางทิศตะวันออก ระยะทางห่างจากตัวเมืองประมาณ ๕ กิโลเมตร รูปร่างทรวดทรงสูงชะลูดกว่าเทวสถานที่จังหวัดลพบุรีสักหน่อย ผี

มือที่ทำก็งามกว่าที่จังหวัดลพบุรีมาก มีกำแพงศิลาแลงก่อล้อมรอบเป็นเขต แต่กำแพงนี้หักพังลงไปเสียหมด คงเหลือแต่ที่ติดอยู่กับพื้นดิน กำแพงนี้แต่เดิมเข้าใจว่าคงจะก่อไม่สูงนัก อย่างสูงก็คงจะเพียงบั้นเอว เพราะถ้าหากว่าก่อสูงมากเกินไป ก็จะทำให้บังเทวสถาน ทำให้เสียความงามไป ที่ข้างปรางค์ฤาษีภายในบริเวณกำแพงแลงนี้มีซากปรางค์อีกองค์หนึ่ง แต่ได้หักพังเสียหมด คงเหลือแต่ฐานที่ปรางค์องค์นี้มีหลักหินหัก ๒ ท่อนทิ้งอยู่อันหนึ่ง ไม่มีจารึกอันใด นอกจากนี้ก็ไม่ได้พบสิ่งสำคัญอันใดอีก เพราะ ดร.เวลส์ มิได้ทำการขุดค้นที่บริเวณนี้กว้างขวางออกไป คงทำการขุดค้นแต่เฉพาะในปรางค์องค์ที่หักพังกับหน้าปรางค์ฤาษีเท่านั้น

นอกประตูเมืองทางทิศตะวันออกไปประมาณ ๒ กิโลเมตร มีเนินศิลาแลงอยู่เนินหนึ่ง ชาวบ้านเรียกที่ตรงนี้ว่าตำบลประตูโคกพระ บนเนินศิลาแลงนั้นมีเทวรูปสมัยก่อนขอมองค์หนึ่ง (มีแต่ส่วนบน ท่อนล่างได้แตกหักหายไปหมด) หน้าตายังบริบูรณ์ดีอยู่เทวรูปองค์นี้มีเครื่องประดับศิรษะคล้าย กับ องค์ ที่ ได้มา จาก เมือง ศรีเทพ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ ซึ่งข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วแต่ตอนต้น

ทาง กำแพง เมือง ด้าน เหนือ ของ เมือง น้อย หรือ เมืองบ่าไผ่ มีประตูเมือง ๒ ประตู ชาวบ้านเรียกว่า ประตูหนองกรดและประตูหนองบอน จากทั้ง ๒ ประตูนี้ ออกไป มีถนนปูด้วยศิลาแลงกว้างประมาณ ๒ วา เป็น ทางยาวตรงเข้าไปในป่า ชาวบ้านเรียกถนนนี้ว่าถนนแช่ง ม้า เพราะตรงออกจากประตูเมืองขนานกันไป แต่จะไป แยกกันและสุดสิ้นลง ณ ที่ใดนั้น ข้าพเจ้าไม่สามารถจะ ตามรอยไปได้ เพราะได้ผ่านเข้าไปในป่าซึ่งบางแห่งก็ถูก ทำลายลงเป็นทางเกวียนเสียบ้าง เป็นทุ่งนาบ้าง และ ข้าพเจ้าก็ไม่มีเวลาพอที่จะเดินสำรวจได้ เพราะเพียงแต่ สำรวจตัวเมืองเท่านี้ยังรู้สึกมีเวลาน้อยมากเสียแล้ว

เมืองศรีเทพในสมัยเมื่อยังเจริญอยู่ คงจะมีผู้คน พลเมืองนับเป็นแสน เรื่องนี้สมเด็จกรมพระยาดำรงราชา นุภาพ ได้บันทึกรับสั่งประทานแก่ข้าพเจ้าก่อนที่จะสิ้นพระ ชนม์สักหน่อยมา

"ปัญหาข้อสำคัญของเมืองศรีเทพนี้ ยังไม่มีใคร แม้แต่ตัวฉันเองได้เคยแตะต้อง ถ้ามีใครเอาใจใส่ตรวจดู

บ้างก็จะดี คือ

เมืองศรีเทพ เพียงแต่ซากที่เหลืออยู่เห็นได้ว่าต้องเคยเป็นราชธานี แม้เพียงประเทศราช ต้องเป็นที่อยู่ผู้คนพลเมืองมาก ถ้าไม่ถึงล้านก็ต้องกว่าแสน ได้ข้าวที่ไหนกิน ถ้าว่าโดยทางปัญญาพอคิดเห็นได้ ท้องที่ภายนอกเมืองศรีเทพคงเป็นไร่นาออกไปไกล เปรียบง่าย ๆ ก็อย่างเมืองลพบุรี นานั้นมันหายไปไหนเสียหมด จะเป็นด้วยเกิดเปลี่ยนแปลงโลกธาตุในแถวนั้นให้แห้งแล้ง ฝนไม่ตกเหมือนแต่เดิม หรือด้วยเหตุอันอื่นใด".

เรื่องนี้เป็นปัญหาซึ่งยังขบไม่แตก จนกว่าจะได้ทำการสำรวจเมืองนี้โดยละเอียด การสำรวจจำเป็นจะใช้เวลานานและลงทุนมาก ซึ่งข้าพเจ้าเชื่อว่าในเวลานี้คงจะทำไม่ได้เป็นแน่ แต่ถึงอย่างไรก็ดี เหตุที่เมืองศรีเทพร้างไปนี้ คงเกิดจากการเปลี่ยนแปลงทางเดินของลำน้ำ คือลำน้ำป่าสักย้ายไปเดินห่างจาก ตัวเมือง ออกไปประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งเกิดฝนแล้ง ไม่ตกต้องตามฤดูกาล และคงจะเป็นเช่นนี้เสมอ ๆ จึงไม่มีผู้ใดคิดจะตั้งถิ่นฐาน

อยู่ต่อไป เรื่องนี้ข้าพเจ้าได้สอบถามชาวบ้านบึงนาจานซึ่งอยู่ใกล้ ๆ กับเมืองศรีเทพขณะที่เขากำลังอพยพไป ก็ได้ความว่าเกิดฝนแล้ง ทำไร่ทำนาไม่ได้จึงจำต้องย้ายหนี

ตามนิยายปรัมปรา ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นเหตุหนึ่งที่เมืองศรีเทพต้องร้างไปนั้น ชาวบ้านศรีเทพยังจำกันได้และได้เล่าให้แขกที่ไปเยี่ยมเยียนทุกคนฟังว่า

"ที่บนเขาใกล้เมืองมีฤาษีสองตน สร้างกุฏิอยู่ใกล้ ๆ กัน ตนหนึ่งชื่อตาไฟ อีกตนหนึ่งชื่อตาวัว ฤาษีตาไฟมีศิษย์เป็นลูกท้าวพระยาผู้ครองเมืองศรีเทพ วันหนึ่งฤาษีตาไฟบอกกับลูกท้าวพระยาผู้เป็นศิษย์ว่า น้ำในบ่อสองบ่อที่อยู่ใกล้กัน ใครได้อาบในบ่อหนึ่งก็จะตาย แต่ถ้าได้นำอีกบ่อหนึ่งมารดจะฟื้นกลับเป็นขึ้นมาใหม่ ลูกท้าวพระยาไม่เชื่อ ฤาษีตาไฟจึงตกลงจะทดลองให้ดู แต่เอาคำมั่นสัญญาจากลูกท้าวพระยาว่า เมื่อฤาษีตาไฟตายไปแล้ว ลูกท้าวพระยาจะต้องเป็นผู้ไปเอาน้ำในบ่อที่สองมารดให้คืนชีวิตขึ้นใหม่ แต่ฤาษีตาไฟต้องตายไปเพราะศิษย์ขาดความซื่อตรงไม่ทำตามสัญญา คือไม่เอาน้ำในบ่อที่สองมารดให้ กลับหนีเข้าไปในเมืองเสีย

กล่าวถึงฤาษีตาวัว เคยไปมาหาสู่กับฤาษีตาไฟเสมอ ผิดสังเกตที่ไม่เห็นฤาษีตาไฟมาเยี่ยมเยียนก็ออกไปตาม เมื่อผ่านบ่อน้ำที่ใครอาบก็ตาย เห็นน้ำในบ่อเดือดพล่านก็แจ้งว่ามีเหตุเภทภัยเกิดขึ้น และค้นพบซากศพฤาษีตาไฟที่ใกล้เคียงกับบ่อน้ำนั้น จึงได้ตักน้ำอีกบ่อหนึ่งมารดซากศพฤาษีตาไฟ ฤาษีตาไฟจึงฟื้นกลับคืนชีวิตขึ้นมา จึงเล่าเรื่องที่เป็นมาแล้วให้ฤาษีตาวัวฟัง แล้วว่าจะต้องแก้แค้นลงโทษลูกท้าวพระยาให้จงหนัก และจะลงโทษตลอดจนประชาชนทั้งหมดที่อยู่ในเมืองอีกด้วย ฤาษีตาวัวเตือนสติว่าอย่าให้ลงโทษรุนแรงถึงเช่นนั้นเลย ฤาษีตาไฟไม่เชื่อฟัง นิรมิตรเป็นวัวขึ้นตัวหนึ่ง เอาพิษร้ายบรรจุไว้ในท้องวัวจนเต็ม แล้วปล่อยวัวกายสิทธิ์ให้เดินไปรอบกรุงขู่คำรามด้วยเสียงร้องอันกึกก้องตลอดเวลา ยามประตูเมืองเห็นผิดสังเกตก็รีบปิดประตูเมืองเสีย วัวกายสิทธิ์เข้าเมืองไม่ได้ ก็เดินวนเวียนเฉาะอยู่รอบกำแพงเมืองถึงเจ็ดวัน พอครบวันที่เจ็ดท้าวพระยาผู้ครองเมืองรับสั่งให้เปิดประตูเมือง วัวกายสิทธิ์ซึ่งคอยท่าอยู่ ก็วิ่งปราดเข้าไป

ได้ และพร้อมกันนั้นท้องวัวก็ระเบิดออกไป ไอพิษร้ายไหลพุ่งออกมาทำลายคนในเมืองตายหมด"(๑)

เค้าความในนิยายเรื่องนี้ น่าจะมีความจริงอยู่บ้าง คือเมื่อในเมืองเกิดอัตคัดน้ำ เนื่องจากแม่น้ำป่าสักเปลี่ยนกระแสทางเดินห่างไกลออกไป ทำให้เกิดโรคระบาดอย่างร้ายแรงขึ้น จนประชาชนพลเมืองพากันล้มตายเสียโดยมาก ที่เหลืออยู่คงจะอพยพหนีไปอยู่ที่อื่นกันเสียหมด ไร่นาซึ่งมีผู้ทำอยู่ก็รกร้างโรยไปเนื่องจากไม่มีคนทำ

ในระหว่างที่พักอยู่ที่เมืองศรีเทพนั้น ตอนเช้ามืดพวกเราถือเป็นกิจวัตรที่ต้อง สะพายปืน เข้าป่า เพื่อหาสัตว์เป็นอาหาร การปฏิบัติชีวิตทำนองนี้คล้ายกับพวกชาวป่ากลาย ๆ เนื่องจากเราต้องการสงวนสะเบียงกรังที่ติดตัวไปนั้นไว้สำหรับใช้ในเวลาเดินทางกลับ เรายิงได้ละมั่ง อีเก้ง และนกชนิดต่าง ๆ เช่น นกออก นกลุ้ม และนกขอข้าง ส่วนไก่ป่าและนกเขาเป็นของประจำวันทุกวัน ราษฎรที่อาศัยอยู่ในตำบลนั้นพลอยอิ่มไปกับเราด้วยทุก ๆ

(๑) ดูเรื่องแหล่งอินโดจีนสมัยโบราณของเสฐียรโกเศศ

คน เพราะเมื่อปรากฏว่าพวกเรายิงสัตว์ใหญ่ ๆ ได้สักตัวหนึ่ง เขาก็พากันมาช่วยเหลืออย่างเต็มที่ คือช่วยหามกลับที่พัก ถลกหนังและแล่เนื้อให้เสร็จ ซึ่งถ้าลำพังแต่พวกเราแล้ว คงจะทำไม่ได้รวดเร็วและดีเท่ากับเขาเป็นแน่ บางทีเมื่อพวกชาวบ้านยิงได้หมูป่าและกวาง เขาก็นำมากำนัลพวกเราทุกครั้งเป็นการแลกเปลี่ยนกัน แต่ที่ชาวบ้านเขาไปยิงนั้น มักออกไปยิงแต่เฉพาะสัตว์ใหญ่ ๆ คือไปขัดห้างอยู่บนต้นไม้ริมห้วย ตามวิธีที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แต่ตอนต้น ที่ทำเช่นนี้บางวันก็ยิงไม่ได้เลย ไม่เหมือนพวกเราซึ่งยิงตะไปหมดทุก ๆ อย่าง แต่โดยมากมักจะเป็นสัตว์เล็ก ๆ เช่นอีเก้ง ละมั่ง และสุนัขจิ้งจอก ซึ่งอยู่ตามชายป่าใกล้ ๆ ที่พักนั่นเอง หรือบางทีเมื่อหาสัตว์พวกนี้ยิงไม่ได้ ก็ยิงไก่ป่าและนกเขาซึ่งมีชุกชุมที่สุด ทำให้เราได้รับประทานเนื้อสัตว์ป่าทุก ๆ วัน ตลอดเวลาที่อยู่เมืองศรีเทพ

เราพักอยู่ที่เมืองศรีเทพจนถึงวันที่ ๙ มีนาคม จึงได้เดินทางกลับ ขากลับดูเหมือนจะไม่มีใครคิดที่จะออกล่าสัตว์ในเวลากลางคืนอีกเลย และตอนเช้ามืดก็ไม่มีผู้ใด

ลุกขึ้นไปล่าสัตว์อย่างเช่นเคย เนื่องจากต่างคนต่างอิดโรย จำเป็นจะต้องพักผ่อนให้มาก มิฉะนั้นก็จะไม่มีกำลังเดินทางกลับ เราต้องพึ่งสะเบียงกรังที่ยังเหลืออยู่ เช่นเนื้อกระป๋อง และปลาซาดิน ตลอดไปจนกระทั่งถึงอำเภอโคกสำโรง

ในขณะเดินทางกลับนี้ เราก็กลับตามทางเก่า จึงไม่มีอะไรแปลกที่จะเล่า นอกจากเมื่อมาถึงบ้านโคกสว่าง เราได้ซื้อเนื้อวัวป่าตามแห้งโดยไม่ได้ใส่เกลือ ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า "เนื้อแซ่" มาคนละหลาย ๆ มัด เพื่อฝากพวกญาติมิตรในกรุงเทพ ฯ ส่วนข้าพเจ้านั้นได้ตัดเอาปีกนกยูงได้มาด้วย และแวะลงที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เพื่อจ้างเขาทำเป็นพัดและปักคันทหน้าพัดว่า "ที่ระลึกเมืองศรีเทพ" สำหรับเป็นของที่ระลึก ซึ่งจะได้แจกแก่บรรดาญาติและมิตรที่สนิทต่อไป

จังหวัดนครปฐม

ภูมิประเทศและสภาพทั่วไป นครปฐมอยู่ห่างจากกรุงเทพ ฯ ไปทางใต้ตามระยะทางรถไฟประมาณ ๖๕ กิโลเมตร[๑] และตามถนนเพชรเกษม ๕๖ กิโลเมตร อาณาเขตทิศเหนือจดจังหวัดสุพรรณบุรี ทิศตะวันออกจดจังหวัดนนทบุรี และจังหวัดธนบุรี ทิศใต้จดจังหวัดสมุทรสาคร ทิศตะวันตกจดจังหวัดราชบุรี

ภูมิประเทศของจังหวัดนี้เป็นที่ราบลุ่ม ไม่มีภูเขามีที่ดอนอยู่แต่เฉพาะทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ของอำเภอเมือง และอำเภอกำแพงแสนเท่านั้น พื้นดินในที่ดอนแห้งแล้งและกันดาร โดยมากเป็นป่าโปร่งและป่าไม้เบญจพรรณ จะทำนาได้บ้างก็แต่เพียงบางแห่งเท่านั้น แต่ส่วนที่ราบในบริเวณลุ่มแม่น้ำนครไชยศรีนั้นเป็นที่อุดม

---

(๑) คิดระยะทางจากสถานีกรุงเทพ ฯ ถ้าคิดจากสถานีธนบุรีก็เพียง ๔๗ กิโลเมตร

สมบูรณ์ สามารถเพาะปลูกพืชผลได้งอกงามดีจึงมีผู้นิยมปลูกในท้องลุ่มเหล่านี้เต็มไปหมด

ศาลากลางจังหวัด และที่ทำการของรัฐบาลในจังหวัดนครปฐม มิได้ตั้งอยู่ในบริเวณพระปฐมเจดีย์ แต่ไปตั้งอยู่ที่สนามจันทร์ ซึ่งอยู่ห่างจากศูนย์กลางของชุมนุนชนออกไปประมาณ ๒ กิโลเมตร นครปฐมเป็นเมืองไม่สู้จะใหญ่โตเท่าใดนัก แต่มีปูชนียสถานอันสำคัญยิ่ง ตั้งเป็นสง่าอยู่กลางเมือง ปูชนียสถานดังกล่าวนี้สูงเด่นมองเห็นได้แต่ไกล เรียกกันว่า "พระปฐมเจดีย์"

ความสูงใหญ่และงดงาม ของ องค์ พระปฐมเจดีย์นี้ แม้สุนทรภู่ซึ่งไปนมัสการเมื่อในรัชกาลที่ ๓ ก็ไปเห็นองค์เดิมที่ยังไม่ได้ก่อหุ้มใหม่ ก็ยังชมว่าสูงใหญ่น่าพิศวงอยู่แล้ว ถ้าได้มาเห็นในปัจจุบันนี้ จะตื่นเต้นสักเพียงไหน ข้าพเจ้าขอคัดคำของเสมียนมีซึ่งว่ากันว่าเป็นศิษย์ของสุนทรภู่ที่กล่าวไว้ในนิราศพระแท่นดงรัง เป็นข้อความสั้น ๆ แต่มีความหมายชัดเจนแจ่มแจ้งดีมาก มาลงไว้แทนคำอธิบายด้วย เสมียนมีกล่าวว่าดังนี้

"พระปรางค์ใหญ่มีอยู่แต่บุราณ
สูงตระหง่านยอดเยี่ยมเทียมอัมพร
มีบันไดขึ้นไปถึงทักษิณ
แลเห็นสันทุกทิศจิตสยอน
ดูต้นไม้ในป่าเหมือนหญ้าบอน
ระเนนอนแนบชิดติดสุธา....."

อีกตอนหนึ่งสุนทรภู่กล่าวไว้ในนิราศพระประธมว่า

"ครั้นถึงวัดพระปฐมบรมธาตุ
สูงทายาดอยู่สันโดษบนโขดเขิน
แลทมึนทึนเทิ่งดังเชิงเทิน
เบื้นโขดเขินสูงเสริมเขาเพิ่มพูน
ประกอบก่ออย่อมุมมีซุ้มมุข
ปูดิบุกบรรจุถึงนพศูล
เบื้นพื้นแผ่นแน่นสนิททั้งอิฐปูน
จนเพิ่มพูนพิศดารอยู่นานครัน....."

พืชผลและอุตสาหกรรม อุตสาหกรรมที่ขึ้นหน้าขึ้นตาของจังหวัดนครปฐม นับว่าไม่มีสิ่งใดเลย แต่สำหรับพืช

ผลนั้นปรากฏว่ามีรสดีมีผู้ชอบรับประทานมากเช่นผักต่าง ๆ และข้าวไร่เป็นต้น โดยเฉพาะข้าวไร่ของนครปฐมเป็นข้าวที่มีความดีเป็นพิเศษ คือมีกลิ่นหอมหวลและนิ่มนวลชวนรับประทานอย่างยิ่ง นอกจากผักและข้าวก็มีผลไม้เช่น น้อยหน่า ส้มโอ และสับปะรด ผลไม้ของนครปฐมมีชื่อมากเหมือนกัน โดยเฉพาะน้อยหน่าก็ไม่แพ้จังหวัดลพบุรีและส้มโอก็ดูเหมือนว่าไม่มีแห่งใดจะสู้ได้ มีผู้นิยมกันมาก จนมีชื่อเรียกกันติดปากว่า "ส้มโอนครชัยศรี" มาแต่โบราณกาล

อาหารการกินของจังหวัดนครปฐมก็อุดมสมบูรณ์ มีตลาดใหญ่อยู่กลางเมือง ๒ แห่ง และมีของขายสารพัดของที่มีขายในตลาดกรุงเทพ ฯ ก็ดูเหมือนจะมีขายที่จังหวัดนครปฐมแทบทุกอย่าง เช่น ผักทุกชนิดและผลไม้ต่าง ๆ มิเงาะ ส้มโอ มังคุด น้อยหน่า มะม่วง ขนุน สับปะรด และมะพร้าว เป็นต้น ไข่เป็ด ไข่ไก่ก็มีขายเต็มตลาดและราคาถูกกว่ากรุงเทพ ฯ ที่พิเศษออกไปก็คือมีของป่า เช่นรวงผึ้งอย่างที่ขายกันที่ตลาดนัดในกรุงเทพฯ นั้น เป็นของที่มีขายกันดกดื่นในตลาดนครปฐม

การคมนาคม การไปจังหวัดนครปฐมแต่เดิมนับว่าลำบากยากเย็นมาก เพราะไปได้แต่เฉพาะทางเรือทางเดียวเท่านั้น จะไปเช้าและกลับในตอนบ่ายอย่างทุกวันนี้ย่อมไม่ได้ และการที่จะไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ก่อนสมัยรัชกาลที่ ๕ ขึ้นไป ก็ยิ่งลำบากยากเย็นอย่างที่สุด เพราะบริเวณพระปฐมเจดีย์เป็นป่าชัฏ เป็นที่อยู่ของเสือและหมี จะหาบ้านช่องผู้คนแต่สักบ้านก็ทั้งยาก กล่าวกันว่าเมื่อต้นรัชกาลที่ ๕ นี่เอง ก็ยังมีคนเคยจับลูกเสือได้ในบริเวณพระปฐมเจดีย์บ่อย ๆ การที่จะไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ได้โดยไม่ต้องเดินบกนั้น เพิ่งจะมีขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๕ นี่เอง คือเมื่อได้ขุดคลองเจดีย์บูชาขึ้นแล้ว คลองนี้เริ่มแยกจากแม่น้ำนครไชยศรี ที่ตำบลท่านา เรื่อยมาจนถึงหน้าองค์พระปฐมเจดีย์

แต่ในปัจจุบันการไปทางน้ำไม่สะดวก และไม่มีผู้ใดนิยมไปเที่ยวโดยทางเรือเลย เมื่อยังไม่ได้ตัดถนนเพชรเกษมขึ้น ก็มีผู้ไปทัศนาจรจังหวัดนครปฐมแต่โดยทางรถไฟเท่านั้น เพราะรถไฟใช้เวลาวิ่งจากสถานีธนบุรีเพียงชั่วโมงเศษก็ถึง ครั้นเมื่อตัดถนนเพชรเกษมขึ้นแล้ว ผู้ท

มีรถยนต์ส่วนตัวมักจะไปโดยรถยนต์ เพราะทางรถยนต์ก็เพียง ๕๖ กิโลเมตร รถวิ่งจากกรุงเทพ ฯ ประมาณชั่วโมงเดียวเท่านั้น และมีรถยนต์โดยสารของบริษัทขนส่งจำกัด เดินเป็นประจำทุกวัน ๆ ละหลายเที่ยว เที่ยวแรกออกจากสถานีที่สามแยกไฟฉาย จังหวัดธนบุรี เวลา ๕.๐๐ น. ถึงจังหวัดนครปฐม เวลาประมาณ ๖.๐๐ น.เศษ

ในปัจจุบันกรมทางหลวง ได้ขยายถนนเพชรเกษมให้กว้างขึ้นกว่าเดิม โดยถมคูข้างถนนทั้งสองข้างแล้วสร้างเป็นถนนคอนกรีตไปจนถึงจังหวัดนครปฐม รถยนต์แล่นได้สะดวกและรวดเร็ว ถ้าท่านมีรถยนต์ส่วนตัวก็สามารถขับไปยังจังหวัด นคร ปฐม ได้ ในเวลา ไม่ถึงชั่วโมง ในระหว่างทางจะแวะเที่ยวสวนสามพราน ซึ่งเป็นสวนที่ตกแต่งอย่างสวยงาม มีสระ มีเกิน มีภัตตาคารอย่างหรูหรา มีดอกไม้นานาชนิด โดยเฉพาะกุหลาบได้ปลูกไว้มากมายเป็นพิเศษ จนถึงกับตั้งชื่อเป็นภาษาอังกฤษว่า โรสการ์เดน แต่เนื่องจากสวนสามพรานนี้มิใช่เป็นสวนสาธารณะ ท่านจะเข้าชมก็จะต้องเสียค่าผ่านประตูตามระเบียบที่เขากำหนดไว้

สำหรับผู้ที่จะไปทัศนาจรทางรถไฟ ก็มีรถเดินผ่านสถานีนครปฐมทุกวัน ๆ ละหลายเที่ยว เที่ยวแรกออกจากสถานีธนบุรี เวลา ๒.๐๐ น. ถึงสถานีนครปฐม เวลา ๗.๓๑ น. และมีรถไฟออกจากสถานีกรุงเทพ ฯ อีกหลายขบวน เที่ยวแรกออกเวลา ๘.๐๕ น. ถึงสถานีนครปฐม ๙.๒๔ น. ถ้าท่านเดินทางไปโดยรถไฟ ๒ ขบวนนี้ ก็สามารถจะไปเที่ยวนครปฐมและกลับได้ภายในวันเดียว ไม่จำเป็นต้องค้างคืนก็สามารถจะเที่ยวชมโบราณสถานภายในบริเวณตัวเมืองได้ทั่วถึง

ที่พัก นครปฐมแม้จะเป็นเมืองที่อยู่ใกล้กรุงเทพ ฯ และผู้ที่ไปทัศนาจรโดยมากมักจะไม่ค่อยพักค้างคืนก็ตาม แต่นครปฐมก็มีโรงแรมหลายแห่ง ถ้าท่านจะพักค้างคืนก็สามารถจะพักได้โดยสะดวก ตามโรงแรมเหล่านี้คือ

๑. โรงแรมแสงไทย
๒. โรงแรมศรีนคร
๓. โรงแรมศิริชัย

ทั้งสามโรงแรมนี้อยู่ใกล้กับองค์พระปฐมเจดีย์

นครปฐมเป็นเมืองที่เก่าแก่ที่สุดเมืองหนึ่งในประเทศไทย เท่าที่ได้ตรวจดูโบราณวัตถุสถานซึ่งพบในเมืองนี้แล้ว อาจจะกล่าวได้โดยเต็มปากว่า ไม่มีเมืองใดจะเก่าแก่เท่าเทียมเมืองนี้เลย นครปฐมมีโบราณวัตถุสถานที่เก่าแก่ที่สุดเป็นพยานอยู่หลายอย่าง เช่น นครปฐมองค์เจดีย์องค์เดิม(๑) ธรรมจักรกับกวาง แท่นหินอันเป็นอาสน-บูชา สถูป และจารึกพระธรรมภาษามคธ คาถาเยธมฺมา ซึ่งทำตามคตินิยมแต่ครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช ก่อนมีพระพุทธรูปสิ่งเหล่านี้มีพบแต่ที่เมือง นครปฐมแห่งเดียวเท่านั้น และพบเป็นจำนวนมากเสียด้วย ส่วนเมืองอื่น ๆ ยังไม่เคย ปรากฏ ว่าได้พบ ของโบราณ เก่าแก่ มาก มาย เหมือนอย่างเช่นที่เมืองนครปฐมนี้เลย

เมืองนครปฐมเดิม ที่เดียวเข้าใจว่า เป็นเมืองซึ่งตั้งอยู่ริมทะเล อ่าวทะเลคงจะกินเรื่อยมาทางทิศตะวันออกจนถึงตำบลยายหอม(๒) ในสมัยที่เมืองนครปฐมอยู่ริมทะเล

(๑) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้าง จำลองไว้ข้างองค์พระปฐมเจดีย์

(๒) ดูรายละเอียดในเรื่องนครปฐมไม่ใช่เมืองดอน ในหนังสือวารสารศิลปากร เล่ม ๖ บีที่ ๒ กับเล่ม ๑ บีที่ ๓.

นั้น เป็นสมัยที่ชาวอินเดียได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานบ้านช่องอยู่ตามชายฝั่งทะเลเป็นจำนวนมาก บางทีอาจจะเข้ามาตั้งภูมิลำเนาอยู่ ก่อนสมัยที่พระเจ้าอโศกมหาราชส่งสมณทูตมาเผยแพร่พระพุทธศาสนาหลายร้อยปีมาแล้วก็ได้ ชาวพื้นเมืองของนครปฐมในเวลานั้น นักปราชญ์ทางโบราณคดีลงความเห็นว่าเป็นชนชาติที่อยู่ในตระกูลมอญ—เขมร ชนจำพวกนี้มีวัฒนธรรมต่ำกว่าชาวอินเดีย เพราะฉะนั้นชาวอินเดียจึงได้นำศาสนา ขนบธรรมเนียมประเพณี ศิลปะ ตลอดจนหนังสือมาสั่งสอนชาวพื้นเมืองที่อยู่ตามเมืองต่างๆ ในแคว้นสุวรรณภูมิเรื่อยมา วิชาสร้างพระพุทธรูป และเทวรูปตลอดจนการก่อสร้างปูชนียสถานต่าง ๆ นั้น ในชั้นเดิมก็คงทำตามคตินิยมที่ชาวอินเดียนำมาสอน หนังสือก็ใช้หนังสืออินเดียอย่างที่เรียกกันว่าอักษรคฤนถ์ และเทวนาครี ขนบธรรมเนียมและพิธีกรรมต่าง ๆ ที่ชาวอินเดียนำมาสั่งสอนไว้แต่โบราณกาล ก็ยังรับนับถือสืบต่อกันมาเป็นประเพณีเรื่อยมาเป็นเวลาหลายร้อยปี

นครปฐมเป็นเมืองเรื่อยมาตั้งแต่สมัยสุวรรณภูมิหรือในสมัยแรกสร้างพระปฐมเจดีย์ ซึ่งประมาณว่าคงจะ

อยู่ในราว พ.ศ. ๓๐๐ เป็นต้นมา เคยมีอำนาจสูงสุดอยู่ครั้งหนึ่ง และเคยเป็นเมืองหลวงของอาณาจักรหนึ่งซึ่งนักปราชญ์ ทางโบราณคดีให้ชื่อว่าอาณาจักรทวารดี (พ.ศ. ๑๐๐๐--๑๖๐๐) ในยุคนั้นครปฐมรุ่งเรืองสุดขีด มีปูชนียสถานที่ใหญ่โตสร้างไว้เป็นจำนวนมาก และยังเหลือเป็นพยานปรากฏอยู่จนถึงเวลาปัจจุบันหลายอย่างเช่น วัดพระเมรุ วัดพระประโทน วัดพระงาม และวัดดอนยายหอม เป็นต้น ในสมัยนั้นแหละที่หลวงจีนอี้จิงกล่าวไว้ในจดหมายเหตุของท่านเมื่อ พ.ศ. ๑๑๕๐ ว่ามีอาณาจักรอันใหญ่โตอาณาจักรหนึ่งอยู่ในระหว่างเมืองศรีเกษตร (พม่า) และเมืองอิสาณปุระ (เขมร) ชื่อโตโลปอตี (ทวารวดี) และอาณาจักรนี้ก็เป็น อาณาจักร ที่ นัก โบราณคดีได้ สำรวจพบโบราณสถานและพระพุทธรูปที่ทำตามแบบ ครั้งราชวงศ์คุปตของอินเดีย (พ ศ.๘๖๐—๑๑๕๐) เป็นจำนวนมากที่นครปฐมและเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เรื่อยไปทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จนถึงเมืองนครราชสีมา และเมืองบุรีรัมย์

โดยเฉพาะโบราณ สถาน ซึ่งพบที่เมือง นครปฐมนั้นแต่ละแห่งล้วนทำด้วยฝีมือปราณีตงดงาม มีเครื่องประดับ

ทำด้วยปูนปั้นเป็นรูปยักษ์ สิงห์ และลวดลายต่าง ๆ งามหาที่ใดไม่เสมอเหมือน มีถนนตัดจากตัวเมืองนครปฐมเรื่อยไปจนกระทั่งถึงวัดดอนยายหอม ถนนนี้เรียกกันในปัจจุบันว่า "ถนนขาด" ยังมีซากเหลือปรากฏอยู่หลายแห่ง มีแม่น้ำลำคลองผ่านไปหลายสาย โดยเฉพาะแม่น้ำท่าจีนและแม่น้ำแม่กลองก็เคยไหลผ่านนครปฐมไปเหมือนกัน หากต่อมาแม่น้ำนี้ได้เปลี่ยนทางเดินใหม่ ไหลห่างจาก ตัวเมือง ออกไปมาก จนทำให้ เมืองนคร ปฐมดอน ขึ้น ไม่เหมาะแก่การที่ทำไร่ทำนา ผู้คนจึงถอยร่นออกไปอยู่ริมแม่น้ำ ด้วยเหตุนี้เมืองนครปฐมจึงร่วงโรยไป

นครปฐมเป็นเมืองที่มีกษัตริย์ครอบครอง ปรากฏว่าได้พบปราสาท ราชวังของพระ มหากษัตริย์ ซึ่งครองราชย์อยู่ในสมัยนั้น เหลือซากเป็นพยานปรากฏอยู่ที่ตรงบ้านเนินปราสาทในบริเวณพระราชวังสนามจันทร์ มีกำแพงใหญ่โตล้อมรอบ แต่น่าเสียดายที่กำแพงนี้ถูกราษฎร

เกลื่อนทำเป็นไร่เป็นนาไปเสียหมดแล้ว(๑) จนในบัจจุบันไม่มีซากปรากฏเหลืออยู่เลย นครปฐมมีเงินตราทำขึ้นใช้เองเหมือนอย่างเช่นชาติที่เจริญแล้ว เช่นชาติกรีกและโรมัน เงินตราของนครปฐมเป็นรูปสังข์และปราสาทซึ่งเวลานี้เก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติหลายชิ้น

นครปฐมทรงอำนาจสูงสุดอยู่ได้ประมาณ ๑๐๐ ปี ต่อจากนี้ไปอาณาจักรก็ค่อย ๆ เสื่อมสลายลง พวกขอมซึ่งมีอำนาจมากขึ้น ตีได้เมืองของอาณาจักรทวารวดีทละเมืองสองเมืองจนถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ อาณาจักรทวารวดีก็เสื่อมสลายลง ในที่สุดนครปฐมก็ตกอยู่ในอำนาจขอม และเมื่อนครปฐมอยู่ในอำนาจขอม เข้าใจว่าพวกขอมคงจะกวาดต้อนผู้คนไปเป็นเชลยเสียมาก เพราะประเพณีการทำสงครามในสมัยโบราณนั้น ผู้ชนะมักจะกวาดต้อนผู้คนพลเมืองจากเมืองที่แพ้ ไปเพิ่มพูนบารมีในเมืองหลวงของตน เพื่อเอาไว้เป็นกำลังใช้สอยทำการงานต่าง ๆ เยี่ยง

(๑) ในหนังสือเรื่องพระปฐมเจดีย์ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์อ้างว่า ในรัชกาลที่ ๔ ก็ยังมีเหลือซากปรากฏอยู่บ้าง แต่ถูกพวกจีนไปตั้งทำไร่รื้อทลายเสียเป็นส่วนมาก.

ข้าทาษ เพราะฉะนั้นผู้คนพลเมืองของนครปฐมจึงเริ่มร่วงโรยลงไป

ในสมัยนี้เข้าใจว่าไทยเราคงจะได้อพยพลงมาตั้งถิ่นฐานอยู่แล้วตามหัวเมืองโบราณในแคว้นสุวรรณภูมิหลายเมือง เช่น ละโว้ สุพรรณบุรี กาญจนบุรี ราชบุรี และเพชรบุรี เป็นต้น แต่คงจะเข้ามาอยู่ในฐานผู้อพยพเหมือนอย่างชาวจีนที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยใน สมัยปัจจุบันยังไม่มีอำนาจปกครองดินแดนเหล่านี้โดยเด็ดขาด ครั้นเมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๘๐๐ ซึ่งเป็นเวลาที่ไทยยึดอำนาจการปกครองประเทศได้จากพวกขอม นครปฐมก็กลายเป็นเมืองร้างไปเสียแล้ว จึงไม่มีชื่อปรากฏในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงว่าเป็นเมืองขึ้นของกรุงสุโขทัยในครั้งนั้น

นครปฐมน่าจะ เป็นเมือง ร้างมาจน กระทั่ง ถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา จึงกลับฟื้นขึ้นอีกครั้งหนึ่ง คือในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ หลังจากเสร็จศึกหงสาวดีครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๑๐๕ ได้เตรียมการป้องกันประเทศครั้งใหญ่ จึงโปรดให้ข้าหลวงออกเที่ยวสำรวจบัญชีสำมโนครัว และคัดคนเข้าทะเบียนเพิ่มเติม กำลังทหารทุกหัวเมืองชั้นใน มีข้อความ ตอนหนึ่งใน พระราชพง ศาวดาร แสดงให้เห็นว่า

ทรงตั้งเมืองนครไชยศรีขึ้นเพื่อรวบรวมบรรดาชายฉกรรจ์ที่หลบหนีเข้าป่าเข้าดงไปตั้งนั่นเอง

"แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตรัสว่า ไพร่บ้านพลเมืองจัตวาปากใต้เข้าพระนครครั้งนั้นน้อย หนีออกอยู่ป่าดงห้วยเขาต้อนไม่ได้เป็นอันมาก ให้เอาบ้านท่าจีนตั้งเป็นเมืองสาครบุรี ให้เอาบ้านตลาดขวัญตั้งเป็นเมืองนนทบุรี ให้แบ่งเอาแขวงเมืองราชบุรี แขวงเมืองสุพรรณบุรี ตั้งเป็นเมืองนครไชยศรี"

เมือง นครไชยศรี ซึ่งตั้งขึ้น ครั้งแผ่นดิน สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ มิได้อยู่ตรงที่ซึ่งเป็นอำเภอเมืองนครปฐมในปัจจุบัน แต่ตั้งอยู่ที่ตำบลท่านาริมแม่น้ำนครไชยศรีทางทิศตะวันออกของอำเภอนครปฐม ทั้งนี้เนื่องจากในขณะนั้นบริเวณพระปฐมเจดีย์ อันเป็นศูนย์กลางของเมืองนครปฐมเดิม คงจะไม่มีผู้คนอาศัยอยู่มากนัก ตัวเมืองก็รกร้างกลายเป็นป่าไปเป็นส่วนมาก และคงจะเป็นที่ดอนหาน้ำรับประทานได้ยาก เพราะแม่น้ำแม่กลองและแม่น้ำท่าจีนซึ่งไหลผ่านเมืองนครปฐมไปทั้งสองสายนั้น ได้เปลี่ยน กระแส ทางเดิน ไหม่ไหล ห่างตัว เมือง ออกไป มาก

การตั้งเมืองในสมัยนั้นคงจะคำนึงถึงชุมชนด้วย และในสมัยนั้น ประชาชน คงจะพากันไปตั้งบ้านเรือน อยู่ริมแม่น้ำกันเป็นส่วนมาก ส่วนเมืองนครปฐมเดิมอยู่ในที่ดอนเป็นการยากที่จะพอให้ กลับเป็นเมืองขึ้นเหมือน อย่างเดิมได้อีก จึงมิได้ตั้งขึ้นที่ตรงนั้น แต่ไปตั้งขึ้นใหม่ตรงริมแม่น้ำนครไชยศรี ซึ่งเรียกกันในปัจจุบันนี้ว่าตำบลท่านา

เมื่อไปตั้งเมือง นครไชยศรีขึ้นใหม่ที่ตำบลท่านาแล้ว ผู้คนพลเมืองก็พากันอพยพไปอยู่ที่นั่นมากขึ้น เมืองนคร ปฐมเดิม จึงคง อยู่ในสภาพรกร้าง ว่างเปล่าเรื่อยมาอีกหลายร้อยปี จนกระทั่งถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะเมื่อทรงผนวชอยู่ได้เสร็จธุดงค์ไปพบพระปฐมเจดีย์เข้า ทรงเห็นว่าไม่มีพระเจดีย์องค์ใดในประเทศไทยและใน ประเทศใกล้เคียงจะใหญ่โตเท่าเทียมกับพระปฐมเจดีย์นี้แต่สักแห่งเดียว จึงได้ทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ขอให้ทรงปฏิสังขรณ์ไว้เพื่อเชิดชูพระเกียรติ แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรด ตรัสว่าเป็นของอยู่ในป่ารก จะปฏิสังขรณ์ขึ้นก็เห็นจะไม่เป็นประโยชน์อันใดนัก เช่นนี้แสดง

ให้เห็นว่า แม้ในรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ คือ ประมาณ ๑๐๐ กว่าปี มานี้เอง บริเวณพระปฐมเจดีย์ก็ยังเป็นป่ารกอยู่

ในรัชกาลที่ ๕ ถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงซ่อมพระปฐมเจดีย์ขึ้นใหม่ โดยก่อเจดีย์แบบลังกา ครอบเจดีย์องค์เดิม และบูรณปฏิสังขรณ์สิ่งต่าง ๆ ในบริเวณพระปฐมเจดีย์ให้งดงามยิ่งขึ้น ตลอดจนทรงโปรด ฯ ให้ขุดคลองเจดีย์บูชา เพื่อให้การคมนาคมในระหว่างเมืองนครปฐมกับกรุงเทพ ฯ สะดวกขึ้นกว่าเดิมแล้วก็ตาม แต่ก็ยังไม่มีราษฎรอพยพมาตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่บริเวณพระปฐมเจดีย์นี้มากนัก คงตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนกันอยู่แต่ตามริมแม่น้ำนครไชยศรีเป็นส่วนมาก จนกระทั่งถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อเริ่มทำทางรถไฟสายใต้ขึ้นแล้ว นครปฐมก็ยังเป็นป่าอยู่ มีปูชนียสถาน เช่นโบสถ์วิหารและสถูปเจดีย์ทรุดร้างอยู่ในป่าไม่น้อย สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพเคยรับสั่งว่า เมื่อเริ่มสร้างทางรถไฟสายใต้ใน พ.ศ. ๒๔๔๓ นั้น พวกรับเหมาทำทางรถไฟไปรื้อเอาอิฐเจดีย์เก่ามาถมเป็นอันเฉากลาง รางรถไฟได้อิฐพอถมตั้งแต่

สถานีบางกอกน้อยไปตลอดทางกว่า ๕๐ กิโลเมตร(๑) ขอให้คิดดูเถิดว่าจะต้องรื้อปูชนียสถานลงสักเพียงใด จึงจะได้อิฐถึงเพียงนั้น

เมืองนครไชยศรีเดิมเคยสังกัดอยู่ในกรมมหาดไทย ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี ซึ่งในเวลานั้นว่าการกรมท่าอยู่เป็นแม่กองสร้างพระปฐมเจดีย์ สืบแทนสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ซึ่งถึงพิราลัย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้โอนสังกัดเมืองนครไชยศรีจากกรมมหาดไทยมาขึ้นกรมท่าด้วย เพื่อสะดวกในการกะเกณฑ์ผู้คนมาบูรณพระปฐมเจดีย์ ในครั้งนั้นปรากฏว่าพวกเลขที่ถูกเกณฑ์มา ซ่อมพระปฐมเจดีย์ได้ตั้ง ภูมิลำเนาอยู่ทบริเวณเมืองนครปฐมเป็นจำนวนมาก แต่พอเสร็จการซ่อมแล้ว พวกเลขที่ถูกเกณฑ์มาซ่อมพระปฐมเจดีย์ก็พากันกลับภูมิลำเนาเดิมของตน เมืองนครปฐมก็กลับร่วงโรยลงไปอีก จนกระทั่งถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อตัดทางรถไฟผ่านไปแล้ว นครปฐมจึงกลับฟื้นคืนชีวิตขึ้นอีกครั้งหนึ่ง เนื่อง

(๑) ดูปาฐกถาเรื่องการสงวนของโบราณ ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐

จากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวทรงย้ายเมืองนครไชยศรีจากตำบลท่านา มาตั้งที่บริเวณพระปฐมเจดีย์ เหมือนอย่างเช่นที่เคยตั้งมาแล้วในสมัย ๒๐๐๐ปีโพ้น และเมืองนครปฐมคงตั้งอยู่ที่นี่เรื่อยมาจนกระทั่งถึงเวลาปัจจุบัน

เมื่อ พระบาท สม เด็จ พระจุล จอม เกล้า เจ้าอยู่หัว โปรดให้ ย้ายเมืองนครไชยศรีมา ตั้งที่ บริเวณพระปฐมเจดีย์ ปรากฏว่า ท้องที่ใน บริเวณ พระปฐม เจดีย์ นั้น ยัง เป็นป่าเปลี่ยวอยู่โดยมาก สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งดำรงตำแหน่งเสนาบดี กระทรวงมหาดไทยอยู่ในสมัยนั้น เป็นผู้ทรงควบคุมการย้ายเมืองใหม่ด้วยพระองค์เอง และได้ทรงบันทึกไว้ว่า

"ท้องที่ตำบลนี้นยังเป็นที่รกร้างและเป็นป่าเปลี่ยวอยู่โดยมาก แม้ที่ทำการรัฐบาลในชั้นแรกก็ต้องไปอาศัยอยู่ในพระระเบียงและวิหารทิศศาลาพระปฐมเจดีย์ มีการที่จะต้องสร้างเมืองพระปฐมขึ้นใหม่ทั้งเมือง คือจะทำที่ป่าให้เป็นถนนหนทาง และเป็นที่สร้างสถานต่าง ๆ สำหรับรัฐบาล ทั้งสร้างที่พักข้าราชการตลอดจนสร้างตลาดขึ้นสำหรับเมือง"

เมื่อตัวเมืองนครไชยศรี ย้ายมาตั้งที่ตำบลพระปฐมเจดีย์แล้ว บริเวณนั้นก็ค่อย ๆ เจริญขึ้นเป็นลำดับมา ในรัชกาลที่ ๕ ก็ได้โปรดให้วางแผนผังเมืองใหม่ แล้วสร้างอาคารสถานที่ต่าง ๆ ขึ้นหลายแห่ง ตลอดจนตัดถนนหนทางขึ้นใหม่อีกหลายสาย ผู้คนพลเมืองก็อพยพมาอยู่ที่เมืองใหม่นี้มากขึ้นเป็นลำดับ แต่ก็ยังคงเรียกชื่อเมืองว่านครไชยศรี และโปรดให้เป็นเมืองตรีมาตลอดมา

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๖ โปรดให้สร้างพระราชวังขึ้นที่ตำบลสนามจันทร์ และเสด็จแปรพระราชฐานมาประทับ ณ พระราชวังนี้เสมอ นครปฐมจึงมีผู้คนคับคั่งขึ้นกว่าแต่ก่อน เนื่องจากมีข้าราชการ ทหารและเสือป่า ซึ่งโดยเสด็จพระราชดำเนินมาบ้าง มาพึ่งข้อราชการที่ต้องปฏิบัติบ้าง ผลัดเปลี่ยนเวียนกันไปมาอยู่เสมอ ๆ จนกว่าจะเสด็จพระราชดำเนินกลับกรุงเทพ ฯ เมื่อมีชาวกรุงเทพ ฯ ออกมาอยู่มาก ก็ทำให้สินค้าในตลาดนครปฐมขายดีขึ้น พ่อค้า แม่ค้าต่างก็ ขนของมาขายและพากัน มาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในเขตอำเภอเมืองมากขึ้นเป็นลำดับ พระบาทสมเด็จ

พระ มงกุฎ เกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงขยายความ เจริญของนคร ปฐมยิ่งขึ้นไปอีก คือโปรดให้ตัดถนนหนทางเพิ่มขึ้นจาก เดิมอีกหลายสาย และโปรดให้สร้างสะพานใหญ่ข้ามคลอง เจดีย์บูชาสะพานหนึ่ง ทรงพระราชทานนามว่าสะพาน เจริญศรัทธา สะพานนี้เป็นศรีของจังหวัดนครปฐม เพราะ ทำให้นครปฐมสง่างามขึ้นกว่าเดิมอีกไม่น้อย และต่อมา เมื่อวันที่ ๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๖ จึงโปรดให้เปลี่ยนชื่อ เมืองนครไชยศรีเป็นเมืองนครปฐม(๑) แต่ตัวมณฑลยัง คงเรียกว่ามณฑลนครไชยศรีอยู่ตามเดิม จนกระทั่งยุบ เลิกมณฑลในรัชกาลที่ ๗

โบราณสถาน นครปฐมเป็นเมืองโบราณเก่าแก่ที่สุดใน ประเทศไทย แต่ชื่อเดิมของเมืองนี้จะชื่อว่าอย่างไรนั้น ในปัจจุบัน ยังไม่สามารถจะ ค้น หา หลัก ฐานได้ แน่ นอน อาจจะมีชื่อว่าทวารวดีตามที่นักพรตจีนเรียกก็ได้ และเชื่อ กันว่าเมืองนี้เคยเป็นราชธานีของอาณาจักรทวารวดีมาแล้ว ในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๐ — ๑๖ เพราะฉะนั้นนครปฐม

(๑) ดูกฎหมายประจำศก ร.๖ พ.ศ. ๒๔๕๖ หน้า ๕๕.

จึงมีโบราณสถานสมัยนั้นมากมายหลายแห่ง และโบราณสถานแต่ละแห่งก็มีขนาดใหญ่โตมโหฬาร น่าเสียดายที่นครปฐมได้ ถูกทอดทิ้งให้ รกร้างเป็นป่าไป เสียหลายร้อยปี และเมื่อคราวสร้างทางรถไฟสายใต้ใน พ.ศ. ๒๔๔๓ ก็ได้รื้อทำลายซากเจดีย์เก่าลงเสียเป็นอันมาก เพราะฉะนั้นในปัจจุบันจึงมีเหลืออยู่เพียงไม่กี่แห่ง ถึงแม้ว่าจะเหลือซากโบราณสถานอยู่เพียงไม่กี่แห่งก็ตาม แต่เท่าที่ยังคงเหลืออยู่นั้นก็นับว่าเป็นของสำคัญแทบทั้งสิ้น ซึ่งจะได้กล่าวตามลำดับไป

พระราชวังเดิม นครปฐมเป็นเมืองที่มีพระมหากษัตริย์ครอบครองอยู่แล้วตั้งแต่โบราณกาล แต่ปราสาทพระราชวังในสมัยนั้นเป็น ของสร้างด้วยไม้และถูก ทอดทิ้งให้รกร้างมาเป็นเวลานาน จึงไม่ปรากฏว่ามีซากเหลือให้คนรุ่นหลังได้พบเห็น พระราชวังเดิมนี้น่าจะร้างมาพร้อมกับเมืองนครปฐม คือหลังจากที่พวกขอมมาตีเมืองนครปฐมอันเป็นราชธานีของอาณาจักรทวารวดีได้ เมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๖ นับเวลาที่พระราชวังเดิมถูกทอดทิ้งตั้ง

แต่บัดนั้นมาจนถึงเวลาที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระราชวังขึ้นใหม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ก็เป็นเวลาตั้ง ๙๐๐ ปีล่วงมาแล้ว

ร่องรอยที่ปรากฏ อยู่แต่เดิม มีเค้าเงื่อน พอที่จะสันนิษฐานได้คือ ที่ตรงบ้านเนินปราสาทอันเป็นที่ตั้งพระราชวังสนามจันทร์อยู่ในปัจจุบัน มีเนินดินอยู่เนินหนึ่งและมีลำคูเก่าล้อมรอบ ณ ที่นี้ปรากฏในหนังสือเรื่องพระปฐมเจดีย์ฉบับของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่า มีฐานปราสาทและท้องพระโรง มีโบสถ์พราหมณ์ มีสระน้ำ กำแพงชั้นในและชั้นนอกก็ยังมีปรากฏอยู่บ้าง แต่ถูกพวกจีนไปตั้งทำไร่รื้อทลายเสียไปเป็นส่วนมาก

ซาก พระราชวัง ของเดิม ที่ยัง เหลืออยู่ใน ปัจจุบัน นอกจากเนินดินแล้ว ยังมีซากโบสถ์พราหมณ์เหลืออยู่อีกมีลายกระนกปูนปั้นสำหรับประดับ เชิงบันไดกับเทวรูปปูนปั้นเหลือเป็นพยานอยู่นี้ รูปปูนปั้นดังกล่าวในปัจจุบันได้นำมาตั้งไว้ที่ตรอบนอกองค์พระปฐมเจดีย์ รูปร่างลักษณะลวดลายและฝีมือช่าง รู้สึกว่าเป็นของเก่ามาก ของเหล่านี้ ล้วนแต่ใช้ศิลาแลงเป็นแกนและพอกปูนประกอบอีกชั้นหนึ่ง

มีสระใหญ่อีกแห่ง หนึ่ง ซึ่งอยู่ไม่ไกลจาก เนินดิน เท่าใดนัก ชาวบ้านเรียกกันว่าสระน้ำจันทร์ กล่าวกันว่า สระนี้เป็นที่ขังน้ำจืดสนิทยิ่งนัก คล้ายกับน้ำในทะเลชุบศร ของเมืองลพบุรีฉะนั้น แต่น่าเสียดายที่ในปัจจุบันสระน้ำจันทร์นี้ได้ตื้นเขินเสียหมดแล้ว ในฤดูแล้งน้ำก็แห้งขอด แต่ในฤดูฝนจะมีน้ำขังอยู่เต็ม แต่ไม่ใช่เป็นน้ำใสสะอาด เหมือนอย่างเมื่อครั้งบ้านเมืองดีเสียแล้ว เพราะปรากฏว่า มีจอกแหนเต็มไปหมด ประชาชนก็ไม่สามารถจะใช้น้ำในสระนี้บริโภคได้เหมือนอย่างแต่ก่อน นอกจากใช้เป็นที่เลี้ยงสัตว์เช่นเป็ดและหมูเท่านั้น ชื่อของสระนี้เป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้เรียกชื่อตำบลนี้ว่า "สระน้ำจันทร์" มาแต่โบราณกาล จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระราชวังสนามจันทร์ขึ้นแล้ว จึงได้เปลี่ยนชื่อตำบลนี้ใหม่ โดยเรียกตามนามพระราชวังว่า "ตำบลสนามจันทร์"

เรื่องของพระราชวังเดิมถึง แม้ว่าจะมีอยู่เพียงเท่านี้ก็ตาม แต่ก็เป็นส่วนประกอบในทางโบราณคดีได้ส่วนหนึ่ง ทำให้สันนิษฐานได้ว่าตัวเมืองของนครปฐมนั้น

เดิมคงจะใหญ่โตมาก เพราะบริเวณพระราชวังอยู่ห่างจากพระปฐมเจดีย์อันเป็น ศูนย์กลางของตัวเมือง เกือบสองกิโลเมตร

พระราชวังนครปฐม

พระราชวังพระนครปฐมหรือปฐมนคร(๑) อยู่ทางทิศตะวันออกติด กับบริเวณพระปฐมเจดีย์ มูลเหตุที่จะสร้างพระราชวังนั้น สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้ในหนังสือเรื่องตำนานวังเก่า มีข้อความดังต่อไปนี้

"พระราชวัง แห่งนี้ทรง สร้างเนื่อง ในการ ปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พระปฐมเจดีย์เป็นมหาเจดีย์สถานที่บรรจุพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้า สร้างแต่แรกพระศาสนามา ประดิษฐาน ในประเทศนี้แต่ ก่อน พระสถูปเจดีย์องค์อื่น ๆ ทั้งหมด แม้มหานครเดิมอันตั้งอยู่ที่ประดิษฐานพระเจดีย์นั้นร้างกลายเป็นป่าเปลี่ยว มหาชนก็

(๑) ชื่อปฐมนครนี้มีกล่าวในหนังสือเรื่องพระปฐมเจดีย์ ฉบับของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์

เลื่อมใสไปบูชาพระปฐมเจดีย์ต่อมามิได้ขาด จึงทรงพระราชศรัทธาโปรดให้ปฏิสังขรณ์ พระปฐมเจดีย์ทั่วทั้งบริเวณ และโปรดให้ขุดคลองมหาสวัสดิ คลองเจดีย์บูชา ให้ทางไปมากับกรุงเทพ ฯ สะดวกขึ้น ถึงกระนั้นการที่ไปมาระหว่างกรุงเทพ ฯ กับพระปฐมเจดีย์ในสมัยนั้นต้องค้างกลางทางคืนหนึ่งจึงถึง จำเป็นต้องสร้างที่ประทับแรมที่พระปฐมเจดีย์ จึงโปรดให้สร้างพระราชวังซึ่งพระมหากษัตริย์ครั้งกรุงศรีอยุธยา ทรงสร้างที่ริมบริเวณพระพุทธบาทฉะนั้น พระราชทานนามว่า "พระนครปฐม"

สิ่งสำคัญในพระราชวังซึ่งสร้างครั้งรัชกาลที่ ๕ มีหลายอย่าง เช่นพลับพลาจตุรมุข เป็นพลับพลาใหญ่ผนังก่ออิฐถือปูน มุขด้านตะวันตกเป็นท้องพระโรง มุขด้านตะวันออกเป็นที่เสด็จออกฝ่ายใน มุขใต้เป็นที่เสด็จออกตรงโรงละคร มุขเหนือเป็นบันไดสำหรับขึ้นพระที่นั่ง ตัวพระที่นั่งเป็นตึกใหญ่ขนาดใหญ่ ๗ ห้อง มีเฉลียงรอบ มีเขื่อนเพชรกันเป็นข้างหน้าข้างใน ทางด้านเหนือของเขื่อนเพชรมีโรงละคร นอกพระราชวังด้านใต้มีโรงม้า ๒ โรง โรงทหารปืนใหญ่โรง ๑ โรงรถโรง ๑

พระราชวังที่เมืองนครปฐมนี้เป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหลายคราว จนเมื่อสร้างทางรถไฟสายใต้ผ่านเมืองนครปฐมไปแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานพระราชวังนี้ให้เป็นที่ว่าการมณฑล แต่ต่อมาพลับพลาและตำหนักต่าง ๆ ได้ชำรุดทรุดโทรมลงไป จึงได้รื้อทิ้งไปเสียเป็นอันมาก คงรักษาไว้แต่พระที่นั่งองค์ใหญ่ ซึ่งเป็นที่ประทับ แต่องค์เดียว พระนั่งที่องค์นี้ยังคง อาศัยใช้เป็นที่พักของ พนักงานเทศบาลอยู่จนกระทั่งถึงเวลาบัจจุบัน และในบริเวณพระราชวังก็ใช้เป็นที่ทำงานของเทศบาลเมืองนครปฐมด้วย

พระราชวังสนามจันทร์

พระราชวังสนามจันทร์อยู่ใต้องค์พระปฐมเจดีย์ลงไปประมาณ ๒ กิโลเมตร ตรงที่สร้างพระราชวังสนามจันทร์นี้ เดิมเป็นพระราชวังของพระมหากษัตริย์ที่ครอบครองเมืองนครปฐมอยู่ก่อน หากทิ้งร้างมาหลายร้อยปี

และทิ้งร้างไป ก่อนที่พวกไทย จะได้มาเป็น ใหญ่ใน ดินแดน แถบนี้

ต่อมา พระบาท สมเด็จ พระมง กุฎเกล้า เจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริที่จะสร้างพระราชวังขึ้นแห่งหนึ่ง ซึ่งอยู่ห่างจากพระนครไม่มากนัก เพื่อเสด็จแปรพระราชฐานไปประทับพักผ่อนพระราชอิริยาบถ ทรงเห็นว่าจังหวัดนครปฐมเป็นเมืองที่เหมาะมาก เพราะอยู่ห่างจากกรุงเทพ ฯ เพียง ๔๐ - ๕๐ กิโลเมตรเท่านั้น และมีทางรถไฟผ่านไปมาได้สะดวก จึงโปรดให้สร้างพระราชวังขึ้นแห่งหนึ่งที่ตรงบ้านเนินปราสาทเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ทรงพระราชทานนามว่าพระราชวังสนามจันทร์ และโปรดให้สร้างสถานีรถไฟข้างพระราชวัง เป็นสถานีส่วนพระองค์สำหรับเสด็จพระราชดำเนินมาประทับที่พระราชวัง เรียกกันว่าสถานีสนามจันทน์ ต่อมาสถานีนี้ชำรุดทรุดโทรมลง จึงรื้อเสียเมื่อในรัชกาลที่ ๗ ตัวพระที่นั่งในบริเวณพระราชวังสนามจันทร์นี้ล้วนเป็นของก่อสร้างขึ้นด้วยสถาปัตยกรรมสมัยใหม่ เป็นตึกเฟโรคอนกรีตคล้ายพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทแต่มิได้ทำ

ยอดเป็นปราสาทอย่างพระที่นั่งจักรี บริเวณพระราชวังกว้างขวางมีสนามหญ้ากว้างใหญ่ และมีถนนตัดผ่านไปยังพระที่นั่ง และตำหนักต่าง ๆ ตรงหน้า พระราชวัง ทำเป็นซุ้มประดิษฐานรูปพระมหาวิฆเนศวร์ เมื่อทรงสร้างพระราชวังขึ้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้ขุดขยายลำคูเดิมที่ยังมีซากเหลืออยู่บ้าง และที่ตื้นเขินไปก็ขุดขึ้นใหม่ล้อมรอบบริเวณพระราชวังนี้ ลำคูที่โปรด ให้ขุดขึ้น ใหม่นี้ยัง ปรากฏ อยู่จน กระทั่ง ถึงเวลาบัจจุบัน

พระที่นั่งในบริเวณ พระราชวังสนามจันทร์มีอยู่ ๕ องค์ มีชื่อดังต่อไปนี้ คือ

๑. พระที่นั่งพิมานปฐม คือพระที่นั่งองค์ใหญ่ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของศาลากลางจังหวัดนครปฐม

๒. พระที่นั่งอภิรมย์ฤดี เป็นพระที่นั่งองค์เล็ก ๆ อยู่ต่อจากพระที่นั่งพิมานปฐมเข้าไป เวลานี้เป็นศาลจังหวัดนครปฐม

๓. พระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์ เป็นท้องพระโรงสำหรับเสด็จออกขุนนาง พระที่นั่งองค์นี้เป็นแบบไทย คือ

มีช่อฟ้าใบระกา เสาก็มีลายทอง เพดานมีดาวประดับงดงามมาก นอกจากจะใช้เป็นท้องพระโรงแล้ว ยังโปรดให้เป็นที่แสดงโขนและละครอีกด้วย ชาวบ้านจึงมักเรียกกันเป็นสามัญว่าโรงโขน

พระที่นั่งองค์นี้ชำรุดทรุดโทรม อยู่เป็นเวลานานจนกระทั่งถึง พ.ศ. ๒๔๙๓ จึงได้ซ่อมใหม่ และในปัจจุบันคงใช้เป็นสโมสรข้าราชการจังหวัดนครปฐม

พระบรมรูป พระบาทสมเด็จ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในเครื่อง แบบเต็ม ยศเสือป่า ราบหลวง รักษา พระองค์ ซึ่งประดิษฐาน ณ ที่ซึ่งเคยติดตั้งเศวตรฉัตรแต่เดิมนั้น ไม่ใช่เป็นของเก่า เป็นของเขียนขึ้นใหม่เมื่อคราวซ่อมพระที่นั่งองค์นี้

๔. พระที่นั่งวัชรรมยา เป็นพระที่นั่งตึก ทรงสร้างขึ้นใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ ตั้งขวางติดกับพระที่นั่งสามัคคีมุขมาตย์ เวลานี้เป็นส่วนหนึ่งของศาลากลางจังหวัดนครปฐม

นอกจากนี้ก็มีพระตำหนักและเรือนสำหรับข้าราชบริพาร ที่ใกล้ชิดอีกรวม ๕ หลัง มีชื่อเรียกต่าง ๆ กัน

คือ เรือนทับแก้ว เรือนทับขวัญ เรือนทับเจริญ พระตำหนักมาลีราชรัตนบัลลังก์ และพระตำหนักชาลีมงคลอาสน์ ตรงหน้าพระตำหนักนี้มีอนุสาวรีย์ยะเหลสุนัขแสนรู้ซึ่งพระบาทสมเด็จ พระมงกุฎเกล้า เจ้าอยู่หัว ทรงโปรดมาก อนุสาวรีย์นี้หล่อเป็นรูปสุนัขทมิฬว่ายะเหลตัวจริง ตั้งอยู่บนฐานซิเมนต์ตรงสนามหญ้าหน้าพระตำหนัก ที่ฐานมีพระราชนิพนธ์ไว้อาลัยเป็นคำกลอนจารึกไว้ด้วย

พระราชวังสนามจันทร์นี้เรื่องที่สมควรจารึกไว้ในประวัติศาสตร์ได้อย่างหนึ่ง คือเป็นบ่อเกิดแห่งวรรณกรรมของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ดูเหมือนพระองค์จะทรงใช้เวลาว่างทั้งหมดที่มีอยู่ไปในทางทรงพระอักษรบทละครและบทความที่เขียนลงในหนังสือพิมพ์ และหนังสือต่าง ๆ ตลอดจนพระบรมราโชวาทนั้นได้ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นในขณะที่ประทับอยู่ ณ พระราชวังนี้หลายสิบเรื่อง

เมื่อพระบาทสมเด็จ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระราชวังสนามจันทร์ก็ร่วงโรยไป พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ไม่ทรงโปรดที่จะเสด็จประทับ

ณ พระราชวังนี้ จึงพระราชทานให้เป็นที่ทำการของรัฐบาลเสียตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๙

พระปฐมเจดีย์

สัญญลักษณ์ของนครปฐมก็คือพระปฐมเจดีย์ ถ้าขาดพระปฐมเจดีย์เสียอย่างหนึ่งแล้ว เชื่อว่านครปฐมคงจะเสียนักทัศนาจรที่แวะมาเยี่ยมเยียนปีละตั้งหลายหมื่นคนทีเดียว พระปฐมเจดีย์เป็นปูชนียสถานที่เชิดหน้าชูตาอย่างยิ่งของจังนครปฐม มีประชาชนทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศไปนมัสการและไปชมเสมอมิได้ขาด และดูเหมือนจะมีแทบทุกวัน ๆ ละหลายสิบคน ยิ่งหน้าเทศกาลในกลางเดือน ๑๒ ด้วยแล้ว ประชาชนเป็นจำนวนหมื่นจำนวนแสนจะหลั่งไหลจากทุกทิศทุกทาง มานมัสการพระบรมสารีริกธาตุทุก ๆ ปี

พระปฐมเจดีย์ เป็นปูชนียสถาน ที่เก่าแก่ที่สุดของจังหวัดนครปฐม หรืออาจพูดได้โดยไม่ต้องกลัวผิดว่า เป็นปูชนียสถานที่เก่าแก่ที่สุดในประเทศไทย ประวัติของสิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่ในบริเวณพระปฐมเจดีย์นี้ มีผู้เขียนไว้ละ

เอียดพอสมควรแล้ว (๑) ข้าพเจ้าจะขอกล่าวแต่เพียงย่อ ๆ เพราะถ้าจะให้เขียนเรื่องราวของพระปฐมเจดีย์หรือประวัติของเมืองนครปฐมโดยละเอียดพิสดารแล้ว ก็จะเป็นหนังสือเล่มใหญ่เล่มหนึ่งทีเดียว

พระปฐมเจดีย์เท่าที่เห็นอยู่ในบัจจุบันนี้ ล้วนเป็นของสร้างในรัชกาลที่ ๔ ลงมาทั้งนั้น จะหาสิ่งใดที่มีอายุมากกว่ารัชกาลที่ ๔ เป็นไม่มี แต่ว่าเจดีย์จำลองครั้งรัชกาลที่ ๔ องค์หนึ่งซึ่งอยู่ทางทิศใต้ขององค์พระปฐมเจดีย์ พระบาทสมเด็จ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ให้ก่อจำลองจากเจดีย์องค์เดิมก่อนที่จะก่อเจดีย์องค์ใหม่หุ้มไว้ เจดีย์จำลององค์นี้เท่าที่ได้พิจารณาดูรูปร่างและลักษณะแล้วเห็นว่าไม่ใช่เป็นของใหม่ แต่ซ่อมแซมกันมาหลายครั้งหลายหน นักปราชญ์ทางโบราณคดีลงความเห็นว่า รูปเดิมที่เดียวคงจะคล้ายรูปบาตรคว่ำ เช่นเดียวกับสัญจิเจดีย์ซึ่งพระเจ้าอโศกมหาเจดีย์ ทรงสร้างไว้ ณ เมืองสัญจิ ในประเทศอินเดีย จึงเป็นอันเชื่อได้ว่าการสร้างเจดีย์องค์เดิมขึ้นที่นครปฐมนี้ คงจะทำตามคตินิยมครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช

(๑) เรื่องพระปฐมเจดีย์กับนำเที่ยว ของ ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล ซึ่งมีขายอยู่ที่องค์พระปฐมเจดีย์แล้ว

หรือจะพูดง่าย ๆ ก็คือ ทำตามแบบสัญจเจดียพระเจ้าอโศกมหาราชทรงสร้างไว้ก่อนนั่นเอง เพราะฉะนั้นการกำหนดอายุของสถูปองค์นี้ จึงเป็นประมาณได้ว่าไม่ก่อน พ.ศ. ๒๗๕ ซึ่งเป็นปีเสวยราชย์ของพระเจ้าอโศกมหาราช แต่ว่าใคร จะเป็นผู้คิดแบบ อย่างสร้าง ขึ้นในประเทศนี้และสร้างเสร็จในปีใดนั้น ไม่มีผู้ใดสามารถจะตอบได้ เพราะไม่มีศิลาจารึกหรือหนังสือเรื่องใด ๆ บอกไว้เลย หนังสือที่เขียนขึ้นในรุ่นหลังว่าสร้างเมื่อพุทธศักราชล่วงได้ ๕๖๙ ปีบ้าง ๑๐๐๑ ปีบ้าง ๑๑๗๕ ปีบ้าง และ ๑๒๖๕ ปีบ้าง ฯลฯ นั้น ไม่เป็นหลักฐานที่ควรจะเชื่อถือได้ เพราะเป็นการคิดเขียนขึ้นตามความคาดคะเนในชั้นหลังทั้งสิ้น

แต่ก็มีเรื่องที่เห็นพ้องต้องกันอยู่อย่างหนึ่งว่า ผู้สร้างพระปฐมเจดีย์องค์เดิมคงจะเป็นผู้มีอำนาจวาสนายิ่งใหญ่ หรืออาจกล่าวได้ว่าน่าจะเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงอานุภาพ หรือเป็นพระมหาจักรพรรดิราชที่ทรงครอบครองดินแดนเหล่านี้อยู่แต่เดิมก็ได้ เพราะถ้าเป็นคนธรรมดาสามัญ หรือถึงแม้จะเป็นเชื้อราชวงศ์องค์ใดก็ตาม ก็คง

ไม่มีกำลังและความ สามารถที่จะสร้าง ปูชนียสถานให้ใหญ่โตเช่นพระปฐมเจดีย์นี้ได้เลย

โดยเฉพาะองค์พระปฐมเจดีย์นี้ มีผู้ซ่อมแซมกันมาหลายครั้งหลายหน จะทราบได้ก็โดยรูปร่างทรวดทรงและลักษณะของสิ่งก่อสร้างที่ยังเหลืออยู่ตาม รูปซึ่งจำลองขึ้นไว้ในรัชกาลที่ ๕ เช่นตัวสถูปเดิมก็ไม่เป็นแบบบาตรคว่ำแท้ แต่กลับสูงชลูดขึ้นไปคล้ายกับทรงระฆังและมีปรางค์สร้างซ้อนบนรูประฆังนอกที่หนึ่ง

เมื่อนครปฐมกลายเป็นเมืองร้าง พระปฐมเจดีย์ก็ถูกทอดทิ้งเรื่อยมา จนในบริเวณนี้กลายเป็นป่าชัฏ มีต้นไม้ใหญ่ ๆ ขึ้นเต็มไปหมด เป็นที่อยู่ของสัตว์ป่า เช่น เสือ และหมีเรื่อยมาจนกระทั่งรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังทรงผนวชเป็นพระภิกษุอยู่ ได้เสด็จธุดงค์ไปนมัสการ ทรงทอดพระเนตรเห็นพระปฐมเจดีย์เป็นปูชนียสถานที่ใหญ่โตมาก ไม่มีแห่งใดจะเสมอเหมือน พระองค์ได้โปรดให้คนออกไปสืบดูตามประเทศใกล้เคียง ก็ไม่ปรากฏว่ามีพระเจดีย์ที่ใหญ่โตเท่าเทียมกับพระปฐมเจดีย์องค์นี้เลยจึงกราบ

ทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ขอให้ทรงซ่อมขึ้นไว้เพื่อจะได้ปรากฏพระเกียรติยศไปในภายหน้า แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงโปรด ตรัสว่า "เป็นของอยู่ในป่ารก จะทำขึ้นก็ไม่เป็นประโยชน์อันใดนัก"

ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเสวยราชย์แล้ว จึงโปรดให้ปฏิสังขรณ์โดยก่อเป็นพระเจดีย์องค์ใหญ่หุ้มองค์เดิมไว้ข้างใน โปรดให้ลงมือก่อสร้างเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๙๖ เป็นต้นมา และโปรดให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์เป็นแม่กอง แต่สมเด็จเจ้าพระยาองค์นี้ถึงแก่พิราลัยเสียก่อน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์อำนวยการจัดทำต่อมา

สิ่งก่อสร้างในรัชกาลที่ ๔ ส่วนใหญ่นอกจากองค์พระปฐมแล้ว ก็มีวิหารทั้ง ๔ ทิศ มีคดเชื่อมโดยรอบ และทรงสร้างพระพุทธรูปปางต่าง ๆ ประดิษฐานไว้ในวิหารทิศด้วย คือ

๑. วิหารใหญ่ข้างทิศตะวันออก หรือที่เรียกกัน

ว่าวิหารหลวงนั้น ห้องนอกมีรูปพระพุทธองค์ปางตรัสรู้ ประทับใต้โพธิบัลลังก์ (ต้นโพธิเป็นภาพเขียนในรัชกาลที่ ๖) ห้องในเป็นห้องโถง มีพระแท่นสำหรับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนมัสการพระปฐมเจดีย์

๒. วิหารข้างทิศใต้ ห้องหน้าประดิษฐานพระพุทธรูปนาคปรก ห้องหลังประดิษฐานพระพุทธรูปปางประทานปฐมเทศนาแก่ปัญจวัคคีย์

๓ วิหารข้างทิศตะวันตก ห้องหน้าประดิษฐานรูปพระนิพพานมีพระสาวก ๓ องค์ ห้องหลังประดิษฐานพระพุทธไสยาสน์

๔. วิหารข้างทิศเหนือ ซึ่งเป็นทางที่เจ้าหน้าที่เปิดให้ประชาชนเข้าไปชมพระปฐมเจดีย์โดยปกติ วิหารนี้อยู่หลังวิหารพระร่วงโรจนฤทธิ์ ฯ ห้องหน้ามีรูปพระพุทธองค์ปางประสุติ ประดิษฐานไว้ในครอบแก้ว ห้องหลังประดิษฐานพระบาทเลไลยก์

มีพระพุทธรูปสำคัญอีกองค์ ๑ ประดิษฐานอยู่ในซุ้มจรณำบนองค์พระปฐมเจดีย์ พระพุทธรูปองค์นี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้จำลอง จากพระพุทธสิหิงค์ (ซึ่งในปัจจุบันอยู่ ณ พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ใน

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ) แล้วขยายให้ใหญ่ขึ้นกว่าองค์เดิม ที่ทรงหล่อจำลองใหม่ในคราวนั้นมี ๒ องค์ โปรดให้ส่งไปเป็นพระประธานที่วัดราชประดิษฐ์องค์ ๑ และอีกองค์ ๑ โปรด ให้ส่งมา ประดิษฐาน ไว้ ณ ซุ้มจรณำ ที่องค์พระปฐมเจดีย์

ต่อจากชานพระปฐมเจดีย์ออกไป ก่อเป็นภูเขาและเนิน สำหรับ ปลูกไม้สำคัญ ๗ อย่างที่เกี่ยวกับพุทธประวัติ เช่น ต้นโพธิ์ ต้นเกด ต้นกร่าง ต้นหว้า ต้นสัก ต้นมะม่วง และต้นรัง และปลูกต้นโพธิที่ได้มาจากลังกาทวีป และจากพุทธคยาประเทศอินเดีย นอกจากนี้ยังมีพระอุโบสถโรงธรรม เก๋งจีน หอระฆัง พลับพลาสำหรับโปรยทานและสิ่งอื่น ๆ อีกหลายอย่าง

แต่น่าเสียดาย ที่พระบาทสมเด็จ พระจอม เกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคตเสียก่อนที่การซ่อมพระปฐมเจดีย์จะสำเร็จบริบูรณ์สมพระราชประสงค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอม เกล้า เจ้าอยู่หัว จึงโปรด ให้ซ่อม สืบต่อ ไปจน สำเร็จ และเสด็จพระราชดำเนินไปยกยอดพระปฐมเจดีย์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๓ แล้วโปรดให้สั่งกระเบื้องเคลือบจากเมืองจีนมาประ

ดับองค์พระปฐมเจดีย์ทำให้เพิ่มความสวยงามยิ่งขึ้นอีก กับโปรดให้สร้างพระระเบียงชั้นนอกเพิ่มขึ้นอีกชั้นหนึ่ง

ในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ ปฏิสังขรณ์วิหารหลวง และโปรดให้พระยาอนุศาสน์จิตรกร ซึ่งเป็นช่างเขียนฝีมือดีในครั้งนั้น เขียนภาพพระปฐมเจดีย์องค์เดิม กับภาพเทวดา ครุฑ นาค และนักบวชในศาสนาต่าง ๆ ไว้ที่ผนังวิหาร และโปรดให้สร้างวิหารสำหรับประดิษฐานพระร่วงโรจนฤทธิ์ (๑) ซึ่ง

---

(๑) พระร่วงโรจนฤทธิ์เป็นพระยืนปางประทานอภัย (ห้ามสมุทร) พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระยุพราช ได้เสด็จไปตรวจค้นของโบราณในมณฑลฝ่ายเหนือ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ ทรงพบพระพุทธรูปชำรุดองค์ ๑ จมอยู่ในพื้นวิหารวัดโบราณ ที่เมืองศรีสัชนาลัย จึงโปรดให้ขุดขึ้นได้พระเศียร พระหัตถ์ และพระบาท ซึ่งยังไม่ชำรุดมีลักษณะงามต้องพระราชหฤทัย จึงโปรดให้เชิญลงมากรุงเทพฯ ครั้นเมื่อเสร็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว จึงโปรดให้ช่างในกรมศิลปากรทำรูปหุ่นบั้นขึ้นผึ่งปฏิสังขรณ์ขึ้นให้บริบูรณ์เต็มพระองค์ ตั้งการพระราชพิธีหล่อที่วัดพระเชตุพนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ เสร็จแล้วเชิญไปประดิษฐานไว้ในซุ้มพระวิหารทิศเหนือ ตรงบันไดใหญ่ที่องค์พระปฐมเจดีย์ ทรงถวายพระนามว่า พระร่วงโรจนฤทธิ์ศรีอินทราทิตย์ธรรโมภาส มหาชิราวุธราช ปูชนียบพิตร

ทรงได้ พระเศียร มาแต่ เมืองสวรรคโลก ขึ้นตรง หน้าบันได ใหญ่ และดำรัสสั่งให้บรรจุพระสรีรางคของพระองค์ไว้ในฐานพระพุทธรูปองค์นั้นด้วย รอยบรรจุพระราชสรีรางคาร ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ อยู่ตรงผนังด้านหลังพระร่วงโรจนฤทธิ์ มีพวงหรีดแขวนไว้เป็นสำคัญ นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวยังโปรดให้บูรณะบันไดทางด้านหน้า ซึ่งสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถทรงสร้างไว้แต่ก่อน และโปรดให้ซ่อมแซมแก้ไขกำแพงแก้วล้อมรอบบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์อีกด้วย

ในรัชกาลที่ ๗ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่ก็โปรดให้สร้างพระอุโบสถวัดพระปฐมเจดีย์ ซึ่งสร้างค้างมาแต่รัชกาลที่ ๖ จนสำเร็จบริบูรณ์

พระอุโบสถหลังนี้ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงออกแบบ รูปทรงกระทัดรัดงดงามอย่างยิ่ง ตามผนังโบสถ์ด้านนอกมีใบเสมาหินอ่อนทั้งสิ่มุม จำหลักเป็นรูปท้าวจตุโลกบาล ซึ่งรักษาทิศทั้งสี่ คือรูปท้าวธตรฐ องค์ ๑ ท้าววิรูปักษ์องค์ ๑ ท้าววิรุฬหกองค์ ๑ และท้าว

เวสสวัณองค์ ๑ ภายในพระอุโบสถประดิษฐานพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาท ปางปฐมเทศนาซึ่งได้มาแต่วัดพระเมรุ เป็นพระพุทธรูปสมัยทวารวดี ผู้มีอายุยิ่งองค์หนึ่งที่ได้พบในจังหวัดนี้ เพราะฉะนั้นจึงนับว่าพระปฐมเจดีย์เป็นปูชนียสถานแห่งหนึ่ง ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงพระราชศรัทธาปฏิสังขรณ์ติดต่อกันมาเรื่อยตั้ง ๕ รัชกาล คือตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ จนถึงรัชกาลที่ ๗

พิพิธภัณฑสถาน นครปฐมมีพิพิธภัณฑสถานประจำจังหวัด เป็นสาขาของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติตั้งอยู่ที่คดรอบองค์พระปฐมเจดีย์ด้านในและด้านนอก กำเนิดของพิพิธภัณฑสถานแห่งนี้ เริ่มตั้งแต่เมื่อคราวย้ายเมืองนครไชยศรีจากตำบลท่านา มาตั้งที่บริเวณพระปฐมเจดีย์ในปลายรัชกาลที่ ๕ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จมาควบคุมการย้ายเมืองใหม่ด้วยพระองค์เอง ทรงพบของโบราณเป็นจำนวนมากทั้งอยู่ในป่า จึงโปรดให้เก็บรวบรวมไว้ในคดรอบองค์พระปฐมเจดีย์ ต่อมาเจ้าหน้าที่รักษาองค์พระปฐมเจดีย์ จึงได้สร้าง ตู้สำหรับเก็บ ของเล็ก ๆ ขึ้น

หลายใบ ตั้งไว้ทางคดด้านใน(๑) ประชาชนที่ไปนมัสการพระปฐมเจดีย์มีโอกาสได้ชมของที่จัดตั้งแสดงไว้ในคดนี้ด้วย

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๗๗ กรมศิลปากรจึงได้ประกาศรับพิพิธภัณฑสถานที่จังหวัดปฐมเป็นสาขาพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติโดยฉนานนามว่า "พระปฐมเจดีย์พิพิธภัณฑสถาน"

ของที่มีอยู่ในพระปฐมเจดีย์พิพิธภัณฑสถานนี้โดยมากเป็นของสมัยทวารวดี ซึ่งได้ขุดพบที่บริเวณพระปฐมเจดีย์และวัดข้างเคียง กับสิ่งของที่ขุดพบที่วัดพระเมรุบ้างและที่วัดพระประโทนบ้าง มีพระพุทธรูป พระพิมพ์ เครื่องปูนปั้น เครื่องดินเผา แผ่นอิฐโบราณ ส่วนเครื่องศิลาที่เป็นของใหญ่ ได้ทำฐานปูนตั้งไว้ในคดรอบนอกของที่จัดแสดงไว้ในคดรอบองค์พระปฐมเจดีย์ทั้งด้านในและด้านนอกนี้ ล้วนแต่เป็นของดีที่ควรชมและควรศึกษาหาความรู้เป็นอย่างยิ่ง ปรากฏว่ามีนักโบราณคดีชาวต่าง

(๑) ตู้ที่ใส่ของโบราณเหล่านี้ ในปัจจุบันได้ย้ายไปไว้ที่ศาลาโรงธรรมหน้าพระอุโบสถ

ประเทศเดินทางไปชมและศึกษาหาความรู้มิได้ขาด

วัดพระงาม วัดพระงามอยู่ที่ตำบลวัดพระงาม ริมทางรถไฟใต้สถานีนครปฐมลงไปสักหน่อย วัดนี้มีเนินใหญ่อยู่ริมทางรถไฟเนินหนึ่ง เมื่อนั่งรถไฟผ่านไปจะมองเห็นได้ถนัด แต่น่าเสียดายที่ต้องทำทางรถไฟตัดผ่านตัวเนินทางทิศตะวันตกไป จึงทำให้ซากโบราณสถานทางทิศนี้ถูกรื้อทำลายไปเสียทั้งซีก คงเหลืออยู่แต่ซีกทางทิศตะวันออกเท่านั้น บนเนินนี้มีผู้ก่อพระเจดีย์ขึ้นใหม่หลายองค์ แต่ฝีมือช่างที่ก่อสร้างไม่งาม

วัดนี้เดิมคงจะเป็นวัดที่มีอายุรุ่นราวคราวเดียวกันกับพระปฐมเจดีย์ และอาจจะอยู่ในบริเวณเดียวกันก็ได้ เพราะในปัจจุบันก็ปรากฏว่าอยู่ไม่ห่างกันนี่มากน้อย ของโบราณซึ่งขุดพบที่วัดนี้ก็ล้วนแต่เป็นของฝีมือช่างสมัยทวารวดีทั้งสิ้น พระพุทธรูปดินเผาซึ่งพบที่วัดนี้ ฝีมือทำงดงามมาก ไม่มีแห่งใดเสมอเหมือน(๑)

---

(๑) มีตัวอย่างอยู่ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติที่กรุงเทพฯ หลายองค์

ในปัจจุบันวัดพระงามเป็นวัดที่มีพระสงฆ์อยู่ แต่ปรากฏว่าเพิ่งมาตั้งเป็นวัดขึ้นใหม่เมื่อปลายรัชกาลที่ ๕ นี่เอง ตัวโบสถ์วิหารเป็นของสร้างใหม่ ฝีมือไม่งาม และพระประธานในพระอุโบสถก็เป็น ของบั้น ใหม่พร้อมกันกับเมื่อคราวสร้างวัด ไม่ใช่เป็นของสำคัญอย่างใด

วัดพระเมรุ วัดพระเมรุอยู่ที่สวนนันทอุทยาน ตำบลห้วยจรเข้ หลังองค์พระปฐมเจดีย์ไปไม่ไกลนัก วัดนี้ร้างมาหลายร้อยปีแล้ว จึงไม่ปรากฏว่ามีซากโบสถ์วิหารเหลืออยู่เลย ยังคงเหลือแต่ซากเนินใหญ่ อยู่กลาง วัดเนินเดียวเท่านั้น และเนินนี้เป็นสิ่งที่มีค่าอย่างยิ่งยวดในทางโบราณคดี ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

เนื่องจากมีอิฐปรักหักพังกอง สลับ ซับซ้อนกันอยู่ที่เนินนี้เป็นจำนวนมาก และมีต้นไม้ใหญ่ขึ้นปกคลุมร่มรื่น อิฐบางแห่งซึ่งหักพังล่วงหล่นลงมามิได้ทับถมกันแนบแน่น มีช่องมีรูเป็นโพรงเข้าไปข้างใน จึงมีผู้เชื่อกันว่าตรงเนินนี้เป็นอุโมงค์ซึ่งจะไปทะลุออกที่วัดธรรมศาลา

ได้ เพราะที่วัดนั้นก็มีเนินใหญ่และมีโพรงเหมือนอย่างที่วัดพระเมรุเหมือนกัน(๑) และในอุโมงนี้เล่าลือกันว่ามีขุมทรัพย์ซ่อนอยู่ บางคนก็เล่าว่าเคยขุดพบถาดทองและภาชนะอื่น ๆ ที่มีค่า แต่ไม่สามารถจะนำเอาออกมาได้เนื่องจากมีปุโสมเฝ้ารักษาอยู่ จึงทำให้มีผู้สันนิษฐานและเล่าลือกันไปต่าง ๆ นานา และคำเล่าลือนั้นก็มักจะเป็นไปในทางปาฏิหาริย์มหัศจรรย์ทั้งสิ้น

แต่พยานสำคัญซึ่งมีผู้พบที่วัดนี้จริง ๆ มีอยู่อย่างหนึ่ง คือได้พบพระพุทธรูปศิลาขนาดใหญ่ ๔ องค์ พระพุทธรูปเหล่านี้เป็นของใหญ่จริง ๆ มีขนาดใหญ่กว่าคนธรรมดาตั้ง ๓ เท่า และไม่ปรากฏว่ามีผู้ใดเคยพบพระพุทธรูปนั่งห้อยพระบาทโตเท่าขนาดที่ได้พบที่วัดพระเมรุนี้เลย ทั้งในประเทศไทยและประเทศใกล้เคียง พระพุทธรูปเหล่านี้จมอยู่ในซากปรักหักพังที่กล่าวกันว่าเป็นอุโมงค์ มีผู้พบและเชิญไปไว้ที่วัดพระยากงสององค์ กับวัดขุนพรหมที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยาองค์หนึ่ง ตั้งแต่สมัยอยุธยามา

(๑) วัดธรรมศาลาอยู่ตรงกึ่งทางที่จะไปยังอำเภอนครไชยศรี มีระยะทางห่างจากวัดพระเมรุประมาณ ๕ กิโลเมตร

แล้ว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ประดิษฐานเป็นประธาน ไว้ ใน พระอุโบสถ ซึ่งมาตั้งอยู่ในบริเวณพระปฐมเจดีย์อีกองค์หนึ่ง กับมีท่อนพระเพลาอีก ๒ ท่อน พร้อมทั้งบัวรองพระบาทด้วย และมีชิ้นส่วนเช่น นิ้วพระหัตถ์ พระชานุ และพระพาหาเป็นต้น ซึ่งเก็บรวบรวมรักษาไว้ทิศใต้ด้านนอก รอบองค์พระปฐมเจดีย์(๑) จึงทำให้เชื่อกันว่าวัดพระเมรุคงจะเป็นวัดที่ใหญ่โตวัดหนึ่งในสมัยทวารวดี และมีอายุเก่าแก่ตั้ง ๑๕๐๐ ปี ขึ้นไป โดยไม่ต้องสงสัย

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑ กรมศิลปากรจึงได้ร่วมมือกับสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศทำการขุดค้นเบื้องการใหญ่ จากผลแห่งการขุดค้นในคราวนั้นจึงทราบได้โดย

---

(๑) ต่อมากรมศิลปากรได้รวบรวมพระเศียรและชิ้นส่วนต่าง ๆ ซึ่งพบที่วัดพระยากงและวัดขุนพรหม รวมกับชิ้นส่วนที่คดรอบองค์พระปฐมเจดีย์ประกอบเป็นพระองค์ขึ้นใหม่ ตั้งไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ เจ้าสามพระยาองค์ ๑ ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่กรุงเทพฯ องค์ ๑ และ ณ ลานชั้นลดด้านใต้ขององค์พระปฐมเจดีย์อีกองค์ ๑ ดูเรื่องพระพุทธรูปศิลาขาวสมัยทวารวดีของธนิต อยู่โพธิ์ กรมศิลปากร พ.ศ. ๒๕๑๐

แน่นอนว่า เนินใหญ่ซึ่งเชื่อกันแต่เดิมว่าเป็นอุโมงค์และมีทรัพย์สมบัติฝังซ่อนอยู่มากมายนั้น หาใช่เป็นอุโมงค์หรือเป็นขุมทรัพย์ซึ่งมีค่าในทางเงินทองซ่อนเร้นอยู่แต่อย่างใดไม่ แต่กลับมีค่าในทางโบราณคดีอย่างมากมายที่สุด ทำให้ทราบว่าเนินใหญ่เป็นเจดีย์องค์มหึมาย่อเป็นชั้นย่อมุมขึ้นไปสูงมาก แต่ซากฐานเจดีย์ซึ่งหักพังไปแล้วนั้น ก็ปรากฏว่ายังคงเหลืออยู่สูงถึง ๑๒ เมตร และมีซุ้ม สำหรับ ประดิษฐาน พระพุทธรูป ศิลานั่งห้อยพระบาททั้ง ๔ ทิศ และได้พบพระเพลา พระกร พระหัตถ์ และเครื่องปูนปั้นเป็นภาพยักษ์ ภาพสิงห์ ดอกบัว ตลอดจนลวดลายต่าง ๆ ที่ประดับพระเจดีย์นี้เป็นจำนวนมาก(๑) ลวดลายและภาพปูนปั้นเหล่านี้ ในปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานประจำจังหวัดนครปฐมหลายสิบชิ้น และส่งมาเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติที่กรุงเทพ ฯ

(๑) รายงานการขุดค้นวัดพระเมรุที่จังหวัดนครปฐมนี้ ข้าพเจ้าได้เขียนไว้โดยละเอียด และกรมศิลปากรพิมพ์เป็นเล่มสำหรับถวายพระภิกษุที่มาชมพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติแล้ว ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๘๒

ก็ไม่น้อย ส่วนของที่ซ้ำกันก็แบ่งให้สำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศไปไม่น้อยเหมือนกัน

วัดพระเมรุนี้เท่าที่กรมศิลปากรได้ขุดค้นและทำแผนผังขึ้นไว้ เห็นว่ารูปร่างลักษณะเหมือนกับอานันทเจดีย์ประดิษฐาน พระพุทธรูปยืน องค์ใหญ่ที่ซุ้มเจดีย์ทั้ง ๔ ทิศ ส่วนที่วัดพระเมรุนี้ประดิษฐานพระพุทธรูปนั่งห้อย พระบาทสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพตรัสว่า พระเจ้าอนุรุทกษัตริย์พม่าครองเมืองภุกามคงจะได้แบบอย่างวัดพระเมรุที่เมืองนครปฐมไปก่อสร้างที่เมืองภุกาม เพราะแผนผังของเจดีย์มีลักษณะคล้ายคลึงกันมาก และนอกจากนี้ยังมีสิ่งของซึ่งขุดพบที่เมืองภุกาม มีลักษณะคล้ายคลึงกันกับที่ขุดพบที่เมืองนครปฐมหลายอย่าง เช่น พระพิมพ์ดินเผาซึ่งทำเป็น พระพุทธรูปนั่งห้อย พระบาทปางปฐมเทศนา และเงินตราโบราณ ก็มีส่วนคล้ายคลึงกันมากจนเกือบจะดูไม่ออกว่าเป็นของสร้างขึ้นเมืองใดแน่(๑)

น่าเสียดายที่ในปัจจุบันหย่อนการบำรุงรักษาซาก

(๑) พระพิมพ์ที่พบที่เมืองนครปฐมและเมืองภุกาม ได้ตั้งแสดงเปรียบเทียบกันไว้แล้วที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่กรุงเทพ ฯ

โบราณสถานที่วัดพระเมรุซึ่งได้ขุดแต่งไว้แล้ว ให้คงรูปอยู่ดูเหมือนอย่างเช่น เวลาที่ได้ขุดแต่งสำเร็จใหม่ ๆ จึงปรากฏว่ามีต้นไม้ขึ้นรกเบื้นพง และที่น่าเสียดายยิ่งขึ้นไปอีกคือ ปรากฏว่ามีผู้ขุดเอาอิฐไปถมถนนเสียก็มาก ถ้าทางการจัดการรักษาให้สะอาดเรียบร้อย และกวดขันไม่ให้ผู้ใดขุดทำลายแล้ว คงเบื้นสถานที่ที่นักโบราณคดีจะพอใจไปศึกษาหาความรู้เบื้นอย่างยิ่ง แต่ถึงแม้ว่าซากโบราณสถานจะรกร้างอยู่เช่นนี้ก็ตาม ผู้ที่ใฝ่ใจในวิชาโบราณคดี เมื่อไปเที่ยวจังหวัดนครปฐมแล้ว มักจะพากันไปชมวัดพระเมรุนี้เสมอมิได้ขาด

พระประโทนเจดีย์ พระประโทนเจดีย์อยู่ที่ตำบลพระประโทน ห่างจากองค์พระปฐมไปประมาณ ๓ กิโลเมตร ถนนเพชรเกษมซึ่งจะไปยังจังหวัดนครปฐมผ่านหน้าวัด ถ้าท่านเดินทางไปจากกรุงเทพ ฯ อาจจะแวะชมวัดพระโทนก่อนก็ได้

พระประโทนเจดีย์เบื้นโบราณสถานที่ใหญ่โตเบื้นที่สองรองจากพระปฐมเจดีย์ ยังปรากฏซากเนินใหญ่

อยู่กลางวัดเป็นสำคัญ แต่น่าเสียดายที่เนินใหญ่นี้มิได้มีการขุดค้นทางโบราณคดีและก็เชื่อว่าคงไม่มีโอกาสจะทำได้ เพราะเนื่องจากได้มีผู้สร้างปรางค์ซ้อนขึ้นบนยอดเนินนี้เสียแล้ว จึงไม่สามารถจะทราบได้ว่ารูปร่างโบราณสถานของเดิมซึ่งซ่อนอยู่ในมูลดินนี้ จะเป็นอย่างไร

เท่าที่เห็นด้วยตาในเวลาบัจจุบัน ปรากฏว่าพระประโทนเจดีย์ตั้งอยู่กลางวัดซึ่งมีพระสงฆ์จำพรรษาอยู่ ตัวเนินใหญ่อยู่บนพื้นฐานสี่เหลี่ยมก่อด้วยอิฐ(๑) บนยอดเนินมีปรางค์อยู่องค์หนึ่ง ทรวดทรงเตี้ยกว่าองค์ที่สร้างบนยอดเนินพระปฐมเจดีย์ บนพื้นฐานมีชานกว้าง มีต้นไม้ขึ้นร่มรื่นและเดินได้โดยรอบเนินปรางค์ มีบันไดสูงขึ้นไปยังองค์ปรางค์ซึ่งอยู่บนยอดเนินสูงจากพื้นดินประมาณ ๒๐ เมตร เมื่อขึ้นไปข้างบนสามารถมองเห็นทิวทัศน์ของจังหวัดนครปฐมได้โดยรอบ บนองค์ปรางค์นี้นักทัศนาจรซึ่งไปชมพระประโทนเจดีย์ มักจะชอบปีนป่ายขึ้นไปชม

---

(๑) อิฐที่ก่อเป็นฐานรอบเนินนี้ เป็นของก่อขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๔ เพื่อกันดินพัง ไม่ใช่ของที่สร้างไว้แต่เดิม

ทิวทัศน์เสมอ

เรื่องที่เกี่ยวกับพระประโทนเจดีย์ มีตำนานเล่าสืบกันมาว่า แต่เดิมที่ตำบลพระประโทนเป็นที่อยู่ของพราหมณ์ตระกูลหนึ่ง เรียกว่าโทณะพราหมณ์ พราหมณ์พวกนี้มีของศักดิ์สิทธิ์อยู่อย่างหนึ่ง คือ ทนานทองที่ตวงพระบรมสารีริกธาตุ ได้สร้างเรือนศิลาเป็นที่เก็บรักษาทนานทองนี้ขึ้นไว้เมื่อพุทธศักราชล่วงได้ ๑๑๓๓ ปี ต่อมากษัตริย์องค์หนึ่งชื่อท้าวศรีสิทธิไชย พรหมเทพมาสร้างเมืองนครไชยศรีขึ้น กษัตริย์องค์นี้ทรงขอทนานทองเพื่อจะส่งไปแลกเปลี่ยนกับพระบรมสารีริกธาตุจากกษัตริย์ลังกา แต่พวกพราหมณ์ไม่ยินยอม ท้าวศรีสิทธิไชยจึงยกกำลังไปแย่งเอาทนานทองมาจนได้ และส่งไปแลกพระบรมสารีริกธาตุจากกษัตริย์ลังกามาบรรจุไว้ที่พระปฐมเจดีย์

ครั้นต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๑๑๙๙ พระเจ้ากากะวรรณดิศ ซึ่งครองเมืองละโว้ ทรงก่อพระเจดีย์ครอบเรือนศิลาที่บรรจุทนานทองของพวกพราหมณ์ไว้อีกชั้นหนึ่ง ทรงขนานนามเจดีย์ที่ทรงก่อขึ้นใหม่นี้ว่าโทณะเจดีย์ เพราะฉะนั้นพระเจดีย์หรือเนินใหญ่ซึ่งตั้งอยู่กลางวัดนี้ จึงมีชื่อ

เรียกว่าโทณะเจดีย์หรือพระประโทน เจดีย์ ตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา

ที่ฐานพระประโทนเจดีย์มีกุฏิเล็ก ๆ หลังหนึ่ง มีรูปหญิงนั่งอุ้มเด็กอยู่ข้างในกุฏินั้นเรียกกันว่า "รูปยายหอม" รูปนั้นมีผู้นับถือกันมาก พากันมาบีดทองเต็มไปหมด เพราะเชื่อกันว่าเป็นรูปของยายหอมกำลังอุ้มพระยาพานผู้สร้างพระปฐมเจดีย์

แต่ประวัติของรูปนั้นมีมาอย่างไรนั้น ยังหามีผู้ใดทราบโดยแน่ชัดไม่ ข้าพเจ้าจึงใคร่จะขอเขียนฝากไว้ในที่นี้ด้วย คือรูปนั้นหญิงอุ้มเด็กซึ่งอยู่ในกุฏินั้น ไม่ใช่เป็นของโบราณ คณะกรรมการวัดพระประโทนพร้อมด้วยท่านเจ้าอาวาสวัดนี้ ได้เก็บเศษหินแตก ๆ ซึ่งกองอยู่ที่ฐานพระประโทนมาบูรณะขึ้นใหม่ เศษหินเหล่านี้เชื่อกันว่าเป็นรูปเดิมของยายหอม กับพระยาพาน หากแต่ชำรุดแตกหักไปจนหาชิ้นดีไม่ และก็ไม่มีผู้ใดสามารถจะบอกได้ว่ารูปร่างเค้าหน้าของเดิมเป็นอย่างไร รูปนั้นที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันเป็นรูปที่นึกคิดเอาตามมโนภาพของผู้บันทึกนี้ ส่วนกุฏินั้นเป็นของใหม่ ซึ่งมีผู้ศรัทธาบริจาค

เจดีย์สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖

สิ่งสำคัญในบริเวณพระประโทนเจดีย์มีอยู่อีกอย่างหนึ่งคือ ซากโบราณสถานที่อยู่ในพงหญ้า ซึ่งชาวบ้านเรียกกันว่าเนินหิน ซากโบราณสถานแห่งนี้อยู่ห่างจากองค์พระประโทนไปทางทิศตะวันออกประมาณ ๑ กิโลเมตร เดิมมีแผ่นอิฐก่อสลับซับซ้อนกันเป็นเนินใหญ่ ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ กรมศิลปากรได้ร่วมมือกับสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ ซึ่งในขณะนั้นมีสำนักงานอยู่ที่เมืองฮานอยในอินโดจีนฝรั่งเศส ทำการขุดค้นซากโบราณสถานนี้ ปรากฏว่าได้พบเจดีย์ใหญ่ แต่ยอดปรักหักพังเสียหมด คงเหลืออยู่แต่ฐาน มีลวดลายและภาพปูนปั้นประดับที่ฐานเจดีย์เต็มไปหมด ที่ร่วงหล่นจมดินอยู่ก็มาก ซึ่งกรมศิลปากรได้เก็บรักษาไว้ ณ พิพิธภัณฑสถานประจำจังหวัดนครปฐมก็มี นำไปเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่กรุงเทพ ฯ ก็มี และแบ่งให้สำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศไปบ้าง ลวดลายและภาพปูนปั้นเหล่านี้ ล้วนแต่ทำด้วยฝีมือประณีตงดงาม แต่น่าเสียดายที่เมื่อขุดแต่งเสร็จแล้ว ขาดการบำรุงรักษาไว้ใน

ปัจจุบันจึงกลับจมอยู่ในพงหญ้าเหมือนอย่างเดิม

มีของซึ่งขุดพบที่วัดพระประโทนนี้หลายอย่าง แต่โดยมากเป็นของที่ขุดได้แต่ครั้งพระสมถกิติคุณ (ชุม) ซึ่งเป็นเจ้าอาวาสวัดนี้ยังสืบ เช่นพระพุทธรูป ลูกประคำ และประกับดินเผาสมัยทวารวดี ซึ่งในปัจจุบันเก็บรักษาไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ส่วนที่ยังเหลืออยู่ ท่านได้ก่อเจดีย์องค์เล็ก ๆ และเอาของที่ขุดได้นี้ประดับไว้เต็มไปหมด ของที่สำคัญที่สุดก็คือรูปครุฑสัมฤทธิ์ ซึ่งท่านเจ้าอาวาสได้นำขึ้นไปทูลเกล้า ฯ ถวายต่อพระหัตถ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเสด็จไปประพาสวัดนี้เมื่อก่อนเสวยราชสมบัติ รูปครุฑนี้คล้ายกับครุฑยอดธง แต่ขนาดใหญ่กว่าและมีลวดลายงดงามมาก ขนาดกว้างยาวประมาณ ๑๕ ซม.

วัดธรรมศาลา วัดธรรมศาลา ตั้งอยู่ตำบลธรรมศาลา ห่างจากที่ว่าการอำเภอเมืองนคร ปฐม ออก ไปประมาณ ๖ กิโลเมตร มีทางรถยนต์ผ่านไปได้ถึงหน้าวัด ตำบลนี้เดิมคงจะอยู่ริมแม่น้ำใหญ่ใกล้ทะเล เพราะปรากฏว่าเคยมีผู้

ขุดพบสมอและสายโซ่เรือเดิน ทะเล จมฝังอยู่ ในวัดนี้มีเนินใหญ่เช่นเดียวกันกับวัดพระเมรุ และมีโพรงอิฐซึ่งเชื่อกันว่าเป็นอุโมงไปทะลุออกที่วัดพระเมรุ ดังได้กล่าวมาแล้วแต่ตอนต้น แต่เนินใหญ่นี้ยังไม่เคยได้ขุดค้น จึงยังไม่ทราบว่าจะเป็นอะไรแน่ แต่เท่าที่ดูรูปทรงภายนอกเข้าใจว่าคงจะเป็นฐานเจดีย์องค์ใหญ่ อย่างเช่น ที่วัดพระเมรุเหมือนกัน

ตำบลธรรมศาลาซึ่งเป็นที่ตั้งของวัดนี้ มีตำนานซึ่งสมควรจะทราบไว้เสียด้วย เพราะเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับพระยากง พระยาพาน ซึ่งเป็นเรื่องประวัติศาสตร์ของนครปฐม คือภายหลังที่พระยาพานได้กระทำบีตุฆาฏแล้วก็สำนึกในบาปบุญคุณโทษของตน จึงได้นิมนต์พระสงฆ์มาจากวัดต่าง ๆ และปลูกสร้างโรงธรรมขนาดใหญ่เพื่อใช้เป็นที่ประชุมสงฆ์ เมื่อนิมนต์พระสงฆ์มาประชุมพร้อมกันแล้ว พระยาพานจึงหารือว่า ตนควรจะบำเพ็ญกุศลผลบุญประการใดบ้างจึงจะล้างบาปที่ตนกระทำไว้ได้ ที่ประชุมสงฆ์ได้แนะนำให้ พระยาพาน สร้างวัด และซ่อม พระปฐมเจดีย์ ซึ่งพระยาพานก็เห็นชอบด้วย แล้วอุทิศโรงนั้นเป็นที่

สำหรับพระสงฆ์แสดงธรรมต่อไป โรงนั้นจึงเรียกกันว่า "ธรรมศาลา" และต่อมาได้กลายเป็นชื่อวัดที่สร้างขึ้นในบริเวณนั้น ซึ่งชาวบ้านได้เรียกกันสืบต่อมาจนกระทั่งทุกวันนี้

วัดธรรมศาลาเป็นวัดที่มีพระสงฆ์ แต่ได้กล่าวมาแล้วว่า วัดต่าง ๆ ในบริเวณตัวเมืองนครปฐมที่ได้กลับรื้อฟื้นตั้งขึ้นใหม่นั้น มีอายุไม่สูงกว่ารัชกาลที่ ๔ ขึ้นไปสักวัดเดียว วัดนี้ก็เช่นเดียวกัน เป็นวัดที่ซ่อมใหม่ในรัชกาลที่ ๔ จึงไม่มีสิ่งสำคัญอันใดที่จะเป็นประโยชน์ในทางโบราณคดี นอกจากเนินดินใหญ่ที่ยังมิได้ทำการขุดค้นแห่งเดียวเท่านั้น

เนินพระหรือดอนยายหอม ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของที่ว่าการอำเภอเมืองนครปฐม มีซากโบราณสถานที่ใหญ่โตอีกแห่งหนึ่ง เรียกกันว่าเนินพระหรือดอนยายหอม เนินพระนี้อยู่ห่างจากองค์พระปฐมเจดีย์ไปทางทิศใต้ประมาณ ๑๐ กิโลเมตร ในปัจจุบันมีถนนตัดไปยังตำบลนี้แล้ว ถ้าท่านมีรถยนต์สามารถจะไปชมได้โดยสะดวก

ในปัจจุบันปรากฏว่า ได้พบซากถนนเดิม ซึ่งตัดจากนครปฐมไปยังดอนยายหอม และมีคลองขนาน

ไปด้วย ถนนนี้เป็นถนนประวัติศาสตร์เรียกกันว่า "ถนนขาด" และคลองที่ขนานไปกับถนนก็เรียกชื่ออย่างเดียวกัน คือเรียกว่า "คลองถนนขาด" ตามตำนานกล่าวว่าพระยากงกับพระยาพานได้มาทำยุทธหัตถีกันที่ถนนนี้ พระยากงเสียทีถูกพระยาพานฟันขาดคอข้าง เมื่อพระยาพานทราบว่าพระยากงเป็นบิดาของตน ก็เสียใจมาก และพาลโกรธยายหอมซึ่งเป็นแม่เลี้ยงที่ไม่บอกความจริงให้ตนทราบ จึงฆ่ายายหอมตายอีกคนหนึ่ง เมื่อฆ่ายายหอมตายแล้วจึงฉุกคิดขึ้นมาได้ว่า ยายหอมก็เป็นผู้มีพระคุณแก่ตนอย่างล้นเหลือ การฆ่ายายหอมตายไปอีกคนหนึ่งเช่นนี้ ก็เท่ากับกระทำบาปเพิ่มขึ้นอีกเป็นทวีคูณ เพื่อจะล้างบาปอันใหญ่หลวงที่ตนสร้างให้ พระยาพานจึงพยายามสร้างปูชนียสถานให้ ใหญ่โตที่สุดที่ตน สามารถจะสร้างได้ โดยบูรณะพระปฐมเจดีย์ก่อสูงขึ้นไปเท่ากับนกเขาเหินแห่งหนึ่ง กับสร้างวัดขึ้นที่ตำบลดอนยายหอมอีกแห่งหนึ่ง

ตามตำนานที่กล่าวมานี้ จะเท็จจริงประการใด ข้าพเจ้าไม่ขอออกความเห็น แต่ว่าเนินใหญ่ที่วัดดอนยายหอม ตลอดจนซากปรักหักพังที่ข้างเนินใหญ่นั้น เป็นของมีอายุเก่าแก่มาก ประมาณว่าคงจะมีอายุรุ่นราว

คราวเดียวกันกับพระปฐมเจดีย์ เพราะเจดีย์ที่สร้างในสมัยนี้มักจะเป็นของใหญ่โต ใหญ่ยิ่งกว่าเจดีย์ในสมัยใด ๆ ที่เคยพบในประเทศไทย ซากเหล่านี้ในปัจจุบันยังมีปรากฏอยู่หลายแห่ง เช่นที่วัดพระเมรุ วัดพระงาม วัดพระประโทน วัดธรรมศาลา และวัดที่ดงนายหอมนี้เป็นต้น แต่น่าเสียดายที่ถูกรื้อไปเสียเมื่อคราวสร้างทางรถไฟสายใต้เป็นจำนวนมาก ถ้าซากเจดีย์ที่นครปฐมนี้ยังคงอยู่ครบถ้วนเหมือนอย่างที่ได้สร้างไว้แต่เดิมแล้ว ถึงแม้ว่าจะหักพังไปอย่างไรก็ตาม ซากที่ยังเหลืออยู่ก็จะเป็นประโยชน์อันใหญ่หลวงในทางโบราณคดียิ่งกว่าในปัจจุบันนี้มาก

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ พระครูทักษิณานุกิจ เจ้าอาวาสวัดดอนยายหอม ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ผูกพัทธสีมาวัดนี้ขึ้นใหม่ ท่านพระครูทักษิณานุกิจได้ขอแรงชาวบ้านขุดอิฐหักที่ชาย เนินใหญ่ มาทำรากพระอุโบสถ เมื่อขุดลงไปได้สักหน่อยก็พบเสาศิลาแปดเหลี่ยมต้น ๑ สูงประมาณ ๔ เมตร มีลายจำหลักที่ปลายเสาคล้ายกับเสาประดุสัญจิเจดีย์ ของพระเจ้าอโศก กวางหมอบ

ศิลาตัว ๑ พระพุทธรูปศิลาสมัยทวารวดีองค์ ๑ กับธรรมจักรหักเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อยหลายชิ้น(๑) โบราณวัตถุที่พบนี้เป็นพยานยืนยันได้ว่าซาก โบราณสถาน แห่งนี้มีอายุอย่างน้อยไม่ต่ำกว่าสมัยทวารวดี (พ.ศ. ๑๐๐๐–๑๖๐๐)

เท่าที่สังเกตรูปร่างลักษณะซากโบราณที่เหลืออยู่ในปัจจุบัน เห็นว่าที่เนินพระหรือดอนยายหอม แต่เดิมน่าจะเป็นวัดใหญ่วัดหนึ่ง แต่น่าเสียดายที่ในเวลานี้ยังมิได้ทำการขุดค้นและตรวจสอบโดยละเอียด จึงยังไม่สามารถจะทราบได้แน่นอนว่า ซากโบราณสถานที่เหลือเป็นเนินอยู่นี้จะมีสิ่งสำคัญอันใดบ้าง โดยเฉพาะที่เนินใหญ่นั้นชาวบ้านไม่ยอมรับจ้างขุด เพราะถือกันว่าเมื่อผู้ใดมาขุดแล้ว มักจะมีเหตุให้อาเภทไปต่าง ๆ จนกระทั่งเจ็บตาย เรื่องนี้เป็นความจริง เพราะเคยได้รับความขัดข้องมาแล้ว เมื่อคราวที่กรมศิลปากรให้ข้าพเจ้านำ ม.แฟร์ ดูปองค์ นักโบราณคดีจากสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศไปขุดค้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ ชาวบ้านตำบลดอน

(๑) รูปกวางหมอบกับพระพุทธรูปศิลาสมัยทวารวดี เวลานี้อยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่กรุงเทพ ฯ

ยายหอมไม่ยอมรับจ้างขุดเลยสักคนเดียว ต้องจ้างคนไปจากตัวเมืองนครปฐม เอาบรรทุกเรือไปด้วย แต่พวกกรรมกรนำไปจากนครปฐมนั้นก็ไม่มี ใครยอมขุดเนินใหญ่สักคนเดียวคงยอมขุดแต่รอบนอกเนินเท่านั้น เลยเป็นอันไม่ทราบว่าเนินใหญ่นั้นมีรูปร่างอย่างไรจนกระทั่งทุกวันนี้

เมืองกำแพงแสน ริมแม่น้ำนครไชยศรีเดิมซึ่งในปัจจุบันตื้นเขินจนกลายเป็นคลอง เรียกว่าคลองกำแพงแสนนั้น มีเมืองโบราณตั้งอยู่เมืองหนึ่ง ชื่อเมืองกำแพงแสน เมืองนี้อยู่ทางทิศเหนือของจังหวัดนครปฐมห่างจากตัวเมืองไปประมาณ ๒๕ กิโลเมตร

ในปัจจุบัน การไปเมืองกำแพงแสนสะดวกสบายมาก เพราะมีถนนลัดผ่านไปทางอำเภอกำแพงแสนแล้ว ถนนสายนี้แยกจาก ถนนเพชรเกษมที่ตรงกิโลเมตรที่ ๕๙ ถ้าท่านมีรถยนต์ส่วนตัวก็สามารถจะไปเที่ยวชมเมืองกำแพงแสนได้โดยสะดวก โดยขับรถยนต์ไปที่อำเภอกำแพงแสน ต่อจากนี้จะต้องเดินไปอีกประมาณ ๒๐ นาที แต่ทางที่ดีจะ

ต้องขอความช่วยเหลือจากนายอำเภอกำแพงแสนให้จัดคนนำทางให้ เพราะถ้าท่านจะไปตามลำพังแล้วอาจหลงทางก็ได้

เมืองกำแพง แสนยังมี ซากกำแพงดิน และคูเมืองเหลือปรากฏอยู่อย่างชัดเจน ตัวกำแพงสูงประมาณ ๕ เมตร มีช่องในระหว่างกำแพงดินนี้ด้านละ ๒ ช่อง รวมเป็น ๘ ช่องด้วยกัน ช่องเหล่านี้เข้าใจว่าคงจะเป็นประตูเมือง รูปร่างลักษณะของเมืองรีเป็นรูปไข่ กว้างประมาณ ๘๕๐ เมตร ยาวประมาณ ๑๐๐๐ เมตร ในกำแพงเมืองไม่ปรากฏซากโบราณสถาน ตรงกลางเมืองมีสระอยู่แห่งหนึ่งแต่ตื้นเขินเสียแล้ว

ทางทิศเหนือห่างจากกำแพงเมืองออกไปประมาณ ๑๕๐ เมตร มีลำรางอยู่แห่งหนึ่ง ชาวบ้านเรียกกันว่า "รางพิกุล" ลำรางนี้กว้างประมาณ ๑๐ เมตร น้ำลึกท่วมศีรษะและมีทางออกไปยังกำแพงแสน ทางทิศตะวันออกไปทะลุยังแม่น้ำนครไชยศรี ส่วนทางทิศตะวันตกนั้นตื้นเขินเสียมากแล้ว ในฤดูแล้งปรากฏว่าน้ำแห้งขอดคลอง ส่วนในฤดูฝนนั้นมีน้ำบ้างแต่ก็ขาดเป็นห้วง ๆ ไม่สามารถ

จะล่องเรือไปยังจังหวัดนครปฐมได้ รางพิกุลนี้เข้าใจว่าแต่โบราณคงจะเป็นแม่น้ำ และเป็นเส้นทางคมนาคมสายหนึ่งในระหว่างเมืองกำแพงแสนกับเมืองนครปฐม และระหว่างเมืองกำแพงแสนกับเมืองอู่ทอง

ทางทิศตะวันออกห่างจากกำแพงเมือง ออกไปประมาณ ๑๒๐ เมตร มีโขดอิฐประมาณ ๗—๘ โขด ตั้งเรียงรายกันเป็นระยะ ๆ ไป โขดอิฐเหล่านี้เข้าใจว่าคงจะเป็นฐานเจดีย์เล็ก ๆ ชาวบ้านขุดพบพระพุทธรูปดินเผาพอกปูนขนาดสูงประมาณ ๕๐ ซม. ๒ องค์ พระเศียรพระพุทธรูปปูนปั้นพระเศียร ๑ กับลวดลายปูนปั้นสำหรับประดับเศียรเทวดาอีก ๗—๘ ชิ้น โบราณวัตถุเหล่านี้เป็นฝีมือของช่างทวารวดีทั้งสิ้น แต่คงจะเป็นฝีมือของช่างสมัยทวารวดีรุ่นหลังฝีมือไม่สู้งาม เวลานี้เจ้าอาวาสวัดกำแพงแสน ซึ่งเป็นวัดสร้างใหม่ อยู่ริมคลองนอกกำแพงเมืองทางทิศตะวันตก

การพบพระพุทธรูปและเครื่องปูนปั้นสมัยทวารวดีที่เมืองกำแพงแสนนั้น แสดงให้เห็นว่าเมืองนี้จะต้องได้รับวัฒนธรรมซึ่งแผ่สร้านไปจากเมืองนครปฐมเป็นแน่ ศิลป

กรรมของสมัยทวารวดีน่าจะแผ่ออกไปจากเมืองนครปฐม จนถึงเมืองอู่ทองตามเส้นทางนี้เอง

เนื่องจากเมืองกำแพงแสนมีขนาดเล็ก อยู่ใกล้กับเมืองนครปฐม และเมืองอู่ทองมาก จึงเป็นเรื่องที่ทำให้คิดว่าเมืองนี้คงจะเป็นเมืองชั่วคราวของเจ้าผู้ครองนครคนใดคนหนึ่งสร้างขึ้นสำหรับใช้เป็นที่มั่น ก่อนที่จะได้ครองเมืองนครปฐมหรือเมืองอู่ทองก็ได้ การที่มาสร้างเมืองขึ้นในตำบลนี้ ก็คงเนื่องจากในสมัยนั้นตำบลนี้คงจะเป็นที่อุดมสมบูรณ์มาก และในเวลาที่ตั้งเมืองอยู่นั้นคงจะมีผู้คนอยู่หนาแน่น ถึงแม้ในเวลาปัจจุบันก็ปรากฏว่าพื้นดินในบริเวณนี้ยังอุดมสมบูรณ์อยู่ หากในฤดูแล้งหาน้ำใช้ได้ยากเท่านั้น ถ้าแม่น้ำเดิมไม่เปลี่ยนทางเดินเสียใหม่ เชื่อว่าคงจะมีเรือกสวนไร่นาและมีผู้คนบ้านช่องหนาแน่นยิ่งกว่านี้เป็นแน่

จังหวัดเพชรบุรี

ภูมิประเทศและสภาพทั่วไป

จังหวัดเพชรบุรีอยู่ห่างจากกรุงเทพ ฯ ลงไปทางใต้ตามระยะทางรถไฟจากสถานีกรุงเทพ ฯ ประมาณ ๑๖๗ กิโลเมตร และทางถนนเพชรเกษมประมาณ ๑๖๘ กิโลเมตร อาณาเขต ทางทิศเหนือ จดจังหวัดราชบุรี และจังหวัดสมุทรสงคราม ทิศตะวันออกจดทะเลในอ่าวไทย ทิศตะวันตกจดเขตแดนพม่าด้านเมืองมะริด และทิศใต้จดจังหวัดประจวบคีรีขันธ์

ภูมิประเทศ ของ จังหวัด เพชร บุรีสวยงาม น่าเที่ยว น่าชมเป็นอย่างยิ่ง จังหวัดเพชรบุรีมีพร้อมทุก ๆ อย่างที่เมืองอื่น ๆ จะมีได้ เช่นทะเล แม่น้ำ ห้วยเขา และป่าดง นอกจากภูมิประเทศจะสวยงามแล้ว เพชรบุรียังมีอากาศดีและได้รับลมทะเลเสมอ ในฤดูร้อนจึงไม่ค่อยร้อนจัดและในฤดูหนาวก็ไม่หนาวจัด เหมาะสำหรับจะไปพักผ่อนหย่อนใจได้ทุกฤดูกาล

เมื่อนั่งรถไฟหรือนั่งรถยนต์ไปจากกรุงเทพ ฯ ก่อนที่จะถึงตัวเมืองเพชรบุรี ท่านจะมองเห็นทุ่งนากว้างใหญ่ไพศาล มีต้นตาลขึ้นเรียงรายเป็นทิวแถว พ้นทุ่งนาออกไป จะแลเห็นยอดเขาสลับซับซ้อนกันหลายยอด ใกล้เข้ามาก็มีภูเขาลูกเล็ก ๆ ตั้งเรียงรายกันเป็นหย่อม ๆ ลูกที่เล็กที่สุดคือเขาพนมชวด ภูเขาลูกนี้ตั้งโดดเดี่ยวอยู่กลางทุ่งนาห่างจากสถานีรถไฟออกไปไม่กี่สิบเมตร ทิวทัศน์ของจังหวัดเพชรบุรีชวนให้ผู้ที่แปลกหน้าตื่นตาตื่นใจ ใคร่จะทัศนาจรเป็นอย่างยิ่ง

ความงามของเมืองเพชรบุรีนี้ นายนรินทร์ธิเบศร์ (ทองอิน) จินตกวีทมชื่อเสียงคนหนึ่งของไทย ได้ประพันธ์เป็นคำโคลงไว้ในเรื่อง นิราศนรินทร์ก่อนที่จะถึงเมืองเพชรบุรีว่าดังนี้

ศิขรศิขเรศเงื้อม เงางาม
แลเล่ห์ฉากเขียนเขา คั่นห้อง
พ่างเพียงแผ่นผาเฉลา ฉลักลวด ลายแฮ
กลหนึ่งเดียงนอนน้อง ม่านกั้นกำบัง

ในเมื่อถึงเมืองเพชรบุรีแล้วก็เขียนชมไว้อีกบทหนึ่งว่า

เมืองเพชรเชาเพชรแพร้ว พรายฉาย
เฉกนุชนาฏกรกราย นพเก้า
แสงเพชรพิศอับอาย แหวนนุช พี่เอย
ยอดแลยอดรุ่งเร้า รอบก้อยกรสมร

ในสมัยกรุงศรีอยุธยา พระราชาธิบดีก็เสด็จประพาสเมืองนี้หลายพระองค์ และในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ดูเหมือนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุกพระองค์ เคยเสด็จประพาสเมืองนี้มาแล้ว เท่านี้เป็นเครื่องแสดงว่าเมืองเพชรบุรีคงจะมีสิ่งที่ต้องใจ จึงสามารถดึงดูดน้ำพระหฤทัยของพระราชาธิบดีตั้งหลายพระองค์ให้เสด็จมาประพาสได้

พืชผลและอุตสาหกรรม

พืชผลของจังหวัดเพชรบุรีมีหลายอย่าง เช่นผักมีแทบทุกชนิด ผลไม้ก็มีสับปะรด กล้วยและมะม่วง ของทะเลมีมาก เช่นหอยหลอด ปลาหมึก ปลากะพง ปลาอินทรี และปลาสีเสียด เป็นต้น อาหารของเมืองเพชรบุรีก็อุดมสมบูรณ์ มีเก็อบทุกชนิดที่มีขายในกรุงเทพ ฯ โดยเฉพาะขนมหวาน เช่นทองหยิบ ฝอยทอง สังขยา

ขนมหม้อแกงและขนมขัหนู เพชรบุรีมีชื่อเสียงในการทำอร่อยเป็นพิเศษ คือมีทั้งรสหวานและมัน นอกจากนี้ยังมีข้าวแช่ซึ่งไม่มีเมืองใดสู้ได้ เพราะใช้ข้าวหอมชัดมันน่ารับประทาน และน้ำเมืองนี้ยังมีรสโอชะ เหมาะสำหรับผสมกับข้าวแช่เป็นอย่างยิ่ง

การทำข้าวเกรียบงาและน้ำตาลโตนดก็เป็นเอกซึ่งไม่มีใดทำสู้ได้เหมือนกัน สินค้ากล่าวนามมาทั้งหมดนี้เป็นที่รู้จักกันแพร่หลายในบรรดาผู้ที่เคยไปเที่ยวเมืองเพชรบุรีมาแล้วแต่โบราณกาล

ตลาดเมืองเพชร ฯ เต็มไปด้วยแม่ค้าสาว ๆ ขายอาหารกันทั้งคาวหวาน นอกจากชาวเมืองแล้ว เพชรบุรียังมีหญิงโซ่ง (ลาวโซ่ง) นำของป่ามาขายที่ตลาด เสมอมิได้ขาด หญิงพวกนี้สังเกตได้ง่ายจากการแต่งกาย เพราะผิดกับหญิงพื้นเมือง คือพวกโซ่งนั้นนุ่งผ้าถุงดำ มีลายขาวเป็นทาง ๆ ใส่เสื้อกระบอกแขนยาวสีดำ มีดุมถี่ ไม่นิยมสวมงอบหรือสวมหมวก หญิงโซ่งทุกคนไว้ผมมวย วิธีแต่งกายและเกล้าผม เป็นแบบเดียวกันหมด ส่วนหญิงพื้นเมืองที่มาจากตำบลต่าง ๆ แต่งกายด้วยผ้าพื้นสีดำ ใส่

เสื้อกระบอกแขนยาวสีดำหลวม ๆ มีดุม ๔—๕ เม็ด ส่วนมากนิยมไว้ผมตัดและใส่งอบ ส่วนสตรีที่อยู่ภายในตัวเมืองไม่นิยมนุ่งผ้าจีบ ชอบนุ่งผ้าถุงและไว้ผมยาว

การคมนาคม

การเดินทางไปเพชรบุรีอาจไปได้หลายทาง มีทั้งทางรถไฟ ทางรถยนต์ และทางเรือ ท่านจะเลือกไปทางใดก็ได้ ถ้าท่านสมัครไปโดยทางรถไฟ ก็ไปขึ้นรถไฟสถานีธนบุรี รถขบวนเช้าที่สุดคือขบวนรถ ธนบุรี—ประจวบคีรีขันธ์ ออกจากสถานีธนบุรี เวลา ๐๗.๐๕ น. ถึงสถานีเพชรบุรี เวลา ๑๒.๓๕ น. ถ้าจะขึ้นที่สถานีกรุงเทพ ฯ ก็มีรถขบวนกรุงเทพ ฯ — เพชรบุรี ออกจากสถานีกรุงเทพฯ เวลา ๘.๐๕ น. ถึงสถานีเพชรบุรีประมาณ เวลา ๑๓.๒๐ น. หรือจะไปรถขบวนอื่นก็ได้ มีอีกหลายขบวน รวมทั้งรถเร็ว และรถด่วนด้วย

การไปเที่ยว จังหวัดเพชรบุรี ควรจะ พักค้าง คืนสัก ๒ —๓ คืน จึงจะมีเวลาเที่ยวชมของโบราณภายในเขตเมืองได้ทั่วถึง เพราะเพชรบุรีมีโบราณสถานหลายแห่งซึ่ง

โดยมากอยู่บนเขา จะต้องใช้เวลาเดินทางขึ้นไปชมมากสักหน่อย ส่วนขากลับจะกลับรถเร็ว หาดใหญ่—กรุงเทพ ฯ ก็ได้ รถขบวนนี้ออกจากสถานีเพชรบุรี เวลา ๒.๐๙ น. ถึงสถานีกรุงเทพ ฯ เวลา ๙.๓๐ น. หรือจะกลับรถขบวนปราณบุรี — กรุงเทพ ฯ ก็สะดวกดี รถขบวนนี้ออกจากเพชรบุรี เวลา ๓.๒๙ น. ถึงสถานีกรุงเทพ ฯ เวลา ๑๑.๑๐ น.

ถ้าท่านจะไปโดยทางรถยนต์ มีรถยนต์ของบริษัทขนส่งเดินตามถนนเพชรเกษมเป็นประจำทุกวัน วันละหลายเที่ยว สถานีของบริษัทขนส่งสายใต้ ตั้งอยู่ทสาม แยกท่าพระ จังหวัดธนบุรี เฉพาะรถยนต์โดยสารพิเศษที่เดินระหว่างธนบุรี — เพชรบุรีนี้ออกทุก ๆ ๒๐ นาที เที่ยวแรกออกเวลา ๕.๐๐ น. ถึงจังหวัดเพชรบุรี เวลาประมาณ ๗.๓๐ น. หรือถ้าท่านมีรถยนต์ส่วนตัวจะเดินทางจะกรุงเทพ ฯ ในเวลาใดก็ได้ และจะไปถึงจังหวัดเพชรบุรีภายในเวลา ๓ ชั่วโมงเป็นอย่างช้า

ส่วนการไปทางเรือนั้นเป็นการลำบาก เพราะจะต้องขึ้นรถไฟหลายทอด โดยผ่านจังหวัดสมุทรสาครและสมุทรสงคราม และลงเรือไปอีกต้องใช้เวลากว่า ๖ ชั่วโมง

ไม่สะดวกแก่การเดินทาง ข้าพเจ้าจึงไม่ขอแนะนำ

ที่พัก

เนื่องจากจังหวัดเพชรบุรีมีนักทัศนาจร ไปเที่ยวชมอยู่เสมอมิได้ขาด และการไปทัศนาจรจังหวัดเพชรบุรีนั้น จะต้องใช้เวลาอย่างน้อยสัก ๓ วัน จึงมีโอกาสเที่ยวชมสิ่งสำคัญได้ทั่วถึง เพราะฉะนั้นจังหวัดเพชรบุรีจึงมีโรงแรมไว้ต้อนรับนักทัศนาจรหลายแห่ง และมีโรงแรมดี ๆ หลายโรง คือ

๑. โรงแรมของการรถไฟแห่งประเทศไทย อยู่หลังสถานีรถไฟเพชรบุรี โรงแรมนี้มีสถานที่สะอาดเรียบร้อย และเงียบสงบดี ทั้งผู้คนไม่ค่อยพลุกพล่าน

๒. โรงแรมใหม่ อยู่เชิงสะพานจอมเกล้า ฯ ฝั่งตะวันออก

๓. โรงแรมรัตนภักดี อยู่ริมโรงเรียนช่างตัดผม ส่วนโรงแรมอื่นสถานที่ไม่ค่อยสะอาดนัก แต่ราคาค่าเช่าถูก โรงแรมส่วนใหญ่มักจะตั้งอยู่ภายในตัวเมือง ใกล้ตลาด นักทัศนาจรจะเลือกพักโรงแรมใด ก็เลือกพักได้

ตามใจชอบ

ถ้าท่านมีโอกาสพัก อยู่ที่จังหวัดเพชรบุรี หลายวันแล้ว จะไปเที่ยวหาดเจ้าสำราญ มฤคทายวัน ชะอำ หรือหัวหินก็ได้ เพราะมีถนนติดต่อไปมาได้สะดวก จากเพชรบุรีไปชะอำมีระยะทางเพียง ๔๐ กิโลเมตรเท่านั้น ที่ชะอำมีบ้านพักชายทะเลให้เช่าด้วย จากชะอำไปหัวหินก็เพียง ๒๐ กิโลเมตร จะไปเที่ยวตำบลดังกล่าวและอาบน้ำทะเลเล่นสักพักหนึ่ง แล้วกลับมาพักที่จังหวัดเพชรบุรีภายในวันเดียวกันก็ได้

ตำนานเมือง

เพชรบุรีเป็นเมืองโบราณที่เก่าแก่เมืองหนึ่งในประเทศไทย ชื่อเพชรบุรีนี้น่าจะเป็นชื่อที่พวกพราหมณ์ตั้งตามอย่างชื่อเมือง ในประเทศอินเดียก็ได้

พยานซึ่งปรากฏว่า เมืองเพชรบุรีเคยเป็นถิ่นที่อยู่ของพวกพราหมณ์มาแต่โบราณกาลก็คือ มีชื่อบ้านสนามพราหมณ์ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นที่อยู่ของพวกพราหมณ์แต่ดั้งเดิมก่อนที่ชาวไทยเราจะได้มาเป็นใหญ่ในดินแดนเหล่านี้ แต่

เชื้อสายและวงศ์วานของพราหมณ์ เหล่านี้ในปัจจุบันไม่มีเหลืออยู่แล้ว กลับยังมีเสาชิงช้าและโบสถ์พราหมณ์(๑) เป็นพยานหลักฐานอยู่อีกด้วย กำแพงเมืองเดิมได้ถูกรื้อทำลายหมดแล้ว ยังมีเหลือเป็นแนวอยู่บ้างทางริมคลองกระแชงเพียงแห่งเดียวเท่านั้น ต่อมาในสมัยทวารวดี (พ.ศ. ๑๐๐๐—๑๖๐๐) เพชรบุรีก็คงจะเป็นเมืองหนึ่งของอาณาจักรทวารวดี ซึ่งเชื่อกันว่ามีราชธานีอยู่ในเมืองนครปฐม แต่โบราณสถานที่สร้าง ในสมัยทวารวดีนั้น ยังไม่มีผู้ใดเคยพบในจังหวัดนี้เลย เข้าใจว่าคงจะถูกขุดทำลายไปเสียหมดแล้ว คงพบแต่พระพุทธรูปและเทวรูปเท่านั้น

ตามตำนานเมืองนครศรีธรรมราชกล่าวว่า มีเชื้อพระวงศ์ของเจ้าผู้ครองเมืองนครศรีธรรมราชองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่าพระพนมทเลศรีเหนทราธิราช ได้มาครองเมืองเพชรบุรี กับมีข้อความอีกตอนหนึ่งว่า ที่เมืองเพชรบุรีมีฝางมาก พระเจ้ารามพ้ากรุงจีนได้แต่งสำเภาให้ราชทูตนำเครื่องราชบรรณาการมาถวายกษัตริย์ผู้ครองเมือง แล้ว

(๑) อยู่หน้าวัดเพชรพลี ตำบลท่าราบ อำเภอเมือง

ขอประทานฝางไป และกล่าวว่าครั้งนั้นได้ฝางไปเป็นจำนวนมาก เป็นที่พอพระทัยพระเจ้ากรุงจีนจึงทรงยกนางจันทรเทวีศรีบาทราชบุตรีศรีทองสมุท มาถวายเป็นมเหสี แต่ชื่อนางจันเทวีฯ นั้น เมื่อพิเคราะห์ดูไม่น่าจะเข้าใจว่าเป็นจีน เพราะปรากฏว่าเป็นธิดานางจันทรเมาลีศรีบาท—นาถสุริยวงศ์บ่งไว้ในตำนานว่า อันเกิดในดอกหมาก ความข้อนี้ชวนให้เข้าใจว่า นางคงจะเป็นเชื้อกษัตริย์จามใต้ หรืออาณาจักรปราณฑุรงค์ ซึ่งเป็นตระกูลดอกหมากเช่นเดียวกับพวกจามเหนือ ซึ่งเป็นตระกูลมะพร้าวนาพิเก ถ้าข้อสันนิษฐานนี้ไม่ผิดแล้ว ก็ทำให้เข้าใจได้ว่า ในยุคที่กล่าวนี้ชาวเพชรบุรีคงจะได้มีทางไมตรี และติดต่อค้าขายกับอาณาจักรจำปา ซึ่งตั้งอยู่ในประเทศเวียตนามบัดนี้มาแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๕ แล้ว

ยุคต่อมา เมื่อขอมมีอำนาจขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เมืองเพชรบุรีก็ตกอยู่ในอำนาจขอม ปรากฏว่าขอมได้สร้างปูชนียสถานไว้ในจังหวัดนี้หลายแห่ง เช่น ปรางค์ศิลาแลงที่วัดกำแพงแลง กับพระมหาธาตุที่วัดศรีรัตนมหาธาตุเป็นต้น แต่สำหรับพระศรีรัตนมหาธาตุนั้น

ชำรุดทรุดโทรมหักพังลง ได้ซ่อมขึ้นใหม่หลายครั้งหลายคราว และได้เปลี่ยนรูปโฉมให้ผิดแผกไปจากแบบขอม โดยเอาอิฐก่อเสริมเพิ่มเติม เข้าใหม่ให้ผิดเพี้ยน ไปจากรูปทรงของเดิมหมด แต่ถึงกระนั้นก็ดีทรวดทรงส่วนล่างก็ยังเป็นแบบของขอมอยู่นั่นเอง เมืองเพชรบุรีนี้เป็นเมืองปลายทางที่ขอมแผ่อำนาจลงไปถึง จึงมีปูชนียสถานของขอมอยู่ที่เมืองปลายทางนี้เป็นที่สุด พ้นเมืองเพชรบุรีออกไปทางใต้ไม่ปรากฏว่ามีโบราณสถาน ของขอมสร้างไว้เลย เขตแดนขอมเมืองเพชรบุรี แต่เดิมนั้นกว้าง ขวาง ใหญ่ โตมาก ประมาณว่าคงจะติดต่อกับอาณาจักรศรีวิชัย ซึ่งแผ่อำนาจขึ้นมาถึงเมืองไชยาก็ได้

ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เมื่อพระเจ้าอโนรธามังช่อกษัตริย์พุกามหรือที่ไทยเราเรียกกันว่าพระเจ้า อนุรุทนั้น ได้บุกรุกดินแดนขอมในลุ่มน้ำเจ้าพระยาได้เกือบหมด เมืองเพชรบุรีซึ่งเป็น เมืองขึ้นของขอม อาจตกอยู่ ในอำนาจของพระเจ้าอนุรุทด้วย ต่อมาไทยทางฝ่ายใต้ซึ่งตั้งราชธานีอยู่ที่เมืองสุพรรณภูมิ มีความเข้มแข็งขึ้น จึงแผ่อำนาจครอบคลุมเมืองนี้ไว้ได้ พวกที่อยู่ในอาณาจักรอู่ทองหรืออาณา

จักรสุพรรณภูมินี้ มีส่วนสัมพันธ์กันกับทางกรุงสุโขทัยและ และปรากฏศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงว่า(๑) เคยเป็นประเทศราชขึ้นกรุงสุโขทัยด้วย เพราะฉะนั้นเมื่อไทยทางกรุงสุโขทัยยึดอำนาจได้จากขอมเมื่อประมาณ พ.ศ. ๑๘๐๐ จึงรวมเมืองต่าง ๆ ที่ไทยได้หลั่งไหลเข้ามาครอบครองอยู่เป็นอาณาจักรเดียวกันได้โดยง่าย เมืองเพชรบุรีซึ่งเป็นเมืองหนึ่งที่พวกไทยได้มาตั้งมั่นอยู่เป็นอันมาก แล้วในสมัยนั้น จึงได้ยอมเป็นเมืองขึ้นของกรุงสุโขทัยตาม หลักฐานที่ระบุไว้ในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงนั้น

ถึงสมัยศรีอยุธยา เพชรบุรีก็เป็นเมืองหนึ่งของกรุงศรีอยุธยา และนับเป็นหัวเมืองหนึ่งทางปักษ์ใต้ ชั้นประแดงจุฬาเทพซ้าย ในสมัยนี้มีเรื่องเกี่ยวข้องกับเมืองเพชรบุรีหลายอย่าง เท่าที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารครั้งแรกเกี่ยวกับเมืองนี้ก็คือในแผ่นดินพระมหาธรรมราชา เมื่อ พ.ศ. ๒๑๑๘ นักพระสัฏฐาผู้ครองกรุงละแวกทราบว่า กรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าแล้วคงอ่อนกำลังลง เห็นเป็นโอกาสเหมาะที่จะจู่โจมเข้าปล้นสะดมภ์ไทยเป็น

(๑) ศิลาจารึกหลักนี้อยู่ในหอสมุดวชิรญาณที่กรุงเทพ ฯ

การชำเติม ได้แต่งให้พระยาอุเทศราชกับพระยาจันจันตุ คุมทัพเรือ มาตีเมืองเพชรบุรี แต่ตีไม่สำเร็จ เพราะพระยาสุรินทราชัยเจ้าเมือง เพชรบุรี บ้องกันเมือง แข็งแรงมาก เขมรจึงต้องเลิกทัพกลับไป แต่พระยาจันจันตุได้ปฏิญาณไว้ว่าถ้าตีไม่ได้จะไม่กลับบ้านเมือง จึงลอบมาอาศัยอยู่กรุงศรีอยุธยาแต่ครั้นต่อมาได้ทราบว่านักพระสัฏฐาไม่เอาโทษจึงหนีกลับ ไปเมืองเขมรแล้ว อาสานำทัพมาตีเมืองเพชรบุรีอีกใน พ.ศ. ๒๑๒๔ คราวนั้นพระมหาธรรมราชาโปรดให้เมืองเทพราชาขานกับเมืองยโสธรคุมกองทัพออกไปช่วยพระยาสุรินทราชัยเจ้าเมืองเพชรบุรีรบกับเขมรอีกด้วย กองทัพเขมรที่ยกมาครั้งนี้ว่ามีกำลังถึง ๗๐,๐๐๐ คน ได้เข้าตีเมืองถึง ๓ ครั้งก็ตีไม่ได้ แต่ในตอนท้ายแม่ทัพไทยทั้งสามไม่เกิดปรองดองกันขึ้น การบ้องกันเมืองจึงไม่พร้อมเพรียงกัน ฉะนั้นพอเขมรยกเข้าตีทางด้านคลองกระแชงและประตูบางจานก็เข้าเมืองได้ แม่ทัพไทยทั้งสามต้องเสียชีวิตหมด ชาวเมืองเพชรบุรีจึงถูกกวาดต้อนเอาไป ไว้ที่เมืองเขมรเสียในครั้งนั้นเป็นอันมาก

ในแผ่นดินพระศรีเสาวภาคย์ ตอนต้นรัชกาล

ปรากฏว่าพวกญี่ปุ่นที่เข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่ในกรุงศรีอยุธยาได้ก่อการจลาจลขึ้น โดยยกพวกเข้าไปในพระราชวังจับพระศรีเสาวภาคย์ได้ บังคับให้ทรงเซ็นสัญญาว่าจะไม่ทำร้ายชาวญี่ปุ่น และจับข้าราชการที่พวกญี่ปุ่นเกลียดชังฆ่ากันอีกหลายคน แล้วก็หนีออกไปตั้งมั่นอยู่ที่เมืองเพชรบุรี โดยตั้งเป็นอิสระ ไม่ยอมขึ้นกับกรุงศรีอยุธยา(๑)

สำหรับเรื่องญี่ปุ่นแข็งเมืองนี้ คงจะปราบลงราบคาบตั้งแต่ครั้งแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรมมาแล้ว เพราะปรากฏในหนังสือพงศาวดาร เมื่อตอนที่พระเจ้าทรงธรรมได้ราชสมบัติใหม่ ๆ พวกญี่ปุ่นโกรธว่าเสนาบดีมิได้เป็นธรรมคบคิดกับพระพิมลธรรม (คือพระเจ้าทรงธรรม) ฆ่าพระมหากษัตริย์เสีย จึงคุมกำลังประมาณ ๕๐๐ คน ยกเข้ามาในท้องสนามหลวงเพื่อคอยจับพระเจ้าทรงธรรม แต่ถูกพระมหาอำมาตย์คุมพลขับไล่แตกหนีไปเสียก่อน

---

(๑) ในจดหมายเหตุชาวฮอลันดาว่าญี่ปุ่นก่อความวุ่นวายขึ้นในเมืองเพชรบุรี แล้วถูกขับออกจากเมืองนี้ จึงมาตั้งมั่นอยู่ที่เมืองบางกอก จน พ.ศ. ๒๒๕๕ สมเด็จพระเอกาทสรฐ จึงตรัสสั่งให้ญี่ปุ่นอพยพออกไปจากกรุงศรีอยุธยา

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๑๗๑ ในแผ่นดินพระเชษฐาธิราช พระศรีศิลป์ซึ่งเข้าใจว่าเป็นอนุชาของ พระเจ้าทรง ธรรมิกราช จะชิงราชสมบัติจากพระเชษฐาธิราช แต่ถูกจับ แล้วถูกส่งไปขังไว้ที่เมืองเพชรบุรีแต่ หลวงมงคลซึ่งเป็นพระญาติ ของพระศรีศิลป์ ได้ช่วยพระศรีศิลป์ออกจากที่คุมขังได้ แล้วชักชวนชาวเพชรบุรีให้ต่อสู้กับกองทัพของพระเชษฐาธิราช ซึ่งส่งมาตีเมืองเพชรบุรีเพื่อจะจับพระศรีศิลป์อีก แต่กองทัพของ เมืองเพชร บุรีซึ่งมีหลวงมงคลเป็น แม่ทัพกลับเสียที พระศรีศิลป์ถูกจับอีกครั้งหนึ่ง และในคราวนี้ถูกลำเร็จโทษ ส่วนหลวงมงคล นั้นเจ้า พระยากลา โหมเห็นว่า เป็นคน ซื่อสัตย์กล้าหาญ จะเกลี้ยกล่อมไว้เพื่อใช้เป็นกำลังต่อไป แต่หลวงมงคลมีความซื่อสัตย์ต่อเจ้า นายของตนไม่ยอมเข้ากับเจ้าพระยากลาโหม จึงขอให้ประหารชีวิตตนเสียด้วย

ในปี พ.ศ. ๒๓๐๒ พระเจ้าอลองพญาโปรดให้มังระราชโอรสกับมังม่องนรธา ยกกองทัพมาตีเมืองไทยทางปักษ์ใต้ แล้วให้เลยขึ้นมาทางเมืองเพชรบุรีและราชบุรี พระเจ้า เอกทัศโปรดให้พระยารัตนาธิเบศร์ยกกองทัพมาตั้งรับที่เมืองเพชรบุรี แต่พระยารัตนาธิเบศร์ถอยไปเสีย ก่อน

หาได้รบกับข้าศึกไม่ ข้าศึกจึงเดินผ่านเมืองเพชรบุรีต่อขึ้นไปถึงราชบุรีได้โดยง่าย แต่ครั้นเมื่อพระเจ้าอลองพญาเลิกทัพกลับไปแล้ว เมืองเพชรบุรีก็กลับมาขึ้นกรุงศรีอยุธยาต่อไปดังเดิม

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๐๗ พระเจ้ามังระโปรดให้มังมหานรธามาตีเมืองทวาย มะริด และหัวเมืองปักษ์ใต้อื่น ๆ ได้เป็นหลายเมือง แต่ครั้นยกมาถึงเมืองเพชรบุรีก็ปรากฏว่าต้องปะทะกับกองทัพไทย ในบังคับบัญชาของพระยาพิพัฒน์โกศากับพระยาตาก (คือสมเด็จพระเจ้าตากสิน) ข้าศึกสู้กองทัพไทยไม่ได้ก็ล่าถอยกลับไปภาย หลังได้ เสีย กรุงศรีอยุธยาแก่ข้าศึกใน พ.ศ. ๒๓๑๐ เมืองเพชรบุรีหาได้เกี่ยวข้องกับการรบพุ่งไม่ แต่เข้าใจว่าคงจะถูกปล้นบ้าง เพราะอยู่ใกล้กับเมืองราชบุรี

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อคราวศึกพระเจ้าปดุง เมืองราชบุรีและเพชรบุรีน่าจะอยู่ในหน้าที่ของอะนอกกับแฝกคิดหวุ่นที่จะเข้าตี แต่กองทัพทั้งสองนี้ยังไม่ได้เข้าตี ก็ถูกกองทัพของพระยากลาโหมราชเสนากับจ่าแสนยากร ที่ยกไปรบพม่าทางปักษ์ใต้ ตีแตกเสียที่บริเวณเขางู จังหวัด

ราชบุรีก่อน จึงถอยกลับไปโดยมิได้ลงไปถึงเมืองเพชรบุรี

ต่อจากนี้มา เมืองเพชรบุรีก็ไม่มีเหตุการณ์อันใดจนถึง พ.ศ. ๒๔๐๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้สร้างพระราชวังขึ้นบนเขามหาสวรรค์ และโปรดให้ตัดถนนหนทางขึ้นหลายสาย แล้วก็เสด็จไปประพาสเนือง ๆ ในรัชกาลที่ ๕ โปรดให้สร้างที่ประทับขึ้นใหม่อีกแห่งหนึ่งที่ตำบลบ้านปืน แต่ยังไม่ทันแล้วเสร็จ ก็เสด็จสวรรคตเสียก่อน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างต่อไปจนสำเร็จ และเสด็จประทับที่พระราชวังนี้เป็นปฐม เมื่อคราวเสด็จเลียบมณฑลราชบุรีใน พ.ศ. ๒๔๕๓ ต่อมาจึงโปรดให้สร้างพระราชวังขึ้นที่ตำบลหาดเจ้าสำราญ แล้วโปรดให้ย้ายไปที่ตำบลมฤคทายวัน ในฤดูร้อนได้เสด็จประพาสเมืองเพชรบุรีแทบทุกปี

โบราณสถาน

เพชรบุรีเป็นเมืองที่มีภูมิประเทศสวยงามมาก มีหุบห้วยเหวเขาและป่าดง มีฝั่งทะเลที่มีหาดทรายขาวสะอาดยาวสุดสายตา มีพระราชวังของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่-

หัวรัชกาลที่ ๔ ที่ ๕ และที่ ๖ นอกจากนี้ยังมีโบราณสถานที่สำคัญอีกหลายแห่ง ทุก ๆ แห่งมีตำนานที่น่ารู้ น่าศึกษาและน่าชมเป็นอย่างยิ่ง ซึ่งจะได้กล่าวตามลำดับไปคือ

เขามหาสวรรค์

เขามหาสวรรค์ หรือที่ชาวเมืองเพชรบุรีเรียกกันโดยทั่วไปว่าเขาวังนั้น ตั้งอยู่หลังสถานีรถไฟออกไปไม่ไกลนัก เขานี้เดิมทีเดียวเรียกกันว่าเขาคีรี ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนว่า เมื่อคราวขุนแผนออกไปเที่ยวหาซื้อหาม้าสีหมอก ได้มาพักอยู่ที่ศาลาข้างหลวงที่เขาคีรีนี้ ต่อมาในสมัยกรุงศรีอยุธยามีผู้สร้างวัดขึ้นที่ไหล่เขา และตั้งชื่อว่า มหาสมณะ จึงเรียกนามเขาคีรีตามชื่อวัดที่สร้างขึ้นใหม่ว่า เขามหาสมณะ

เขาลูกนี้มี ๓ ยอด พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ที่สมุหกลาโหมเป็นแม่กอง สร้างพระราชวังบนยอดเขาลูกหนึ่งทางทิศใต้ ยอดทางทิศเหนือโปรดให้สร้างเจดีย์วิหารขึ้นใหม่ ส่วนยอดกลางซึ่งปรากฏว่ามีเจดีย์อยู่แต่เดิมแล้ว

แต่ชำรุดทรุดโทรม จึงโปรดให้บูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ทั้งหมด สิ่งก่อสร้างล้วนแต่เป็นเครื่องอิฐถือปูน เป็นของถาวรทั้งสิ้น เมื่อสร้างเสร็จแล้วจึงพระราชทานนามเรียกรวมกันว่า "พระนครคีรี" ส่วนเขามหาสมณะนั้นก็พระราชทานนามใหม่ว่า "เขามหาสวรรค์"

การขึ้นไปชมพระราชวังบนเขามหาสวรรค์นี้ จะขึ้นไปได้โดยสะดวก มีทางเดินกว้างประมาณ ๔ เมตร ทำลาดขึ้นไปตามไหล่เขา ท่านอาจจะเดินขึ้นไปถึงยอดเขารวดเดียวโดยไม่ต้องพักเหนื่อยเลยก็ได้

สองข้างทางมีต้นลั่นทม ปลูกเรียงกันเป็นทิวแถว ถ้าเป็นฤดูร้อน ซึ่งเป็นฤดูที่ต้นลั่นทมออกดอกแล้ว จะส่งกลิ่นหอมฟุ้งตลบอบอวนไปหมด ยิ่งเดินสูงขึ้นไปก็ยิ่งมองเห็นทิวทัศน์ข้างล่างงดงามมากขึ้น เมื่อขึ้นไปถึงยอดเขาจะมองเห็นทะเลตรงหาดเจ้าสำราญอยู่ใกล้ ๆ ถัดเข้ามาก็เป็นทิวเขาทั้งสองข้าง มีทุ่งนาสีเขียวชอุ่มและมีต้นตาลขึ้นเรียงรายกันเป็นระยะ ๆ ไป ทัศนียภาพบนยอดเขามหาสวรรค์สวยสดงดงามน่าชมเป็นอย่างยิ่ง อากาศบนยอดเขาก็โปร่งเบา เมื่อขึ้นไปจะรู้สึกสดชื่น ความเหน็ดเหนื่อย

เมื่อยล้าซึ่งได้รับจากการปีนเขานั้น จะหายไปราวกับปลิดทิ้งทีเดียว

พระราชวัง

พระราชวังในบริเวณพระนครคีรีนั้นประกอบด้วยหมู่พระที่นั่งหลายองค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานนามต่าง ๆ กันคือ

๑. **พระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์** เป็นท้องพระโรงมีเครื่องตกแต่งในสมัยต้นรัชกาลที่ ๕ ยังเหลืออยู่บ้าง เช่น กระจกเงาบานใหญ่ และโต๊ะเล็กสำหรับวางของตู้กาโลหะฝีมือช่างชาวยุโรปหลายตัว ที่ติดผนังมีเครื่องถ้วยชาม เป็นชุดอาหารคำ ฝีมือช่างชาวยุโรปกับมีเครื่องมุกหลายชิ้น มีโต๊ะเก้าอี้นวม กระจกบานใหญ่ และพระแท่นบรรทมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒. **พระที่นั่งปราโมทย์มไหสวรรค์** อยู่หลังพระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์ เป็นพระที่นั่ง ๒ ชั้น มีบันได

เล็ก ๆ เป็นทางขึ้นไปข้างบนได้ พระที่นั่งองค์นี้เป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแต่เดิม ภายในพระที่นั่งเป็นห้องบรรทม กับห้องทรงพระอักษร ยังมีเครื่องตกแต่งพระที่นั่งเหลืออยู่จนถึงเวลาบัจจุบัน คือพระแท่นบรรทม อ่างสรงพระพักตร์ และตู้ใส่เครื่องทรงเป็นต้น

๓. **พระที่นั่งเวชยันต์วิเชียรปราสาท** เป็นปราสาทหลังน้อยยอดปรางค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าพระราชวังใหญ่ โตแต่โบราณ เช่น พระนารายณ์ราชนิเวศน์ ที่เมืองลพบุรี ย่อมมีปราสาทจึงทรงสร้างขึ้นเป็นสังเขปที่พระนครคีรี

ในพระที่นั่งองค์นี้ มีพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแต่งพระองค์ด้วยเครื่องทรงธรรมดา แต่ทรงสวมพระมาลาสก็อต ประทับยืนอยู่บนฐานประดิษฐาน อยู่ภายใต้เศวตฉัตร

พระบรมรูปองค์นี้ มีประวัติที่น่ารู้ คือ ก่อนที่จะสร้างขึ้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้

ส่งพระบรมฉายาลักษณ์ของพระองค์ไปยัง ประเทศ ฝรั่ง เศส เพื่อให้ช่างในประเทศนั้นหล่อพระบรมรูปเท่าพระองค์ ช่างฝรั่งเศสทำรูปจำลองด้วยปูนปลาสเตอร์ ส่งเข้ามาถวายทอดพระเนตรเพื่อให้ทรงติชมก่อน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทอดพระเนตรแล้วไม่โปรด ด้วยช่างฝรั่งทำและโปรดให้ช่างไทยที่มีฝีมือ (๑) อยู่ในเวลานั้นปั้นใหม่ ช่างไทยที่ปั้นใหม่นั้นได้เอาพระบรมรูปที่ฝรั่งปั้นส่งเข้ามาเป็นเค้า ซึ่งจะเห็นได้จากพระอิริยาบถและเครื่องแต่งพระองค์ เช่นพระมาลาสก๊อต เป็นต้นมาใช้เป็นหลัก และแก้ไขพระบรมรูปให้ถูกต้องตามที่เป็นจริง แต่พระบรมรูปองค์นี้ยังหล่อไม่สำเร็จ ในรัชกาลที่ ๔ พึงหล่อเสร็จในปีแรกของรัชกาลที่ ๕

พระบรมรูปรัชกาลที่ ๔ นี้ เมื่อหล่อเสร็จ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ประดิษฐาน

---

(๑) ในสาส์นสมเด็จกรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเข้าพระทัยว่าเห็นจะเป็นหลวงเทพรจนา แต่หนังสือมหามกฎราชานุสสรณีย์ ซึ่งพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๑ ว่าพระยาจินดารังสรรค์ (พลับ)

ไว้ ณ หอเสถียรธรรมปริตรในพระบรมมหาราชวัง และต่อมาได้ย้ายไปเก็บไว้ ณ หอราชพงศานุสรณ์ ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม จนตลอดรัชกาลที่ ๕ ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ เมื่อสมเด็จเจ้าพ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศร์ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จึงขอพระบรมราชานุญาตนำมาประดิษฐานไว้ในพระที่นั่งเวชยันต์วิเชียร ปราสาทนี้

ครั้นเมื่อพ.ศ. ๒๕๐๓ อสุนีบาตได้ตกลงมายังพระที่นั่งเวชยันต์วิเชียรปราสาท เนื่องจากความสั่นสะเทือนทำให้พระกรของพระบรมรูปองค์นี้ชำรุด พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์บูรณะให้ดีดังเดิม ต่อมาพระราชนัดดาและเจ้านายหลายพระองค์ทรงเห็นว่า ควรที่จะหล่อพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ถาวรด้วยโลหะ จึงได้ทรงบริจาคทรัพย์เป็นทานให้กรมศิลปากรจัดการหล่อพระบรมรูปโลหะตามแบบพระบรมรูปองค์เดิม แล้วอัญเชิญไปประดิษฐานไว้ ณ พระที่นั่งเวชยันต์

วิเชียรปราสาท แทนพระบรมรูปบั้น (๒) องค์เดิมที่เชิญเข้ามาพักไว้ที่กรมศิลปากรเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕

ส่วนพระบรมรูปองค์เดิมนั้น เมื่อกรมศิลปากรสร้างเสร็จเรียบร้อยแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้อัญเชิญไปไว้ ณ ตำหนักเพชรวัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อวันที่ ๖ กรกฎาคม ๒๕๐๒

๔. **พระที่นั่งราชธรรมสภา** เป็นพระที่นั่งหลังยาวที่ทรงธรรมและพระราชพิธีสงฆ์

๕. **ตำหนักสัณฐาคารสถาน** เป็นที่ประทับของเจ้านายฝ่ายใน

๖. **หอพิมานเพชรมเหศวร์** สร้างเป็นแบบเก๋งจีน คงจะทำเป็นทำนองศาลพระภูมิ เดิมน่าจะมีรูปเทพารักษ์ เพราะยังมีฐานสำหรับตั้ง และมีโต๊ะบูชาเหลืออยู่ แต่น่าเสียดายที่ในปัจจุบันรูปเทพารักษ์ได้หายไปเสียแล้ว

---

(๒) หนังสือหามกุฎราชานุสสรณีย์ พิมพ์ที่โรงพิมพ์มหามกุฎวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๑๑

๗. **หอจตุเวทประดิษฐพจน์** เป็นหอพระปริตร

๘. **หอชัยวาลเวียงชัย** อยู่ริมพระที่นั่งราช-ธรรมสภา ชาวเมืองเพชรบุรีเรียกกันเป็นสามัญว่า แกระ-โจมแก้ว" เพราะหลังคาทำเป็นโดมมุงด้วยกระจก ในรัชกาลที่ ๕ ใช้เป็นซุ้มตะเกียงใหญ่ และเมื่อจุดตะเกียงในซุ้มนี้แล้ว จะส่องแสงให้เห็นได้ในระยะไกล แม้เดินเรืออยู่ริมทะเลก็อาจจะมองเห็นซุ้มตะเกียงได้โดยถนัด

ในปัจจุบันนี้ถ้าขึ้นไปบนหอนี้ ก็จะมองเห็นทะเลตรงหาดเจ้าสำราญได้ถนัดเหมือนกัน หรือถ้าวันใดอากาศแจ่มใส ก็สามารถมองเห็นเรือใบที่แล่นอยู่ในทะเลได้เป็นอย่างดี

นอกจากพระที่นั่งต่าง ๆ นี้แล้ว ตอนไหล่เขา ก่อนจะถึงหมู่พระที่นั่ง มีตึกหลังหนึ่งอยู่ทางขวามือ กว้าง ๒ เมตร ยาวประมาณ ๒๗ เมตร ตึกหลังนี้คือโรงโขนหลวง แผนผังของโรงโขนนี้ทำเกือบคล้ายเวทีแสดงละคร ใน สมัยปัจจุบัน คือที่แสดงกับที่พักตัวโขน มีกำแพงกั้นในระหว่างที่แสดงกับที่พักตัวโขนอีกด้วย กำแพงนี้เปิดเดินถึงกันได้

โดยทำเป็นประตูสองข้าง เวทีที่แสดงเป็นรูปครึ่งวงกลมมี ๓ ชั้น ตั้งอยู่ตรงกลางโรง ส่วนตอนหลังโรงซึ่งเป็นที่พักตัวโขนนั้นมีอัฒจันทร์เพียง ๒ ชั้น

ด้านหลังมีประตูใหญ่เข้าไปยังท้ายพระราชฐานได้ ทางด้านนี้มีห้องอยู่หลายห้อง เป็นห้องแต่งตัวพวกโขน เมื่อพวกโขนเข้าไปแต่งตัวในห้องนี้เสร็จแล้ว ก็เดินผ่านประตูใหญ่เข้ามายังที่พักในโรงอีกที่หนึ่ง ตอนหน้าโรงมีลานกว้างแต่ไม่มีหลังคา เป็นที่สำหรับคนดู คือดูอยู่กลางแจ้ง ส่วนทางขวาโรงเป็นที่ประทับ สำหรับทอดพระเนตรการแสดง ที่ประทับนี้อยู่ติดกับตำหนักสัณฐาคารสถาน ซึ่งเป็นที่ประทับฝ่ายใน

นอกจากนี้ก็มีประตูรอบบริเวณพระราชวัง มีชื่อเรียกต่าง ๆ กัน ภายนอกพระราชวังออกไปมีป้อมตามไหล่เขารายรอบรวม ๕ ป้อม มีชื่อเรียกต่าง ๆ กัน มีศาลาลูกขุน ทิมดาบ โรงม้า โรงรถ และสถานที่ต่าง ๆ อีกหลายอย่าง

ในรัชกาลที่ ๕ โปรดให้ซ่อมพระราชวังที่พระนครศรีอยุธยาใหม่หมด เพื่อใช้เป็นที่รับแขกเมือง และพระบาท

สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่ เคยเสด็จประทับแรมหลายครั้ง

การรักษาพระราชวังนี้ แต่เดิมมีคนเฝ้าประจำอยู่ ๓ คน สังกัดทางแผนกมหาดไทย เพราะฉะนั้นเครื่องราชูปโภคต่าง ๆ ซึ่งอยู่ในพระราชวังนี้ จึงยังคงอยู่ครบบริบูรณ์ตลอดมาจนถึงปลายรัชกาลที่ ๗ แต่ต่อมาเข้าใจว่าคงจะขาดแคลนคนเฝ้ารักษาสิ่งต่าง ๆ ในพระราชวังนี้จึงขาดความสมบูรณ์ไป ในปี พ.ศ. ๒๔๘๒ กรมศิลปากรได้จ้างคนเฝ้ารักษาคนหนึ่ง แต่ถึงกระนั้นก็ดี ก็ยังไม่พอเพียงที่จะทำความสะอาด เพราะบริเวณพระราชวังกว้างขวางใหญ่โตมาก

พระธาตุจอมเพชร

ที่บนยอดเขามหาสวรรค์ยอดกลางซึ่งเป็นยอดสูงที่สุด เดิมมีเจดีย์สร้างไว้แต่โบราณองค์ ๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ก่อเจดีย์ขึ้นใหม่ หุ้มองค์ที่สร้างไว้แต่เดิม องค์ที่โปรดให้ก่อใหม่นี้มีส่วนสูงเส้นหนึ่ง

(๕๐ เมตร) เมื่อสร้างเสร็จแล้วพระราชทานนามว่า พระธาตุจอมเพชร

พระสุทธเสลเจดีย์

ที่ยอดเขามหาสวรรค์ยอดข้างใต้ เป็นที่ว่าง ยังไม่มีสิ่งก่อสร้างอย่างใด เมื่อสร้างพระนครคิรีขึ้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้สร้างเจดีย์ศิลาทึบขึ้นองค์หนึ่ง สูง ๕ วา ๒ ศอก (๙ เมตร) ฐานกว้าง ๖ศอก (๒ เมตร) สี่เหลี่ยม โปรดให้ช่างสกัดศิลามาแต่เกาะสีชัง ทำเป็นซิก ๆ แล้วนำไปประดับเจดีย์องค์นี้ เมื่อสร้างเสร็จแล้วทรงขนานนามว่า พระสุทธเสลเจดีย์และโปรดให้สร้างวิหารน้อยข้างหน้าเจดีย์อีกหลังหนึ่ง

วิหารน้อยนี้ ชาวเมืองเพชรบุรีเรียกกันว่าโบสถ์พระแก้ว เนื่องจากเดิมมีพระพุทธรูปแก้วผลึกประดิษฐานอยู่ในวิหารนี้ ตรงหน้าวิหารมีหอระฆังอยู่หลังหนึ่ง และขั้นต่ำหน้าวิหารลงมา มีศาลา และมีปรางค์แบบขอมอีกองค์หนึ่ง ทางขึ้นไปยังพระสุทธเสลเจดีย์นี้สะดวกมาก อาจจะเดินจากบริเวณพระราชวัง ตรงข้ามหอพักชัชวาลเวียง

ชัยไปตามทางลาดซึ่งทำไว้แต่เดิมโดยสะดวก เหมือนอย่างทางที่ขึ้นไปยังพระราชวังฉะนั้น

วัดมหาสมณาราม

วัดมหาสมณาราม เป็นวัดโบราณ อยู่ที่ไหล่เขามหาสมณะ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เปลี่ยนชื่อเป็น เขามหาสวรรค์นั้น เมื่อกำลังสร้างพระนครคิรีได้โปรด ปฏิสังขรณ์วัดมหาสมณะนี้ใหม่หมดทั้งพระอาราม และพระราชทานนามใหม่ว่าวัดมหาสมณาราม ตรงไหล่เขาข้างพระอุโบสถ มีทางลัดสำหรับขึ้นไปบนเขามหาสวรรค์ได้อีกทางหนึ่ง ทางนี้ขึ้นไปทะลุตรงหอพิมานเพชรมเหศวร์ แต่เนื่องจากเป็นทางชันจะเดินขึ้นไปไม่ค่อยสะดวก เพราะฉะนั้นจึงไม่ค่อยมีผู้นิยมขึ้นไปตามเส้นทางนี้

วัดพระพุทธไสยาสน์

วัดพระพุทธไสยาน์ หรือเรียกกันโดยทั่วไปว่าวัดพระนอน อยู่เชิงเขามหาสวรรค์ด้านใต้ วัดนี้เป็นวัดที่สร้าง

มาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา มีวิหารยาวใหญ่หลังหนึ่ง ภายในวิหารประดิษฐานพระพุทธไสยาสน์ก่อด้วยอิฐ และลงรักปิดทอง

พระพุทธไสยาสน์องค์นี้เป็น พระ นอน ขนาด ใหญ่องค์หนึ่งของพระนอน ๔ องค์ที่มีในประเทศไทย คือ ยาว ๒๑ วา ๓ ศอก (ประมาณ ๔๓ เมตร) รูปร่างลักษณะของพระพุทธไสยาสน์ก็เป็นฝีมือช่างในสมัยอยุธยา เดิมทีเดียวเข้าใจว่าคงจะสร้างไว้กลางแจ้ง เพิ่งจะมาสร้างวิหารขึ้นใหม่เมื่อในรัชกาลที่ ๔ นี่เอง และตัววิหารนี้ได้ซ่อมแซมใหม่อีกครั้งหนึ่งเป็นการใหญ่เมื่อในรัชกาลที่ ๕

ที่ไหล่เขาตรงข้ามกับวิหารพระพุทธไสยาสน์ มีสิ่งก่อสร้างอีกอย่างหนึ่งเรียกกันว่า หน้าพระฉาย ทำเป็นซุ้มคูหาและระบายสีคล้ายศิลา ในคูหามีรูปเขียนเป็นรูปพระพุทธเจ้าแต่งพระองค์เหมือนชาวอินเดียในสมัยโบราณ รูปนี้เป็นของเขียนขึ้นใหม่

วัดสระบัว

ตรงเชิงเขามหาสวรรค์ คนละด้านกับวิหารพระ

พุทธไสยาสน์มีวัดโบราณอีกวัดหนึ่ง เรียกว่าวัดสระบัว วัดนี้เป็นวัดที่สร้างในสมัยกรุงศรีอยุธยา ยังมีอุโบสถเหลืออยู่เป็นหลักฐาน อุโบสถของวัดสระบัวนี้เป็นฝีมือช่างครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยาอย่างแท้จริง และในปัจจุบันก็ไม่ได้ซ่อมแปลงให้ผิดรูปโฉมไป ยังมีศิลปะของสมัยอยุธยาเหลืออยู่ทั้งส่วนบน และส่วนล่าง คือหลังคาและลวดบัวได้ สำหรับลวดบัวสมัยอยุธยานั้น ทำเส้นขนานโอนหรือโค้งนิด ๆ คล้ายผลกล้วย ไม่ได้ทำเป็นเส้นตรงเหมือนอย่างในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ข้างในอุโบสถก็มีพระประธาน เป็นพระพุทธรูปปูนปั้นสมัยอยุธยา และบนเพดานมีลวดลายบีดทองล่องชาด ทำเป็นลายดาว ตามบ้านหน้าต่างประตูยังมีลวดลายเหลืออยู่บ้างเป็นลวดลายในสมัยอยุธยาเหมือนกัน

ในวัดนี้มีสิ่งที่น่าชมอีกอย่างหนึ่งคือ พัทธสีมารอบอุโบสถ มีลวดลายปูนปั้น ตั้งแต่ฐานขึ้นไปจนเกือบถึงยอด ชั้นล่างปั้นเป็นรูปยักษ์แบกอยู่ทั้งสี่ด้าน ชั้นที่ ๒ เป็นรูปครุฑ ชั้นที่ ๓ เป็นลายกระจัง ชั้นที่ ๔ เป็นลายดอกบัว และต่อไปก็เป็นใบเสมาคู่ พัทธสีมานี้สูงทั้งฐาน ประมาณ ๒.๕๐ เมตร

หลังวัดสระบัวออกไป มีกุฏิสงฆ์สร้างตามเชิงเขาขึ้นไปเป็นชั้น ๆ มีบันไดคอนกรีตขึ้นไปยังกุฏิเหล่านั้น สามารถจะเดินขึ้นไปบนไหล่เขาได้โดยสะดวก ตรงไหล่เขาทำเป็นซุ้มหน้าบันเขียนพระพุทธรูปประทับยืน เรียกกันว่า "พระจันทร์ฉาย"

เขาหลวง

เขาหลวงเป็นภูเขาลูกเล็ก ๆ สูงเพียง ๙๒ เมตร ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของตัวเมืองเพชรบุรี ภูเขาลูกนี้มีถ้ำหลายถ้ำ ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปนี้ คือ

ถ้ำเขาหลวง หรือถ้ำหลวงก็เรียก เป็นถ้ำใหญ่และสวยงามที่สุดในจังหวัดเพชรบุรี ถ้ำนี้อยู่เกือบกลางภูเขา แต่มีทางลาดขึ้นไปได้สะดวก สองข้างทางเต็มไปด้วยต้นลั่นทม ในฤดูร้อน ต้นลั่นทมเหล่านี้จะออกดอกบานสะพรั่งเต็มไปทั้งต้น ส่งกลิ่นหอมฟุ้งตลอดทางที่ผ่านไป พอถึงปากถ้ำความเย็นที่เกิดจากไอน้ำซับภายในถ้ำ จะโชยมาสัมผัสกาย ทำให้ความเหนื่อยอ่อนที่ได้รับหายไปราวกับปลิดทิ้ง ถ้ำนี้เป็นถ้ำอยู่ลึกลงไปในภูเขาราว ๑๐ เมตร มี

บันไดก่อด้วยอิฐถือปูนทอดลงไปในถ้ำ สามารถเดินลงไปได้สะดวก ภายในถ้ำมีหินย้อยเป็นปุ่มเป็นเปมเป็นซุ้มเป็นช่อ บางแห่งมีน้ำชะหินหยดย้อยเป็นแท่งจากเพดานถ้ำลงไปเกือบจะต่อกับหินที่พื้นถ้ำ เป็นธรรมชาติที่งดงามชวนชมยิ่งนัก

ความงามของถ้ำเขาหลวงนี้สุนทรภู่ได้ พรรณา ไว้ในนิราศเมืองเพชร ฯ ว่าดังนี้

"เป็นลดหลั่นชั้นช่องมีห้องหับ แลสลับเลื่อมคล้ายลายเลขา กลางคืนห้อยย้อยระย้า ดาษดาดูพู่พวงฉะเช่นนี้มีฤทธิ์จะคิดช้อน เอาสิ่งของเข้าไปตั้งรวมวังหลวง เห็นหนุ่มสาวชาวบุรินทร์ทั้งปวง จะแหนหวงห้องหับถึงจับกุม....."

ถ้ำเขาหลวงแบ่งออกได้เป็น ๓ ตอน ตอนแรกคือตอนปากถ้ำมีบันไดหินย้อยงดงามมาก แต่บริเวณถ้ำตอนนี้ไม่สู้จะใหญ่โตนัก มีพระพุทธรูปปูนปั้นอยู่ประมาณสัก ๑๐ องค์ กับรอยพระบาทประดิษฐานบนศิลาคอนกรีตรอยหนึ่ง สำหรับรอยพระพุทธบาทนี้ ถ้าสังเกตให้ดีจะพบหินเป็นสองชั้น ข้างบนเป็นของใหม่และบีดทองเต็มไปหมด

ส่วนชั้นล่างนั้นเป็นหินปูนสีเขียว ซึ่งเป็นของเก่ามีอายุหลายร้อยปี

ต่อจากนี้ก็มีหินย้อยซึ่งยื่นออกมาเป็นซุ้ม ไปยังถ้ำตอนที่สอง พื้นถ้ำตอนที่สองนี้อยู่ต่ำกว่าพื้นระดับตอนที่หนึ่งเล็กน้อย และปูกระเบื้องหน้าวัวไว้เรียบร้อย ตัวถ้ำกว้างยาวประมาณ ๕๐ เมตร สูงประมาณ ๕๐ เมตร มีปล่องใหญ่ทะลุขึ้นไปบนภูเขา แสงสว่างที่พวยพุ่งลงมาจากปล่องถ้ำจับกับหินที่ย้อยเป็นระย้า เป็นภาพที่น่าชมยิ่งนัก

ในถ้ำตอนที่สองนี้ มีพระพุทธรูปสร้างไว้ตามซอกหินประมาณ ๑๐๐ องค์ เป็นพระพุทธรูปปางต่าง ๆ ที่ซอกเขาทางขวามือมีพระพุทธรูปปางมารวิชัย มีจารึกพระบรมนามาภิไธยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ มาจนถึงรัชกาลที่ ๕ ติดอยู่ที่ฐานกับมีพระพุทธรูปปางต่าง ๆ สร้างครั้งรัชกาลที่ ๕ มีจารึกพระนามของพระเจ้าลูกเธอในรัชกาลที่ ๕ อีกหลายองค์ มีพระพุทธไสยาสน์องค์หนึ่ง ขนาดยาว ๑๕ เมตร กับพระพุทธรูปมารวิชัย ขนาดสูงประมาณ ๓ เมตร องค์หนึ่ง และมีเจดีย์ ๓ องค์ พระพุทธรูปและเจดีย์ทั้งหมดนี้ เป็นของสร้างใน

รัชกาลที่ ๔ โดยมาก และรัชกาลที่ ๕ ได้สร้างพระพุทธรูปขึ้นใหม่อีกองค์หนึ่ง และทรงจารึกพระบรมนามาภิไธยของพระองค์ไว้ที่ฐาน ผู้เข้าไปชมอาจสังเกตเห็นได้ถนัด

ในระหว่างตอนที่สองและตอนที่สามมีกำแพงกั้นมีประตูเปิดเข้าออกได้ ตอนที่สามนี้เล็กกว่าตอนที่สอง กลางถ้ำมีหินก้อนใหญ่หน้าเรียบคล้ายเป็นแท่น เหมาะสำหรับนั่งพักผ่อน บนเพดานถ้ำมีปล่องทะลุขึ้นไปบนภูเขาเหมือนอย่างถ้ำตอนที่สอง แสงสว่างสาดเข้าไม่ได้เต็มที่เหมือนปล่องในตอนที่สอง สิ่งที่ประดิษฐานไว้ภายในถ้ำตอนนี้ก็มีพระพุทธรูปและเจดีย์มียักษ์ ๒ ตน กับฤาษี ๒ องค์ อยู่คนละฟากประตูเป็นของสร้างครั้งรัชกาลที่ ๔ เหมือนกัน

ต่อจากถ้ำตอนนี้เข้าไปมีทางเล็ก ๆ มืด ๆ ซึ่งเป็นทางทะลุไปยังท้ายถ้ำ เมื่อเห็นแสงสว่างก็ถึงบันไดขึ้นปากถ้ำ บันไดนี้มีอยู่ถึง ๓๓ ขั้น นับว่าสูงมาก

ในเทศกาลตรุษสงกรานต์ จะมีงานนมัสการพระพุทธบาทในถ้ำเขาหลวงนี้ด้วยทุกปี ในระหว่างงานประชาชนจะพากันมาบีดทองรอยพระพุทธบาท และเที่ยวถ้ำกันอย่างคับคั่ง เป็นที่คึกคักยิ่งกว่าถ้ำเขาอื่น ๆ

ถ้ำแกลบ อยู่ตรงเชิงเขาต้นทางที่จะไปยังถ้ำเขาหลวง ใกล้ถ้ำมีวัดอยู่วัดหนึ่งชื่อวัดบุญทวี หรือเรียกกันเป็นสามัญว่าวัดถ้ำแกลบเป็นวัดเล็ก ๆ เห็นจะสร้างเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๕ นี่เอง ภายในวัดไม่เห็นมีสิ่งสำคัญอันใด และมีพระภิกษุจำพรรษาอยู่ไม่กี่องค์ ถ้ำแกลบเป็นถ้ำเล็ก ๆ ข้างในตันทะลุออกไปอีกทางหนึ่งไม่ได้เหมือนอย่าง ถ้ำเขาหลวง

หลังวัดนี้ออกไปเป็นอาศรมของนางชี ซึ่งเรียกตัวเองว่าอุบาสิกาจำศีลภาวนาอยู่ตามกุฏิที่เชิงเขาและไหล่เขา มีรวมทั้งสิ้นประมาณร้อยเศษ ที่เป็นสาวอายุเพียง ๑๗—๑๘ ปี ก็มีหลายคน ที่แก่จนอายุเกิน ๘๐ ปีไปแล้วก็มี กุฏิของแม่ชีเหล่านี้ปลูกเรียงรายกันไปตามไหล่เขาเป็นกุฏิเล็ก ๆ แต่สะอาดเรียบร้อยมาก

ที่เชิงเขามีถ้ำอยู่ถ้ำหนึ่งเรียกว่าถ้ำพุทธโฆษา เป็นเล็ก ๆ แคบ ๆ ตอนข้างในมืด เนื่องจากแสงสว่างส่องลอดเข้าไปไม่ถึง แต่อากาศไม่อับ กลับเย็นสบายดี ถ้ำนี้เป็นถ้ำสำหรับแม่ชีใช้เป็นที่บำเพ็ญวิปัสนา มีแม่ชีผลัดเปลี่ยนกันเข้าไปบำเพ็ญวิปัสนาอยู่เสมอมิได้ขาด ประวัติของแม่ชี

เหล่านี้ล้วนแต่มีเรื่องราวพิสดารน่ารู้น่าเรียน ผู้ใดสนใจจะใคร่ทราบจะไปสัมภาษณ์เขาก็ได้ แม้ชีบางคนไม่บีดบังชีวิตเดิมของเธอเลย

ถ้ำเปียว อยู่ต้นทางที่จะไปถ้ำเขาหลวง ทางขวามือไม่ไกลจากทางเดินเท่าใดนัก ถ้ำนี้เป็นปล่องลึกชันลงไปข้างล่าง ถ้าจะลงไปข้างล่างจะต้องใช้บันไดทอดลงไป

ภายในถ้ำแม้จะไม่มีสิ่งที่น่าชมเท่าใดนักก็ตาม แต่มีเรื่องเล่ากันสืบมาแต่โบราณว่า ถ้ำนี้มีทางทะลุไปออกทะเลได้ และเมื่อเวลาน้ำทะเลขึ้น จะได้ยินปลาลิ่นหมาร้องดังก้องอยู่ในโพรงหินใต้ถ้ำ และมีสิ่งที่ได้ประโยชน์จากถ้ำนี้อก ๑ อย่าง คือภายในถ้ำมีดินเหนียวเนื้อแข็งแกร่ง เหมาะแก่การนำมาปั้นตุ๊กตาขายเป็นอย่างยิ่ง ดินในถ้ำนี้ดกว่าพบในที่อื่นจริง ๆ เพราะฉะนั้นจึงมีผู้เสียงภัยลงไปในถ้ำนี้เสมอ

มีของดีวิเศษอยู่ในถ้ำนี้อย่างหนึ่ง คือ "ตัวเปียว" ตามตำนานซึ่งเล่ากันสืบมาว่า มีฤาษีองค์หนึ่งซึ่งบำเพ็ญพรตอยู่ในถ้ำนี้ ได้ปรุงยากายสิทธิ์ทิ้งไว้ ยานี้ถ้าผู้ใดได้รับประทานแล้วจะมีอายุยืนนาน และอยู่ยงคงกระพัน

ชาตรี เมื่อทิ้งไว้นานเข้ายานั้นได้กลายเป็นตัวเปียว (คือสัตว์เล็ก ๆ ชนิดหนึ่งพันธุ์เดียวกับปู) เที่ยวคลานเพ่นพ่านอยู่ทั่วไป เล่ากันว่า ถ้าผู้ใดจับตัวเปียวได้และนำไปวางไว้บนหินบดที่ปากถ้ำ ตัวเปียวนั้นจะกลายเป็นยาอายุวัฒนะทันที และด้วยอาถรรพณ์ของตัวเปียว จะทำให้ล่องหนหายตัวได้ ได้ทราบว่ามีผู้เคยลงไปจับเอามาผสมยาหลายรายแล้ว แต่จะได้ผลเพียงไรหรือไม่นั้น ข้าพเจ้าไม่สามารถจะให้คำอธิบายโดยแจ่มแจ้งได้ เพราะยังไม่เคยทดลองทำดูและไม่กล้าทดลองด้วย

เขาบันไดอิฐ

เขาบันไดอิฐ อยู่ทางทิศตะวันตกของตัวเมือง หลังเข้ามหาสวรรค์ออกไปไม่ไกลนัก มีถนนรถยนต์เดินไปได้จนถึงเชิงเขา ภูเขาลูกนี้ดูเหมือนจะสูงกว่าภูเขาลูกอื่น ๆ ในบริเวณเมืองเพชรบุรีทั้งหมด เพราะปรากฏว่าสูงถึง ๑๒๑ เมตร ส่วนภูเขาลูกอื่น ๆ นั้น โดยมากสูงไม่เกิน ๑๐๐ เมตร

บนยอดเขามีวัดอยู่วัดหนึ่ง เรียกกันว่าวัดเขาบัน

ไดอิฐ วัดนี้เห็นจะเป็นวัดสร้างแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา แต่ในบัจจุบันได้ซ่อมแปลงใหม่หมดแล้ว มีเจดีย์อยู่ ๓ องค์ และวิหารหลัง ๑ ในฤดูเข้าพรรษามีพระสงฆ์ไปนั่งวิปัสนาที่วัดนี้มาก เนื่องจากบนยอดเขาเป็นที่สงบสงัดเหมาะสำหรับบำเพ็ญวิปัสนาเป็นอย่างยิ่ง

สิ่งที่น่าประหลาดสำหรับภูเขาลูกนี้ก็คือ มีโบสถ์กับวิหาร ๒ หลัง เรียกกันว่า โบสถ์ "เมียน้อยเมียหลวง" ตัวโบสถ์และวิหารนี้เป็นตึกหลังเล็ก ๆ ไม่ใหญ่โตนัก มีขนาดไล่เลี่ยกัน และตั้งอยู่เคียงกันด้วย มีเจดีย์องค์หนึ่งตั้ง อยู่ตรงที่ ว่างใน ระหว่างโบสถ์ และวิหารทั้งสองหลังนี้ แต่ยอดเจดีย์เอียงไปข้างหนึ่งและเอียงไปทางวิหาร จะเนื่องด้วยช่างก่อสร้าง ๆ ไม่ตรงมาแต่เดิม หรือว่าเกิดวิบัติขึ้นในภายหลัง ไม่สามารถจะทราบได้ และเนื่องจากยอดเจดีย์เอียงผิดปกตินี้ จึงทำให้เกิดมีตำนานเล่ากันสืบต่อกันมาดังนี้

มีเศรษฐีผู้หนึ่ง ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่เชิงเขาบันไดอิฐทางทิศตะวันออก เศรษฐีผู้นี้มีภรรยา ๒ คน เมื่อค้าขายร่ำรวยก็อยากจะสร้างปูชนียสถาน เพื่อเป็นที่ระลึกในพระ

ศาสนาขึ้นที่ภูเขาลูกนี้ เศรษฐีและภรรยาทั้งสองคนได้บริจาคเงิน เพื่อสร้างอนุสรณ์กันคนละอย่าง คือภรรยาหลวงสร้างโบสถ์ ภรรยาน้อยสร้างวิหาร ส่วนเศรษฐีเองนั้นสร้างเจดีย์ในระหว่างโบสถ์วิหาร ครั้นเมื่อสร้างเสร็จแล้ว ปรากฏว่ายอดเจดีย์หาตรงไม่ กลับเอียงไปทางวิหารที่ภรรยาน้อยสร้าง คนทั้งหลายจึงพากันเข้าใจว่าการที่ยอดเจดีย์เอนไปทางวิหารนั้น เป็นการแสดงน้ำใจของเศรษฐีออกให้เป็นที่ประจักษ์ แก่คนทั้งหลายว่าเศรษฐีรักภรรยาน้อยมากกว่าภรรยาหลวง จึงได้สร้างเจดีย์ให้มีลักษณะเช่นนั้น

เขาบันไดอิฐมีถ้ำอยู่หลายถ้ำ เรียกชื่อต่าง ๆ กัน แต่โดยมากถ้ำเหล่านี้เดินติดต่อถึงกันได้ เช่นถ้ำบันไดอิฐ ถ้ำประทุน ถ้ำช้างเผือก ถ้ำหว้า และถ้ำตับเต่า สำหรับถ้ำประทุนมีช่องทางลดเลี้ยวน่าชมกว่าถ้ำอื่น ๆ และการเข้าไปชมภายในบริเวณถ้ำก็ไม่ลำบาก มีศิษย์วัดคอยต้อนรับผู้ที่จะเข้าไปชมอยู่เสมอ ทุกคนมีตะเกียงและไฟฉายอยู่พร้อม ถ้าท่านต้องการจะเข้าไปชม ก็จะมีผู้พาท่านเข้าไปชมโดยไม่เรียกร้องค่านำทัศนาจรล่วงหน้าเลย แต่

เมื่อท่านกลับออกมาแล้ว ควรจ่ายค่าจ้างให้เขาบ้างตามที่เห็นสมควร

ถ้ำบันไดอินทร์แม้จะลึกมาก แต่ก็ไม่มืดทึบย้อยงดงามเหมือนอย่างถ้ำเขาหลวง ทั้งอากาศภายในก็อับไม่เย็นสดชื่น อากาศตอนที่อยู่ลึกเข้าไปนั้นอับอย่างแรงจนหายใจไม่ค่อยสะดวก แต่ถึงกระนั้นก็ดี ในถ้ำนี้ยังมีสิ่งที่ควรชมหลายอย่าง ดังจะได้กล่าวต่อไป

ถ้ำนี้แบ่งออกได้เป็น ๔ ตอน ตอนที่ ๑ เป็นที่มีพระภิกษุอยู่และดูแลรักษา ในตอนนี้มีพระพุทธรูปอยู่ประมาณ ๔๐ องค์ เป็นพระพุทธรูปปูนปั้นทั้งสิ้น

ตอนที่ ๒ ซึ่งอยู่ต่อเข้าไปข้างใน เป็นลานกว้างใหญ่ มีพระพุทธรูปปูนปั้นประมาณ ๓๐ องค์ มีพระพุทธรูปองค์หนึ่งเรียกกันว่า พระพุทธเจ้าเสือ ทางซ้ายมือเรียกกันว่าถ้ำวิจิตรคูหา เป็นถ้ำเล็ก ๆ และมืดเพราะไม่มีช่องภายในถ้ำเล็กนี้มีรอย พระพุทธบาทศิลารอยหนึ่งตั้งอยู่กลางถ้ำ

ตอนที่ ๓ เป็นถ้ำไม่ใหญ่โตนัก มีพระพุทธปูนปั้นอยู่ ๓ องค์ มีช่องหินคล้ายกับห้องเล็ก ๆ หนึ่ง ภายใน

ซอกหินนี้มีพระพุทธรูปอยู่องค์หนึ่ง

ตอนที่ ๔ เป็นถ้ำพระนอน มีพระพุทธไสยาสน์ก่อด้วยอิฐถือปูนยาว ๘ เมตร องค์หนึ่ง กับมีพระพุทธรูปนั่งอีก ๑๓ องค์ พื้นถ้ำกว้างยาวประมาณ ๒๐ เมตร ภายในถ้ำสว่าง เนื่องจากมีปล่องทะลุขึ้นไปบนยอดเขา

ต่อจากนี้ไปก็คือถ้ำประทุน ภายในถ้ำมีช่องทางลดเลี้ยวและซอกซอนเข้าไปมาก ส่วนลึกของถ้ำนี้เป็นที่ซึ่งพระสงฆ์เคยนำมาจำพรรษาและนั่งวิปัสสนา ต่อเข้าไปข้างในเป็นพื้นสูง แต่มีทางปีนป่ายขึ้นไปได้อีก จากพื้นสูงนี้มีถ้ำกว้างอีกถ้ำหนึ่ง ซึ่งเรียกกันว่าถ้ำฤาษี การที่เรียกว่าถ้ำฤาษี ก็คงจะมีเค้าเงื่อนมาจากศิลาธรรมชาติแท่งนี้ซึ่งมีรูปคล้ายฤาษีนั่งนั่นเอง

ที่ผนังถ้ำตรงทางเข้ามีอักษรจารึกว่า "ห้องดุ ค ๒/๑๑/๑๒๘" ที่เรียกว่า "ห้องดุ ค" นี้ คือดุ ค โยฮัน อัลเบรต รีเยนต์ แห่งเมืองบรันสวิก ประเทศเยอรมัน ซึ่งเสด็จมาเยี่ยมประเทศไทยครั้งหลังในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ ร.ศ. ๑๒๘ (พ.ศ. ๒๔๕๒) ในครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอม เกล้า เจ้า อยู่ หัวโปรดให้ จัด ราย การให้ ดุ ค โยฮัน

อันเบรต เสด็จประพาสเมืองเพชรบุรี เพราะเห็นว่าเป็นเมืองที่มีภูมิประเทศสวยงาม มีถ้ำมีเขาคล้ายกับประเทศเยอรมัน เมื่อดุคโยฮัน อัลเบรต เสด็จประพาสถ้ำเขาบันไดอิฐ ก็โปรดและมีพระประสงค์จะตั้งพระพุทธรูปไว้เป็นที่ระลึก จึงทรงขอให้สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งเวลานั้นดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ให้ทรงช่วยจัดการให้ด้วย สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพจึงโปรดให้จัดหาพระพุทธรูปองค์หนึ่ง ไปตั้งไว้ตามพระประสงค์ของโยฮัน อัลเบรต และโปรดให้จารึกไว้ที่ฐานพระพุทธรูปตามข้อความซึ่งดุคพระองค์นั้นเขียนไว้เป็นภาษาเยอรมัน และแปลเป็นไทยว่า "พระคัมภีร์แปลว่าไม่มีสุขแก่ผู้ท่องเที่ยวในสังสารวัฏยิ่งกว่าความสงบสุข"

แต่พระพุทธรูปที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์องค์นี้ ในสมัยต่อมาได้ย้ายขึ้นไปไว้ที่ซอกหินบนผนังถ้ำ ไม่ได้ตั้งอยู่ที่เดิม(๑)

ต่อจากถ้ำนั้นเข้าไปก็มีถ้ำเล็ก ๆ อยู่อีกตอนหนึ่ง

---

(๑) เป็นพระพุทธรูปสมัยฤทธิสมัยเชียงแสน หน้าตักกว้างประมาณ ๕๐ เซ็นติเมตร

เรียกว่าถ้ำพระโกศ เนื่องจากมีโกศอยู่ในถ้ำนี้ใบหนึ่ง แต่จะเป็นโกศสำหรับบรรจุอัฐิผู้ใด ไม่มีใครสามารถจะทราบได้ พิเคราะห์ดูรูปร่างทรวดทรงเห็นว่าไม่น่าจะเป็นของเก่านัก ต่อเข้าไปอีกก็มีซอกหินเล็ก ๆ แคบ ๆ เป็นห้องมืด เนื่องจากแสงสว่างส่องผ่านเข้าไปไม่ถึง และไม่มีสิ่งสำคัญอย่างใด

ส่วนถ้ำช้างเผือก ถ้ำหว้า และถ้ำตับเต่านั้น ไม่มีสิ่งใดที่น่าดู และเป็นถ้ำมืด เนื่องจากไม่มีปล่องทะลุขึ้นไปบนภูเขา จึงไม่เป็นถ้ำที่รู้จักกันแพร่หลายเหมือนอย่างถ้ำเขาหลวงและถ้ำเขาบันไดอิฐ ถ้าท่านมีเวลาพักพักอยู่ที่จังหวัดเพชรบุรีหลายวันจะไปทัศนาจรก็ได้ แต่การที่จะไปชมถ้ำเหล่านี้ไม่ควรจะไปตามลำพัง ควรจะจัดหาผู้นำทางไปด้วย

เขาพนมบวช

เป็นภูเขาลูกเล็ก ๆ สูงประมาณ ๒๐ เมตร ตั้งโดดเดี่ยวอยู่กลางทุ่งนา หลังสถานีรถไฟออกไปไม่ไกลนัก มีถนนรถยนต์ไปได้จนถึงเชิงเขา บนยอดเขามีเจดีย์ขนาด

ย่อมอยู่องค์หนึ่ง ที่เชิงเขามีถ้ำเล็ก ๆ ตั้น ๆอยู่ถ้ำหนึ่ง แต่ภายในถ้ำไม่มีสิ่งสำคัญอันใด จึงไม่มีผู้นิยมเข้าไปเที่ยว ในบัจจุบันมีต้นไม้ขึ้นปกคลุม ปากถ้ำหนาแน่นหมดจนมองดูข้างนอกไม่สามารถจะเห็นปากถ้ำได้

พระเจดีย์ซึ่งอยู่บนยอดเขานั้น เดิมท่านเจ้าอาวาสวัดสระบัวสร้างไว้ ต่อมาต้องอสุนีบาตชำรุดไป ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสการเริ่มแรกนาหลวงในบริเวณเขาพนมขวด เมื่อทอดพระเนตรเห็นพระเจดีย์บนยอดเขาหักพังลง จึงโปรดให้ปฏิสังขรณ์ใหม่ โดยให้ช่างก่อพอกปูนโตกว่าเก่า และบรรจุพระบรมสารีริกธาตุขนาดเล็ก ๗ พระองค์ ซึ่งได้มาแต่เมืองน่านบ้าง เมืองลำพูนบ้าง และประเทศพม่าบ้าง

ภูเขาลูกนี้มีตำนานเล่าสืบต่อกันมาว่า เป็นยอดเขากิ่ว (คือภูเขาลูกหนึ่งอยู่ใกล้เขาบันไดอิฐ) เมื่อครั้งแผ่นดินยังเป็นทะเล สายน้ำพัดแรง พัดพาเอายอดเขากิ่วขาดเคลื่อนไปตามกระแสน้ำ ไปติดอยู่ที่ทุ่งนาหลวง คือที่

ที่เขาพนมขวดตั้งอยู่ในปัจจุบันนี้ เพราะฉะนั้นเขาพนมขวดจึงเป็นคล้ายแท่นหินใหญ่แท่งหนึ่งตั้งโดดเดี่ยวอยู่กลางแผ่นดิน ไม่มีพืดต่อไปเหมือนอย่างภูเขาลูกอื่น ๆ

หลักเมือง

หลักเมืองเพชรบุรี อยู่ที่ตำบลท่าราบ อำเภอเมืองเพชรบุรี ตรงที่ที่สร้างหลักเมืองนี้เดิมเป็นใจกลางเมืองเพชรบุรี ต่อมาเมื่อแม่น้ำเพชรบุรีเปลี่ยนทางเดินใหม่โดยไหลมาทางทิศตะวันตก (ตามแนววัดจันทร์ วัดเกาะ และวัดทอ) ผู้คนพลเมืองจึงอพยพมาอยู่ทางริมแม่น้ำหมด ตรงกลางเมืองเพชรบุรีซึ่งเดิมเคยมีผู้คนหนาแน่น ก็กลับร่วงโรยลงไป จะเห็นได้ในปัจจุบันนี้ว่า หลักเมืองเพชรบุรีตั้งอยู่ในที่เปลี่ยว ห่างไกลจากชุมนุมชนออกไปมาก

ตัวศาล หลักเมือง ของเดิม ตลอดจน หลักเมือง นั้น จะมีรูปร่างเป็นอย่างไรไม่สามารถจะทราบได้ เพราะศาลเดิมคงจะหักพังชำรุดทรุดโทรมลงไปหมด และตัวหลักเมืองของเดิมที่เดียว ซึ่งคงจะทำเป็นรูปตะปูดอกเห็ดก็อันตรธานสูญหายไป ตัวศาลหลักเมืองที่เห็นอยู่ในปัจจุบันนี้ คงจะ

สร้างขึ้นใน สมัยกรุงศรีอยุธยาและต่อมาพวกจีนได้มีศรัทธาบริจาคเงินสร้างขึ้นใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ เพราะฉะนั้นลวดลายที่เขียนขึ้นใหม่จึงเป็นแบบจีนไป

ภายในศาลมีกุฏิเล็ก ๆ กุฏิหนึ่ง มีเทวดาประจำเมืองประดิษฐานอยู่ในกุฏินี้องค์หนึ่ง ทำเป็นรูปทรงเครื่องราชาภรณ์ประทับอยู่บนฐานสูงขึ้นไปจากพื้นประมาณ ๘๐ เซ็นติเมตร เท่าที่พิจารณาดูลักษณะลวดลายและฝีมือช่างเห็นว่าเป็นของสมัยอยุธยา ฝีมืองามมาก เป็นเทวรูปปั้นด้วยปูนและลงรักปิดทองมีขนาดสูงประมาณ ๗๕ เซ็นติเมตร เรียกกันว่า "เจ้าหลักเมือง" สองข้างเทวรูปองค์ใหญ่มีเทวรูปเล็ก ๆ นั่งองค์หนึ่งและยืนอีกองค์หนึ่ง เป็นของฝีมือช่างสมัยอยุธยาเช่นเดียวกัน

เทวรูปองค์ใหญ่ ซึ่งประดิษฐานเป็นประธานอยู่ในศาลหลักเมืองนี้ เดิมพระเมาลีหักหายไป สมเด็จกรมพระยาดำรง ราชานุภาพเมื่อดำรง ตำแหน่ง นายกราชบัณฑิตยสภา เสด็จไปตรวจโบราณสถานที่จังหวัดเพชรบุรีทรงพบเข้า จึงโปรดให้ช่างราชบัณฑิตยสภาซ่อมขึ้นใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ

วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ อยู่ริมแม่น้ำเพชรบุรีฝั่งตะวันตก เป็นวัดใหญ่และสำคัญที่สุดวัดหนึ่งในจังหวัดเพชรบุรี มีสถานที่ใหญ่โตและมีสิ่งก่อสร้างมากมาย อาณาเขตของวัดนี้แบ่งออกเป็นสองส่วน มีถนนคั่นกลาง ส่วนเหนือเป็นพุทธาวาส ส่วนใต้เป็นสังฆาราม คล้ายกับวัดพระเชตุพนในกรุงเทพ ฯ หรือวัดพระศรีรัตนมหาธาตุที่จังหวัดลพบุรีฉะนั้น

สิ่งก่อสร้างในวัดนี้มีมาแล้วตั้งแต่ครั้งขอมยังเป็นใหญ่อยู่ในเมืองนี้ คือปรางค์ ๕ ยอดองค์ที่เห็นอยู่ในบัจจุบัน เป็นฝีมือช่างขอม หรือที่เรียกตามทางโบราณคดีว่าสมัยลพบุรี ปรางค์ของเดิมเข้าใจว่า คงจะก่อด้วยศิลาแลงเช่นเดียวกับปรางค์ที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดราชบุรี และจังหวัดลพบุรี ต่อมาในสมัยกรุงศรีอยุธยา ยอดปรางค์หักพังลงมา แล้วมีผู้บูรณปฏิสังขรณ์ใหม่ โดยใช้อิฐก่อเสริมขึ้นไป แต่เวลาล่วงมาหลายสิบปี อิฐที่ก่อเสริมไว้แต่เดิมนั้น ได้หักพังลงมาอีก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๖ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้เสริมขึ้นไป

ใหม่อีกครั้งหนึ่ง โดยทำเป็นยอดตัดตรงไม่เลี้ยวชะลูดเหมือนอย่างรูปที่เห็นในปัจจุบัน แต่แล้วต่อมาก็กลับหักพังลงมาอีก ในตอนหลังนี้ชาวบ้านได้ออกทุนทรัพย์ช่วยกันปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ โดยมีพระสุวรรณมุนี (ชิต) เจ้าอาวาสวัดพระศรีรัตนมหาธาตุนี้เป็นผู้อำนวยการ ได้ซ่อมสำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙

ปรางค์ที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุนี้ วัดส่วนสูงได้ ๕๕ เมตร รอบฐานวัดได้ ๑๒๐ เมตรเศษ รูปร่างของเดิมพอจะสันนิษฐานได้ว่า คงจะทำเป็น ๕ ยอด คือมีปรางค์ใหญ่องค์หนึ่งอยู่ตรงกลาง ทำมุขยื่นออกมาทั้ง ๔ ด้าน มุขทั้ง ๔ ด้านนั้น คงจะทำยอดเป็นปรางค์ด้วยเหมือนกัน ทางเข้าคงจะมีด้านเดียว คือทางด้านทิศตะวันออกเหมือนอย่างเช่นปรางค์ขอมทั้งหลาย นอกจากนั้นทำเป็นประตูหลอก ทางสำหรับเข้าไปในปรางค์ของเดิมก็ยังคงใช้เป็นทางเข้าอยู่จนถึงเวลาปัจจุบัน ส่วนทางเข้าอีก ๓ ด้านนั้นเป็นของทำขึ้นใหม่

ภายในปรางค์องค์ใหญ่เป็นที่ประดิษฐาน พระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวองค์ปัจจุบัน

พระราชทานมาเมื่อวันที่ ๑๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๙๗ พระบรมสารีริกธาตุที่พระราชทานมานั้น ๓ องค์ ห่อด้วยแผ่นทอง บรรจุในกรัณฑ์ และกรัณฑ์นั้นมี ๕ ชั้น ชั้นในสุดเป็นไม้จันทร์ ถัดออกมาเป็นทอง นาก และเงิน บรรจุในผอบทองลงยา แล้วบรรจุในพระสถูปเงินกะไหล่ทองอีกทีหนึ่ง พระสถูปนั้นตรงคอระฆัง ทำด้วยแก้วผลึกใสสามารถจะมองเห็นห่อพระบรมสารีริกธาตุที่บรรจุไว้ภายในได้

ในเขตพุทธาวาสมีพระอุโบสถใหญ่ หันหน้าไปทางทิศตะวันออก และมีวิหารใหญ่ตั้งคู่ขนานกันกับพระอุโบสถ หน้าบันวิหารปั้นเป็นรูปพระนารายณ์ทรงสุบรรณ ใต้องค์พระนารายณ์ทำเป็นรูปเทพนม นั่งเรียงกันไปจนสุดด้านกว้างของหน้าบันได ตรงที่เป็นช่อพ้ายก็ปั้นเป็นรูปเทพนมเหมือนกัน รอบวิหารมีคตล้อมรอบ ในคตมีพระพุทธรูปองค์ใหญ่ตั้งเรียงกันเป็นจำนวนหลายร้อยองค์ ในวิหารมีพระประธานเป็นพระพุทธรูปมารวิชัย สมัยอยุธยา ทำผิดมือง่ามพอใช้ มีศิลาธรรมจักรขนาดใหญ่ วัดผ่าศูนย์กลาง ๑ เป็นของสมัยทวารวดี และมีพระพุทธรูปสัมฤทธหลายองค์

ที่หน้าวิหารหลวงมีภาพเขียน เป็นรูปพระพุทธเจ้า ๓ พระองค์ ที่ตรงนี้เรียกกันเป็นสามัญ ว่าหน้าพระฉาย ภายในวิหารเขียนภาพมารวิชัย ไว้ตรงเหนือประตูทางเข้า ผนังด้านยาวตอนบนเขียนภาพเทพชุมนุมไว้ทั้งสองข้าง ตอนล่างในระหว่างช่องหน้าต่างเขียนภาพเรื่องมหาชาติ ผนังด้านหลังพระประธานเขียนภาพสวรรค์ แต่ภาพเขียนเหล่านี้เป็นของใหม่ เขียนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕—๒๔๖๖

ในหมู่พระพุทธรูปสัมฤทธิ์ที่อยู่ในวิหาร มีรูปพระสาวกถือตาลิปัตองค์หนึ่ง เป็นพระพุทธรูปสำคัญของวัดนี้ เรียกกันว่า "คุณพ่อวัดมหาชาตุ" รูปพระสาวกองค์นี้เล่ากันสืบมาว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานไว้เป็นที่ระลึกแก่ชาวเมืองเพชรบุรี ชาวเมืองจึงนับถือกันว่าเป็นพระพุทธรูปที่ศักดิ์สิทธิ์มาก ได้พากันมาขอโชคขอลาภกันเสมอ ๆ ในวันสงกรานต์เดือนห้าประชาชน ต่างพากันมาบีดทองเวียนเทียนสมโภชพระปรางค์และคุณพ่อวัดมหาชาตุนี้ทุกปี เป็นงานพร้อมกันกับงาน

เขาวัง ถ้าท่านมีโอกาสไปทัศนาจรนี้แล้ว จะได้รับความสนุกสำราญเบิ้นอย่างยิ่ง

พิพิธภัณฑสถาน

จังหวัดเพชรบุรีก็มีพิพิธภัณฑสถานแห่งหนึ่ง เบิ้นสาขาพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ซึ่งประกาศขึ้นทะเบียนไว้แล้ว พิพิธภัณฑสถานนี้ตั้งอยู่ในวิหารเล็กในบริเวณวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ แต่ประชาชนไม่ค่อยจะรู้จัก เนื่องจาก ของที่ เก็บไว้ใน พิพิธภัณฑ สถาน นี้ยังจัดไม่ เรียบร้อย ไม่มีเจ้าพนักงานประจำรักษา ไม่มีป้ายบอกประวัติสิ่งของเพื่อให้ประชาชนทราบ และไม่มีกำหนดวันเวลาเบิดให้ประชาชนชม นอกจากจะขออนุญาตเข้าชมเบิ้นพิเศษ ผู้ใดมีความประสงค์ใคร่จะชม ก็จะต้องไปขออนุญาตท่านเจ้าอาวาสวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เสียก่อน เมื่อได้รับอนุญาตแล้วพระสงฆ์ซึ่งรักษากุญแจจึงจะไขกุญแจ ให้เข้าไปชมข้างในได้

ใน พิพิธภัณฑ สถานนี้ มีพระเศียร พระพุทธรูปศิลาสมัยอยุธยา สมัยลพบุรี และพระพุทธรูปสมัยอยุธยา

หลายองค์ ส่วนเครื่องถ้วยชามและเครื่องไม้จำหลักไม่มี

วัดสุวรรณาราม

วัดสุวรรณาราม หรือที่เรียกกันโดยทั่วไปว่าวัดใหญ่ มีบริเวณกว้างขวางใหญ่โต และมีต้นไม้ขึ้นร่มรื่น มีสระน้ำขนาดใหญ่ สมกับชื่อวัดใหญ่จริง ๆ วัดนี้ตั้งอยู่ตำบลหน้าพระลานทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของตัวเมือง เป็นวัดโบราณสร้างในสมัยอยุธยาและได้ซ่อมใหญ่ ในรัชกาลที่ ๕ อีกครั้งหนึ่ง โดยพระครูมหาวิหารานุรักษ์(พุก) ซึ่งเชี่ยวชาญในการช่าง เป็นผู้อำนวยการการซ่อม ได้จัดทำถูกต้องตามแบบอย่างการรักษาของโบราณ เพราะฉะนั้นฝีมือช่างอันวิจิตรพิสดารของวัดนี้ ซึ่งสร้างไว้แต่เดิมจึงยังคงเหลืออยู่อีกหลายอย่าง เช่นศาลาการเปรียญ ภาพจำหลัก และภาพเขียนเป็นต้น

ศาลาการเปรียญเป็นศาลาหลังยาวเสาแปดเหลี่ยม เขียนลายรดน้ำ ลายไม่ซ้ำกันทุกคู่ ฝาปะกบข้างนอกเขียนลายทอง ข้างในเขียนด้วยสีฝุ่น ในศาลาการ

เปรียญมีธรรมาสน์และเตียงสังเค็ด (๑) พระสวดของเก่างามมาก และมีบุษบกสร้างใหม่อีกอันหนึ่งตั้งอยู่ข้างหน้าธรรมาสน์ของเดิม แต่ฝีมือช่างสู้ของเดิมไม่ได้

ประตูศาลาการเปรียญ จำหลักเป็นลายก้านขดบีดทองงดงามอย่างยิ่ง ที่ประตูทางด้านขวามีรอยถูกของมีคมฟัน ยังปรากฏอยู่ เล่ากันว่าครั้งหนึ่งเมื่อข้าศึกมาตีเมืองเพชรบุรี ชาวเมืองหนีเข้าไปซ่อนอยู่ในศาลานี้ ข้าศึกเรียกให้ออก แต่ชาวเมืองไม่ยอมออก ข้าศึกจึงเอาขวานฟันประตูหมายจะเข้าไปจับ แต่ก็ฟันเข้าไปไม่ได้

ในโบสถ์วัดสุวรรณาราม เขียน ภาพเทพชุมนุมนั่งเป็นชั้น ๆ ตามผนังเป็นฝีมือทึ่งดงามและแปลกมาก ภาพเขียนที่ผนังอุโบสถนี้ เป็นฝีมือช่างกรุงศรีอยุธยา ซึ่งไม่เคยซ่อมแปลงใหม่เลย นับว่าเป็นภาพเขียนที่เก่าแก่แห่งหนึ่ง ซึ่งสมควรจะรักษาไว้ให้อนุชนรุ่นหลังได้ชม และได้ศึกษาหาความรู้เป็นอย่างยิ่ง มีพระประธานปูนปั้น เป็นฝีมือช่างสมัยอยุธยาเหมือนกัน และที่อัฒจันทร์หน้าพระประธาน มีพระพุทธรูปคันธารราษฎร์องค์หนึ่ง พระพุทธ-

(๑) เตียงสังเค็ดนี้ได้นำมาเก็บไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่กรุงเทพฯ แล้ว.

รูปองค์นี้ว่ากันว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เชิญเข้าไปไว้ในกรุงเทพฯ ตั้งแต่เมื่อยังทรงผนวชอยู่ เพิ่งเชิญกลับมาไว้ที่เดิมเมื่อทรงสร้างพระนครนี้

สิ่งสำคัญยิ่งของวัดนี้ก็คือ รูปหล่อของสมเด็จพระสังฆราชแตงโม ทำเป็นรูปพระภิกษุนั่งพนมมือถือดอกบัว ประดิษฐานไว้ที่พื้นหน้าพระประธาน กับมีบาตรของท่านใบหนึ่งใส่ตู้กระจกไว้ เป็นบาตรขนาดใหญ่ เชิงและฝาประดับมุก แต่ลวดลายไม่สู้จะงามนัก เป็นของฝีมือช่างครั้งสมัยศรีอยุธยา เนื่องจากสิ่งของดังกล่าวนี้ น่าจะเป็นหลักฐานอันหนึ่ง ซึ่งเป็นพยานยืนยันว่า สมเด็จพระสังฆราชแตงโมนี้ มีตัวจริงอยู่ในครั้งนั้น

สมเด็จแตงโมนี้มีประวัติเกี่ยวเนื่องกับพงศาวดารอยู่ตอนหนึ่งในแผ่นดินขุนหลวงสรศักดิ์ ดังปรากฏเรื่องราวในพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่า "ขณะนั้นสมเด็จพระสังฆราชตามเสด็จขึ้นไปช่วยเป็นแม่การด้วย สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระทัยปราโมทย์ยิ่งนัก จึงทรงพระกรุณามอบการทั้งปวงถวายให้ สมเด็จพระสังฆราชเป็นแม่การ แล้วก็เสด็จกลับยังกรุงเทพมหานคร" สมเด็จพระ

สังฆราช ที่กล่าวในพระราช พงศาวดารตอนนี้ คือสมเด็จพระสังฆราชแตงโม มีทำเนียบสมณศักดิ์ครั้งกรุงศรีอยุธยาว่าเป็นที่พระครูสุวรรณมุนี ที่สังฆราชา ตำแหน่งพระครูสุวรรณมุนีนี้ เป็นทำเนียบสมณศักดิ์ประจำเมืองเพชรบุรีมาแต่เดิม

สมเด็จพระสังฆราชแตงโมมีประวัติพิสดาร เป็นเรื่องที่น่ารู้ประวัติของท่านมีปรากฏอยู่ในสมุดราชบุรี และเอียดพิสดารกว่าที่พิมพ์ในหนังสือเรื่องอื่น ๆ จึงขอคัดลงมาไว้ ณ ที่นี้ด้วย

"มีตำนานกล่าวว่า ที่บ้านหนองหว้ามีเด็กอายุประมาณ ๙—๑๐ ขวบ ชื่อเด็กทอง ได้กำพร้าบิดามารดาแต่เด็ก อยู่ในความปกครองของพี่สาว ๆ ใช้ให้ตำข้าวหาฟืนทุกวัน วันหนึ่งตำข้าวหก พี่สาวคว้าฟืนไล่ตีเลยวิ่งหนีเอาตัวรอด แล้วระเหระหนเข้าเมืองเที่ยวตุหรัดตุเหร่เข้าหมู่ไปตามฝูงเด็ก ๆ จนมีเพื่อนเล่นเพื่อนเที่ยวมาก เช่นเด็กบ้าน และเด็กวัด เด็กทองนี้ได้เที่ยวอด ๆ อยาก ๆ อาศัยแต่น้ำพอกลั้วท้องไปวันหนึ่ง ๆ โดยความอดทน วันหนึ่งลงเล่นน้ำกับเด็กวัดใหญ่ ที่ท่าหน้าวัด มีเปลือกแตง

โมลอยน้ำมา ๑ เปลือก โดยความหิว จึงคว้าเปลือกแตงโมได้ แล้วก็ดำน้ำลงไปเคี้ยวกินแล้วโผล่ขึ้นมาเพื่อนเด็กที่เล่นน้ำด้วยกันรู้ว่าเด็กทองนี้กินเปลือกแตงโมก็พากันเย้ยหยันต่าง ๆ ว่าจะกลกินเปลือกแตงโม จึงได้พากันเรียกว่าเด็กแตงโม ถึงอย่างไรก็ดีเด็กทองคนนี้ก็หาแสดงความเก้อเขินขัดแค้นต่อเพื่อนเด็กด้วยกันไม่ คงแสดงความยิ้มแย้มแจ่มใสพูดจาเล่นหัวตามเคย ตั้งแต่วันนั้นมาก็กระจอกระแจกับเด็กวัดใหญ่จนได้เข้าไปเล่นหัวอยู่ในวัดกับเพื่อน ทั้งได้ดูเพื่อนเขาเขียนเขาอ่านกันอยู่เนือง ๆ แล้วก็เลยนอนค้างอยู่กับเพื่อนในวัดด้วยกัน วันหนึ่งเป็นพิธีมงคลการ เจ้าเมืองได้นิมนต์สมภารไปสวดมนต์เย็น ครั้นเสร็จแล้วกลับวัด พอตกเวลากลางคืนสมภารจำวัดตอนใกล้รุ่งฝันว่า ช้างเผือกตัวหนึ่งได้เข้ามาอยู่ในวัด แล้วขึ้นไปบนหอไตร แทงเอาตู้พระไตรปิฎกล้มลงหมดทั้งหอ ครั้นตื่นจากจำวัดท่านก็นั่งตรองความฝัน จึงทราบได้โดยตำราลักษณะสุบินทำนาย พอได้เวลาท่านจะไปฉันที่บ้านเจ้าเมือง ท่านสั่งกับพระที่เฝ้ากุฏิว่า ถ้ามีใครมาหาให้เอาตัวไว้ก่อนรอจนกว่าจะพบท่าน แล้วท่านก็ไปฉัน ครั้นเสร็จ

แล้วกลับมาวัด ถามพระว่ามีใครมาหาหรือเปล่า พระตอบว่าไม่มีใครมาหา ท่านจึงคอยดูอยู่จนเย็นก็ไม่เห็นมีใครมา จึงได้ถามพระสามเณร ศิษย์ ว่าเมื่อตะกี้นี้มีใครแปลกหน้าเข้ามาบ้างหรือเปล่า เด็กวัดคนหนึ่งเรียนว่า มีเด็กทองเข้ามานอนด้วยคนหนึ่ง ท่านจึงได้ให้ไปตามตัวมา ครั้นเด็กทองมาแล้ว ท่านจึงได้พิจารณาดู รู้ว่าเด็กทองนี้เองที่เข้าสุบิน ท่านจึงได้ถามเรื่องราวต่าง ๆ จนได้ความตลอด แล้วจึงชักชวนให้อยู่ในวัดมิให้ระเหระหนไปไหน ธรรมเนียมวัดแต่โบราณเมื่อใครพาเด็กให้มาเล่าเรียนแล้ว มักจะปล่อย ให้เล่นหัว กันเสีย ให้คุ้นเคยสัก ๒—๓ เวลาก่อนจึงจะให้ลงมือเขียนอ่าน พอถึงวันกำหนดท่านจึงเรียกเด็กทองให้เขียนหนังสือ เด็กทองก็เขียนได้ ตั้งแต่ ก ข ก กา ไปจนถึงเกย ตลอดจนอ่านหนังสือพระมาลัยได้ ท่านมีความประหลาดใจจึงถามว่าเจ้ารู้มาจากไหน เด็กทองบอกว่า รู้วัดนี้เอง เพราะดูเพื่อนเขาเขียนเขาอ่านจึงจำได้ (เรื่องนี้เพราะการศึกษาครั้งโบราณตั้งอยู่ในวัด ตอนเช้าเมื่อเด็กหุงหาข้าวถวายพระและพระฉันเสร็จแล้ว ก็พากันอ่านเขียนหนังสือ เวลาเพลจัดสำรับแลฉันแล้วก็เขียน

อ่านหนังสือ ถ้าใครยังอ่านไม่ได้ท่านสมภารต่อให้ทีละคน ๆ เวลาเย็นกินข้าวแล้วต่อหนังสือค่ำและสวดมนต์เป็นต้น) เรื่องนี้จึงเป็นเหตุให้เด็กแตงโมหรือทองก็เรียก ซึ่งเป็นคนมีเชาวน์หรือตาไว จำได้ เขียน ได้เสีย ก่อนเรียน ทุกอย่าง ท่านสมภารจึงได้ให้บวชเป็นเณร หัดเทศน์ธรรมวัตรและมหาชาติและเรียนอรรถแปลบาลีด้วย ครั้นเทศกาลเข้าพรรษา เจ้าเมืองให้สมภารเทศน์ไตรมาส วันหนึ่งท่านสมภารไม่สบายจึงให้สามเณรแตงโมไปแทน ครั้นสามเณรแตงโมไปถึง เจ้าเมืองเห็นเข้าก็ไม่ศรัทธา จึงบอกว่าเมื่อพ่อเณรมาแล้วก็เทศน์ไปเถิด แล้วกลับเข้าไปในห้องเสีย สามเณรแตงโมก็ขึ้นเทศน์ พอตั้งนโมแล้วเดินบทจุณณีย์เริ่มทำนองธรรมวัตรสำแดงไป ผู้คนทายกทั้งข้างหน้าข้างในได้ฟังเพราะจับใจ ทั้งกระแสเสียงก็แจ่มใส เมื่อเอ่ยถึงพระพุทธคุณมีพระอรหังเป็นต้น เสียงสาธุการและพนมมือ แลเป็นฝักถั่วไปทั้งโรงธรรม ท่านเจ้าเมืองฟังอยู่ข้างในถึงกับนั่งอยู่ไม่ได้ จึงต้องกลับมานั่งฟังข้างนอกอย่างเคยและเพิ่มเครื่องกัณฑ์ติดเทียนขึ้นอีก เมื่อเทศน์จบแล้วโดยความเลื่อมใส เข้าไปประเคนของและ

ซักไซ้ไต่ถามเหตุผลว่าอยู่ที่ไหน แล้วปวารณาเป็นโยมอุบัฏฐาก อาราธนาให้มาแทนสมภารต่อไปว่า ท่านแก่เฒ่าชราอาพาธอย่าให้มาประดักประเดิดเลย ขอให้พ่อเณรมาเทศน์แทนเสมอ สามเณรแตงโมนั้นได้เล่าเรียนศึกษายังอาจารย์ที่มีอยู่ใน อาราม ต่าง ๆ ใน เมือง เพชรบุรี การศึกษาเช่นทางพระปริยัติธรรมและข้อกิจวัตรปฏิบัติ จนสิ้นความรู้ของท่านสมภาร ในสมัยนั้น ท่านสมภารจึงได้พาตัวสามเณรแตงโม เข้ากรุงเทพ ฯ ไปฝาก ไว้ต่อ เจ้าคุณวัดหลวงแห่งหนึ่งได้ศึกษาพระปริยัติธรรม จนจบพระไตรปิฎก นับได้ว่าเป็นเปรียญแล้ว ได้อุปสมบทเป็นพระภิกษุมีชื่อเสียงโด่งดังจนเจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดินทรงนับถือ โปรดให้เป็นอาจารย์สอนหนังสือพระราชบุตร พระราชนัดดา ให้เสด็จมาเล่าเรียนพระพุทธศาสนาปฏิบัติในคัมภีร์พระไตรเพทางค-ศาสตร์ นับว่ากาลภายหลังมาเมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์นั้นได้เสด็จเสวยราชย์แล้ว โปรดตั้งพระอาจารย์แตงโมเป็นพระราชาคณะที่พระสุวรรณมุนี (๑) ซึ่ง

(๑) ปรากฏในทำเนียบสมศักดิ์และคณะสงฆ์ครั้งกรุงเก่าว่า ตำแหน่งพระครูสุวรรณมุนี เมืองเพชรบุรีนี้เป็นที่สังฆราชา

ปรากฏในฝูงชนภายหลังเรียกกันว่า สมเด็จเจ้าแตงโม เมื่อท่านได้มั่งคั่งด้วยพระสมณศักดิ์ฐานันดรแล้ว ภายหลังต่อมาท่านคิดถึงภูมิลำเนาบ้านเกิดเดิมและวัดอันเป็นสถานมูลศึกษาของท่าน จึงได้ถวายพระพรลาสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินว่า จะออกไปบูรณะปฏิสังขรณ์พระอารามที่เคยอยู่สำนักอาศัยเป็นการบำเพ็ญพุทธบูชา ก็ทรงอนุญาตอนุโมทนาแล้ว ถวายท้องพระโรงในพระราชฐานองค์หนึ่งเป็นการช่วยเจ้าคุณอาจารย์ ท่านได้นำมาประดิษฐานเป็นศาลาการเปรียญไว้ในวัดใหญ่นั้น ตัวไม้และเสาไม้ใหญ่งามมาก ลวดลายที่เขียนและลายสลักก็เป็นฝีมือโบราณก็ควรเชื่อตำนานนี้ได้จริง ๆ บานประตูศาลาการเปรียญสลักงามเป็นลายก้านขดบิดทองอย่างวิจิตร และมีรอยขวานหรือมีดฟันอยู่ ๑—๒ แห่ง ได้กล่าวกันว่าเมื่อครั้งข้าศึกมารุกรานเมืองเพชรบุรี ชาวเพชรบุรีพากันหนีพวกหนีข้าศึก ๆ จึงไล่ตามจับ พวกที่หนีพากันเข้าศาลาการนี้ พวกข้าศึกจึงได้ฟันผ่าประตูเข้าไปหมายจะจับ แต่ไม่เป็นผลสำเร็จโดยมีผู้มาช่วยจึงได้พากันหนีไป และเมื่อสม

เด็จเจ้าแตงโมมาถึงแล้ว เขาเล่าว่าท่านให้หล่อรูปท่านไว้รูปหนึ่ง เรื่องหล่อรูปนี้หาช่างปั้นรูปหุ่นแสนยากทำไม่เหมือนได้เลย มาได้ตาแป๊ะหลังโกงคนหนึ่งเป็นช่างปั้นอย่างเอกหล่อเอาเหมือนมิได้ผิดเพี้ยน ท่านจึงได้ให้หล่อรูปตาแป๊ะไว้เป็นที่ระลึกด้วย ประดิษฐานไว้ในโบสถ์วัดใหญ่ ยังอยู่ตราบเท่าทุกวันนี้ มีเจ้านาย ข้าราชการ พ่อค้า ชาวต่างประเทศ เมื่อไปเที่ยวเมืองเพชรบุรีได้ไปชมศาลาการเปรียญและรูปสมเด็จเจ้าแตงโมมิได้ขาด

และต่อมาเมื่อครั้งนั้น หลังคาพระมณฑปเป็นหลังคาเหมือนวัดพนัญเชิง อยู่มาสมเด็จเจ้าแตงโม จึงถวายพระพรแก่สมเด็จพระบรมกษัตริยาธิราชเจ้า ว่าจะล้างหลังคาลงเสีย จะทำยอดพระมณฑปขึ้นไว้ สมเด็จพระบรมกษัตริยาธิราชเจ้าจึงโปรดให้มาดูแล แต่ก่อนนั้นมายังมีต้นไม้ใหญ่ต้นหนึ่ง อยู่หน้ากุฏิพระสัจจพันธคีรี ต้นใหญ่ ๕ อ้อม มีดอกนั้นใหญ่ประมาณเท่าฝาบาตร ครั้นเช้านั้นบานแล้ว บ่ายหน้าดอกไปทางพระมณฑป กลางวันตูม เวลาเย็นบานบ่ายหน้าไปทางพระมณฑปเป็นนิจนิรันดรมิได้ขาด ครั้นสมเด็จเจ้าแตงโม ทำพระมณฑป

ขึ้นแล้ว เห็นต้นไม้ใหญ่นั้นกิดขวางพระมณฑปอยู่ ท่านสมเด็จเจ้าแตงโมจึงฟันต้นไม้นั้นเสีย ท่านสมเด็จเจ้าแตงโมก็ลงโลหิตถึงแก่อนิจกรรม

ในวัดนี้มีสิ่งที่น่าดูอีกอย่างหนึ่ง คือหอไตร เป็นของแปลก มากเพราะแทนที่จะมี ๔ เสาตามแบบหอไตรทั่ว ๆ ไป กลับมีเพียง ๓ เสาตั้งเรียงกัน หอนี้อยู่กลางสระ มีสะพานไม้ทอดเป็นทางเดินขึ้นไปบนหอ ได้ทราบว่าหอไตรนี้ตั้งแต่สร้างมายังไม่เคยมีปลวกขึ้นเลย

มีสิ่งที่ได้ก่อสร้างเพิ่มเติมขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๕ คือระเบียงล้อมรอบอุโบสถทำได้ งดงามกลมกลืน กันกับของที่สร้างไว้แต่เดิมมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเขียนบันทึกชมไว้เมื่อคราวเสด็จพาสเมืองนี้ว่า

“ในระหว่างพระอุโบสถและการเปรียญ มีงานที่ได้ทำขึ้นใหม่คือได้ สร้างพระระเบียง ล้อมรอบพระอุโบสถ แต่เป็นความคิดที่แปลกใหม่ดีมาก จะถือว่าเป็นศาลารายก็ได้ เป็นพระระเบียงก็ได้ เพราะเขาตัดขาดเป็นหลัง ๆ มีช่องพ้าใบระกาหลังคาซ้อนสองชั้นทุกหลัง ลักษณะทำ

นองกุฎิล้อมวัดราชสิทธิ แต่เยบคายงดงามดีกว่าวัดราชสิทธิเป็นอันมาก”

วัดกำแพงแลง

วัดกำแพงแลงตั้งอยู่ที่ตำบลหน้าพระลาน ในเขตอำเภอเมืองเพชรบุรี วัดนี้มีเทวสถาน ของขอม เป็นปรางค์ ๕ องค์ มีองค์ใหญ่อยู่กลาง และองค์เล็กล้อมทั้ง ๔ ด้าน น่าเสียดาย ที่องค์ทางทิศตะวันตกได้พังลงมาเสียแล้ว มีกำแพงก่อด้วยศิลาแลงล้อมรอบ ภายในกำแพงทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือมีสระน้ำอยู่สระหนึ่ง กรุด้วยศิลาแลงเหมือนกัน

เทวสถานของขอมที่วัดกำแพงแลงนี้ ขั้นเดิมคงจะสร้างอุทิศในศาสนาพราหมณ์ เพราะปรากฏว่ามีภาพลวดลายปูนปั้นอันเนื่องในศาสนานี้หลายอย่าง เช่นเทวรูปสิงห์ และครุฑเป็นต้น ปรางค์แต่ละองค์คงจะประดิษฐานพระพรหม พระอิศวร พระนารายณ์ พระลักษมีและพระขันธกุมาร แต่เทวรูปเหล่านี้ได้เป็นอันตรายสูญหายไป

หมดแล้ว ยังคงเหลืออยู่แต่ฐานสำหรับตั้งเทวรูปเพียงฐานเดียวเท่านั้น

ต่อมาได้มีผู้แปลงเทวสถานนี้เป็นวัดในพระพุทธศาสนา และสร้างเจดีย์ขึ้นใหม่ใกล้กับปรางค์นี้ ยังพบซากเจดีย์อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของปรางค์ องค์หนึ่ง อิฐที่ก่อเจดีย์มีภาพสี่เขียนเป็นลวดลายงามมากเข้าใจว่าเจดีย์องค์จะเป็นฝีมือช่างอยุธยา

พระราชวังพระรามราชนิเวศน์

พระราชวังนี้เรียกกันเป็นสามัญว่า พระราชวังบ้านปืน ตั้งอยู่ที่ตำบลบ้านหมอ อำเภอเมืองเพชรบุรี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ แต่การก่อสร้างเพิ่งเสร็จบริบูรณ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ พระราชวังนี้พระราชทานนามไว้แต่เดิมว่าพระที่นั่งศรเพชรปราสาท แต่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนชื่อใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ ว่าพระรามราชนิเวศน์

พระรามราชนิเวศน์เป็นตึกแบบฝรั่งแต่ฝีมือทำประ

ณีตงดงาม มีกระจกสีเป็นภาพต่าง ๆ ประดับ ตามช่องที่ให้แสงสว่างเข้าฝันปูด้วยหินอ่อนสลับสี มูลเหตุที่จะสร้างพระราชวังนี้ เกิดแต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปครั้งหลัง แพทย์ได้กราบทูลกำชับให้ระวังพระองค์ว่า ถ้ามีอาการประชวรแม้โดยพระโรคจรเช่นไข้จับ พระโรคประจำพระองค์อาจกำเริบขึ้นครั้นเมื่อเสด็จกลับจากยุโรปจึงทรงปรารภว่า ในเดือนกันยายนจวนงานเฉลิมพระชนมพรรษาเป็นเวลาที่ฝนตกชุก มักจะประชวรไข้เนือง ๆ โปรดอากาศที่เมืองเพชรบุรี ว่าในเดือนกันยายนมิใคร่มีฝน จึงทรงซื้อที่ดินที่ตำบลบ้านปืนและโปรดให้สร้างพระราชวังขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ เพื่อจะได้เสด็จไปประทับในเวลาฝนชุก เพราะอากาศในกรุงเทพ ฯ ชื้นจัด แต่น่าเสียดายที่เสด็จสวรรคตเสียก่อนที่พระราชวังแห่งนี้จะสร้างเสร็จ

ยังมีพระรูปพระนารายณ์ทรงปืน หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์องค์หนึ่ง ในปัจจุบันอยู่ที่เกยพระที่นั่งคชกรรมประเวศ ตอนข้างหน้าพระที่นั่งพุทไธศวรรย์ ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่กรุงเทพ ฯ รูปพระนารายณ์องค์พระบาท

สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริแบบอย่างให้หล่อขึ้น เดิมกะว่าจะเชิญไปตั้งที่หน้าตำหนักพระราชวังบ้านปืน แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตเสียก่อนจึงมิได้นำไปตั้ง

เมื่อสร้างพระราชวังนี้เสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จมาฉลองพระที่นั่ง และประทับแรมเป็นปฐมฤกษ์ในปีที่สร้างเสร็จ แต่ไม่โปรดจึงไม่ค่อยได้เสด็จประทับ ต่อมาในรัชกาลที่ ๗ จึงพระราชทานให้เป็นโรงเรียน ผู้กำกับลูกเสือใน พระบรมราชูปถัมภ์ แต่เมื่อลูกเสือเลิกล้มไปแล้ว ก็ทิ้งว่างอยู่จนกระทั่งเกิดสงครามเอเซียบูรพาขึ้น จึงใช้เป็นที่ตั้งกองบัญชาการทหาร และยังคงใช้เป็นที่ตั้งกองทหารอยู่จนถึงเวลาบัดนี้

วัดท่าชัยศิริ

วัดท่าชัยศิรินี้เดิมเรียกว่าวัดท่าชัย เป็นวัดเล็ก ๆ ตั้งอยู่ที่ตำบลสมอพลือ อำเภอบ้านลาด อยู่ริมแม่น้ำเพชรบุรี ที่ท่าน้ำของวัดนี้มีโขดหินและมีน้ำใสสะอาด จึงมีประวัติที่เกี่ยวเนื่องกับพระเจ้าแผ่นดินอยู่อย่างหนึ่ง คือ

พระมหา กษัตริย์เมื่อ จะทรงทำ พระราชพิธีบรม ราชาภิเษก ทรงถือเป็นพระราชประเพณีว่า จะต้องใช้น้ำในลำน้ำเพชร บุรีซึ่ง ตักจาก ท่าชัย นี้เป็นน้ำ อภิเษก ร่วมกับ น้ำใน แม่น้ำ อื่น ๆ อีก ๔ สาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาล ปัจจุบันก็ทรงใช้น้ำที่ท่าชัยนี้เป็นน้ำอภิเษกเหมือนกัน

ประวัติของวัดนี้เล่ากันมาว่า ในสมัยกรุงศรี อยุธยา เมื่องกองทัพไทยรบกับข้าศึก กองทัพไทยไม่ สามารถจะเอาชัยชนะได้ จึงถอยลงมาถึงวัดใต้ (๑) ทหาร ในกอง ทัพไทย ที่เหน็ดเหนื่อย เมื่อยล้ามา ก็ลงไป ล้างหน้า และดื่มน้ำที่น้ำของวัดนี้ แต่เมื่อทหารทุกคนได้ดื่มน้ำที่ วัดนี้เสร็จแล้ว ได้บังเกิดความสดชื่นขึ้นโดยฉับพลันและ เกิดกำลังที่จะต่อสู้กับศัตรูต่อไป จึงพากันกลับเข้าไปยึด โบสถ์วัดท่าชัยนี้เป็นที่มั่นทำการต่อสู้กับข้าศึกที่ยกติดตาม มายิงและฟัน ทหารข้าศึก ตายย่อยยับ จนต้องแตก หนีกลับ ไป เพื่อเป็นอนุสรณ์ของวัดนี้ จึงได้เปลี่ยนชื่อจากวัดใต้ มาเป็นวัดท่าชัย แล้วต่อมาจึงเติม “ศิริ” เข้าไปอีก จึงในปัจจุบันนี้เรียกกันว่า วัดท่าชัยศิริ

---

(๑) คือวัดท่าชัย

หาดเจ้าสำราญ

ตั้งอยู่ริมทะเล ทางทิศตะวันออก ของเมืองเพชรบุรี ห่างจากตัวเมืองประมาณ ๑๕ กิโลเมตร มีถนนแยกจากพระราชวังพระรามพระราชนิเวศน์ ผ่านสามแยกต้นมะม่วง ตรงไปถึงชายทะเล ตำบลหาดเจ้าสำราญนี้เดิมเรียกว่า ว่าตำบลบางทะลุ สมเด็จพระนเรศวรและพระราชาธิบดีในสมัยกรุงศรีอยุธยาอีกหลายพระองค์ เคยเสด็จมาประพาสที่ตำบลนี้ เพราะฉะนั้นตำบลนี้จึงมีชื่อปรากฏในพระราชพงศาวดารตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นต้นมา

ตำบลนี้มีหาดทราย ขาวสะอาดยาวเหยียดไปตามฝั่งทะเล อากาศบริสุทธิ์และลมเย็นสบาย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึง โปรดให้สร้าง พระตำหนักขึ้นเป็นที่ประทับเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ โดยสร้างเป็นที่ประทับทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายใน กับสร้างบ้านพักสำหรับให้ข้าราชการที่โดยเสด็จพักอีกหลายสิบหลังเรียกว่า "พระราชวังหาดเจ้าสำราญ"

ใน พ.ศ. ๒๔๖๒ โปรดเกล้า ฯ ให้สร้างทางรถไฟเล็กสำหรับเดินจากเมืองเพชรบุรีไปยังหาดเจ้าสำราญ เป็น

ระยะทาง ๑๖ กิโลเมตร เพื่อข้าราชบริพารที่โดยเสด็จจะได้เดินทางไปมาระหว่างหาดเจ้าสำราญกับเมืองเพชรบุรีได้สะดวก เพราะในสมัยนั้นแม้จะมีถนนแล้วก็ดี แต่ก็ยังไม่มีรถยนต์ใช้กันแพร่หลายอย่างเวลาปัจจุบัน

เมื่อสร้างพระตำหนักเสร็จแล้ว เสด็จไปประทับในปีแรกก็ทรงพอพระราชหฤทัย ครั้นในปีต่อมาเล่ากันว่า เกิดมีแมลงวันชุกชุมมากไม่เหมาะแก่การที่จะเสด็จประทับสำราญพระราชหฤทัย แม้เวลาเสวยก็ไม่ทรงได้รับความสะดวก เนื่องจากมีแมลงวันไต่ตอมอยู่เต็มไปทั้งนั้นมหาดเล็กต้องถือแส้คอยบัดอยู่ตลอดเวลา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้หาที่สร้างพระตำหนักใหม่ ได้ที่ตำบลห้วยทรายเหนือใต้หาดเจ้าสำราญลงไปสักหน่อย เมื่อวางผังเสร็จแล้วก็โปรดให้รื้อสิ่งก่อสร้างที่ตำบลหาดเจ้าสำราญนี้ ไปก่อสร้างพระราชนิเวศน์ใหม่ ณ ตำบลห้วยทรายเหนือหมด เพราะฉะนั้นจึงไม่มีซากสิ่งก่อสร้างครั้งรัชกาลที่ ๖ เหลือปรากฏอยู่ที่หาดเจ้าสำราญนี้อีก แม้แต่สิ่งเดียว

ตั้งแต่ย้ายพระตำหนักไปจากตำบลหาดเจ้าสำราญ

แล้ว ตำบลนี้ก็เงียบเหงาลงไปอย่างเดิม ชายหาดจะหาคนไปเดินเล่นและอาบน้ำทะเลกันสักคนหนึ่งก็ทั้งยาก และถนนหนทางก็ไม่มีใครซ่อมแซม คงปล่อยให้เป็น หลุมเป็นบ่อจนกระทั่งรถยนต์เดินไม่ได้ ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖ จอมพล ป. พิบูลสงคราม เมื่อครั้งดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี จึงได้สั่ง ให้กรมโยธา เทศบาล สร้าง โรงแรม ขึ้น สำหรับใช้เป็นที่พักตากอากาศ ให้ชื่อว่า "โรงแรมหาดสำราญ"

โรงแรมหาดสำราญนี้กว้างขวางใหญ่โต และมีเครื่องตกแต่งอย่างทันสมัย มีห้องพักรวมทั้งสิ้น ๒๐ ห้อง แต่ละห้องล้วนแต่ได้รับลมทะเลพัดโชยอยู่ตลอดเวลา นอกจากห้องพักแล้วยังมีห้องนั่งเล่น บาร์และห้องรับประทานอาหารอีก ผู้ที่ต้องการจะพักที่โรงแรมหาดเจ้าสำราญอาจจะเดินทางจากจังหวัดเพชรบุรีไปพักได้โดยสะดวก เพราะมีถนนลาดยางตลอดไปจนถึงหน้าโรงแรมแล้ว

เขื่อนเพชร

เขื่อนเพชร เป็นประตูน้ำที่ใหญ่ที่สุดแห่งหนึ่งในประเทศไทย ตั้งอยู่ใต้อำเภอท่ายางลงไปประมาณ ๖ กิโล

เมตร มีถนนซึ่งกรมชลประทานตัดขนานไปกับคลองส่งน้ำอีก ๖ กิโลเมตรครึ่ง ในบริเวณเขื่อนมีสวนไม้ประดับเล็ก ๆ ตกแต่งไว้งามน่าชม มีรูปจำลองของเขื่อนและคลองส่งน้ำไว้ให้ชมด้วย

เขื่อนเพชรนี้เป็นคันกั้นน้ำขนาดใหญ่ทำตามแบบสมัยใหม่ กั้นแม่น้ำเพชรบุรี ตอนเหนือตัวเมืองขึ้นไปราว ๒๐ กิโลเมตร มีที่สำหรับระบายน้ำ สำหรับให้ซุงผ่าน สำหรับให้ปลาเข้าไปวางไข่ได้ และขุดคลองซอยสำหรับส่งน้ำที่กันไว้ไปยังที่ต่าง ๆ อีกหลายสาย เพื่อให้ที่ดินอุดมสมบูรณ์เหมาะสำหรับทำการกสิกรรม ตามโครงการนี้ได้ขุดคลอง ส่งน้ำไป จนถึงกิ่ง อำเภอ หัวหิน อีกด้วย เพราะเนื่องจาก กิ่งอำเภอนี้เป็นแห่ง หนึ่งซึ่งกัน ดารน้ำจืดอย่างยิ่ง เขื่อนเพชรนี้สร้างเสร็จและเปิดใช้การเมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๙๓

เมื่อได้สร้างเขื่อนเพชรเสร็จแล้ว มีผู้ไปจับจองที่ดินสำหรับทำไร่ทำนาในบริเวณนั้น เป็นจำนวนมาก กรรมกรที่ทำงานอยู่หลายพันคนก็พากัน หักร้างถางป่าปลูกบ้านสร้างเรือนอยู่กันเป็นจำนวนไม่น้อย ทำให้อำเภอท่า

ยางครกครั้นขึ้นกว่าเดิมมาก และต่อไปอำเภอท่ายางนี้มีหวังที่จะเป็น อำเภอที่ใหญ่ โตอำเภอหนึ่งของ จังหวัดเพชรบุรีทีเดียว

นิคมสร้างตนเองเขื่อนเพชร

นิคมสร้างตนเองเขื่อนเพชรอยู่ห่างจากศาลากลางจังหวัดเพชรบุรีประมาณ ๓๐ กิโลเมตร นิคมนี้ตั้งอยู่สองข้างทางถนนเพชรเกษม ตั้งแต่หลักกิโลเมตรที่ ๑๙๐ ไปจนถึงหลักกิโลเมตรที่ ๒๐๖ รวมระยะทางยาว ๑๖ กิโลเมตร มีเนื้อที่ทั้งหมด ๕๕,๐๐๐ ไร่ บริเวณกองอำนวยการและบ้านพักเจ้าหน้าที่ ของนิคมอยู่ตรง หลักกิโลเมตรที่ ๑๙๗ ถ้าท่านต้องการเข้าไปชมอาจจะขออนุญาตเจ้าหน้าที่เข้าไปชมได้โดยสะดวก

ที่ดิน ใน บริเวณนิคม นี้ก่อนที่จะ สร้างเป็นนิคมขึ้นนั้น มีสภาพเป็นป่าและกันดารน้ำ ครั้นเมื่อได้สร้างเขื่อนเพชรสำหรับกั้นแม่น้ำเพชรบุรีขึ้นแล้ว รัฐบาลจึงมีนโยบายที่จะจัดสร้างนิคมสร้างตนเอง ขึ้นด้วยเพื่อเปิดโอกาสให้ราษฎรมีที่ดินสำหรับสร้างเคหสถาน และสำหรับประกอบ

การกสิกรรมพอเพียงแก่อัตภาพ โดยจัดสรรที่ดินให้คนละ ๒๕ ไร่ และมอบให้กรมประชาสงเคราะห์สำรวจที่ดิน เพื่อดำเนินการจัดสร้างนิคมขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๓ เป็นต้นมา กรมประชาสงเคราะห์ได้จัดสร้างเสร็จ และเปิดงานเมื่อวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๙๗

ในบริเวณ นิคมมี โรงเรียน สำหรับ บุตร ธิดา ของชาวนิคมสร้างขึ้น โดยใช้เงินทุน ก.ศ.ส. และมีสุขศาลา สำหรับรักษาพยาบาลผู้ป่วยไข้ นับว่าทางราชการได้อำนวยประโยชน์สุขให้แก่ชาวนิคมเป็นอย่างยิ่ง ปรากฏว่าในบัจจุบันได้มีราษฎรเข้าไปตั้งบ้านเรือนทำมาหากินอยู่ในนิคมนี้รวมทั้งสิ้นเป็นจำนวน ๓๐๗ ครอบครัวแล้ว แต่ที่ดินใน บริเวณนิคม นี้ยังมีเหลือ อยู่อีกเกือบ ๔๐,๐๐๐ ไร่ เพราะฉะนั้นถ้าพี่น้องชาวไทยผู้ใดต้องการเข้าไปอยู่ในนิคม เพื่อขอรับการจัดสรรที่ดิน สำหรับสร้าง เคหสถาน และประกอบการกสิกรรมอีกแล้ว ก็อาจไปขอสมัครได้ที่กองอำนวยการนิคมซึ่งอยู่ตรงหลักกิโลเมตรที่ ๑๙๗ ได้ เจ้าหน้าที่นิคม ยินดีต้อนรับ พี่น้องชาวไทย ให้อยู่ใน นิคมนี้อีกหลายร้อยครอบครัว

พระราชนิเวศน์มฤคทายวัน

พระราชนิเวศน์นี้ตั้งอยู่ชายทะเลที่ตำบลห้วยทรายเหนือ อำเภอชะอำ อยู่ห่างจากตัวเมืองเพชรบุรีลงไปทางใต้ประมาณ ๒๕ กิโลเมตร พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้าง พระตำหนักใน บริเวณพระราชวังหาดเจ้าสำราญทั้งหมด ไปสร้างขึ้นใหม่ที่ริมฝั่งทะเลที่ตำบลนี้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ โปรดให้วางแผนผังก่อสร้างด้วยความ ประณีตงดงาม มีพระตำหนัก ตั้งเด่นมอง เห็นแต่ไกล และมีบ้านพักข้าราชการตั้งเรียงรายกันเป็นลำดับไปหลายสิบหลัง พระราชทานพระตำหนักที่สร้างขึ้นใหม่นี้ว่า "พระราชนิเวศน์มฤคทายวัน"

แต่น่าเสียดาย ที่มิได้มีโอกาสเสด็จไปประทับได้นาน ดูเหมือนเสด็จไปประทับที่พระราชนิเวศน์นี้ในฤดูร้อนแต่เพียง ๒ คราวเท่านั้น ก็เสด็จสวรรคต ทิ้งพระตำหนักให้ร่วงโรยไป

ถึงรัชกาลที่ ๗ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่โปรดที่นี่ แต่โปรดอากาศที่หัวหิน จึงโปรดให้สร้างพระราชวังไกลกังวลขึ้นที่หัวหิน สำหรับเป็นที่เสด็จ

ประทับสำราญพระราชอิริยาบถเมื่อทรงสร้างพระราชวังไกลกังวลขึ้นแล้ว พระราชนิเวศน์มฤคทายวันจึงเป็นเสมือนพระตำหนักร้าง คงมีแต่เจ้าพนักงานเฝ้ารักษาอยู่เท่านั้น พระเจ้าแผ่นดินมิได้เสด็จไปประทับ แต่ถึงแม้ว่าพระราชนิเวศน์นี้จะเป็นพระตำหนักร้างไปนานแล้วก็ดี สิ่งก่อสร้างที่ยังเหลืออยู่ในบัจจุบัน ก็ไม่ชำรุดทรุดโทรมไปจากเดิมเท่าใดนัก ยังคงอยู่บริบูรณ์โดยมาก นับว่าเป็นสถานที่สวยงามแห่งหนึ่ง ทั้งอากาศก็ดีด้วย ผู้ที่ไปเที่ยวเมืองเพชรบุรี ถ้ามีโอกาสควรจะไปชมอย่างยิ่ง ผู้ใดประสงค์จะเข้าไปชมข้างในก็ขออนุญาตเจ้าหน้าที่เฝ้ารักษาอยู่นั้น เขาจะขออนุญาตเข้าไปชมได้โดยสะดวก

ถ้าท่านมีเวลาพักอยู่ที่จังหวัดเพชรบุรีนานวัน ก็สามารถจะ ไปเที่ยวชม โบราณสถานหรือ ห้วยละหานชาร เขาที่ไกล ๆ ออกไปได้อีก เช่นจะไปล่าสัตว์ ก็หาเรือแล่นขึ้นไปทางลำน้ำเพชรบุรีตอนข้างเหนือ จะมีสัตว์ป่าต่าง ๆ ให้ท่านล่าได้ทั้งในลำน้ำและบนบก แต่การไปล่าสัตว์จะต้องหาผู้ชำนาญในการเดินป่าร่วมไปด้วย มิฉะนั้นท่านจะไม่ได้รับความสะดวกด้วยประการทั้งปวง ส่วน

โบราณสถานนั้น จะขอกล่าวแต่เฉพาะที่พอจะไปชมได้สะดวก คือ

เขาย้อย

เขาย้อยอยู่เหนือเมืองเพชรบุรีขึ้นไปประมาณ ๑๕ กิโลเมตร ที่เขานั้นมีถ้ำหลายถ้ำ แม้ถ้ำต่าง ๆ จะไม่งามเหมือนอย่างถ้ำเขาหลวงก็ตาม แต่ก็เป็นถ้ำที่น่าเที่ยวแห่งหนึ่ง ภายในถ้ำมีพระพุทธไสยาสน์และพระพุทธบาทจำลอง ถึงหน้าเทศกาลในวันมาฆบูชา มีการนัดบีดทองพระพุทธบาทและให้พระตามถ้ำ มีมหรสพสมโภชสนุกสนานทุกปี

พอถึงเขาย้อยแล้ว เดินไปอีกไม่ไกลเท่าใดนักก็ถึงบ้านดอนทราย ที่นี่มีดอกไม้งามตามธรรมชาติหลากหลายน่าชมยิ่งนัก

เขาทโมน

เขาทโมนเป็นภูเขาลูกเล็ก ๆ ตั้งอยู่ที่ตำบลท่าเสน อำเภอบ้านลาด ภายในเขาลูกนี้มีถ้ำสวยงามน่าชมอยู่ถ้ำหนึ่ง เรียกกันว่าถ้ำพระยาแกรก ปากถ้ำมีรูปปั้น เรียก

ว่าพระยาแกรกรูปหนึ่ง และชายาของพระยาแกรกอีกรูปหนึ่ง กับมีรูปหนุมานถือพระขรรค์รูปหนึ่ง บนยอดเขามีพระพุทธบาทจำลอง

นอกจากถ้ำพระยาแกรกแล้วยังมีถ้ำเล็ก ๆ อีกหลายถ้ำ เช่นถ้ำยายซึ่งมีน้ำซึมและไหลรินอยู่ตลอดปี มีถ้ำหนึ่งซึ่งเรียกว่าถ้ำผาอดหรือถ้ำอดลม ถ้าเข้าไปข้างในถ้านี้แล้ว จะหายใจไม่ค่อยสะดวกคงจะเนื่องจากไม่มีอากาศบริสุทธิ์ หรือถ้าจะมีบ้างก็คงน้อยมาก เพราะเมื่อถือเทียนพ้นปากถ้ำเข้าไปข้างใน ไฟจะดับทันที จะขีดไม่ขีดไฟก็ลุกแต่เพียงที่หัวไม้ขีดเท่านั้น ไม่ลุกลามไปยังก้านเหมือนอย่างเช่นที่จุดในบ้านหรือภายนอกถ้ำ

มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ

...เมื่อครั้งพระเจ้าตะเบ็งชะเวตี้ กษัตริย์พม่าได้ยกกองทัพมาประชิดพระนคร ได้ยืนช้างทรงอยู่ที่วัดสามพิหาร ทรงเร่งให้แม่ทัพนายกองต้อนพลเข้าตีหักเอาพระนครศรีอยุธยาให้จงได้...

...พระมงคลบพิตรนี้ เดิมอยู่ทางทิศตะวันออกนอกพระราชวัง สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมโปรดให้ชะลอมาไว้ทางด้านตะวันตกตรงที่ซึ่งประดิษฐานอยู่ในทุกวันนี้.....

...การพบเมืองโบราณที่บ้านคูบัว จังหวัดราชบุรีนั้น เป็นประโยชน์ในประวัติศาสตร์และโบราณคดี.....

เมืองใด ที่เป็นเมืองสำคัญของไทยเราแต่อดีต ตรี อมาตยกุล ได้พยายามค้นคว้าหาหลักฐานจากประวัติศาสตร์ข้อเท็จจริง และได้ไปสำรวจด้วยตนเอง แล้วจึงได้เขียนขึ้นเป็นเล่มชื่อว่า **ประวัติเมืองสำคัญ** ดังที่ท่านกำลังถืออยู่ในขณะนี้ นอกจากจะมีประโยชน์ในทางด้านประวัติศาสตร์ของเมืองสำคัญต่าง ๆ แล้ว ประโยชน์อย่างอื่นที่พลอยได้จากหนังสือเล่มนี้ ก็คือสามารถจะใช้เป็นคู่มือสำหรับนำเที่ยวโบราณสถานได้อย่างวิเศษทีเดียว ท่านจะไม่ซื้อไว้สำหรับหาความรู้สักเล่มหนึ่งเชียวหรือ.